

В. А. ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ

УКРАЇНА І ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Історіософія світової
та української історії
XVII-XX століть

Київ
“Либідь”
2002

ББК 63.3(4УКР)
П 64

*Розповсюдження та тиражування
без офіційного дозволу видавництва заборонено*

Головна редакція літератури з гуманітарних наук
Головний редактор *С. В. Головка*
Редактор *О. Н. Вітрученко*

Потульницький В. А.

П 64 Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII—XX століть. — К.: Либідь, 2002. — 480 с.

ISBN 966-06-0267-7.

У книзі аналізуються причини відокремлення української і всесвітньої історії у світовій та українській історичній науці. Висвітлюється бачення історіософії німецькими, французькими, російськими, єврейськими та українськими дослідниками. Комплексно осмислюються проблеми інтеграції української національної історії у світову, виводяться визначальні, невід'ємні особливості історіософської моделі інтеграції універсального рівня.

Для науковців, викладачів і студентів гуманітарних спеціальностей.

ББК 63.3(4УКР) + 63.3(О)

ISBN 966-06-0267-7

© В. А. Потульницький, 2002

ВСТУП

Коли на початку ХХ ст. історики Західної Європи усвідомили необхідність узгодити свої власні історії з історією світовою, діалектику формування цілісної картини всесвітньої історії стосовно національної історії Італії показав у своїх дослідженнях видатний італійський історик Бенедетто Кроче. Розмірковуючи над розумінням предмета всесвітньої історії Полібієм, підставовою у визначенні якої була потрібність для римського володарювання і римського світу, який формувався, а тому розповідала вона лише про ті народи, котрі були пов'язані з Римом чи ворогували з ним, Кроче зазначав, що стосовно домінуючих щодо політичної і соціальної історії епох і націй варто було б виходити за вузькі рамки приватних історій заради «всезагального», тобто ширшого погляду¹. «Ця рекомендація, — продовжує Кроче, — підходить, наприклад, для Італії: в епоху Відродження вона, усвідомлюючи своє універсальне завдання, сягнула універсального огляду і по-своєму переповіла історію всіх народів, потім її історія звузилася до регіональної, з часом виросла в національну, а тепер, по ідеї, має знову розширитися до всеохопної історії

¹ Кроче Б. Теория и история историографии. Москва, 1998. С. 36.

всіх часів і країн. «Універсальність» можлива лише в цьому сенсі й аж ніяк не в сенсі «всезагальної історії»². Ця рекомендація, безперечно, підходить не тільки для Італії початку ХХ ст., а й для України на межі століть, оскільки остання також була і є в центрі політичної і соціальної історії світу, в давній період досягла універсального огляду, потім звузилась до регіональної, виросла в національну, а тепер має знову розширитися до всесвітньої історії, щоб увійти в її контекст як органічна частина, а не стояти осторонь.

У плані цілісного підходу до розкриття цієї проблеми автор* послідовно розглядає сім її основних аспектів:

Діалектика історії України та всесвітньої історії: постановка проблем. Проблеми взаємозв'язку української і всесвітньої історії в контексті співвідношення міфу, ідеології і науки; російська, польська, єврейська, німецька, турецька перспективи історії України, труднощі і завдання їх узгодження; проблеми «вписання» історії України в контекст всесвітньої історії та навпаки.

Впливи домінуючих націй на розвиток української історичної науки в XVII—XX ст. Погляд на взаємозв'язок української і всесвітньої історії крізь проблему діалектики політичних і культурних домінувань; зв'язок української історичної науки з європейською, зокрема німецькою і французькою; еволюція домінувань над українською історичною наукою по лінії Німеччина — Франція — Росія — Німеччина — Франція — СРСР із виявленням причин і вичленуванням періодів, коли мали місце зворотні домінування і впливи зі сторони України.

² Там само. С. 36—37.

* *Потульницький Володимир Арнольдович* — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу зарубіжних джерел Інституту археографії та джерелознавства НАН України в Києві, професор кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Львівського університету імені Ів. Франка.

Українська історична наука XIX—XX ст. у все-світньо-історичному контексті: концепції та періодизація. Основні етапи і періодизація розвитку української історичної науки в європейському і всесвітньо-історичному контексті; засадничі аспекти основних дискусій щодо України в сучасному науковому світі крізь призму дискусій минулого у їх еволюції, тяглість і перервність (континуїтет і дисконтинуїтет) основних концепцій.

Схеми української і всесвітньої історії в XIX—XX ст.: зміна парадигм. Погляд на взаємозв'язок української і всесвітньої історії крізь проблему збігу або дихотомії схем і періодизацій; причини відсепарованості схем української і всесвітньої історії та взаємного ігнорування на сучасному етапі; спроба концептуалізувати ключові проблеми історії України і всесвітньої історії, зокрема історії домінуючих націй стосовно історії України.

Основні онтології і гносеології світової історичної науки. Романтизм, позитивізм, неопозитивізм, морфологія історії, школа Анналів, історичний матеріалізм, школа еліт, екзистенціалізм, модернізм, постмодернізм. Специфіка кожної з теорій і методологій; можливості їх застосування у розкритті ключових проблем майбутньої української версії світової історії з особливим розглядом історії України.

Світоглядні та історико-політичні особливості українського традиційного консерватизму на тлі історії Європи і Росії. Порівняльний аналіз сприймання не лише регіональних, а й ідеологічних напрямів української історичної думки; порівняння розвитку української історичної думки та її особливостей з історичною думкою росіян, німців, французів, євреїв та поляків.

Основні проблеми наукових галузей «всесвітня історія» та «історія України» в Україні. Загальні

висновки щодо перспектив інтеграції української історії в світову; проблеми створення схеми інтеграції і розгортання досліджень у галузі «всесвітня історія».

У своєму дослідженні автор також намагатиметься знайти відповіді на низку не розв'язаних досі питань історичної науки:

- За якими правилами українські вчені в галузі української і всесвітньої історії, рівно як і їхні колеги в інших країнах світу, під світоглядним впливом яких вони перебували і на яких, своєю чергою, самі чинили вплив, конструювали деякі поняття або теоретичні й історичні висновки?
- Яким чином в загальному русі історичного процесу, як процесу незалежного, вирізнялися співвідношення спадкоємності або наступності світобачень, взаємороз'яснення або спільного вживання, з акцентацією уваги не на схемі «що за чим», а на питанні «що з чого випливає»?
- Як пояснити не лише наявність безлічі міфів і забобонів, які перешкоджали швидкому нагромадженню українською історичною наукою сучасного наукового знання, але й існуючу внутрішню відсепарованість предметів української і всесвітньої історії в українській історичній науці?
- У який спосіб можна розкрити механізм трансформації і зміни основ уявлень в історичній науці, тобто по суті рух наукового знання, і якими були особливості цього руху в українській історичній науці?
- В чому полягали причини роз'єднаності консервативного і національно-демократичного відгалужень української історичної думки, а також внутрішньої регіональної і світоглядної роз'єднаності самого українського традиційного консерватизму?
- Що спільного і відмінного було у розвитку історичної думки в Україні й у політично та культурно домінуючих націй і які риси виявилися найвизраźніше?

- Якими були перспективи домінуючих націй щодо України і як їх можна диференціювати за ступенем впливу на Україну?
- Якою мірою історія України відбилася в історичній думці домінуючих націй, а якщо не відображена, то чому?
- Чому українська історична наука, на відміну від російської, польської, французької, німецької та єврейської, не змогла інтегруватися у світову історію, що саме перешкоджало їй в цьому процесі і в чому полягала ця її «принципова ненормальність» порівняно з іншими націями?
- Як можна створити наукову версію *всесвітньої історії* з особливим розглядом України не лише для «власного вжитку», якою вона є дотепер, й прийнятну для світової історії?³

З огляду на широту і складність проблем, пов'язаних із з'ясуванням місця України в контексті *всесвітньої історії*, які нам належить підняти в цьому дослідженні, видається найбільш методично правильним застосувати інтегративну онтологію і методологію морфології історії, яка широко використовувалась у світовій історичній науці (Шпенглер, Тойнбі, Данилевський, Гумільов та ін.). Це дасть змогу поглянути на проблеми української і *всесвітньої історії* крізь призму діалектики різних перспектив, а також оперувати такими її методичними прийомами, як аналогія, гомологія і т. ін. При цьому стає можливим вихід на надзвичайно широкий історичний матеріал, який без застосування теорії морфології історії було б, на

³ Спроба відповідей на декілька з означених питань нами вже була зроблена в дослідженні останнього часу: *Потульницький В. А. Виведення наукового поняття історії України: методологічні проблеми, перспективи, концепції // Методологічні проблеми суспільно-гуманітарних наук і освіти в умовах трансформації суспільства. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Дніпропетровськ. 4—5 березня 1999 р. С. 4—24; Його ж. Основні етапи розвитку української історичної думки в європейському контексті (1800—1945) // Схід—Захід (історико-культурологічний збірник). Харків. 1999. № 2. С. 13—62; Його ж. Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть // Український історичний журнал. 2000. № 1—4.*

нашу думку, надзвичайно важко не лише більш-менш чітко окреслити і впорядкувати, але й відсистематизувати і відсинтезувати та відповісти на всі вищеозначені питання.

Формуючи концептуальну конструкцію для пошуку відповідей на ці питання і взагалі для дослідження проблеми, застосуємо такі елементи морфологічної теорії і методології⁴: **порядки — класи — дихотомії**, зокрема трипорядкову формулу: **персоналії — світобачення — домінації**.

Порядок перший — персоналії. При визначенні персоналії вчених, котрих можна віднести до представників української історичної науки і в творчості яких виразно відбилися впливи домінуючих націй, автор керується ступенем усталеності зв'язку тієї чи іншої особи з Україною в сенсі території і національної свідомості, оскільки мова для ХІХ ст. не була визначальним фактором. У Наддніпрянській Україні майже все писалося російською мовою. Натомість чільні українські історики — М. Максимович, О. Рославський-Петровський, М. Драгоманов, М. Ковалевський, В. Піскорський та інші — були нащадками козацької малоросійської старшини або польської правобережної руської (української) шляхти і носіями відповідної етнічної свідомості. Так само представники російської національності — М. Лунін, М. Петров, П. Авсенев — і німецької — Й. Шад, І. Кроненберг, котрі творили

⁴ Вперше в історичній науці теорія морфології історії і відповідної систематики була запроваджена німецьким істориком Освальдом Шпенглером. Саме він першим обґрунтував морфологію світової історії як нову філософію (*Шпенглер О. Закат Європи. Очерки морфології мирової історії*. Минск, 1998. Т. 1. С. 3—85) і порівняльну морфологію як новий метод історичних досліджень (*Його ж. Вказ. праця*. Минск, 1999. Т. 2. С. 51—107). Дальшою спробою творити морфологію культурного розвитку була теорія Арнольда Тойнбі. Після встановлення «залізної завіси» теоретичні проблеми морфології в радянській науці все ж розроблялись, хоча і були обмежені сферою природничих наук. Вперше такі дослідження здійснені спеціалістами з історії і теорії біології: українським вченим П. Потульніцьким в 1963 і російським вченим С. Мікулінським в 1964 році (*Потульніцький П. М. Основи морфології і екології з елементами систематики // Польовий практикум з ботаніки*. Київ, 1963. С. 18—131; *Мікулінський С. Р. Методологические проблемы истории биологии // Вопросы философии*. 1964. № 12. С. 35—36). Мікулінський згодом став першим редактором книг Томаса Куна в СРСР (*Мікулінський С. Р. Чем интересна книга Т. Куна? // Кун Т. Структура научных революций*. Москва, 1975. С. 270—286).

на українській етнічній території, вважаються вченими-істориками з України. Ми зважали також на тематичну спрямованість їхніх праць, оцінку їхньої творчості наступною генерацією, а отже — на «включеність» в українську культуру⁵.

Порядок другий — світобачення. Концептуальне теоретичне і методологічне бачення світу на Заході часто називають парадигмою. Вибір між конкуруючими парадигмами виявлявся вибором між несумісними моделями життя співтовариства⁶. Тут ми виходимо з того, що загальна течія будь-якої національної історіографії завжди зумовлювалась певними теоріями і системами і була так чи інакше пов'язана з розвитком загального світогляду⁷. Це твердження російського історика Мілюкова стосовно російської історіографії ми уточнили тезою про те, що в умовах, коли нація і держава розходяться, вибір теорії для певної національної історіографії залежить також від ступеня сприяння політичного провладу домінуючої нації, який може методологічно скеровувати дослідження певних національних історій відповідно до принципів державної політики⁸. Ця філософська основа — своєрідна теорія, чи філософія історії — скеровує рух історичної науки щодо зміни певних систем світобачень, які проходять етапи виникнення — обґрунтування, закріплення — інституалізації, завоювання ключових позицій — набуття атрактивності, і появи нової теорії, яка заміщує попередню. Назагал же світоглядні основи

⁵ Цей порядок нами виведений ще в 1993 році: *Потульницький В. А.* Теорія української політології. Київ, 1993. С. 6, 170—176.

⁶ *Thomas S. Kuhn.* Die Struktur wissenschaftlicher Revolutionen. Frankfurt a. Main, 1967. S. 29, 142, 165.

⁷ Ще в 1913 році П. Мілюков, говорячи про те, що російські історики завжди керувалися аргументом корисності дослідження, а німецькі — пошуком істини, зауважував, що, тим не менше, спеціальна робота будь-якого історика «сознательно или бессознательно всегда направлялась какой-нибудь теорией» (*Мілюков П. Н.* Главные течения русской исторической мысли. СПб, 1913. С. 1, 143).

⁸ Це, зокрема, було притаманне в другій половині XIX ст. Росії і Німеччині. (*Potul'nyk'yj V.* Deutsche Einflüsse auf die Entwicklung des historischen Denkens in der Ukraine im. 19 Jahrhundert // *Zeitschrift für Ostmitteleuropa — Forschung*, 1997, 46(4). S. 475—499).

визначають вибір ученим і певної теорії, і методів для своєї історичної концепції.

Порядок третій — домінації. Під впливами домінуючих націй ми розуміємо впливи: а) політично домінуючих націй (націй, які панують) і б) культурно домінуючих націй; диференціюємо також впливи прямі і впливи паралельні, ґрунтовані на подібності суспільних умов, спільності соціального походження, спільному попереднику⁹.

Цими трьома порядками (персоналії — світобачення — домінації) ми будемо оперувати в даному дослідженні за принципом дихотомії (*dichotomus* — двороздільний) — розходження ознак зміни у трьох напрямках за різними класами¹⁰: напрямом перший — по лінії історіософсько-теоретичного класу: теорія — методологія — історична концепція; напрямом другий — по лінії історіософсько-предметного класу: вітчизняна історія — всесвітня історія; напрямом третій — по лінії історіософсько-емпіричного класу: регіон (територія) — ідея — альтернатива.

⁹ Така диференціація вже була обґрунтована нами в попередніх дослідженнях: *Potul'nyc'kyj V. Deutsche Einflüsse auf die Entwicklung des historischen Denkens in der Ukraine. S. 496—499.*

¹⁰ Такі моделі називаються дихотомічними. Кожна дихотомічна таблиця складається з так званих тез і антитез, тобто низки послідовних стислих описів, які можуть збігатися і не збігатися. В радянській науці такі таблиці на українському матеріалі вперше застосував у 1963 році професор Київського університету Павло Потульницький (*Потульницький П. М. Польовий практикум з ботаніки. Київ, 1963. С. 3, 15, 238—287; Його ж. Пристосовний характер морфологічних структур // Ботаніка. Анатомія і морфологія рослин. Київ, 1971. С. 319—344*).

Частина перша

Українська
і всесвітня
історія
як
одиничне
і загальне

Проблема співвіднесення історії української з світовою історією не є ані новою, ані оригінальною. Про це писали не лише Енгель та інші дослідники, а й великий попередник Гегеля і Маркса — Йоганн Готфрід Гердер. У своєму щоденнику за 1769 р. він зазначив: «Україна стане новою Грецією — в цій країні лагідне небо, родюча земля. Її веселі, музично обдаровані люди колись прокинуться — і з багатьох малих диких народностей, якими були спершу й елліни, утвориться цивілізована нація: її кордони будуть простягатися до Чорного моря, а звідти — на весь світ»¹. Віднесена Гегелем і Марксом в теорії до розряду неісторичних націй, Україна втім на практиці ніколи не припиняла свого існування як історичний народ. Автор глибоко переконаний, що тепер нам час знову стати історичним народом не лише на практиці, а й в теорії. При цьому важливо не тільки занурюватися у стихію власне української національної історії, а й спробувати внести певні корективи у світову науку. Досягти цього можна лише завдяки діалектичному поєднанню проблем і перспектив української історії й історії світової, оскільки, щоб мати підстави трактувати будь-яке розуміння як одностороннє, добре вже перед тим мати хоч якесь поняття про всебічне розуміння історії. Спробуємо розглянути основні теоретико-методологічні сучасні проблеми, що, на нашу думку, в першу чергу мають бути вирішені на шляху успішної інтеграції української історії у світову.

¹ Herders Sämtliche Werke (Hrsg von Bernhard Suphan). Berlin, 1878. B. 4. S. 402.

РОЗДІЛ 1

Діалектика історії України та всесвітньої історії: постановка проблеми

Подивимось на проблему діалектики історії України та всесвітньої історії² крізь призму трьох співвідношень, які ми тут обмірковуємо радше як перспективи їхньої можливої майбутньої реалізації. Це співвідношення між: предметом історії України і предметом всесвітньої історії; предметом історії слов'янських народів і предметом історії народів Східної Європи; міфом, ідеологією і наукою. Зазначимо, що у своїй дисгармонії згадані співвідношення деструктивно впливають на можливість діалектичного пов'язання української і всесвітньої історії. Оцінюватимемо розгляд цих співвідношень як преамбулу до аналізу основного змісту цієї частини книги — дослідження впливів домінуючих націй, їхніх теорій і методологій на українське інтелектуальне життя й українську філософську та історичну думку в XVII—XX ст.

² Ця проблема не є новою чи оригінальною. На життєву необхідність її вирішення для української науки ще 1914 р. вказував Грушевський (див.: *Грушевський М. С.* Всесвітня історія в короткім огляді. Київ, 1996. Частина перша. С. 8—11). Згодом вона знову неодноразово піднімалася істориками України. Див., наприклад: *Прицак О.* Проект «Вступу до історії України» // Український історик. 1968. № 1—4. С. 126—133; *Його ж.* Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на тему нашої культурної політики (1967—1973). Кембрідж, Масс., 1973. С. 122—125; *Потульницький В. А.* Нариси з української політології (1819—1991). Київ, 1994. С. 3—4; *Його ж.* Das ukrainische historische Denken im. 19. und 20. Jahrhundert; Konzeptionen und Periodisierung, in.: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 45 (1997) H. 1, S. 2—30; *Таран Л. В.* Провідні тенденції світової історіографії XX століття та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Український історичний журнал. 1999. № 1. С. 88—89.

Дефініції історіософії, історії України та всесвітньої історії як наукових дисциплін

Термін «філософія історії» винайшов у XVIII ст. Вольтер, який застосував його для визначення передусім критичної, або наукової, історії, такого способу історичного мислення, коли історик самостійно міркує про предмет, замість того, щоб повторювати історії, вичитані із старовинних книг чи інших писемних джерел. Цим же терміном користувалися Гегель та інші автори наприкінці XVIII ст., проте у них він означав загальну, або всесвітню, історію. Ще одне значення цього терміна можна знайти у деяких позитивістів XIX ст.: для них філософія історії означала відкриття загальних законів, які визначають хід подій, що про них має розповідати історія.

Якщо археологія і археографія добувають безпосередні свідчення минулого у вигляді матеріальних пам'яток і писемних джерел; описова історія зводить розрізнені факти в єдине оповідання, послідовне у часі; історіографія займається розвитком самої історичної науки; історична методологія є вченням про методи, прийоми і способи історичного дослідження, то історіософія, заглиблюючись у механізми суспільних рухів, досліджує питання, що торкаються загальної конкретної побудови або загальних ліній, згідно з якими має будуватись у його конкретній реальності історичний процес як у цілому, так і в окремих його частинах.

Таким чином, у вузькому розумінні цього слова, історіософія — це теорія історії, філософське розуміння історичного процесу, його схеми, періодизації і перспективи, соціокультурних інституцій і т. ін.³ Саме так її вперше представив Гегель у своїй «Філософії історії», підкресливши, що кожен народ має свої специфічні соціокультурні інституції відповідно до свого національного характеру. Гегель вивів цю дефініцію для обґрунтування емансипації Німеччини від французької гегемонії в Європі, використавши свою формулу «історичних і неісторичних народів». Звідси випливає й основне завдання історіософії — пов'язати національну

³ Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. Київ: Кембрідж, 1991. С. 45.

історію з історією світовою і, навпаки, світову з національною. Кожна нова держава стоїть перед необхідністю створення концепції своєї історії. І тут стає очевидною і актуальною проблема розділення історіософії і описової історії: все те, що може бути віднесене до конкретного розгляду самих історичних явищ, побудови руху історичного процесу в цілому, виявлення основних форм і сил цього руху, ми змушені віднести до історіософії.

Філософи історії більше пов'язані з теорією, ніж із фактом; вони використовують емпірику часто непослідовно, натомість застосовують теоретичні концепції як засоби чи ланки, що видаються найбільш придатними для зведення до купи серії подій. Тому історіософія відповідає також на питання, як історія сприймається її творцями — істориками — і як перетворюються факти історії у свідомості вчених-істориків. Отож історіософія історії в широкому розумінні цього слова — це бачення істориком минулого, до якого він доходить, конфронтуючи своє філософське розуміння історичного процесу (яке він вибрав з історичного доробку філософської думки — об'єктивних законів і принципів) з історичними фактами, взятими з аналізу джерельних даних.

У своєму методологічному підході до дослідження історіософії світової і української історії в їхній діалектиці ми виходимо з такого:

1. Історія є в основному історією держав і державоподібних суспільних одиниць та інститутів, а також ідей, на підставі яких вони створюються. Розрив історії ідей і історії ментальностей спричинив абсолютизацію панівних ментальних стереотипів, в той час як спільні ментальні стереотипи ніколи не були всезагальними: виражаючи певну характерну тенденцію поведінки, вони не пояснювали поведінку всіх людей, особливо представників еліти⁴. У випадку з історією України та інших «малих народів», у яких реалії нації і держави не збігалися, історія тривалий час була історією ідей, що вели до створення держави. Розробниками цих ідей були представники еліти.

2. Історія як наука є територіалізованим лінеарним часом і базується на писаних документах — джерелах. Вона постійно

⁴ Boureau A. Propositions pour une histoire restreinte des mentalites // Annales: E.S.C. 1988. No. 6. P. 1491—1492; 1497—1498.

розвивається від зіткнення факту з філософським розумінням історичного процесу. Обґрунтовуючи таким чином філософську концепцію нашого посібника, ми хочемо торкнутися не лише дискусії про домінацію, а й системного охоплення її історичних варіацій, що конструюються з мінімуму елементарних взаємовідносин⁵.

Саме в цьому системному охопленні історичних варіацій та їхньої акцентації й полягає, на нашу думку, розмежування предмета національної історії і історії всесвітньої.

Історія слов'янських народів й історія народів Східної Європи: проблеми історіографічної традиції

Окремим аспектом наведеного вище аналізу співвідношення національної і всесвітньої історії є співвідношення предмета «історія слов'янських народів», який донедавна викладався у вищих навчальних закладах СРСР і пострадянської України, і предмета «історія народів Східної Європи», який мав би прийти на зміну дослідженню спільної історії слов'янських народів у нових історичних реаліях країн пострадянського простору взагалі й України зокрема. Чи правомірна така заміна? Чи готові ми до неї? Чи не буде ця заміна так само тимчасовою і ґрунтуватиметься, як і попередня, на загальній політичній необхідності, чи вона все ж таки буде адекватною реальному місцю історії України в контексті європейської історії? Спробуємо поміркувати з цього приводу.

В сучасних умовах, коли знову мусується нова стара формула неминучості союзу трьох східнослов'янських народів⁶, варто дослідити, чи справді Україна, як і Росія та Білорусія, переходила спільні для всіх трьох країн історичні процеси. Ще за часів Гетьманату Україна належала, як зазначають дослід-

⁵ *Mannheim Karl*. *Essays On the Sociology of Culture*. London, 1956. P. 56—57.

⁶ *Simon G.* *Russian Restoration of the Empire or the Beginning of a European Nation-State // Polish Western Affairs* 1994. Vol. 35. No. 1. P. 17—29.

ники, до неросійських підданих Російської держави⁷, хоча водночас набула довголітнього досвіду мовної і культурної асиміляції та політичної інкорпорації. Саме ця друга обставина дає Росії можливість постійно наголошувати, завдяки зусиллям учених та публіцистів, що Україна завжди належала до Росії і переживала з нею спільно всі найважливіші історичні і культурні процеси⁸. Щоб верифікувати або, навпаки, спростувати цю думку, слід не лише вдатися до відповідних досліджень, а й звернутися до іншої сторони — відтворити, як саме європейські та українські вчені уявляли собі проблеми історії слов'янських народів та їхніх спільних чи відмінних шляхів у передрадянський період. Востаннє дискусії з цього приводу відбувалися у 1930-х роках, напередодні Другої світової війни, по якій постали вже зовсім інші реалії і з'явилися нові наукові історичні уявлення.

У 1930-х роках провідні вчені ряду європейських країн, особливо чеські, польські, українські й німецькі, активно обговорювали питання про можливість спільної історії слов'янських народів⁹. На жаль, доводиться констатувати, що внаслідок післявоєнних реалій це питання в такому ключі, як у 1930-х роках, уже не піднімалось, хоча необхідність продовження дискусії на цю тему давно назріла і лише сьогодні знову актуалізувалась в українській історичній науці.

Дискусію 1930-х років започаткував професор Карлового університету в Празі Ярослав Бідло, який вважав, що єдина історія слов'янських країн є неможливою, оскільки Європа ще за часів раннього середньовіччя розділилася на два культурні світи: романо-германський і греко-слов'янський. До останнього належать не всі слов'янські народи, а лише православні. Неправославні — чехи, словаки, поляки, словени, кроати — представляють західноєвропейський, або романо-германський, культурний світ¹⁰. Таким чином, Бідло відкидає можливість

⁷ Kappeler A. Das Moskauer Reich des 17. Jahrhunderts und seine nicht-russischen Untertanen // Beitrage zur «7 Internationalen Konferenz zur Geschichte des Kiever und des Moskauer Reiches. Forschungen zur osteuropaischen Geschichte. Gesamtinhaltsverzeichnis. B. 1—50. Berlin, 1995. S. 185—198.

⁸ Simon G. Op. cit.

⁹ VII-e Congres international des sciences historiques. Resumes des communications presentes au Congres. Warszawa, 1933. Vol. 1—2.

¹⁰ Bidlo J. Ce qu'est l'histoire de l'orient europeen, queelle en est l'importance et queelles furent ses etapes // Bulletin d'information des sciences historiques en Europa orientale. Paris, 1934. Vol. 6. Cahier 1—2. P. 17—18.

спільної історії слов'ян, оскільки римська (західна) і візантійська (східна) культури розділили слов'ян політично і культурно, вже не кажучи про пізніші поділи турецької, австрійської і російської імперій. Вирішуючи проблему єдиної історії Східної Європи зі штадпункту культурного розвитку, Бідло стверджував, що поняття Східна Європа включає в себе Візантійську імперію з Балканським півостровом, а пізніше й Росією, а також усім, що підпадало під їхній візантійсько-слов'янський вплив¹¹.

На думку професора Варшавського університету Марселя Гандельсмана, поняття Східна Європа змінювалося в міру розширення впливів римської культури. Чим далі на Схід вона поширювалася, тим більше звужувався ареал «європейського сходу». Наприклад, до впровадження християнської культури богемці і поляки належали до Сходу, після — до Західної Європи. Сфера візантійських впливів упродовж століть постійно зменшувалась. За Гандельсманом, історія слов'янських народів як загальна є можливою, і вона, відповідно до його періодизації, проходить чотири етапи, що водночас є етапами розвитку Східної Європи:

- До кінця XI ст. — період постання слов'янських народів та їхніх держав, хоча у Східній Європі були й іноплеменні народи;
- З XI до XVIII ст. — період побудови, розквіту і занепаду більшості слов'янських держав;
- З XVIII ст. до Першої світової війни — це період існування російської, пруської і австрійської монархій, котрі об'єднували під своєю егідою більшість слов'янських народів;
- З часу Першої світової війни і світової революції розпочинається новий період, який позначається досягненням незалежності багатьма слов'янськими країнами. Початок визвольної боротьби сягає своїм корінням ще у XVIII ст.¹²

Опонент Гандельсмана, професор Берлінського університету Отто Гош вважав, що поняттям візантійсько-слов'янської

¹¹ *Bidlo I.* Ce qu'est l'histoire de l'orient europeen, queelle en est l'importance et queeles furent ses etapes // Bulletin d'information des sciences historiques en Europa orientale. Paris, 1934. Vol. 6. Cahier 1—2. P. 21.

¹² *Handelsman M.* Quelques remarques sur la definition de l'histoire de l'Europe orientale? // Bulletin d'information des sciences historiques en Europe orientale. Paris, 1934. Vol. 6. Cahier 3—4. P. 9—11.

культури не можна означувати зміст історії Східної Європи. Хоча російська історія зазнала візантійських впливів, проте якби Росія століттями не здійснювала у своєму внутрішньому розвитку колонізаційне просування, що супроводжувалося розширенням і зміцненням держави, вона змогла б перейти ті ж самі процеси, що були основою розвитку Західної Європи — реформацію, просвітництво і т. ін.¹³ Брак державно-політичної культури значно відчутніше завадив Росії стати на цей шлях, аніж вплив візантійської церкви. Це і є, на думку Гоша, основна відмінність в історичному розвитку Росії і Європи.

Що ж стосується Європи, то найважливішим чинником її культурного розвитку в середньовіччі і за нових часів було поступове просування західної культури, як культури цементуючої і більш розвинутої, у географічному просторі, який означається поняттям Європа. З початку VI ст. цей чинник стає визначальним у поділі Європи на Західну і Східну. Східну Європу Гош розуміє як оформлену єдність країн, що перебували або перебувають під впливом культури північних земель, або західної культури¹⁴. Цей вплив поширюється на більшість слов'янських, у тому числі й східнослов'янських народів. Звичайно, окремі східні народи не одночасно і не з однаковою силою втягувалися в орбіту культурних впливів Заходу. Та все ж Східна Європа з цього погляду (йдеться не про територіальну і мовно-етнічну сутність, а про рівень цивілізації) все одно являла собою спільність, хоча й мішану і строкату. Тому, на думку Гоша, спільна історія слов'янства як об'єкт наукових досліджень неможлива, натомість постає необхідність дослідження історії Східної Європи під впливом культури північних земель як наднаціональної культурно-історичної і культурно-географічної європейської єдності під назвою «Східна Європа»¹⁵.

У дискусії брав участь також український вчений, професор Варшавського університету Мирон Кордуба. Він стверджував, що Велике князівство Московське було наступником монгольського світу і Візантії, натомість українські і білоруські землі, що потрапили під вплив литовсько-польських

¹³ Hoetzsch O. Begriffsbestimmung und Periodisierung der osteuropäischen Geschichte // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. 1933. B. 8. S. 91.

¹⁴ Ibid. S. 91—92.

¹⁵ Ibid.

культурних кіл, раніше перебували під впливом Західної Європи і переживали, бодай і в ослабленій формі, всі західноєвропейські цивілізаційні процеси¹⁶.

Саме Кордуба започаткував у 30-ті роки дискусію між галицькими і східноукраїнськими вченими-емігрантами з приводу походження Русі й формування української нації. До цього спричинила невелика стаття Кордуби під назвою «Найважливіший момент в історії України», що вийшла у Львові в 1930 р. Автор статті стверджував, що «природна еволюція» східнослов'янських племен на території майбутньої Київської держави могла привести до перетворення їх на «окремі народності», але на перешкоді стало створення руської держави. Ще більшою мірою завадило «розвою в напрямі етнічного відокремлення» поширення християнства з його «централістичною організацією». «Спільна держава, спільна віра і спільна літературна мова стають могутніми підвалинами, на котрих розбудовується одна, спільна, загальноруська, коли не нація в повному значенні цього слова, так, скажимо, культурна сфера»¹⁷.

Кордуба вважає, що й після смерті великого князя Ярослава Мудрого церковна організація і літературна мова продовжують виступати в ролі «об'єднуючих чинників», проте десь від середини XII ст. ситуація змінюється. На той час виникають «нові політичні осередки на двох протилежних кінцях Великої Русі»: один — у Галичі, а інший — у Володимирі над Клязьмою. Наслідком такого «політичного дуалізму на Русі» став цілковитий занепад Києва, «об'єднуючого цілу Русь центру»¹⁸. «Галицький осередок» двічі прагнув об'єднати навколо себе ту «цілу територію, заселену цією етнографічною масою, котрої потомки утворили опісля українську націю», та цим спробам у першому випадку стала на заваді смерть князя Романа, а в другому — монгольське нашествя.

Після нападу монголів відбулися кардинальні зміни в різних сферах життєдіяльності колишньої Київської Русі. Населення впадає в анархію і відмовляється підпорядковуватись

¹⁶ *Korduba M.* VII-e Congrès international des sciences historiques. Resumes des communications presentes au Congrès. Varsovie, 1933. Vol. 2. P. 207—210.

¹⁷ *Кордуба М.* Найважливіший момент в історії України // ЛНВ. 1930. Ч. 6. С. 540.

¹⁸ Там само. С. 540—541.

княжій владі, воліючи платити данину ординцям. Київське і Переяславське князівства зникають на довгі часи взагалі, а Чернігівське — підупадає. Галицько-Волинська держава починаючи з 1340 р. стає об'єктом зазіхань сусідів. Лише наприкінці XIV ст. всі білоруські та українські землі, за винятком захоплених Польщею галицьких земель, опинилися в межах Литовської держави. «Великі князі Литовські, — пише М. Кордуба, — починають вважати себе спадкоємцями давніх київських князів і перебирають уже свідомо місію збирачів руських земель»¹⁹.

Литовська мирна окупація, переконаний Кордуба, якраз і є «найважливішим моментом в історії України». Вчений наголошує: «Коли б Литва за Гедиміна і Ольгерда не захопила південно-західної Русі, це би зробила на кількадесят літ пізніше Московщина», котра теж почала політику збирання земель, але тоді б не було «трьох руських народностей, тільки одна»²⁰. Як зазначає Кордуба, після заволодіння нашими землями «Литва починає слов'янщитися, рушитися». Цьому сприяє набагато вищий рівень культури захоплених земель порівняно з культурою тодішньої Литовської держави. Урядовою мовою Литовської держави стає «літературна мова, котра до церковно-слов'янського підложжя набрала прикмет» живих українсько-білоруських «говорів». Між населенням колись єдиної держави виникає кордон і проявляється відчуженість. «По сбох боках кордону, — пише М. Кордуба, — витворюються окремі світогляди, окремі психіки, все це призводить до того, що давня політично, церковно і культурно одноцільна єдина Русь розколюється на дві окремі відмінні частини»²¹. Та ще тоді і навіть згодом, за часів Богдана Хмельницького, «населення українських і білоруських земель творить наразі одну спільну етнічну цілість»²². Вона ґрунтується на укладі політичних відносин, спільності історичної минувшини та традицій, релігійно-церковних справ і культурних впливів²³. Київська ж Русь, на думку Кордуби, «не була ані українською, ані, очевидно, великоруською, тільки руською, так само як держава Піпіна

¹⁹ Там само. С. 543.

²⁰ Там само. С. 545.

²¹ Там само. С. 544.

²² Там само.

²³ Там само. С. 545.

Малого і Карла Великого не була ані французькою, ані німецькою — тільки франконською»²⁴.

У цілому Кордуба високо оцінює роль Литовської держави в історії України і вважає її, як і, слідом за Грушевським, спадкоємницею Галицько-Волинської держави, державою Руською. Такою її вважали й українці, які в ній проживали. Більше того, Кордуба наголошує, що Україна увійшла тоді в коло західноєвропейських культурних впливів, які, будучи накладеними на існуючу основу в психічній структурі українців, спричинились до створення національного типу, подібного до західних. На нашу думку, Кордуба цілком справедливо підкреслює роль литовської доби, хоча з висновком щодо створення українського національного типу можна погодитися лише частково. Річ у тім, що реальної національної цілості давня Русь не творила, а творила лише ідейну. Ідея Русі, що вийшла з Києва — столиці Володимира і Ярослава, постала в умах представників вищих верств, що засвідчують митрополит Іларіон, ігумен-паломник Данило та автор «Слова о полку Ігоревім». Але це була ідея, що мислилася територіально і державно, а не національно, а насправді панував партикуляризм, не створений пізніше і не переборений Руською державою.

Підсумовуючи цей огляд, можна зробити висновок, що основна увага істориків Східної Європи у питаннях вироблення її схеми і періодизації зосереджувалася на таких моментах: культурні впливи романо-германського світу на народи Східної Європи, протистояння Схід—Захід, де під Сходом розумілися Росія і ті країни, що зазнали її домінуючого впливу, а під Заходом — ті країни, що зазнали впливу культури північних земель.

З'ясування всіх цих дискусійних питань історії слов'янських країн дістало своє продовження і в пострадянський період в українській історичній науці. Останнім часом в Україні відкрито ряд науково-дослідних інститутів з проблем історії Центрально-Східної Європи у структурі НАН України, поза нею, і в структурі історичних факультетів. У Львівському університеті, зокрема, пропонується ввести та-

²⁴ Кордуба М. Початки української нації (У відповідь Українському історико-філологічному товариству) // Діло. 1930. Ч. 286. С. 2.

ку дисципліну замість предмета «Історія слов'янських країн»²⁵. Спробуємо подивитись на пропонувану дисципліну «Історія Центрально-Східної Європи» з точки зору Мішеля Фуко, який вважав науки рефлексивними категоріями, продуктами новітнього позитивістського мислення. Відомо, що академічна вага будь-якої дисципліни, в тому числі й тієї, яка вводиться в академічне поле, виражається не лише у позадискурсивних чинниках (інтереси влади, наявність нового знання у широкому академічному просторі, публічний розголос тощо), а й історією самого академічного простору певної дисципліни в територіальних рамках, на якому він концентрувався в минулому.

У більшості університетів світу, де нам довелося працювати, наприклад у Гарвардському і Колумбійському (США), Кельнському і Мюнхенському (Німеччина), Віденському і Празькому, Токійському і Хоккайдському (Японія) та інших, читається курс «Історія Центрально-Східної Європи» в різних модифікаціях («Східноєвропейська історія», «Історія колишніх радянських і східноєвропейських країн» та ін.). Присутній він і в академічному полі. Разом з тим його підпорядкування в залежності від ієрархії дисциплін є різним.

Цікавим у цьому плані є досвід США, Німеччини і Японії. У Гарвардському університеті, наприклад, викладають такі дисципліни, як «Росія», «Китай», «Америка», тобто найчастіше використовується регіональний підхід до поділу дисциплін²⁶. У німецьких та австрійських вузах курс «Центрально-Східна Європа» читається (з обов'язковим включенням Росії) у загальній структурі «Всесвітньої» або «Загальної» історії²⁷. В японських вузах він вписується в загальний контекст слов'янсько-європейських і слов'янсько-євразійських досліджень, де так само присутня Росія²⁸. Ці особливості зумовлювалися взаємозв'язком академічного поля і зовнішнього суспільного середовища, з одного боку, і власної дисциплінарної історії, з іншого.

²⁵ Див.: *Зашкільняк Л.О.* Програма курсу «Історія Центрально-Східної Європи». Львів, 1999.

²⁶ Official Registers of Harvard University 1986/1987, 1990/1991, 2001/2002.

²⁷ Grundlagen des Studiums der Geschichte. Eine Einführung (Red. Dr. Günter Johannes Hens). Köln; Wien., 1983.

²⁸ Slavic Research Center News. Hokkaido University. Sapporo, 1997/1998; 2000/2001.

Україна, як відомо, мала дещо іншу дисциплінарну історію обох основних блоків історичного знання, покладених в основу його первинного традиційного поділу — вітчизняної і всесвітньої історії. Л. О. Зашкільняк у програмі курсу «Історія Центрально-Східної Європи» не відходить від цього поділу і цілком справедливо зазначає, що «даний курс є складовою частиною всесвітньої історії, логічно і тематично пов'язаний з іншими курсами — «Історія Стародавнього Сходу», «Історія Греції і Риму», «Історія середніх віків», «Історія країн Азії і Африки», «Історія Росії» та «Історія СРСР». Разом з тим у цьому «пов'язанні» й полягає одне з основних протиріч, які нам доведеться так чи інакше в майбутньому розв'язувати.

Унаслідок взаємозв'язку академічного поля з політикою Росії, а згодом і СРСР, до складу якого після Другої світової війни увійшли всі українські землі, ми перейняли дисциплінарний поділ, який визначався традиційною «російською», а згодом змодифікованою з неї «радянською», схемою. Вона була розроблена так само як і американська і мала так званий «глобальний» академічно-дисциплінарний дискурс. Цей дисциплінарний поділ не був повністю відкинутий у пострадянський період нашої історії, а скоріше знову був модифікований. Політика знову визначила дисциплінарну структуру і вибір об'єктів. Звідси на перше місце (що цілком зрозуміло) висунулась історія України, яка стала долати завали попередніх десятиліть, осмислювати набутий досвід тощо. На цьому тлі відродження вітчизняної історії всесвітня історія залишилася трохи занедбаною, тим більше, що вона передбачала традиційно і в ідеалі більшу інтелектуальну наснаженість і більший обсяг історіографічної підготовки.

Курс «Історії слов'янських країн» передбачав в ідеалі історико-методологічне закріплення однієї з ідеологічних підвалин політики СРСР — курсу на зближення і єдність слов'янських народів. Насправді ж він мав обмежувальну пізнавальну вартість, оскільки не знайшов реального підтвердження своєї концептуалізації в історії. Тому рішення, запропоноване автором проекту, видасться нам цілком виправданим. Проте чи не може воно бути хибним унаслідок своєї апріорності?

Введення курсу «Історія Центрально-Східної Європи» є доцільним сьогодні, але воно лише частково рятує ситуацію

академічного поля України в галузі всесвітньої історії, оскільки замінює одну дисципліну на іншу, але не змінює і не в змозі змінити відсутність єдиного принципу в академічному полі дисциплін «всесвітня» і «українська історія» у нашій академічній і вузівській науці. Залишена радянська спадщина і нова революційна спадщина — українська — значною мірою дублюють одна одну по цілому спектру проблем. Як же вийти з цієї ситуації в майбутньому?

США, як уже зазначалось вище, в основному будує свою вузівську науку за регіональним принципом поділу всесвітньої історії²⁹. Німеччина більше схиляється до епохального поділу, де регіонально-проблемний поділ є вихідним від епохального³⁰; Японія застосовує мішаний принцип³¹. Разом з тим усі ці країни не відкидають традиційної формальної періодизації всесвітньої історії на Давню, Середньовічну і Нову / Новітню історію. У нас практично дублюється проблематика дисциплін по кафедрах «Історії слов'янських країн», «Історії середніх віків», «Нової і новітньої історії», та, певною мірою, «Історії Росії». І з уведенням нової дисципліни цей дубляж не припиниться. Якщо ми застосуємо і щодо інших дисциплін регіональний принцип, запропонований Л. О. Зашкільняком, то видається логічним реформувати за єдиним регіональним принципом одночасно всю триблокову структуру дисциплін «Історія слов'янських країн», «Історія середніх віків», «Історія нового і новітнього часу».

Інше протиріччя полягає у відсутності діалектичного зв'язку між такими дисциплінами, як національна історія і всесвітня історія. Що робити з Росією? Чи має вона входити до курсу «Історії Центрально-Східної Європи»? Вітчизняна історія у нас, на відміну від всесвітньої, традиційно будується на двоблоковому підході: «Давня історія» і «Нова / Новітня історія». Якщо ми зводимо все до регіонального принципу, тоді проблематика античності все одно залишається як окреме академічне поле, оскільки на нас вона впливала опосередковано.

²⁹ Official Registers of Harvard University 1986/1987, 1990/1991, 2001/2002.

³⁰ Brandt A. *Werkzeug des Historikers*. Stuttgart: Berlin: Köln, 1986; Borowsky P., Vogel B., Wunder H. *Einführung in die Geschichtswissenschaft. Grundprobleme. Arbeitsorganisation, Hilfsmittel*. Opladen, 1980. B. 1.

³¹ The Emerging New Regional Order in Central and Eastern Europe (Ed. Tad-sayuki Hayashi). Sapporo, 1997.

Як вирішити такі протиріччя:

- дублювання в нашій вузівській і академічній науці проблем, що вивчаються дисциплінами, побудованими за регіональним принципом, і дисциплінами, базованими на епохальному принципі;
- взаємна засаднича відсепарованість цих дисциплін у світовій і національній історичній науці.

Одна проблема упирається в іншу. Вирішити їх можна двома шляхами.

Шлях перший. Якщо реформувати всі три дисципліни (кафедри) разом («Історія слов'янських країн», «Історія середніх віків» та «Історія нового / новітнього часу»), тобто привести їх до єдиного принципу (немає значення, якого саме — регіонального, епохального чи мішаного), то ми внесемо певну ясність, бодай формально (в назві) ліквідуємо предметне і тематичне дублювання. Проте все одно зіткнемося з іншою — глобальнішою проблемою, яку ми — спеціалісти з всесвітньої історії, сьогодні ще просто не готові вирішити в принципі. Для цього треба провести цілий ряд фундаментальних історичних досліджень, які змусили б світову історичну науку сприйняти нашу українську історію, і навпаки.

Другий шлях є прийнятнішим в усіх відношеннях. Він, хоча і набагато повільніший, але менш революційний. Він передбачає створення двоблокових парадигм та історіографічних традицій (як це прийнято в усьому світі) з успадкуванням і типологією об'єктів, розсіяних у часі і просторі. Це блоки всесвітньої історії і історії національної, які мають бути підпорядковані один одному. Щоб виконати це завдання, необхідно провести велику науково-дослідницьку підготовчу роботу, розкривши ті блоки проблем, які досі ігнорувалися як всесвітньою, так і українською історією.

Міф, ідеологія і наука

Як уже зазначалося вище, в XIV — на початку XX ст. англійська, французька, німецька історичні науки обґрунтовували у взаємних дискусіях як свою власну

історичну схему, так і схему історії Західної Європи, аж доки не дійшли висновку, що історична правда — істина, може бути тільки одна, а коли існують різні, то це вже не наука, а міф³². Якщо колись існувала дихотомія щодо власних проблем у західноєвропейській історичній науці, то сьогодні така ж ситуація склалася у східноєвропейській, зокрема в українській науці. Існують російська, польська, єврейська, німецька, турецька і різні власне українські схеми історії України, які суперечать одна одній. Українська історія має бути створена, при цьому їй належить зректися багатьох власних міфів і змусити світову історію позбавитися міфів про Україну.

Історичне пізнання постає в діалектичному змаганні міфу («метафізична історія») з логікою («когнітивна історія»). Одне з основних завдань історика полягає в тому, щоб аналітично деміфізувати архетипи міфу, а також породжені ним передсуди і табу, які, будучи, так само як і міф, ірраціональними, «не потребують доказу», на думку своїх творців³³.

Історія пов'язана з міфом також тому, що народи, які ставили перед собою завдання з'ясувати своє історичне минуле, прагнули насамперед знайти початки. Ці славні, світлі початки не повинні мати ніяких негативних сторін, і в них мають бути здійснені нереалізовані ідеали сучасної епохи, наприклад, «національна» українська держава у східних слов'ян ще за часів Київської держави, або «національна» українська належність київських князів тощо. Водночас виникла і ще й досі існує потреба наблизити до сучасників невідоме майбутнє і також зробити його атрактивним.

Отже, на першій стадії пошуків минулого ми маємо дійти до початків, і, в залежності від того, в якому культурному колі дана свідомість зароджується, там, очевидно, доходити до тих початків того культурного чи релігійного кола, які стали основою бачення і теперішнього, і минулого. Якщо йдеться про історію Європи, то маємо історію різних царів — Олександра Македонського, римських царів, і, нарешті, доходимо безпосередньо до проблеми даної країни (наприклад, теорія Третього Риму). Зв'язок історії з міфом є типовим не лише для се-

³² Schulze H. Is There a German History? London: German Historical Institute, 1987; Idem. Gibt es überhaupt eine deutsche Geschichte? Berlin, 1989.

³³ Прицак О. Що таке історія України? // Слово і час. 1991. № 1. С. 54.

томанської та Російської імперій і України. Тут проблема міфу й історії виникає в обсязі безпосередньо імперської політики домінуючих націй. Як відомо, знання домінуючої нації імперії про окремішність націй пригноблених є структурою неправд та міфів, оскільки в політичному, науковому та культурному дискурсі імперії знання про підкорену територію міститься усередині, або в ракурсі структур сили та домінації, де інші нації імперії репрезентуються зверху, з позицій «культурної сили», «вищої культури», як знак сили і панування над підкореними територіями. Імперія керує пригнобленими територіями відповідно до своїх уявлень про них, які вона сама ж продукує³⁷. Сам міф як домінуючої нації, так і «малої» є за своєю суттю не лише розповіддю, що ховає в собі «священну», заплутану, непереверену і незасвідчену правду, а й водночас складною, закритою символічною системою.

Міф завжди розповідає нам щось важливе про культурну реальність; його ціль може бути пояснюючою і нормативною, як, скажімо, рецепт для зміцнення існуючих соціальних структур. У будь-якому випадку, міф є спробою охопити і зрозуміти в цілому ряд явищ за допомогою нераціональних, символічних засобів. Нарешті, у своєму функціонуванні міф рухається від побудови до події, де базове відношення, або правда, охоплює певну кількість сюжетних ліній, подій чи характерів³⁸. Тому деміфологізація, як правило, відбувається від події до побудови у структурі лінарно-логічного, а не циклічно-міфічного мислення.

Історичне завдання, що стояло перед Грушевським та його сучасниками, полягало у створенні власної національної історії України. З цим завданням історики впоралися. Проте на сьогоднішній день цих здобутків виявилось замало для повноцінного входження української історії у світову, оскільки всі автори синтетичних курсів історії України — від Грушевського до Субтельного — не охоплювали історії України в її діалектиці з всесвітньою історією і в її багатоваріантності, у зіставленні з існуючими в різний час цивілізаціями, російською, польською і німецькою схемами Східної

³⁷ Said E. *Orientalismus*. Frankfurt/M; Berlin; Wien, 1981. S. 5—13.

³⁸ Див.: Levi-Strauss C. *Op. cit.* P. 81—106; Idem. *The Savage Mind*. Chicago, 1966; Idem. *Mythologia*. Frankfurt/M, 1971.

Європи і України зокрема³⁹. Це зіставлення має, насамперед, врятувати перевірку всіх існуючих перспектив.

Якщо історична традиція європейського раціоналізму нерозривно пов'язана зі своєю цілісною основою — неперервністю освітнього процесу на Заході Європи, то на Сході (зокрема в Україні) освітній процес весь час перебував у контексті контраверсних інтелектуальних впливів політично і культурно домінуючих націй⁴⁰. Незважаючи на серйозні катаклізми, руйнації і, здавалося б, повний занепад, неперервність у формуванні культури Заходу не була загублена⁴¹. Принаймні, форми сприйняття та схеми, найменування та формули збереглися протягом тисячоліть. Навіть там, де був перерваний свідомий зв'язок з минулим, залишилася певна фактична неперервність, а за нею сформувалося свідоме відновлення неперервності в розвитку⁴². У Західній Європі раціоналізм, як відрив теорії від практики, на відміну від ірраціоналізму, який (так само як і міф) об'єднував теорію з практикою, був значно сталішим явищем. Хоча на початку ХІХ ст. там теж розвивається унаслідок буржуазних революцій індивідуалізм, проте він не поглинає процес становлення національних спільнот і держав, оскільки традиції, патріотизм і раціоналізм сприяли розв'язанню тих проблем, які ще й досі не вирішені в Україні — мова, держава, історія. Тому в структурі цілісності слід брати до уваги всі аспекти вищезазначеної тріади, а не якийсь один — політичний, економічний і т.д. Якщо законодавство — річ раціональна, і держава — це також продукт раціональної цілеспрямованої творчості, то місце історії нерідко заступає проблема утопії — формування іншого як реальність. Саме утопія дала можли-

³⁹ В пострадянський період у розвитку української історичної науки, попри створення українськими істориками ряду колективних праць з історії України, і навіть п'ятнадцяти томного компедіуму «Україна крізь віки» (Київ, 1999), для виконання цього завдання здійснюється лише підготовча робота. За влучним висловом професора Олександра Ресента, українські історики, так само як і інші історики на посткомуністичному просторі, поки що «долають власні багаторічні завали і очищають «авгієві обори» від ідеологізованих нашарувань, а також намагаються осмислити процеси, які відбуваються в їхніх країнах протягом останнього десятиріччя» (див.: Ресент О. Криза сучасної історичної науки: джерелознавчий аспект проблеми // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Київ, 1999. Ч. 3. С. 69).

⁴⁰ Potul'nyc'kyj V. Deutsche Einflüsse auf die Entwicklung des historischen Denkens in der Ukraine im. 19 Jahrhundert, in.: Zeitschrift für Ostmitteleuropa — Forschung. 1997. 46 (4). S. 475—499.

⁴¹ Jaspers K. Op. cit. S. 85

⁴² Ibid.

вість звернутися до іншої системи знань і вивести їх на теоретичний науковий рівень, замінивши реальність. Сьогодні досить часто згадують про ірраціоналізм Донцова, але практично замовчують ірраціоналізм Костомарова, Грушевського та ін. Водночас історичний розвиток не обмежується однією територією. Щоб зрозуміти хід подій, слід брати до уваги весь континент, пам'ятаючи, що концентрація є на тій території, якою дослідник спеціально займається.

Становлення національної свідомості та її онтологізація у тій чи іншій історичній спільності відбувається на основі самовимірювання у двох векторах — векторі власної історії (її цілісного усвідомлення) та векторі співвідношення, зіставлення з іншими народами й державами світу. Це твердження потребує уточнення: у яких націй відбувалося становлення національної свідомості саме таким чином? Якщо взяти нації так званого західного типу — тобто Західної і Центральної Європи, то вже у німців і французів формування національної свідомості відбувалося по-різному. Східна Європа пішла у своєму розвитку не французьким, а німецьким шляхом. По-іншому цей процес відбувався у політичних націй, таких як австрійська (не кажучи вже про російську і османську), які інтегрували у свою структуру інші етнічні групи і народи. Яким шляхом відбувалося і відбуватиметься це становлення в Україні? Це питання майбутнього, і його вирішення має ґрунтуватися на поліперспективному і цілісному знанні минулого, проте аксіому про становлення національної свідомості на основі самовимірювання у двох зазначених векторах можна повною мірою застосувати і до України. Саме другий вектор в Україні поки що не втілений у життя. Створення всіх національних історій виявилось замало для повноцінного входження української історії у світову, оскільки ніхто з авторів синтетичних курсів не охоплював національну історію в обох вимірах, у взаємному дзеркалі синхронного і діахронного вивчення обох історій, а лише в контроверсі з російською схемою, як, наприклад, Грушевський. Майбутнє виведення наукового поняття історія України має здійснюватись саме в таких двох векторах одночасно.

Цей етап не настав ще й тому, що більшість українських істориків (Грушевський, Липинський та ін.), які, окрім проблем української історії, досліджували проблеми історії всесвітньої, були пройняті патріотичним ірраціоналізмом, надто заангажовані в політику, підлягали різним ідоктринаціям і, поєднуючи ідеологію і науку, створювали міфи, які нерідко не лише не сприяли, а, навпаки, заважали повноцінній, науковій і атрактивній інтеграції української історії у світову. Це стосується й учених інших націй, перспективи яких будуть тут окреслені в контексті всесвітньої історії.

Тепер, щоб відповісти на поставлені у вступі і в даному розділі питання, ми спробуємо дослідити всі підняті польськими, чеськими, німецькими та українськими вченими дискусійні проблеми, що стосуються як історії слов'янських країн, так і ширшого контексту всесвітньої історії, і намагатимемося не лише відтворити цілісну картину української інтелектуальної історії, а й розглянути історію української історичної думки з позицій світової історії і світової політики XVII—XX ст. Основна акцентація в нашому дослідженні торкатиметься саме теоретико-методологічних аспектів проблем інтеграції української історії у світову, а також висвітлення української історії в контексті історії світу.

РОЗДІЛ 2

Перспективи української історії з погляду домінуючих, споріднених і підкорених націй

Як уже зазначалося вище, виведення наукового поняття власної історії для будь-якого ареалу передбачає два етапи: відображення себе у контроверсі; відображення себе у взаємовідносинах з іншими. Саме другий етап, який у нас, на відміну від Західної Європи, практично ще не починався, передбачає детальне вивчення й опрацювання різних перспектив відносин з колись домінуючими, спорідненими й іншими націями. Це одне з головних завдань, що має входити в обсяг поліперспективних досліджень всесвітньої історії з особливим узглядненням історії національної. У структурі поліперспективності слід урахувувати, що історія є насамперед баченням, яке потребує відстані. Передумовою появи такого бачення є відстань у часі і точка, з якої ми спостерігаємо те чи інше явище. Один історик дивиться з однієї точки зору, інший — з іншої, вони подають різні інформації часто з різних, або навіть з тих самих джерел у ракурсі прочитання. Відомо, що коли ми отримуємо протилежні інформації з двох різних джерел, варто спочатку перевірити, наскільки вони дійсно суперечать одна одній, чи не зіткнулися ми з проблемою різних перспектив. Визнаючи об'єктивність всесвітньо-історичного процесу в цілому, ми разом з тим (з погляду Куна) вважаємо, що об'єктивність має аналізуватися в термінах однакових критеріїв, що не суперечать один одному¹. Будь-який вибір між конкурую-

¹ Kuhn T. Objectivity, Value Judgment, and Theory Choice // Kuhn T. The Essential Tension: Selected Studies in Scientific Tradition and Change. The University of Chicago Press. Chicago, 1977. P. 338—339.

чими теоріями і перспективами залежить від безлічі об'єктивних і суб'єктивних чинників і критеріїв, які поділяються групою вчених-істориків, досить компетентною, щоб дати їм правильну оцінку, а також від індивідуальних критеріїв². Так само при порівнянні концепцій націй домінуючих і націй «малих» треба перевірити, з якого штадпункту ті чи інші історики спостерігають «малі» нації. Тому, намагаючись окреслити польську, єврейську, німецьку та інші перспективи української історії, ми робимо це для того, щоб зрозуміти історію України в усьому її всесвітньо-історичному розвитку, оскільки історію не можна обтинати. Критичному осмисленню на майбутньому, другому етапі виведення української історії підлягають, насамперед, польська, турецька, єврейська, російська і німецька перспективи.

Польська перспектива

У перевірці польської перспективи української історії залишаються відкритими насамперед такі три питання: 1. Чи існувала взагалі в польській історичній і політичній думці ідея про спроможність українців самим стати нацією? 2. Чи вирішувались у польській інтелектуальній історії проблеми України окремо від вирішення проблеми польської національної ідентичності? 3. Якою мірою українська тема була необхідною для формування польської національної ідентифікації, і навпаки?

На нашу думку, існують також два основні міркування, що підтверджують необхідність перевірки польської перспективи української історії:

- Українські дослідження на Заході монополізовані українською діаспорою, яка, зрозуміло, не приділяла достатньої уваги польським чинникам в українській історії³. Радянська

² Kuhn T. Objectivity, Value Judgment, and Theory Choice // Kuhn T. The Essential Tension: Selected Studies in Scientific Tradition and Change. The University of Chicago Press. Chicago, 1977. P. 325—326.

історіографія також утримувалась від аналізу конфліктів між польськими землевласниками і українськими селянами з етнічної точки зору, трактуючи їх лише в рамках класової боротьби. Як наслідок доля поляків на Україні більш-менш детально досліджувалась лише в Республіці Польща⁴. Проте останнім часом у цих дослідженнях дедалі більше наголошується цивілізаційна місія поляків на Сході, стверджується, що вони були для народів «кресів», насамперед для українців, промоторами латинської передової культури і визволителями від візантійсько-татарського ярма Російської імперії⁵. Сучасна ситуація в історичній науці в Україні лише ускладнила проблему. В посткомуністичній українській історіографії українська історія з'явилась як історія лише українців, а остання отожднюється з історією українських націоналістичних рухів⁶.

- Одна з основних причин, що уможливили протистояння українських поляків асиміляції протягом більш ніж століття після розчленування Речі Посполитої, полягала в тому, що поляки були не етнічною, а політичною нацією. До початку ХХ ст. бути поляком означало насамперед визнавати католицизм, польську мову, полонізм та імперську ідею Речі Посполитої. Як російська, так і українська історіографії визначають політичну діяльність українських поляків упродовж

³ З цієї причини, а також унаслідок цілого ряду інших міркувань, які ми означимо при з'ясуванні інших перспектив, не можна погодитися з твердженнями львівського дослідника Ярослава Грицака, що історики української діаспори, які «здобули освіту в престижних західних університетах», «ліквідували ізолюваність та відставання української історичної науки від світової», і «найбільшою заслугою цих істориків стало вписання української історії у загальне русло європейського історичного процесу» (див.: *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ—ХХ ст. Київ, 1996. С. 5). Насправді історики діаспори не могли ліквідувати цю ізолюваність, а тим більше вписати українську історію у світову насамперед тому, що вони були істориками діаспорними (див. також: *Таран Л. В.* Вказ. праця. С. 89).

⁴ *Tomaszewski J.* Kresy wshodnie w polskiej myśli politycznej ХІХ і ХХ в. // *Miedzy etniczna a historyczna* (ed. W. Wrzesinski). Warszawa, 1988. P. 97—105; *Grunberg K.* Polskie koncepcje federalistyczne, 1864—1918. Warszawa, 1971; *Grabski A. F.* Orientacje polskiej myśli historycznej. Warszawa, 1972; *Wierzbicki A.* Narod — panstwo w polskiej myśli historycznej dwudziestolecia miedzywojennego. Warszawa, 1978.

⁵ *Tradycje Antyczne w Kulturze Europejskiej — perspektywa polska.* Warszawa, 1995. Т. 1. S. 1—171; *Lacina w Polsce. Miedzy Slavia Latina i Slavia Orthodoxa.* Zeszyty Naukowe. Warszawa, 1995. Z. 1—2. S. 1—99.

⁶ Цю домінуючу націоцентристських побудов можна сприймати також як «хворобу зростання і природну реакцію на десятиріччя дискримінації національної тематики» (див.: *Решт О.* Вказ. праця. С. 71—72).

XIX ст. як «національно-визвольний» рух. На нашу думку, все те, що відбувалось у південно-західних провінціях Російської імперії, не було битвою між панівною і підкореною націями. Це була боротьба двох імперських ідей і культур, одна з яких спромоглася перемогти на той час⁷. Очевидно, і взаємовідносини польської та української перспективи власних історій слід спостерігати із штадпункту, що ідея реставрації Речі Посполитої (а не лише незалежність Польщі) і повернення історичної (а не етнічної) території продовжувала залишатись життєвою лінією, яка змушувала поляків, котрі жили в Російській імперії, залишатися поляками⁸.

Проілюструємо цю думку прикладом із української і польської історії. Як відомо, перша інформація про взаємовідносини обох країн сягає 981 р., коли «Володимир пішов на ляхів, і забрав Перемишль і інші городи». Тоді, у 981 р., кордон пролягав до Перемишля, за який боролися обидві сторони. Упродовж багатьох століть поляки доклали чимало зусиль, пролили багато своєї і чужої крові задля того, щоб мати під своїм контролем територію України. Закінчилося все це тим, що сьогодні ми маємо таку саму ситуацію, якою вона була в 981 р. — кордон по Перемишлю. Всі ж «креси» для поляків втрачені, їхні пам'ятки заросли бур'янами, польська кров була пролита даремно.

Бували часи, коли спільна географія і деякі спільні культурні традиції відкривали можливості для зближення українців і поляків. Це траплялося за княжих часів, у 1214 р. (перша можливість), і за часів Гадяцької унії у 1658 р., коли в системі

⁷ Звичайно, щодо польської імперської ідеї, яка надихала поляків упродовж XIX ст., термін «імперський» ми можемо використати умовно, оскільки поляки так і не спромоглися перемогти. Однак у випадку такої перемоги, без сумніву, відношення Польщі до «кресів» (як воно проголошувалося офіційними представниками всіх ідеологічних відламів польського визвольного руху) мало чим відрізнялося б від інших імперських структур сили і домінації. Це було наочно продемонстровано у міжвоєнній Польщі (див.: *Потульницький В. А.* Український науковий інститут у Варшаві // Нариси з української політології (1819—1991). Київ, 1994. С. 65—68, 79—81; *Його ж.* Український консерватизм на Правобережній Україні в 2-й половині XIX століття: світоглядні та історико-політичні аспекти // Наукові записки Тернопільського університету ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 1999. Серія історична. Вип. 7. С. 117—125).

⁸ Див.: *Зашкільняк Л.* Неоромантизм у польській історіографії початку XX століття (До питання про соціальну функцію історії) // Проблеми слов'язнознавства. Львів, 1993. Вип. 45. С. 36—42; *Потульницький В. А.* Політичні теорії відродження польської державності // Теорія української політології. Київ, 1993. С. 44—50; *Його ж.* Український науковий інститут у Варшаві. С. 65—81.

Речі Посполитої творився третій член — окреме Велике князівство Руське (можливість друга). З тих чи інших причин обидві ці спроби виявилися невдалими, а сьогодні, очевидно, географічні ситуації дещо міняються, а практична політика покаже нам, що буде далі.

Турецька перспектива

Східний та південний напрями (з Візантією та мусульманським світом) політичного та економічного життя країн Східної Європи був одним із визначальних чинників історії цієї частини європейського континенту. Утвердження чорноморської політико-економічної і торговельної системи теж мало свою еволюцію напрямів і домінацій⁹. Якщо наприкінці XIV — першій половині XV ст. всі колонії на південному березі Чорного моря перебували під контролем генуезької Кафи, то з падінням у 1453 р. Візантії контроль над цими територіями переходить до Османської імперії, а з завоюванням Криму Росією у 1783 р. вона стає повновладним володарем краю. Два останніх домінування створили свої імперські міфи, які стали невід'ємною частиною ряду схем історії східної Європи і відвернули увагу дослідників від тих реалій, що склали сутність економічної і політичної ситуації на Чорному морі до Османського завоювання Візантії і поширення турецького впливу в Криму.

Турецький міф, ідеологічне оформлення котрого почалося у 1475 р., після вигнання турками генуезців з південного берега Криму і визнання у 1475 р. султаном Мехмедом II кримського хана Менглі-Гірея як оттоманського васала, ґрунтувався на традиційних ісламських уявленнях щодо суверенності:

⁹ *Berindei I., Veinstein G.* La Tana — Azag de la presence italienne a l'emprise ottomane (fin XIII e — milieu XVI siecle) // *Turcica*. Paris; Strasbourg, 1976. T. 8/2. P. 122—125; *Ashtor E.* Le volume del commercio Levantino di Geneva nel Secondo Trecento // *Saggi e documenti*. Genova, 1978. No. 1. P. 391—432; *Heers J.* Le commercio nel Mediterraneo alla fine del secolo XIV e nei primi anni del XV // *Archivio storico italiano*. Firenze, 1955. P. 165—189; *Heyd W.* Histoire du commerce du Levant au moyen age. Leipzig, 1885—1886.

об'єднання під стягом пророка всіх мусульман і визнання султана халіфом, який має право призначати офіційних релігійних осіб для Криму¹⁰.

Як наслідок встановленої домінації османи зайняли покинуту генуезцями територію, включаючи основний кримський торговельний центр — Кафу. Весь південний берег Чорного моря став звичайною провінцією (*eyalet*) в оттоманській адміністративній системі і управлявся правителем, призначеним зі Стамбула (*beylerbey*)¹¹.

У 1516 р. Селім I — батько Сулеймана Пишного здобув Каїр й увесь Єгипет і детронізував останнього халіфа. В ісламському світі халіф був імператором і водночас — папою, тобто найвищим авторитетом у релігійних справах. Під впливом Візантії османи почали переймати концепції візантійських імператорів, з 1526 р. османські правителі стали халіфами ісламу. Коли з різних причин військова потуга османів почала занепадати, в XVII ст. вони вдалися до спроб відродити іслам. У Європі в цей час відбувається секуляризація держав, культур і т. ін., натомість османи намагаються знову відновити передсекулярну імперію. Спроба ця, вочевидь, не вдалася, хоча османи й мали для цього свій імперський міф сили і домінації.

Російський міф, створений з метою ідеологічного обґрунтування інкорпорації Кримського ханства до Російської імперії, ґрунтувався на твердженні про необхідність «історичного повернення земель, втрачених унаслідок азіатських загарбань з часів Київської Русі»¹². Сама анексія була інтегральною частиною «Грецького Проекту», складеного Григорієм Орловим, Григорієм Потьомкіним та Катериною II ще в 1779 р. Основною метою цього проекту було повне вигнання турків з Європи¹³. В подальшому російські і радянські автори інкорпорували дискусію про анексування Криму в ширший контекст по-

¹⁰ Хоча хан і зберігав за собою внутрішню владу, він позбавлявся права оголошувати війну і мир за власною ініціативою і зобов'язувався брати участь у війнах на боці імперії (див.: *Хартахай Ф.* Историческая судьба крымских татар // *Вестник Европы.* 1866. № 11. С. 201).

¹¹ *Gibb H.A.R., Bowen.* Islamic Society and the West. London, 1950. Vol. 1. Part. 1. P. 143.

¹² *Riasanovsky N.* A History of Russia. New York, 1963. P. 293.

¹³ *Florinsky M. T.* Russia: A History and Interpretation. New York, 1947. Vol. 1. P. 427—428.

будови Російської імперії в цілому, уникаючи дискусій про Кафу і кримських татар¹⁴.

У цьому зв'язку перед дослідником реалій чорноморської політики, що передували обом завоюванням і, відповідно, існуючим імперським міфам, стоїть, на нашу думку, завдання на-самперед відповісти на наступні чотири запитання:

- Як змінювалась ситуація в чорноморській політиці протягом другої половини XIV — першої половини XV ст.?
- Що собою являла Кафа в зазначений період і якою була її торговельно-економічна позиція; яким був вплив Кафи на геополітичну ситуацію у регіоні Чорного моря?
- Наскільки важливим було зміщення пріоритетів, що відбулося на початку XV ст. у чорноморському регіоні, для східноєвропейської історії узагалі?
- Якими були в зазначений період стосунки Кафи з однією із домінант тогочасної Східної Європи — Литовським князівством, до складу якого входили на той час і українські землі?¹⁵ Саме відповідь на ці чотири запитання має, на нашу думку, допомогти встановити реальне співвідношення української і турецької перспективи власних історій, а не протистояння Туреччина — Росія, де кожна з домінуючих націй виставляє іншу у своїй власній історичній схемі як загарбника і тим самим творить імперські міфи сили і домінації, які ще й досі панують у всесвітній історії¹⁶.

¹⁴ *Nolde B.* La Formation de l'Empire Russe. Paris, 1952—1953. Vol. 1—2; *Дружинина Е. И.* Кучук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). Москва, 1955; *И ж.* Северное Причерноморье 1775—1800. Москва, 1959.

¹⁵ Частково відповіді на порушені питання див.: *Потульницький В. А., Мойсєєнко О. Б.* Чорноморські міжнародні відносини в пізньому середньовіччі: еволюція домінації по лінії Кафа — Литва — Османська імперія // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Львів, 2000. Вип.3. С. 248—251; *Мойсєєнко О. Б.* Чорне море у міжнародній політиці в другій половині XIV — першій половині XV століття: концепція проблеми (на прикладі торгівлі генуезької Кафи) // Доповіді та повідомлення четвертого міжнародного конгресу україністики. Історія. Частина перша. Від давніх часів до початку XX ст. Одеса; Київ; Львів, 1999. С. 87—94.

¹⁶ Про турецьку перспективу східноєвропейської, у тому числі й української історії, див.: *Ahmet Vasil Efendi.* Mehasin-al-asar ve hakaik-al-ahbar. Cairo, 1830. Vol. 1—2; *Evllya Celebi.* Seyahatname. Istanbul, 1928. Vol. 1—10; *Inalcik Halil.* Yeni vesikalara göre Kirim Hanliginin Osmanli tabiligine girmesi // Bulletin 1944. Vol. 8. No. 30. P. 185—229; *Idem.* Kirim Türk Yurdunun Yok Edilisi // Türk Kütürü Dergisi. 1964. No. 21; *Netaik-ül-vukuat.* Istanbul, 1327—1909. Vol. 1—4; *Resmi Ahmet Efendi.* Hülasat-ül-Intibar. Istanbul, 1286—1869; *Tansel Salahlattin.* 1768 seferi hakkında bir aradtirma // Dil ve Tarih-Cografya Fakultesi Dergisi, Ankara Üniversitesi, 1950. Vol. VIII. P. 4. P. 477—536; *Uzuncarsili I. H.* Osmani tarihi. Ankara, 1954—1964. Vol. 1—4.

Нарешті, у плані з'ясування турецької перспективи української історії особливу увагу дослідника мають привернути чотири основні етапи українсько-турецьких стосунків, які можна детермінувати таким чином.

Перший етап починається вже в той самий час, коли постанала Османська імперія (XVI ст.) і коли починає діяти українське козацтво. Тоді визначаються ті чи інші проблеми взаємовідносин. У їхній структурі помітну роль відігравали також кримські татари. Якщо ж говорити про стосунки Османської держави зі Східною Європою, то спочатку, до другої половини XVII ст., вони були пов'язані з польськими, чи польсько-литовськими справами.

Другий етап наступає в період так званого занепаду Османської імперії, коли Україна мала дуже близькі стосунки з Туреччиною. Відомо, що під час повстання Б. Хмельницького в 1648 р. єдиним, хто міг йому реально допомогти, був кримський хан Іслам-Гірей III, зверхником якого був, своєю чергою, турецький султан Ібрагім. Тоді ж був укладений перший договір між Туреччиною і Україною, який, щоправда, діяв лише кілька місяців, унаслідок розв'язаної тоді в Османській імперії яничарської революції і всіляких внутрішніх проблем самої імперії.

Третій період, коли турки намагаються, щоправда, з перемінним успіхом, відновити свою велич, припадає на другу половину XVII ст., коли, зокрема, за часів правління султана Мехмета IV, в період нашої руїни, гетьман Дорошенко спробував зав'язати стосунки з Османами. Дорошенко намагався завдяки турецькому протекторату об'єднати Правобережну і Лівобережну Україну. Як відомо, плани ці з різних причин зазнали невдачі. Опісля маємо епізоди з Юрієм Хмельницьким — так звані Чигиринські походи 1677—1678 рр.

Урешті-решт, останнім цікавим етапом українсько-турецьких стосунків є період Північної війни, коли шведський король Карл XII приходив з військом на територію України і вступає у співпрацю з гетьманом Мазепою, а після поразки у Полтавській битві обидва державні діячі знаходять порятунок на території Туреччини. На території Туреччини вмирає Мазепа, а його наступник Пилип Орлик, за турецької підтримки, ще частково зберігає контроль над Правобережною Україною, укладає два договори

з турками¹⁷. Другий договір П. Орлика з Туреччиною викликає особливий інтерес. Він став документом, що офіційно зафіксував той факт, коли Україна востаннє вступила в дипломатичні чи політичні контакти з Османською державою.

Всі ці чотири етапи ще чекають на свого дослідника не лише з обох перспектив, а й з погляду панорами місця турків у Європі й, зокрема, в історії України у ширшому вимірі всесвітньої історії та деміфологізації тих міфів, що з приводу цих фактів нагромадились як обома сторонами, так і іншими домінуючими націями, зокрема росіянами і поляками. Допомогти в цьому може детальний аналіз матеріалів засідань турецького уряду дивану¹⁸, оскільки в них, безперечно, були зафіксовані обговорення проблем, що торкалися зв'язків України з Туреччиною, та інших турецьких джерел¹⁹. Певний інтерес являють також і відносно нейтральні щодо турецько-російсько-українського трикутника взаємовідносин праці європейських істориків, які подають різні відображення вищезазначених перспектив²⁰.

Єврейська перспектива

Єврейська новітня історіографія, приділяючи основну увагу питанням соціальної історії, погромам і життю євреїв, їх взаємовідносинам із владою, а також дослідженню антисемітизму, практично обходила увагою український національний рух узагалі й українські еліти зокрема,

¹⁷ Прицак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття // Український археографічний щорічник. Київ, 1992. Вип. 1. С. 307—321.

¹⁸ Ці документи і матеріали містяться насамперед у Турецькому Національному Архіві у Стамбулі.

¹⁹ Матеріали бібліотечних і архівних фондів Туреччини систематизовані в Lemerrier — Quelquejay Chantal. Les Bibliothèques et les Archives de Turquie et tant que sources de documents sur l'histoire de Russie // Cahiers du Monde Russe et Soviétique. Paris, 1964. No. 2. P. 105—140.

²⁰ Див., напр.: *Duvernois R.* Essais de géographie, de politique et d'histoire sur les possessions de l'empereur des Turcs en Europe. Neuchâtel, 1874; *Gibb H.A.R.* and *Bowen.* Islamic Society and the West. London, 1950. Vol. 1. P. 1; *Hammer-Purgstall.* Geschichte der Chane der Krim unter Osmanischer Herrschaft. Vienna, 1856; *Peyssonnel. M. de.* Traité sur le Commerce de la Mer Noire. Paris, 1787. Vol. 1—2; *Stuers John de.* La route de byzance ou les origines et les causes des conflits de la Russie et la Turquie pour la possession des Dardanelles. Geneva, 1950; *Summer B. H.* Peter the Great and the Ottoman Empire. London, 1949; *Tott Baron de.* Memoires du Baron de Tott sur les Turcs et les Tatars. Amsterdam, 1784. Vol. 1—4.

а також не проводила чіткого розмежування між росіянами і українцями²¹. Внаслідок цього вся українська історія трактувалась і трактується єврейською історіографією лише крізь призму вищезазначених напрямів²².

У контексті співвідношення української і єврейської перспективи власних історій заслуговує на увагу з'ясування таких питань:

- Як узагалі трактувати єврейську присутність в Україні: присутність домінуючої нації чи присутність нації, спорідненої комплексом відносин у Речі Посполитій і далі — в Російській імперії?²³
- Чи можна трактувати антисемітизм у часових рамках XVII ст., тобто погромів євреїв за часів Б. Хмельницького, чи це діахронно значно більш пізнє явище?
- Як різні стани, політичні течії і рухи в Україні ставилися до єврейського питання?
- Яким було ставлення євреїв до українців з погляду внутрішньої типології єврейських общин, зокрема характеристик східноєвропейського єврейства, й особливо в контексті типології єврейського суспільного життя, еволюції менталітету російського і радянського єврейства?
- Як узгодити в контексті перспектив історичні взаємні протиріччя українців і євреїв?²⁴ Ідеться не лише про погроми, а й

²¹ Див.: *Baron Salo W. History and Jewish Historians*. Philadelphia, 1954; *Dubnova-Erich Sofia. The Life and Works of S. M. Dubnov*. Bloomington, 1991; *Greenbaum A.A. Jewish Scholarship and Scholarly Institutions in Soviet Russia, 1918—1953*. Jerusalem, The Hebrew University, 1978; *Kochan Lionel. The Jew and His History*. London, 1977; *Meyer Michael A. (Ed.). Ideas of Jewish History*. New York, 1974; *Weinryb S.B. The Beginnings of East European Jewry in Legend and History // Studies and Essays in Honor of Abraham A. Neuman*. Leiden, 1962. P. 445—502; *Evrejskie xroniki 17-go stoletia. Epoxa «Xmel'niščyny»* (Red. M. Grinberg). Moskva; Ierusalim, 1997.

²² Лише останнім часом деякі ізраїльські дослідники починають відмовлятися від старої парадигми і зосереджуватись на розробці нових підходів стосовно історії України і власної історії (див.: *Altshuller M. Some Soviet and Post — Soviet National and Linguistic Problems in the Slavic Republics (States): Russia, Ukraine, Belarus // Quest for Models of Coexistence. National and Ethnic Dimensions of Changes in the Slavic Eurasian World* (Ed. By K. Inoue and T. Uyama) Slavic Research Center, Hokkaido University. Sapporo, 1998. P. 111—133; *Idem. Евреи СНГ на пороге третьего тысячелетия // Acta Slavica Japonica*. Т. 16. 1998. P. 111—146; *Abramson H. The Scattering of Amalek: A Model for Understanding the Ukrainian-Jewish Conflict // A Journal on Jewish Problems in Eastern Europe*. 1994. Vol. 24. No. 1. P. 39—49.

²³ Це питання потребує особливо ретельного дослідження та порівняння різних перспектив.

²⁴ Див.: *Potulnytsky V. The Jews and Jewish Theme in Ukrainian Historical Thought // Jews in Eastern Europe. The Hebrew University of Jerusalem. Journal of the Centre for Research and Documentation of East European Jewry*. Givat-Ram, Jerusalem, Winter 2000. N 3(43). P. 5—35.

про висунуті істориками взаємні звинувачення у колабораціонізмі: антисемітському українському колабораціонізмі з нацистами²⁵ і колабораціонізмі євреїв з комуністами, зокрема у справі організації голоду в Україні у 30-ті роки²⁶.

Євреї в Україні складали міщанську, високоосвічену етнічну групу. Наприклад, на Волині 97,7 % євреїв належали до міщан; 50,8 % міського населення Правобережної України і 46,4 % жителів міста Житомира були євреями; з них 44,7 % чоловіків і 21,7 % жінок були грамотними. Штетлі — типово єврейське явище, що виникло в XVI—XVII ст. як продукт Речі Посполитої, ще чекає свого дослідника з української перспективи. Євреї складали 70—80 % населення штетлів. Вони брали участь у культурному, політичному й громадському житті. У їхньому середовищі відбувалися процеси соціальної диференціації (почесні — непочесні, багаті — бідні). Там же виникає сіонізм, поширюються соціалістичні ідеї. Практично штетль був середовищем, де формувалися єврейська культура і соціум, побут, мистецтво, соціальні відносини. Сам факт, що штетлі існували в 15 губерніях імперії (ці губернії складали смугу осілости), надзвичайно цікавий в плані дослідження спільної міграції українців і євреїв по лінії: село — штетль — місто, що характеризувалась не лише втратою української мови і мови ідиш, а й появою такого явища, як подвійна лояльність²⁷. Явище подвійного життя в Радянському Союзі, яке й сьогодні має місце в Україні, викликає інтерес не лише з погляду єврейсько-російських і україно-російських стосунків, а й з радянсько-єврейських і радянсько-українських. Прикладами таких феноменів у подвійному житті можуть слугувати радянський письменник єврейського походження Ілля Еренбург, який стверджував, що євреї — це сіль землі, і водночас ненавидів євреїв, які відчували себе євреями, одночасно ненавидячи антисемітизм, або Лазар Каганович, який був одночасно соціа-

²⁵ *Himka J.-P.* Ukrainian Collaboration in the Extermination of the Jews During the Second World War: Sorting Out the Long-Term and Conjunctural Factors // *The Fate of the European Jews. 1939—1945. Continuity or Contingency? Studies in Contemporary Jewry* (Ed. Jonathan Frankel). An Annual, 1997. No. 13. P. 170—189; *Грицак Я.* Вказ. праця. С. 237—240.

²⁶ Там само.

²⁷ *Potul'nyč'kyj.* The Image of Russia and the Russians in Ukrainian Political Thought (1860—1945) // *Quest for Models of Coexistence. National and Ethnic Dimensions of Changes in the Slavic Eurasian World* (Ed. By K. Inoue and T. Uyama) Slavic Research Center, Hokkaido University. Sapporo, 1998. P. 163—180.

лістом, сталінцем, євреєм і селянином. Лише усвідомлення і дослідження того факту, що євреї були частиною народу, котрий жив в Україні, і що українсько-єврейські стосунки вплинули на погляди тих дослідників, які проживали в Україні (я маю на увазі трагічні і драматичні сторінки цих стосунків), допоможе українській історіографії позбавитись іміджу провінційності.

Російська перспектива

В дослідженні російської перспективи української історії слід приділити увагу не лише проблемі подвійної лояльності, а й спорідненим з цим явищем проблемам як у діахронному, так і в синхронному вимірі. До останніх можна віднести проблему співвідношення «руський» — «російський» у контексті ідентифікаційних підходів; погодження визначень «європейський» — «євразійський» у контексті цивілізаційних підходів; верифікації проблеми Російської імперії та її національних суб'єктів у контексті дефініції сутності її соціальної та етнічної політики.

Проблема розмежування «руський» і «російський» в їх сутнісному виявленні ще практично не вирішена. Можна стверджувати, що в Росії російська національна свідомість є свідомість імперська. На теперішньому етапі історичного розвитку Росії ігри з термінами «російський» і «руський» є не що інше, як «словесне лукавство», оскільки «російське» сприймається як «руське» не лише самими росіянами, а й іншими народами, мовами котрих ці терміни перекладаються однаково. Російська національна свідомість як цілісне явище, як комплекс різнорідних ідей і суспільних почувань ще не постала, оскільки росіяни усвідомили себе імперією швидше, ніж вони усвідомили себе нацією. Завдяки могутній експансії деспотичної держави (приблизно з середини XVI ст.), виникла Російська імперія, і її цінності стали цінностями росіян. Доімперські ж традиційні цінності російського народу були інтегровані і змінені в рамках імперських ідеології, мислення і політики, міцно з ними переплелись і ототожнились. Розмежування «руської» і «російської» літератури, починаючи з XVIII ст., особливо широко розроблялось у працях українського мислите-

ля Драгоманова і російського мислителя Трубецького²⁸. Цікаво, що в цьому розмежуванні український вчений XIX ст. і російський вчений XX ст. приходять до майже аналогічних висновків і погоджують спільну перспективу, хоча кожен з них виводить свою національну схему ідентифікації.

Так званий цивілізаційний підхід, який останнім часом знову піднімається на щит і досить часто протиставляється ідентифікаційному, ґрунтується, як відомо, на географічному понятті регіонів. Географічний підхід і цивілізаційні рамки вже не раз застосовувались в історії (узагальнюючі теорії Шпенглера і Тойнбі, підходи російських євразійців і німецьких та українських геополітиків). Нині в Росії досить активно поширюється теорія Гумільова. Він стверджував, що, по-перше, етнос є щось уроджене; по-друге, етноси існують у географічних регіонах, і людина, навіть переїхавши, зберігає в генах свій етнос, національний дух і батьківщину; по-третє, коли етноси переживають занепад, приходять на допомогу теорія пасіонарності. Гумільов заперечує суспільні фактори, майже не маючи джерел, створює узагальнюючу теорію. У результаті, за Гумільовим, людина безсила — вона не в змозі змінити свою національну приналежність. Тут заперечується роль суспільства — на зміну приходять містика і ноосфера. Українці і білоруси, за Гумільовим, лише суб'єкти російського етносу.

З ідеями Гумільова значною мірою перегукуються ідеї українського історика, географа і геополітика Степана Рудницького (1877—1937)²⁹. Рудницький пояснює наявність відмінностей між регіонами Центральної і Східної Європи змінами природи, екології і цивілізації, а також різною методикою адаптації людей до природи. Разом з тим він заперечує значення репертуару культурних практик, які є спільними для членів певної соціальної одиниці (групи, класу, суспільства) і які продукуються насамперед у сім'ї, школі, культурній індустрії. На відміну від Гумільова, він на основі тих самих цивілізаційних підходів доходить висновку, що вже російський народ є відгалуженням автохтонного

²⁸ Про їхні методологічні підходи до цього питання див.: *Potulnytskyj V. The Image of Russia and the Russians in Ukrainian Political Thought (1860—1945)*. P. 163—195; *Idem. The Image of Ukraine and Ukrainians in Russian Political Thought (1860—1945)* // *Acta Slavica Japonica*. Т. 16. 1998. P. 1—29.

²⁹ Див.: *Потульніцький В. А. Нариси з української політології*. 1819—1991. Київ, 1994. С. 274—286.

українського, який видозмінився унаслідок адаптації до іншої цивілізації.

Нарешті, у плані погодження української і російської перспектив, слід відмовитися від парадигми Російської імперії як «тюрми народів» або визначення російської політики по відношенню до України як політики колоніальної³⁰. Російська імперія могла розширюватися, інкорпоруючи правлячі еліти інших націй до керівної верхівки імперії. Більше того, ієрархія імперії була значно складнішою, мультивимірною системою, і не зводилася до «пригноблення нещасних іногородців». У структурі моделі мультивимірності існували три ієрархічні системи: політична лояльність, майнова власність і культурна наближеність чи віддаленість від великоросів, які лише в комплексі визначали місце кожної етнічної групи в цій ієрархії³¹. В офіційній імперській термінології модерного періоду офіційно вживаний у ХІХ ст. при означенні великоросів, малоросів і білоросів термін «росіяни» (євреїв, німецьких і чеських колоністів означували «не-росіяни») замінюється терміном «східні слов'яни». Таким чином, «обрусіння» у ХІХ ст. означало «східнослов'янізацію», але не русифікацію. Її метою були, по-перше, деполонізація, по-друге, десемітизація, по-третє, асиміляція німецьких і чеських колоністів. Українці ніколи не були об'єктом обрусіння у повному розумінні цього слова, оскільки вони вважалися, згідно з термінологією, «росіянами» з самого початку.

Німецька перспектива

Різні німецькі перспективи власної історії завжди включали до свого розгляду і диспозиції Україну³². Хоча після Другої світової війни Німеччина, зрозуміло,

³⁰ На такій парадигмі, зокрема, наполягають деякі американські вчені (див. напр.: *Grabowicz G. Ukrainian Studies: Framing the Contexts // Slavic Review. 1995. Vol. 54. No. 3. P. 674—692.*

³¹ *Кappelер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии российской империи // Россия — Украина — история взаимоотношений. Москва, 1997. С. 125—144.*

³² Разом з тим вони, так само, як і перспективи істориків інших культурно або політично домінуючих націй, «надзвичайно сильно залежали від політичної кон'юнктури» (див.: *Kappelер А. Vorbemerkung // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 45 (1997) H. 1. S. 1.*

була надто зайнята собою, і вже не мала своєї української політики. Коли «німецьке економічне чудо» відбулося, Україна призабулась, тим більше, що вона на той час не існувала як незалежна держава, а німці точно прямували за американською політикою відносно Східної Європи, яка ставила в центр уваги Росію³³. Унаслідок такої, майже тотальної демократизації, а по суті справи американізації, німецької післявоєнної науки у цьому ключі з'явилась ціла низка праць німецьких істориків, в яких, відповідно, подається дещо міфологізована політичною кон'юнктурою українська історія³⁴. Враховуючи вищезазначене, при окресленні німецької перспективи української історії необхідно відтворити перспективи раніших часів, коли Німеччина мала свою власну українську політику. У цьому плані заслуговують на увагу українсько-німецькі стосунки міжвоєнної доби. Хронологічно їх можна поділити на чотири етапи.

Перший етап сягає часів, коли в Україні постав другий Гетьманат (квітень 1918 р.) і коли була політично реставрована українська традиційна державна ідеологія — монархізм. У січні 1920 р. у Відні був створений Український Союз Хліборобів-Державників (УСХД), творці якого ще в 1919 р. звернулися до гетьмана Павла Скоропадського з пропозицією очолити українські консервативні сили за кордоном. Гетьман погодився, і саме Німеччина, де в цей час проживали Павло Скоропадський і більшість членів Головної Управи УСХД, стала в 1920—1921 рр. центром гетьманського руху.

Другий етап починається після Рапальського миру 1922 р., коли між Німеччиною і СРСР налагоджуються дедалі тісніші економічні, політичні й культурні зв'язки. В цей час вирізняються й інші напрями української еміграції. Проте поважні німецькі кола продовжують приділяти основну ува-

³³ Potul'nyc'kyj V. Das ukrainische historische Denken im. 19. und 20. Jahrhundert: Konzeptionen und Periodisierung. S. 27—28.

³⁴ Див.: Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen. Lübeck; Hamburg, 1970; Illitzkyj R. Deutschland und die Ukraine. 1934—1945. Tatsachen europäischer Ostpolitik. Ein Vorbericht. München, 1958. Bd. 1—2; Zur Ukraine-Politik des deutschen Imperialismus. Protokoll einer Arbeitstagung am 23.9.1967 in Berlin. Red. Claus Remer. Jena, 1969; Zernack K. Bemerkungen zur Geschichte und gegenwärtigen Lage der Osteuropahistorie in Deutschland // Europa Slavica — Europa Orientalis. Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag. Berlin, 1980. S. 542—559; Gólczewski F. (Hg). Geschichte der Ukraine. Göttingen, 1993.

гу гетьманському напрямові. У міжвоєнні роки гетьманський рух, керований з Німеччини, знайшов однодумців і прихильників серед української спільноти в ряді країн Європи та Америки, де виникли його організації і друковані органи³⁵. Завершується цей етап у 1933 р. з приходом до влади Гітлера. В 1926 р. був заснований Український Науковий Інститут у Берліні. Упродовж усього періоду діяльності Інституту, аж до його закриття в 1945 р., чільні місця у ньому посідали гетьманці.

Третій етап припадає на 1933—1937 рр. Саме в цей час нове керівництво Німеччини починає розглядати український фактор як важливий штадпункт німецької дипломатії в Європі. Німецькі урядові кола виробляють стратегічну лінію, спрямовану на утворення на території Східної Європи «Ост-федерації» (Прибалтика, Україна, Угорщина, Грузія і Волзький регіон з власною армією, незалежною економікою і політикою). Центром гетьманського руху продовжує залишатися Німеччина.

Четвертий етап українсько-німецьких стосунків охоплює 1937—1945 рр. Друга половина 1937 р. — це період реорганізації гетьманського руху. УСХД припиняє свою діяльність, трансформувавшись у Союз Гетьманців-Державників (СГД). Коментуючи цю подію, гетьманський центр наголошував, що гетьманці не зрікаються своєї мети — відбудови в Україні незалежної держави у формі трудової (класократичної) монархії³⁶. Досягнення цієї мети в умовах, коли в Німеччині політика побудови «Ост-федерації» поступилася місцем політиці здобуття «життєвого простору для німецького народу», вимагало децентралізації гетьманського руху. Тому в 1937 р. СГД відправляє гетьманича Данила Скоропадського — престолонаслідника і єдиного сина гетьмана П. Скоропадського до США і Канади. Там він пробув майже рік, а в 1938 р. переїхав до Англії, де проживав аж до самої смерті (1957)³⁷. Гетьман Павло Скоропадський, перебуваючи в Німеччині, спирався у своїй політиці, як і раніше, на німецькі консервативні військові кола,

³⁵ Див.: Сидорчук Т. М. Гетьманський рух у США та Канаді у міжвоєнний період як історико-політичне та світоглядне явище // Київська Старовина. 2001. № 6. С. 101—117; 2002. № 1. С. 72—88.

³⁶ ЦДІА у Львові. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 374. Арк. 222.

³⁷ Сидорчук Т. М. Вказ. праця // Там само. 2002. № 1. С. 86—87.

передусім на представників військової аристократії, які завжди були в опозиції до Гітлера³⁸. Політика керівництва гетьманським рухом із двох центрів — Німеччини і Англії та США — тривала до самої смерті гетьмана П. Скоропадського — квітня 1945 р.

Разом з тим, попри той факт, що українська історія для двох післявоєнних генерацій німецьких істориків асоціювалася з такими негативними стереотипами, як націоналізм, антисемітизм і колабораціонізм³⁹, у Німеччині після війни продовжували з'являтися праці, дещо розбіжні з американською перспективою⁴⁰. У цілому ж проблеми, що стоять перед німецькою і українською історичними науками, багато в чому схожі. Проте є й відмінності. Українські історики перебувають у пострадянському періоді розвитку власної національної історичної науки. Німецька ж історична наука ще й досі не позбавилася синдрому ідеологічного протистояння, стереотипів періоду «холодної війни». Якщо українським історикам доведеться вписувати у всесвітньо-історичний контекст всю свою історію з давнім і ранньоновим періодами включно, то німецькі історики стоятимуть перед проблемою з'ясування перспектив головним чином новітньої історії.

На сьогодні українська історична наука ще не має власної науково-дослідницької версії історії України в її національно-державному вимірі, що відповідала б світовій історії.

Маємо в наявності російську, польську, єврейську та інші схеми історії України, котрі суперечать і не відповідають одна одній, оскільки не враховують, ігнорують, або ж подають у міфологічному обрамленні специфіку українського історичного процесу в контексті історії Східної Європи і світу. Саме схеми домінуючих націй без урахування української схеми покладені в основу вивчення східноєвропейської

³⁸ Його ж. До характеристики світогляду гетьмана Павла Скоропадського у міжвоєнну добу // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія: історія, економіка, філософія. Київ, 2000. Вип. 4. С. 337.

³⁹ Kappeler A. Ukrainian History from a German Perspective // Slavic Review. 1995. Vol. 54. No. 3. P. 695.

⁴⁰ Stökl G. Die Entstehung des Kosakentums. München, 1953; Heyer F. Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. Köln, 1953; Geyer D. Die Ukraine im Jahre 1917: Russische Revolution und nationale Bewegung // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. 1957. No. 8. S. 670—687.

історії у більшості країн світу. Тому історія України має зайняти належне й атрактивне місце в уже практично розподіленому світі історії всесвітньої, яка в значній своїй частині побудована на міфах домінуючих націй щодо України і щодо себе і яка досі ігнорує українську історію.

У різні часи наша історія пов'язувала нас із різними імперіями, народами і т. ін. Все це необхідно брати до уваги. Водночас українська історія, після того, як Антонович відсепарував її від польської, а Грушевський — від російської, так і залишилась на рівні сепарації, замість того, щоб вступити у більш зрілу фазу — погодження з всесвітньою історією. Досягти цього можна лише завдяки діалектичному опрацюванню проблем української і всесвітньої історії, а також деміфологізації перспектив домінуючих націй щодо України і, певною мірою, щодо самих себе. Ми повинні не лише створити власну історію, яка була б у згоді з історією світовою, а й змусити світову науку — всі перспективи домінуючих, споріднених і підкорених націй — знов повернутися до нормального стану речей.

РОЗДІЛ 3

Теоретичні проблеми всесвітньої та української історії у світлі сучасних методологічних конструкцій і підходів

На попередньому етапі виведення історії України кожен з істориків створював свою версію на основі власного історіософського методу. Наприклад, Грушевський користувався гегелівською тріадою (теза — утворення української народності, антитеза — її знищення, спольщення, русифікація, і синтеза — відродження української національності). Липинський покладав в основу історичного процесу творчі якості еліти, нарешті, марксистська історіографія при вивченні історичного процесу ставила на перший план не національний, а економічний аспект. Разом з тим вони залишили відкритими питання, що стосуються загальної конкретної будови, або загальних ліній, за якими має відтворюватись історичний процес в Україні, в Європі та світі в цілому і окремих їх частинах, у їх порівняльній характеристиці в контексті погодження різних перспектив національної історії і історії світу.

**Спільні теоретико-методологічні
проблеми інтеграції української
національної історії
та національних історій
домінуючих націй у світову
історію**

Представники так званої «нової історії», які заміняли соціологію й економічні проблеми етнологією як найважливішим елементом соціальної економії, сприяли відновленню оповідної історії. Взагалі історіографія й етнологія в сучасному розумінні цього слова означають повернення до оповідного жанру. Вони є своєрідною реакцією на школу Анналів, яка лише недавно частково повернулася знову до оповідної форми. Колись Марк Блок і Люсьєн Февр відкрито виступили проти трьох стовпів історизму: політичної історії; біографічної історії (концентрація на біографіях, на якомусь героєві і т. ін.); оповідної історії (оповідного стилю). Тут власне йдеться про дилему — чи може історична праця взагалі бути написана, коли так званий оповідний стиль замінити формулами, опрацьованими квантитативно — схемами, статистичними таблицями і т. ін. На нашу думку, оповідний стиль має залишатись, але не підміняти собою весь виклад історії, а фігурувати як його невід'ємна складова, вплітаючись у канву історіософічного дослідження.

Найяскравіше це поєднання продемонстрував французький анналіст Жорж Дебю. З Дебю та його послідовниками французька школа Анналів знову повернулася до оповідної форми — в минулому одного з її трьох «споконвічних ворогів».

Останні два десятиліття в гуманітарних науках відбуваються зміни, викликані переосмисленням традиційної епістемології, значення і ролі науки. Цей процес можна означити як зміну парадигм (у сенсі Т. Куна). Головними ознаками нової парадигми, яку філософи часто визначають як постмодерністську (тобто проведення наукових досліджень на основі тих концептуалізацій, що стали вже визнаними культурними здобутками), є радикальна плюралізація полів дослідження, екстраполяція методів одних дисциплін на інші, міждисциплінарний синтез та урізноманітнення дослідниць-

ких стратегій¹. Відповідних змін зазнає й історична наука, яка онтологічно перебуває в річищі цих проблем. В історичну літературу проникає методологічний інструментарій, який виробила історіографія протягом останніх 30 років, а також новий досвід суміжних наук.

На першому етапі так званого ренесансу дослідження національних історій колишніх радянських республік в пост-радянську добу (які за радянських часів не могли з політичних причин розвиватися вільно, в контексті світової науки) цілком закономірно на перший план висунулися три загальні групи проблем в українській історії: ідентичність, ментальність, континуїтет². Історія формування національної ідентичності включає в себе дві інші групи. Проте другий етап із зазначених вище проблем (на якому мають бути перевірені і погоджені перспективи як своєї історії, так і історії домінуючих націй, а також виконана в цьому контексті деміфологізація) передбачає дослідження значно ширшого комплексу проблем, аніж національна ідентичність. Причому кожна з них потребує для свого вирішення застосування найновішої методології. Це такі проблеми: аналіз різних державно-ідеологічних систем України і світу; порівняння взаємних рецепцій; дослідження постання і генези різних національних представницьких інституцій та громадських організацій у їх порівнянні; виведення першої української схеми всесвітньої історії з особливим узглядненням історії української. Три перших проблеми приводяться лише для прикладу, оскільки таких проблем, що мають бути підпорядковані загальній меті — виведенню прийнятної як для світу, так і для нас версії всесвітньої історії, є значно більше, і ми не маємо тут можливості зупинитися на міркуваннях щодо можливого вирішення їх усіх.

Проблема аналізу різних державно-ідеологічних систем. Для розгляду генези політичного проводу українців, росіян, євреїв, поляків, німців, французів та ін. у новітній період й аналізу створюваної ними ідеологічної системи надаються

¹ Iggers G. G. *Geschichtswissenschaft im XX Jahrhundert. Ein kritischer Überblick im internationalen Zusammenhang.* Göttingen, 1993. S. 9.

² Толочко О. «Русь» очима «України»: в пошуках самоідентифікації та континуїтету // Другий Міжнародний конгрес українців. Доповіді і повідомлення. Історія. Львів, 1993. Ч. 1. С. 68—75.

сучасні методики аналізу політичного дискурсу, символіки політичної мови. Поняття дискурсу (обговорення, плюс середовище) як форми, в якій втілюються контакти між людьми, їхнє спілкування, є домінуючим і відіграє дедалі більшу роль у соціальних, культурно-історичних дослідженнях, а також у царині політичної і духовної історії³. Наведемо кілька прикладів застосування методики аналізу мовно-політичного дискурсу в контексті співвідношення українсько-російської і українсько-польської перспектив. Наприклад, у контексті понять «романтизм — класицизм» російський історик Карамзін, який ідеалізував імперію, одягає своїх героїв у римські тоги. Натомість київський митрополит Іов Борецький ідеалізує героїв грецької історії, тобто приходить до демократичного бачення історії свого народу⁴. Подібне ми спостерігаємо в «Історії Русів», де демократія відповідає національним звичаям. Не менш цікаве для аналізу своєрідне словосполучення «малоросійський народ», що існувало в ХІХ ст. Це ж саме поняття застосовувалося у творах української історіографії ХVІІІ ст. Цей народ може виявитися козацтвом, або ж черню, може виявитися лише лівобережним народом. Це поняття відповідає поняттю політичний народ у польській історіографії, проте польське слово «narod» («narodny») має дещо інше значення, яке тяжіє не до соціально-класового, а до етнічно-національного. Не менш цікавим є аналіз поняття «мови релігії», яке можна розглядати як специфічну конфесіоналізовану внаслідок своєї кодифікації знакову систему, що виникає, як правило, на основі якоїсь природної національної мови (або мов) і виконує в релігійному спілкуванні когнітивну і комунікативну функції. Тут можна звернутися до філософсько-релігійної спадщини Олександра Потебні, який поряд з істориками Володимиром Антоновичем, Михайлом Грушевським, Олександром Єфименко, Дмитром Багалієм, правознавцем Володимиром Кістяківським, економістами Миколою Бунге та Михайлом Ту-

³ «Поняття дискурсу, — зазначав Іггерс, — є засобом наблизитися до багатозорової історичної дійсності, не заперечуючи її» (див.: *Iggers G. G. Op. cit. S. 97*).

⁴ Саме Іов Борецький та його однодумці виводили козацькі традиції від традицій княжої держави (див.: *Ісаєвич Я. Д. Роль культурної спадщини Київської Русі в розвитку міжслов'янських зв'язків доби феодалізму // 3 історії міжслов'янських зв'язків. Київ, 1983. С. 11—12*).

ган-Барановським репрезентував мовознавство в українській науці XIX ст. Вибір творчої спадщини О.Потебні як методологічної бази аналізу дає можливість використати такі положення видатного мовознавця, як зв'язок слова і думки, поняття вербального фідеїзму і словесної магії, мовні особливості міфологічного, поетичного, наукового і релігійного мислення, які внаслідок ідеологічної заангажованості вітчизняної науки попередніх десятиліть не знаходили відповідного наукового розвитку в філології та використання в інших наукових дисциплінах, зокрема в філософії релігії, філософії мови, релігієзнавстві. Нарешті, через осмислення особливостей богослужбової мови у православ'ї можна проаналізувати питання взаємовідношення і взаємовпливів сакральної та національної мов, взаємозв'язок між мовою богослужіння і незалежністю української церкви. Ці приклади показують можливі дослідницькі підходи до аналізу процесу розмежування і, навпаки, накладення різних перспектив, допомагають вивченню процесу формування різних політичних культур та національної свідомості завдяки мовно-дискурсивному аналізу. Дослідження символів, що заховалися в політичній мові, та їх рецепцій різними членами суспільства відкриє нові шляхи до розуміння політичної ситуації в різних українських територіальних масивах, наприклад, у російській, польській та австрійській Україні.

Проблема порівняння взаємних рецепцій світової і української історій. Зіставлення взаємних рецепцій дає можливість не лише порівняти різні перспективи, а й деміфологізувати їх. Досі ще не проведені дослідження взаємних рецепцій України і різних домінуючих націй світу на всіх відрізках спільної історії і навіть взаємних рецепцій самих українців, які перебували у структурі різних державних утворень і тому по-різному, відповідно до уконституйованих домінуючими державами принципів, сприймали один одного. Наприклад, образ Західної України в історичній і політичній думці викликає інтерес не лише внаслідок необхідності вивчення історичного досвіду представників української інтелектуальної історії. Вивчення відношення до Західної України в українській політичній думці є також надзвичайно корисним для розвитку майбутньої української ідентифікації, може надати деякі нові площини для порівняльного

аналізу і майбутніх досліджень Росії, Польщі й Австрії⁵. При дослідженні цієї проблеми можна виокремити такі частини, як політико-юридичний статус західноукраїнських земель у складі Австрії, Польщі, Румунії⁶, а східноукраїнських і центральноукраїнських земель у складі Російської імперії, а також імперська політика по відношенню до України, реакція політичних і наукових кіл України на цю політику⁷.

Такі методологічні підходи з різними структурними модифікаціями можуть бути використані для аналізу взаємних реценцій українців і євреїв, українців і турків, німців, росіян, поляків тощо. Це дасть можливість виробити нові спільні підходи для перевірки різних перспектив і сприятиме деміфологізації.

Проблема дослідження постання і генези різних національних представницьких інституцій, громадських організацій у їх порівнянні. При дослідженні українських, польських і єврейських організацій в Австрії і Росії слід виділити два аспекти: а) час і контекст; б) специфіку культурних практик, що домінують у виховній діяльності даних організацій. Як поєднати дослідження цих двох чинників при з'ясуванні різних перспектив і їх зіставленні? Наприклад, при визначенні часу Ле Гоф та деякі інші вчені-аналісти концентрують свою увагу на масовій свідомості, колективному образі світу⁸. З іншого боку, контекст, у якому розвивалось вироблення тієї чи іншої перспективи, може бути західноєвропейським, російським чи якимось іншим, враховуючи політичні чи культурні впливи у їхній взаємовизначеності. Скажімо, українська історична думка у XVIII — першій половині XIX ст. розвивалась у західно-

⁵ Potulnytskyj V. Galician Identity in the Framework of Ukrainian Political and Historical Thought (1860—1945) // *Galicia — A Region's Identity? Proceedings of the International Conference in Aarhus, Denmark. May, 26—28, 1998.* University of Aarhus, Slavonic Department. Aarhus, 1999.

⁶ *Bihl W.* Ruthenen // *Die Habsburgermonarchie. 1848—1918. B. 3.: Die Völker des Reiches.* Wien, 1980. S. 555—584; *Markovits A. S., Sysyn F. S.* (ed.). *Nation-building and the Politics of Nationalism. Essays on Austrian Galicia.* Cambridge, Mass., 1982.

⁷ *Kappeler A.* *Russland als Vielvölkerreich.* München, 1993. Idem. *Kleine Geschichte der Ukraine.* München, 1994; *Saunders D.* *The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750—1850.* Edmonton, 1985; *Raeff M.* *Ukraine and Imperial Russia // Ukraine and Russia in their Historical Encounter* (ed. by Peter Potichnyj). Edmonton, 1992. P. 69—85.

⁸ Le Goff. *L'appetit de L'histoire // Essais d'egohistoire.* Paris, 1987. P. 235; Idem. *L'Histoire et «l'homme quotidien» // Methodologie de l'histoire et des sciences humaines.* Toulouse, 1973. Vol. 3. P. 237.

європейському контексті⁹. Тут дуже багато ідей іде від Мон-теск'є, від суспільного договору. Наприклад, договір між Росією і Україною — це суспільний договір, з якого може вийти українська сторона, якщо він її не влаштовуватиме. Важливе значення у цьому контексті мала також ідея республіканізму — форми політичного управління, що відповідала звичаям народу, — наприклад в «Історії Русів».

Нарешті, вивчення в душі традицій постмодернізму культурних практик у контексті виховної діяльності різних національних організацій також потребує застосування найновішої методології. Наприклад, у нашому випадку ще не досліджені українські громадські організації в Австрії, серед яких можна виділити спортивно-патріотичні товариства «Сокіл» і «Січ». Генеза цих організацій привела до формування цілого покоління патріотично вихованої молоді, а також до створення (за сприятливих зовнішніх умов 1912—1914 рр.) українських парамілітарних організацій, в середовищі яких уперше в новітній українській історії на етапі її бездержавності утворилася нова за змістом і скерованістю своєї перспективи власна українська військова традиція. Її основним змістом було прагнення і готовність воювати не стільки проти росіян, поляків, турків чи татар, скільки за здобуття незалежної України. Такі цікаві виховні феномени французький соціолог П'єр Бурдьє пояснює поняттям «габітус»¹⁰, яке в його розробках виступає для означення певного комплексу культурних практик, що виявляють себе як спільні для членів певної соціальної одиниці — класу, страти, групи, колективу, суспільства, культури¹¹. Габітус, який є специфічним атрибутом, притаманним кожній суспільній одиниці, продукується насамперед у родині, школі, культурній індустрії. Чим важчим і тривалішим є процес набуття характерних для даної соціальної одиниці культурних практик, тим міцнішою є приналежність членів суспільства до цієї одиниці. Бурдьє також вважає, що людське тіло є первісним місцем закорінення соціальних правил, які виражаються через закріплені ритуали національної свідомості. Так, цілісне дослідження єврейських шкіл при синагогах, релігійного виховання єврейських хлопчиків у Росії чи, скажімо, цілісне дослідження української школи в

⁹ *Potul'nyc'kyj V. Deutsche Einflüsse auf die Entwicklung des historischen Denkens in der Ukraine im. 19 Jahrhundert. S. 475—499.*

¹⁰ «Габітус» у перекладі з латинської означає зовнішній вигляд організму.

¹¹ Див.: *Бурдьє П'єр. Начала. Choses dites. Москва, 1994.*

австрійській Галичині, українських церковно-національних, спортивно-патріотичних свят і їхньої функції як ритуалів поширення серед населення історичної пам'яті могло б пояснити такі яскраві політично-соціальні феномени, як, відповідно, сіоністський рух і Українські Січові Стрільці.

Становлення дисципліни «всесвітня історія» в сучасній українській історичній науці

Схеми історії України, побудовані на основі ірраціонального романтичного світобачення, були покликані відсепарувати українську історію від історії домінуючих націй. Першу таку схему, в якій здійснена спроба розкрити на базі джерел різницю між українцями і росіянами, обґрунтував ректор Київського університету Михайло Максимович. Виходячи з романтичної філософії Шеллінга, а також на основі вивчення українських і російських народних пісень, Максимович визначив психологічні відмінності українського і російського народів. Концепція Максимовича була схвально сприйнята навіть російськими істориками. Продовжили справу вченого наступні творці романтичного бачення української історії — Микола Костомаров і Володимир Антонович. Усі їхні схеми історії України, кульмінацією яких стала схема Грушевського, необхідні для поступального розвитку національної історичної науки, безперечно, виконали свою роль.

Проблема створення схеми і періодизації історії України в контексті світової історії на основі раціональних наукових світобачень остаточно може вирішитися лише після написання раціональної і атрактивної історії світу, яка, своєю чергою, дасть можливість вивести і взаємообумовлену схему та періодизацію як світової історії, так і історії України¹².

Роблячи спробу окреслити завдання і специфіку становлення дисципліни «всесвітня історія» в українській істо-

¹² Автори цієї першої української раціональної історії світу мають бути насамперед позбавлені так званої «ірраціональної тяги кудись — ані релігійної, ані якоїсь іншої» (див.: *Полович Мирослав. «Бути не романтиками, а раціоналістами» // Хроніка 2000. Київ, 1992. № 2. С. 7).*

ричній науці, покликанням якої стане інтеграція української історії у світову, відразу ж зауважимо, що твердження про існування системно-етапної кризи в сучасній українській історичній науці є дещо надуманим¹³. Скоріше, у нас наявна чергова, шоста криза парадигми Гегеля—Маркса—Гроха як світоглядної основи історичної науки, що змусила діаспорних і новітніх апологетів концепції «історичних — неісторичних народів» шукати чергові «проміжні варіанти», а представників старшого покоління українських істориків, які повністю сформувались як науковці в радянський період, ще раніше поставити під сумнів право марксизму на монополію на істину¹⁴. Просто якщо в Німеччині ця криза настала вже в 1860-х роках (через 20—30 років після обґрунтування Гегелем своєї теорії) і була подолана шляхом поступового створення концепції герменевтики¹⁵, то в нашій країні поки що не знайшлося свого Дройзена чи Лампрехта, який би зумів інтегрувати національну історію у світову на основі раціональних наукових досліджень¹⁶. В українській історичній науці не було створено сильної відпорної теорії, яка б унеможливила повернення до догматичної ірраціональної теорії. Ті з українських учених, які бралися інтегрувати українську науку в світову на основі раціональних наукових конструкцій, через різні причини не змогли завершити свої теоретичні розробки. На сьогоднішній день українська історична наука по відношенню до світової дотримується трьох напрямів:

- Копіювання найновіших західних методів дослідження, намагання трансформувати їх на український ґрунт, використовуючи кон'юнктуру моменту без належного осмислення. Така

¹³ Див.: *Реснт О. П.* Вказ. праця. С. 72, 86.

¹⁴ Офіційно про це заявив у 1991 р. академік Ю. Ю. Кондуфор. Він визнав, що доробок учених-істориків української діаспори являє собою «цілий материк української історіографії, без якого вона як цілісність не існує. Цей материк чекає на наше освоєння. Ми повинні примножити духовний потенціал нації тим, що створено за кордоном» (див.: *Кондуфор Ю. Ю.* Історія і сьогодні // *Вісник АН УРСР*. 1991. № 2. С. 18).

¹⁵ У цій зміні й полягає суть наукових революцій, які періодично відбуваються через зміну провідних уявлень, яка, своєю чергою, відбувається завдяки періодичній коринній трансформації усталених світобачень (див.: *Кун Т.* Структура наукових революцій. Москва, 1975. С. 269—270).

¹⁶ Саме такий підхід знаходимо у Дройзена, а ще раніше у Гумбольдта, які вважали, що історик повинен організувати свої дані у цілісну інтерпретацію за допомогою творчої яви, як це робить митець або поет (див.: *Humboldt W.* Über die Aufgabe des Geschichtsschreibers // *Gesammelte Werke*. Berlin, 1841. B. 1: *Droysen J. G.* Grundriss der Historik. Leipzig, 1858).

адаптація західних впливів, які, по суті, є сумішшю німецьких, американських, єврейських, польських та інших поглядів учених домінуючих націй, без паралельного розроблення своєї теорії, аж ніяк не сприяє пошуку власного шляху.

- Діаметрально протилежний цьому копіюванню «хуторянський» напрям, сконструйований за принципом «нам своє робить», представники якого, як показала історія, йдуть найлегшим шляхом — сприймання всього західного як органічно чужого.
- Аналіз різноманітних джерел, який здійснюється здебільшого у відриві від світової науки і вивчає головним чином джерела з історії націоналістичних українських рухів. Це вивчення зумовлене, насамперед, відсутністю власної історіософії.

Всі три напрями мають спільну хибу — вони перебувають на етапі «перманентної революції» осмислення, втім ще навіть не вдавалися та й не можуть вдатися до раціонального наукового творення. Всі три напрями не дають змоги знайти свій шлях ще й тому, що перший — чужий, другий придатний лише для власного вжитку, що ж до третього, то він є лише підготовчим для майбутнього творення концепції інтеграції, оскільки цілий ряд оброблених джерел у певному трактуванні може взагалі не знадобитися.

Кожне покоління наново переписує всесвітню історію. Ми маємо знову осмислити її, але так, щоб знайшлося місце і для України. Відомо, що у світі відбувається надзвичайно гостра боротьба не лише за політичний, а й за духовний, науковий, культурницький вплив. У версіях власної і світової історії домінуючих, підкорених і споріднених націй здобуде визнання той, у кого буде досконаліша теорія і хто спроможеться зібрати найбільше фактів.

Тут фахівці в галузі історії України і всесвітньої історії мають тісно співпрацювати. Завдання української історії — представити найбільш насичений фактами матеріал для порівняння своєї версії з іншими, домогтися її граничної точності і внутрішньої узгодженості. Всесвітня історія має укласти цю версію у світову у такий спосіб, щоб узгодити її з іншими версіями, оскільки ті ж росіяни, поляки, євреї, турки, німці та інші народи сприймають чужу історію лише на основі привабливого і несуперечливого відтворення своєї власної і лише

крізь призму вписування у світову історію власної, але аж ніяк не української історії.

Нарешті, спостерігаючи захоплення молодих українських істориків нового, пострадянського покоління модними нині на Заході постмодернізмом, знаковими символами, мікроісторіями та іншими сучасними методологіями, зазначимо, що ані самі українські вчені, ані історія України в цілому ще не підготовлені до їх засвоєння. Йдеться про те, що українські науковці взагалі пропустили цілі етапи у розвитку науки, починаючи від морфології історії, школи Анналів, екзистенціалізму і т. ін. У першу чергу ми повинні на основі вивчення цих етапів іншими народами осмислити їх також на своєму власному ґрунті. Відкидати або пропускати їх ми не маємо права, оскільки кожен з них містить якесь раціональне зерно і являє собою поступальний етап у розвитку історичної наукової думки людства. Ми маємо, навпаки, швидко їх вивчити й осмислити, щоб зрозуміти, що саме в цих світоглядних системах світової історії і породжених ними методах найбільш придатне і близьке українській історії, відповідає тим чи іншим особливостям її розвитку. Розв'язання цих завдань дасть можливість не тільки вперше інтегрувати українську історію у світову, а й належним чином підготувати молоде покоління українських істориків у галузі як всесвітньої, так і української історії.

Використання в нашій історичній науці ірраціонального гегелівсько-марксистського світобачення з незмінним результатом (відсутністю консолідації та ігноруванням української історії світовою, і навпаки) показує, що застосування цієї концепції, й зокрема породжених нею теорій націоналізму, не дає можливості всебічно охопити і привабливо висвітлити українську історію для історії світової, і навпаки. Оскільки відсутність діалектики національної і всесвітньої історії дуже часто, якщо не завжди, цю ірраціональність національних історій (і, відповідно, їх міфічність) унаслідок трансцендентності продовжує, слід також у формулі «ідеологія — наука» (при застосуванні її до обох майбутніх версій української і всесвітньої історії) надати перевагу саме другому чинникові — науці й раціональним онтологіям¹⁷.

¹⁷ Відомо, що ідеологія завжди несе на собі відбиток утопічності, оскільки, за визначенням К. Маннгейма, ідеологія — це «ті трансцендентні буттю уявлення, які de facto ніколи не досягають реалізації свого змісту» (див.: Маннгейм К. *Идеология и утопия // Утопия и утопическое мышление*. Москва, 1991. С. 115).

Як ми вже з'ясували, діалектику історії України та все-світньої історії слід розуміти як характеристику відношень загального і одиничного. Одиничне ніколи не розчиняється в цілому, воно може ставати складником цього цілого, втім залишається ірраціональним (за процесом розчинення). Кант називав це трансцендентальністю. Це і є екзистенційність. У спробі осягнути єдність історії, тобто мислити загальну історію як цілісність, відбивається також намагання історичного знання знайти смисл й української історії.

Ведучи мову про теоретичні проблеми всесвітньої та української історії у світлі сучасних методологічних конструкцій і підходів, а також про практичні завдання і проблеми становлення дисципліни «всесвітня історія» в сучасній українській історичній науці, варто підкреслити, що це зовсім не означає, що ми маємо відмовитися від спадщини Антоновича та Грушевського. Радше навпаки. Грушевський — це фундамент, на якому стоїть українська історична наука, але самого лише фундаменту для входження повністю відсепарованої української історії в історію світову, і навпаки, на жаль, замало. Потрібен будинок. Тому, коли Західна і Центральна Європа, вирішивши в основному на ґрунті раціональних традицій питання погодження власних національних історій з історією світовою, об'єднується у спільну Європу, для нас це питання ще й досі залишається невирішеним. Причиною такого становища є те, що українська історія в минулому створювалася лише для власного українського вжитку. Тому відродження української незалежної історичної науки, вільної від усіляких ідеологій, має ґрунтуватися виключно на наукових критеріях із розробкою двох блоків діалектично взаємопов'язаних проблем: власне історії України і всесвітньої історії з особливим узглядненням України, — які мають бути вписані в контекст один одного. Саме на такому двоблоковому підході до вивчення власної історії базуються історичні дослідження у наших історичних сусідів — Росії, Польщі, Ізраїлі, де інститути дослідження національної історії вже давно співпрацюють з Інститутом загальної історії РАН (у Москві), Інститутом світового сучасного єврейства (в Єрусалимі), а також і в інших країнах.

Частина друга

Перспективи
домінуючих
націй
в інтеграції
власних
національних
історій
у світову
в ХІХ—ХХ ст.

У цій частині ми розглянемо методології та концепції тих націй, що відносили Україну до неісторичних народів. Це — російська, польська, німецька, французька, єврейська інтеграційні схеми, в яких з'ясовувались проблеми власної історії, її інтеграції у світову, а також відводилося певне місце її історії України.

Відомо, що на території України у другій половині XIX — на початку XX ст. конкурували між собою загальноімперський (російський), а також польський, єврейський і український просвітницькі рухи. У побудові власних історіософських конструкцій всі вони вдавалися до здобутків німецької та французької історіософії — провідних у світовій історичній науці. Вчені, ідеї яких жили ці просвітницькі рухи, часто давали суперечливі оцінки різним подіям, трактуючи їх з різних позицій. Поділяючи думку іспанського вченого Ортега-і-Гассета про можливість багатоперспективності у зображенні історичної дійсності, ми вважаємо, що не завжди суперечливі свідчення мають бути фальшивими; вони можуть правдиво передавати ту частину правди, яка була зафіксована у даному джерелі.

Тому в наступних розділах нашого дослідження ми не намагатимемося деміфологізувати ідеї тієї чи іншої історіософської школи, а спробуємо з'ясувати, що саме в кожній з п'яти історіософських структур було центральним, і, розлізнавши їх код і спільні знаменники, аспробувати ідею, чи взагалі існує національний погляд на історію. Важливо також визначити, як саме узгоджували історіософію росіяни, поляки, німці, французи та євреї, зіставити їхні історіософські моделі з історією України і спробувати відповісти на запитання: чому всі п'ять вищезначених історіософій, більшість з яких задавали тон у світовій науці, відносили Україну до неісторичних народів?

РОЗДІЛ 1

Основні онтологічні проблеми в історіософії політично домінуючих націй

Як ми вже з'ясували, найбільший політичний вплив на постання української історичної думки нової доби мали російська і польська історична думка. Такі течії, як російський позитивізм і неопозитивізм, польський консерватизм і неоромантизм, напрочуд тісно переплелися з українським позитивізмом і неопозитивізмом й водночас мали ряд спільних рис з українським консерватизмом і неоромантизмом. Для з'ясування цих спільних рис, а разом з тим і відмінностей, вважаємо за необхідне розкрити у цьому розділі їхні основні положення і концепції, оскільки саме політичне питання безпосередньо пов'язувало Україну з Росією та Польщею.

Онтологічні парадигми в російській історичній думці

Виникнення і розвиток російської позитивістських і неопозитивістських шкіл, теоретико-методологічні пошуки російських учених зумовили появу низки оригінальних ідей, які забезпечили якісно новий стрибок у розвитку історіософії як науки. Проблеми філософії історії віддавна не були на узбіччі російської історичної науки. Основну увагу російська історіософія приділяла дослідженню суспільно-політичних явищ, меншу — економічній історії. Найбільші здобутки російської історіософії у другій половині

ХІХ ст. пов'язані з етичним або ідеалістичним позитивізмом. Найвідомішими його представниками в російській науці були Н. К. Михайловський, М. І. Кареев, М. І. Туган-Барановський та ін. Найхарактерніше у цьому напрямі — поєднання позитивних методів у дослідженні конкретного матеріалу з визнанням потреби етичної оцінки явищ і політичної еволюції. До ідеалістичних позитивістів належав і український вчений Б. Кистяківський, який схилився до методологічного і гносеологічного плюралізму, оскільки визнавав за кожною наукою і кожним ученим право на власний метод дослідження, «не виключаючи монізму в загальній синтезі»¹.

Світогляд Кистяківського формувався під сильним впливом неокантіанства, насамперед баденської школи (В. Віндельбанд, Г. Ріккерт), і російської соціології (Михайловський та ін.).

Завдяки працям російських (П. Г. Виноградов, В. І. Гер'є, В. О. Ключевський, П. Н. Мілюков, А. Є. Пресняков та ін.) та українських (М. М. Ковалевський, І. В. Лучицький) дослідників російська історія вийшла на передові позиції у світовій науці. Позитивістська парадигма в історії була реалізована в численних монографіях, курсах лекцій, навчальних посібниках з різноманітних розділів російської та всесвітньої історії. Вона, як відомо, склалась під сильним впливом природознавства, з яким пов'язувались надії на віднесення наук про суспільство до рангу точних наук. У самому ж природознавстві до середини ХІХ ст. сформувалися загальні пізнавальні установки так званої «класичної науки». Водночас відбувався процес диференціації дисциплінарних ідеалів і норм дослідження, що відображав специфіку досліджуваних об'єктів. Розвиток історіографії цілком вкладався у визначені параметри з тим лише застереженням, що зрушення в історіографії відбувалися з істотною затримкою, що свідчило про залежність історії як науки від світоглядних зрушень загальнішого плану². На формування світогляду російських істориків другої половини ХІХ ст. природознавство впливало як безпосередньо — своїми науковими здобутками, так і опосередковано —

¹ Кистяковский Б. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. Москва, 1916. С. 704.

² Hecker Hans. Russische Universal Geschichtsschreibung von den «Vierziger Jahren» des 19-Jhrs bis zur sovjetischen «Weltgeschichte» (1955—1965). München, 1983.

через філософію позитивізму, що виходила з ідеї єдності наукового знання. Найсолідніші дослідження в галузі суспільствознавства відкинули спроби прямого перенесення методів і норм природознавства в історичне дослідження, проте це не знімало загальної постановки питання.

Приведення позитивістської парадигми до реалій саме історичної практики на базі врахування специфіки пізнання в історії вперше в російській історіософії намагався здійснити видатний російський теоретик і методолог історичної науки М. І. Кареев, якому належить пріоритет у постановці цілої низки історіософських проблем. Він розглядав, зокрема і такі питання, як місце історії серед інших наук, співвідношення суб'єкта і об'єкта в історичному дослідженні, соціальна природа історичної науки та ін.

Побудову власної історіософії вчений починає з класифікації наук і з'ясування в них місця історії. Поряд з теоретико-пізнавальним принципом розподілу наук у класифікації Кареева домінував принцип наявності етичного відношення у пізнанні. Проте деяка схожість з неокантіанством у цьому питанні не дає підстав говорити про подібність методу віднесення до вартості, який обстоювали німецькі вчені, й етичної оцінки Кареева. Вважаючи, що історіософія узгляднює еволюцію людських суспільств з точки зору теорії прогресу, вчений розділив її на теорію історичного знання і теорію історичного процесу.

Специфіку дослідження в історичній науці Кареев виводив насамперед із особливостей об'єкта історичного дослідження³. Для нього соціальний факт (факт дійсності) органічно включає в себе суб'єктивний елемент. Це внутрішній світ особистості, що відіграє вирішальну роль в історії. Для його розуміння необхідне суб'єктивне відношення до минулого, яке ґрунтується на співчутливому переживанні. Впровадження суб'єктивного відношення в наукове пізнання минулого протиставляло позицію Кареева позитивістському ідеалу, який передбачав вилучення суб'єктивного елемента з процесу дослідження. Проте, на відміну від «чистих» позитивістів (В. Діль-

³ Принципові моменти концепції історика були викладені ним найбільш детально в його докторській дисертації «Основні питання філософії історії». Москва, 1883. Т. 1—2.

тей, Н. К. Михайловський), Карєєв не визнавав співчутливе переживання як специфічний метод пізнання в історії, обстоюючи загальнонауковий метод⁴.

Інший момент, яким Карєєв обумовлював наявність суб'єктивного елемента в суспільних науках, — це пов'язаність соціального факту з філософським переконанням, моральними правилами, суспільними ідеалами кожного конкретного дослідника. Ідеться про наявність в історії певної обов'язкової етичної оцінки на основі певного морального ідеалу. При відборі фактів, їх оцінці і побудові в певну модель історик керувався перед усе ідеєю прогресу. Тут важливо підкреслити, що оцінку фактів учений виносив за рамки наукового дослідження, а характерною ознакою науки взагалі вважав залежність знання від його об'єкта. Концепція Карєєва передбачала поєднання визнання соціальної обумовленості історичного пізнання з намаганням елімінувати вплив на дослідника суспільного середовища⁵. Вказуючи на необхідність зв'язку суспільної науки з практичним життям, вчений закликав дослідників спробувати піднятися над ним. Карєєв стверджував, що історики, які у своїх дослідженнях відображають ту чи іншу епоху, залежать від характеру суспільного життя в даний конкретний час, і, вирішуючи проблему гармонізації визнання соціальної обумовленості історичного дослідження з його об'єктивністю, доводив, що природознавство не може слугувати абсолютним орієнтиром для історика. Це твердження вченого вступало в суперечність з позитивістським постулатом про отримання позачасового абсолютного знання. Тому колеги Карєєва — позитивісти звинувачували вченого у пропаганді суб'єктивізму. Відкидаючи їх, Карєєв намагався знайти вихід із становища у відмежуванні «законного суб'єктивізму» від «пристрастей і односторонностей», під якими розумів впливи на дослідника, які породжувалися соціальним, національним середовищем, партійною належністю історика і т. ін. Розглядаючи ці впливи як «випадкові», він пропонував над ними піднятися і стати на точку зору «розвинутої людської особистості».

Питання про соціальні функції історіософії М. Карєєв пов'язував із програмою російського лібералізму. Серед цих

⁴ Hecker Hans. *Op. cit.* S. 156, 157.

⁵ *Ibid.* S. 157, 158.

функцій він виділяв евристичну, формування національної свідомості і соціальної пам'яті. Кареев обґрунтовував збереження автономії історичної науки в суспільних структурах⁶.

На думку Кареева, історичні факти ніколи не повторюються; вони є цілком індивідуальними⁷. В результаті, оскільки закони спричиняють постійні відносини і не існує нічого незмінного і постійного в історії, не може існувати в принципі й такого явища, як історичний закон, чи закони історії. Історія є феноменологічною дисципліною, і найбільше, на думку Кареева, на що історик може розраховувати, — це добре обґрунтоване узагальнення. «Дайте історикові узагальнювати, — твердить Кареев. — Його узагальнення можуть бути великою користю для соціології також. Але не дозволяйте йому думати, що формули, укладені ним, є законами історії, оскільки вони є лише емпіричними узагальненнями»⁸. Разом з тим, заперечення існування історичних законів зовсім не заперечує того факту, «що в історії, як і в самій природі, відповідність законам є правилом (панує закономірність)»⁹. Це не означає, що історія як дисципліна має втягувати себе в пошуки законів, тому що єдиними законами, яких вона для себе вимагає, є «закони психології (індивідуальні й колективні) та соціології, в обох своїх аспектах — статичному і динамічному. Немає і не може бути історичних законів, але існують психологічні і соціологічні закони, й тому співвідношення з законами, що існує в історії, є не якимось видом спеціального історичного співвідношення, а загальною психологічною чи соціологічною відповідністю законам»¹⁰.

Кареев вважає, що коли прояснити термінологічну плутанину, яка існує навколо терміна «філософія історії», зникне чимало проблем. Він визначає три основні інтерпретації цього терміна: філософський перегляд долі людства в минулому; пошук загальних законів соціального життя; філософські трактати про теорію історичного знання¹¹. Очевидно, в розумінні Кареева, друга функція складає завдання контівської соціо-

⁶ Ibid. S. 158, 159.

⁷ Кареев Н. Основные вопросы философии истории. СПб., 1887. Ч. 1. С. 9.

⁸ Там само. С. 9, 10.

⁹ Кареев Н. Историология. Теория исторического процесса. В сериях «Из лекции по общей теории истории». Петроград, 1915. Ч. 2. С. 37.

¹⁰ Там само.

¹¹ Кареев Н. Основные вопросы философии истории. Ч. 1. С. 2.

логії. Менше підстав припускати, що Кареев обмежує «філософію історії» першою з трьох вищенаведених інтерпретацій. «Філософській теорії історичного знання (й історичного процесу)» він дає назву «історіософія»¹². Історіософія запозичує з філософії «найбільш загальні погляди», з соціології — «закони духовного і соціального життя», а з історії — «історичні методи»¹³.

Відомо, що Конт виділяв у соціології її статичні і динамічні аспекти. Кареев схвалює його визначення у використанні синхронного підходу до вивчення людського суспільства. Аналіз діахронного компонента має впливати з «динамічної морфології суспільства», тобто з пояснення структури і форми тих змін, які суспільство переживає у своєму рухові через певні послідовні етапи¹⁴. Кареев визначає філософію історії як «абстрактно-феноменологічне зображення змін у житті суспільства»¹⁵. Вона не спроможна знаходити закони в історії, і не лише тому, що не існує єдиного закону, а й тому, що ті закони, які існують в історії, є провінцією соціології і психології. Кареев характеризує філософію історії як таку, що відрізняється від загальної історії «лише більшою абстрактністю і ближчим співвідношенням із суб'єктивними законами людської душі»¹⁶. За визначенням ученого, історіософія постає з поєднання інтегративного компонента філософії, базових методологічних принципів історії і законів соціології та психології. Американський дослідник Хеккер, характеризуючи підхід Кареева до історіософії, констатував: «Таким чином філософія історії і соціологія близько співвідносяться одна з одною: історія постачає матеріал, соціологія вказує, що саме є постійним в історичному процесі, а філософія історії виводить свій телеологічний урок зі встановлених фактів»¹⁷. Кінцевий продукт буде мірилом для оцінки дії особистості в історичному процесі і для позначення загальних вимірів цілі в історії взагалі.

¹² Кареев Н. Основные вопросы философии истории. Ч. 1. С. 2.

¹³ Там само. С. 14.

¹⁴ Кареев Н. Историология. С. 26, 27.

¹⁵ Його ж. Основные вопросы философии истории. Ч. 2. С. 11.

¹⁶ Там само. С. 9.

¹⁷ Hecker Julius F. Russian Sociology: A Contribution to History of Sociological Thought. Studies in History, Economics and Public Law (Edited by the Faculty of Political Science of Columbia University). Vol. LXVII. New York, 1915. P. 177.

Кожна галузь науки, на думку Карєєва, вимагає «певної керівної ідеї, яка б служила принципом класифікації»¹⁸. Все питання, таким чином, зводиться до селекції цього принципу. Найкращим уніфікуючим принципом (першоосною) для філософії історії є, на думку вченого, ідея прогресу. Він наполягає, що формула прогресу є необхідною як «суб'єктивність *a priori*». Виявлення законів еволюції суспільства (супра-органічних) є завданням *a posteriori*. Що ж стосується ідеї прогресу, то вона «не може бути встановлена інакше, ніж *a priori*, як така, що відповідає нашому ідеалові життя суспільства і конститує щось суб'єктивне, як стартову точку дедукції»¹⁹. Карєєв простежує еволюцію ідеї прогресу в історії, що з плином часу стає дедалі більше науковою. У XVIII ст. вона була «більше дворянським поклонінням серцю, гіпертрофованою вірою в душу, а не науковою правдою»²⁰. У XIX ст. історична думка переросла цю віру, виробивши головним чином основи «еволюціонізму», і «нині прогрес не може бути чимось іншим, аніж певною еволюцією, певним розвитком, і знання його законів встановлюється тільки на базі знань законів еволюції у цілому»²¹. У XIX ст. з'явилися «теорія біологічної еволюції, сучасна антропологія, порівняльний аналіз вивчення культури і спроби наукового вивчення феномену соціального життя»²². У результаті вчені виробили контури еволюції в біології, психології і соціології. Звідси походять три базових першооснови легітимності самої ідеї прогресу: праця Конта, «еволюціонізм» Дарвіна, Спенсера, і порівняльне вивчення етнографічного, культурного і соціального матеріалу²³. Таким чином, саме в цих дисциплінах «історики мають шукати ідеї, які можуть визначати зміст історичного процесу»²⁴. Іншою стороною цього умовиводу є той факт, що загальна ідея прогресу може ділитися на п'ять субкатегорій: інтелектуальну, моральну, політичну, юридичну та економічну²⁵. Кожна з цих площин еволюціонує.

¹⁸ Карєєв Н. Основные вопросы философии истории. Ч. 1. С. 164.

¹⁹ Там само. Ч. 2. С. 202.

²⁰ Карєєв Н. О современном значении философии истории. Варшава, 1884. С. 9.

²¹ Там само.

²² Карєєв Н. Основные вопросы философии истории. Ч. 1. С. 150.

²³ Його ж. Чем должна быть теория прогресса // Русское богатство. 1886. С. 117, 118.

²⁴ Його ж. О современном значении философии истории. С. 9.

²⁵ Його ж. Основные вопросы философии истории. Ч. 2. С. 239.

З того часу, як ми зможемо дійсно спостерігати прогрес у кількох площинах, реально існуватиме наукова, «еволюційна» база для прогресу взагалі. У цьому розумінні трактувати людську історію як прогресивну означає у жодному разі не діяти метафізично. Моральний та інтелектуальний прогрес, на думку Кареева, є «одним із найбільших історичних фактів», який сприяє глибшому розумінню цінності людської особистості²⁶.

Узагальнення, які здійснює історик, якщо вони не є лише психологічними або соціологічними законами, слід вважати нічим іншим, як загальним сумуванням груп фактів²⁷. Таким чином «історичний закон», що всі імператори з дому Августа померли насильницькою смертю, є узагальненням історичних фактів стосовно смертей Тіберія, Калігули, Клавдія і Нерона²⁸. Все це не є законом, історичним, чи будь-яким іншим. Ті чи інші широкі історичні рухи, які іноді трактуються як закони, насправді такими не є. Як приклад, можна взяти німецький *Drang nach Osten*, боротьбу за степи, яку проводили русичі, консолідацію Французької монархії або ж фрагментацію німецьких держав. Немає закону і в тому, що німецький народ мав рухатися на схід²⁹. Насправді все це, на думку Кареева, не що інше, як дуже складні процеси, що залежали від цілої серії причин, в яких виявилася певна відповідність законів, у сенсі комбінованої дії кількох елементарніших законів³⁰.

Оскільки історія пов'язана з психологією і соціологією і перебуває з ними в службовому зв'язку, вона має також постачати активні складники для ідеї прогресу, яка сама по собі є суттєвим компонентом обох дисциплін: і філософії історії, і історіософії. Філософія історії не може залежати від локальних обставин або приватного інтересу. Вона має застосовуватися до всього суспільства, «має підняти людство вище ніж індивідуальна нація і обдумувати його минуле з космополі-

²⁶ Кареев Н. Историология. С. 303.

²⁷ Кареев Н. Моим критикам: Защита книги «Основные вопросы философии истории». СПб., 1884. С. 50.

²⁸ Там само.

²⁹ Насправді, зростання влади і населення в Європі і поступовий занепад великих степових імперій і номадних завоювань веде до перестановки місцями руху «схід—захід», що стає різновидом всеєвропейського *Drang nach Osten* (див.: *Norman Davies. Heart of Europe: A Short History of Poland. Oxford., 1987. P. 282*).

³⁰ Кареев Н. Историология. С. 35.

тичної точки зору, досліджувати все культурне життя і не відсе-паровувати його елементи»³¹. Для досягнення цієї мети філософія історії має подати глибоку і всебічну синтезу історичного знання, але це історичне знання не може походити від вивчення минулого, обмеженого національними або часовими лімітами. Історичне знання є повним й інтегральним, «лише коли воно застосовується до всіх суспільств, які будь-коли існували, і об'єднує їхні окремі історії в загальну історію, поставивши завдання зобразити еволюцію людського суспільства, подати повне, добре структуроване й інтегральне знання для вивчення всіх історичних феноменів. Чим абстрактнішим буде портрет універсальної історії, тим легше буде досягнути завершеності, повноти, пропорційності і єдності історичного знання»³². Визначення Кареевим елементів історичного знання зводиться до «трьох базових аспектів історичного знання взагалі — встановлення, селекції і оцінки фактів»³³. Воно поєднує розуміння шляху до історичного знання з допуском вільних меж для писання історії. Відносини між людьми, як об'єкт прагматичної історії, є «лише частковими прикладами взаємодії між індивідуумами, яка має місце в людському суспільстві взагалі»³⁴. З цієї причини «з формальної точки зору історик-прагматик по суті оповідає ту саму річ, яку змальовує новеліст чи драматург, незважаючи на різні сфери їхніх інтересів»³⁵. «Спостерігаючи за методами, які застосовує історик, — пише Кареев, — ми можемо стверджувати, що ці методи зводяться до творчої репродукції мотивів, котрі стосуються окремих акцій, та індивідуальних характерів, які лежать в основі всієї поведінки історичних акторів. Іншими словами, історики впроваджують в окремі історичні процеси, які вони вивчають, сучасні психологічні досвіди (мотиви) і більш-менш перманентні психологічні умови (характери) індивідуальних осіб. Це є свідченням того, що історики розуміють механізм суспільства за допомогою свого історичного чуття»³⁶.

³¹ Кареев Н. Основные вопросы философии истории. Т. 1. С. 224, 225.

³² Його ж. Философия, история и теория прогресса // Кареев Н. Собр. соч.: В 3 т. СПб., 1912—1913. Т. 1. С. 92.

³³ Його ж. Основные вопросы философии истории. Ч. 1. С. 155.

³⁴ Його ж. Сущность исторического процесса и роль личности в истории // Основные вопросы философии истории. СПб., 1890. Т. 3. С. 162.

³⁵ Там само.

³⁶ Кареев Н. Историология. С. 171, 172.

З середини 1890-х років багато хто з провідних російських істориків, зокрема таких, як Р. Ю. Віппер, Д. М. Петрушевський, Є. В. Тарле, В. П. Бузескул, Н. А. Рожков, А. К. Дживелегов, М. І. Ростовцев, М. М. Хвостов, починає усвідомлювати обмеженість теоретичного обґрунтування позитивістської парадигми історії і намагається її реформувати, не виходячи за рамки філософії позитивізму. Вищезгаданих авторів об'єднав підвищена увага до теоретико-методологічних питань історії в поєднанні з критичним ставленням до сучасних їм історіософських течій (насамперед до неокантіанства), обґрунтування специфіки історичного пізнання виходячи із соціальної природи історіософії, активна розробка проблем соціальної історії і намагання критично узгляднити теорію історичного прогресу. Творчість згаданих дослідників можна означити як «неопозитивізм», оскільки вони, з одного боку, переглянули парадигмальні установки позитивістської історіософії, а з іншого — критично проаналізували основні принципи німецького історизму. В Росії неокантіанські течії потрапляли на позитивістський ґрунт і тому в «чистому» вигляді не «проросли» в історіософії. Неопозитивісти не протиставляли природничі і суспільні науки, йшлося лише про виявлення специфіки пізнання в останніх. У цьому полягала принципова відмінність російських неопозитивістів не лише від німецьких історіо-софів-неокантіанців, а й від їхніх наступників у Росії, які орієнтувались на ідеалістичний історизм і християнство (М. Бердяєв, П. Біциллі, Л. Карсавін).

Розробку парадигмальних положень неопозитивізму здійснив у своїх працях російський історик Р. Ю. Віппер (1859—1954). Не визнаючи прогресу в історії суспільства, він розглядав проблеми «круговороту в історії»³⁷ і «кризи історичної науки»³⁸. Формулюючи основні положення теорії історичного пізнання, Віппер прагнув обґрунтувати специфіку історії як науки й водночас рішуче відкидав протиставлення методів історичного і природничонаукового пізнання³⁹. Дослідник критично ставився і до неопозитивістської парадигми та альтернативної їй концепції німецької неокантіанської історіософії. Він

³⁷ Віппер Р. Ю. *Круговорот истории*. Берлін, 1923.

³⁸ Його ж. *Кризис исторической науки*. Казань, 1921.

³⁹ Hecker Hans. *Op. cit.* S. 170.

був переконаний, що для кожної групи наук є свій особливий ідеал, і зразок природознавства не можна цілком переносити на історію. Розвиваючи цю думку, Віппер розкрив специфіку суб'єктно-об'єктних відносин у суспільних науках. Відповідно, на перший план він висунув вивчення колізії, що виникає у процесі пізнання між об'єктом пізнання і суб'єктом, який пізнає. Хоч об'єкт пізнання, на думку Віппера, і перебуває поза мисленням, дослідник не в змозі усвідомити його об'єктивно. Будь-який історичний досвід Віппер інтерпретував у суб'єктивному розумінні, оскільки пізнавальні можливості історика він обмежував його світоглядом та індивідуальними особливостями. Вчений був глибоко переконаний, що будь-яка історична теорія являє собою відповідь на запити того чи іншого суспільства, політичного табору, соціальної групи⁴⁰.

Пов'язуючи результати історичного дослідження з світоглядними позиціями його автора, Віппер багато уваги приділяв структурі світогляду, котра, на його думку, має соціальний характер. У структурі світогляду дослідник виділяв два взаємопов'язаних рівні: спадкоємність традицій і те, що формується під впливом сучасності, сьогодення. Віппер уявляв процес мислення дослідника як поле безперервної боротьби традиції і сьогодення, боротьби, від якої залежать наслідки пізнавальної діяльності суб'єкта⁴¹.

У науці традиційний план, на думку Віппера, реалізується за допомогою її категоріального апарату. Вчений наполягав на перегляді цього апарату як спадщини світогляду, що відходить, зокрема на переосмисленні понять «прогрес», «причина», «фактор», «закон». Єдиним критерієм перевірки об'єктивної істинності цих категорій він вважав їхню відповідність певним життєвим установкам суспільства. Тому ідея єдності процесу пізнання з самим життям дістала в історіографії Віппера яскраву суб'єктивістську основу. Сучасність у його розумінні була не просто ембріональним середовищем, де народжується і розвивається історична думка, а й своєрідним інструментом, що скерує проблематику дослідження, його основні висновки і оцінки. Необмежений релятивізм теорії пізнання Віппера приводить його до висновку, що кожне нове покоління і кожна

⁴⁰ Ibid. S. 170, 171.

⁴¹ Ibid.

соціальна група по-новому переписують для себе історію, а історіографія визначається ними як «автобіографія суспільства», котра постійно переробляється у залежності від сучасних потреб.

Такі відверті позитивістські висновки цілковито розходилися з позитивістською традицією. Водночас Віппер виступав рішучим критиком протиставлення історіографії іншим наукам за методом або логічною сутністю. Головним об'єктом його критики у цьому аспекті було неокантіанство. Критикуючи позитивістську парадигму історії, вчений наголошував, що всі найважливіші категорії науки є нашими «розумовими розрізами» дійсності, або «розумовими дослідями» над історичним матеріалом. Своє завдання він убачав в аналізі реальної ціни наукових картин історії та процесу їхньої побудови. На думку вченого, при ближчому вивченні кожна історична картина постає уявною, штучною, оскільки послідовність історичних описів означає не будову самих речей, а хід думки дослідника минулого. Історичне дослідження, за Віппером, є зведенням в одне ціле багатьох різноманітних характеристик із маси елементів, розкиданих у часі і просторі; воно являє собою штучну, проте необхідну в науці систематизацію матеріалу, яка все ж таки відрізняється від реального минулого.

Таким чином, історичне дослідження Віппер уявляє як певну систему «розумових розрізів» дійсності під кутом зору, що його визначає сучасність. Він рішуче виступав проти надання цим розрізам суттєвих характеристик, наполягав на їхньому значенні лише як «об'єктивованих моментів нашої психіки». Свою концепцію «розумових розрізів» дослідник узяв досить широко, охоплюючи нею різноманітні елементи історичної науки і теорії, факти та загальні поняття.

Учений чітко розрізняв в історіографії факт дійсності і факт науки. Останній, як зазначав Віппер, є результатом ретроспективного аналізу минулого, наслідком теоретичної роботи над джерельним матеріалом. У цьому, за Віппером, полягає залежність історичних фактів від теоретичної позиції дослідника. Він обривав зв'язок факту з історичною дійсністю, вважаючи його однією з суб'єктивних категорій, що змінюються за своїм змістом. Найважливіші історичні поняття — причина і наслідок, історичні чинники, соціальний лад, базис і надбудова й т. ін. — розглядалися вченим виключно як «розумові

розрізи» єдиного історичного потоку. Тому, на його думку, питання про домінанту того чи іншого чинника в теоретичному плані позбавлене сенсу, оскільки тут зіставляються не реалії, а наші суб'єктивні категорії.

Критикуючи позитивістську схему всесвітньої історії як єдиного і прогресивного процесу, Віппер уже в своїх перших працях виявив себе як прихильник соціально-економічного розуміння історії, продовжуючи щодо цього лінію свого вчителя професора П. Г. Виноградова. Його цікавила не боротьба ідей, а боротьба класів, партій, соціальних інституцій⁴². Ці погляди Віппера значною мірою поділяли П. Виноградов, В. Бузескул, Д. Петрушевський, Є. Тарле та інші провідні російські історики. Характерною рисою нового напрямку в історіософії було применшення ролі особи в історії з перенесенням акценту на значення великих соціальних груп.

Іншим структурним елементом Віпперової теорії історичного процесу була загальна концепція всесвітньої історії. Усупереч позитивістській теорії історичного процесу, Віппер звернув увагу на конструкцію німецького вченого Едуарда Мейєра (1855—1930), що ґрунтувалася на запереченні історичного прогресу. Загальна схема Мейєра вплинула також на погляди інших російських істориків, зокрема Д. Петрушевського, М. Хвостова і М. Ростовцева. Серед ініціаторів критики теорії прогресу в російській історіософії були Віппер і Петрушевський. Відмова від ідеї прогресу розглядалася ними як необхідна вимога соціологічного підходу до історії⁴³. Всесвітній історичний процес, на думку Віппера, розпадається на самостійні потоки, які здебільшого не пов'язані між собою як ланки одного ланцюга. Їхнє злиття відбувається у пізніші часи. Відповідно вчений пропонує зосередити увагу на еволюції окремих культур і народів, як і на їх замкнених групах, у котрих, на його думку, реалізується дія історичної закономірності. Саме вони підлягають порівняльному дослідженню в історіософії.

⁴² Це знайшло своє втілення в докторській дисертації вченого «Церковь и государство в Женеве XVI века в эпоху кальвинизма» (Москва, 1894), у незавершеній праці «Общество, государство, культура Запада в XVI веке» (Москва, 1897), серії статей і спеціальних курсів із грецької і римської історії кінця XIX — початку XX ст.

⁴³ *Hecker Hans. Op. cit. S. 167, 168.*

У цьому Віппер солідаризувався з Мейєром, який стверджував, що стародавній світ являє собою завершене коло життєвих форм та ідей, і багато в чому є аналогічним новоєвропейському. Проте, якщо для німецького вченого ідея про два паралельні процеси в історії народів, які мешкають на берегах Середземного моря, була лише емпіричним узагальненням, то російський дослідник шукав тут дію соціологічної закономірності. В стародавності він знаходив і середньовіччя, і свій капіталізм, споріднений з європейським XVI—XVIII ст. Віппер намагався виділити певні культурно-історичні цикли європейської історії, що являли собою завершені еволюції від варварства до цивілізації, від натурального до капіталістичного господарства. Взагалі характерними рисами Віпперового сприймання теоретичних проблем історичного пізнання були релятивізм і скептицизм у розумінні пізнавальних можливостей історіографії⁴⁴.

Погляди В. Бузескула, Є. Тарле, А. Дживелегова, Н. Рожкова, М. Хвостова, М. Ростовцева, Д. Петрушевського являли собою обережніший, порівняно з віпперівським, варіант перетворення позитивістського розуміння історії, хоча в загальній синтезі і збігалися з історіософією Віппера. У зв'язку історіософії з життям суспільства російські історики вбачали основний чинник, що визначав специфіку історичного пізнання. Полемізуючи з об'єктивістською історіографією, Петрушевський, Дживелегов, Тарле, Бузескул стверджували, що науки, яка була б вільною від суспільних запитів, інтересів політичних партій і т. ін., немає і ніколи не існувало. На їхню думку, запити і потреби тогочасного суспільства завжди врешті-решт визначали напрями історичних досліджень, їхню проблематику й оцінки. Світогляд історика безпосередньо впливає на ставлення до фактів, людей, епохи, і цей зв'язок з сучасністю є позитивним для науки в цілому, оскільки дає можливість проаналізувати нові погляди на матеріал, поглибити його розуміння. Так, розвиток капіталізму сприяв актуалізації в історії соціально-економічної проблематики.

Варто зауважити, що неопозитивісти не відкидали думки про можливість об'єктивного пізнання. Обстоюючи загальнонауковий принцип об'єктивності та історизму в історичній

⁴⁴ *Hecker Hans. Op. cit. S. 169—171.*

науці, російські вчені виводили поняття об'єктивності не лише із рівня політичної заангажованості автора. Вони брали до уваги також його майстерність у роботі з джерелами, обізнаність щодо стану розробки проблеми в науці, фундаментальність його наукової концепції. Таким чином, визнання релятивного характеру історичних істин неопозитивісти ставили в певні обмежувальні рамки.

Дещо інший підхід до проблеми специфіки історичного пізнання, який по суті вміщувався в рамки неопозитивістської парадигми, демонстрували В. М. Хвостов та Є. М. Щепкін. Ряд ідей, запозичених у німецьких учених Ріккерта і Вундта, Хвостов синтезно трансформував на позитивістський у своїй основі ґрунт. Він обстоював наявність свободи волі у людській історії на протигагу необхідності, що існує в матеріальному світі. Намагаючись узгодити ідею причинності в історії зі свободою волі, вчений доходить висновку про наявність особливої психічної причинності в історіософії. Ця психічна причинність, на думку Хвостова, має творчий характер, і тому явища духовного світу не підлягають кількісному аналізу. В історії відбувається постійне накопичення цінностей, тоді як у природі ми спостерігаємо закон збереження енергії. Поняття «психічної причинності» вводиться Хвостовим як принцип класифікації наук, і з цієї точки зору він критикує Ріккерта. Водночас Хвостов сприймав основну ідею неокантіанства про наявність вартісних відносин в історії. Він вважав, що наш інтерес до культурних цінностей призводить до того, що ми вивчаємо індивідуальне в історії. В загальному підході до історії Хвостов визнавав певну суб'єктивність, оскільки заперечував трансцендентний характер вартостей, визначаючи їхню соціальну зумовленість⁴⁵.

З погляду психологічної інтерпретації історії вирішував проблему специфіки історичного пізнання Є. М. Щепкін. За основу своєї історіософії він брав махістську теорію пізнання. Вчений захищав науковий характер історичних знань, проте вказував на ряд моментів, які, на його думку, обмежували пізнавальні можливості історика. Це, насамперед, ретроспективний характер історичного пізнання, його соціальна обумовленість, неможливість експерименту в історії і застосування в

⁴⁵ Хвостов В. М. Теория исторического процесса. Москва, 1919.

ній кількісних методів дослідження, приблизність законів суспільного розвитку і передбачень, що виводяться.

На відміну від прихильників німецької критичної філософії, неопозитивісти були переконані в потенційній можливості засобами суспільних наук виявити певні закони в історичному розвитку. Водночас вони різко виступали проти «економічного детермінізму» в історії. Політичну, господарську, соціальну історію вони розглядали лише як окремі сторони загального історичного процесу, міцно пов'язані між собою, роз'єднання яких відбувається для зручності наукового дослідження. Соціальні питання висувались на перше місце в дослідженнях, присвячених історії середньовіччя (Д.М. Петрушевський), історії стародавньої Греції (В.П. Бузескул), римської історії (М. І. Ростовцев), історії еллінізму (М.М. Хвостов).

Іншим важливим елементом у системі загальноісторичних поглядів неопозитивістів було їхнє критичне ставлення до все-світньо-історичної точки зору і пов'язаної з нею ідеї прогресу в розвитку суспільства. Неопозитивісти у своїх працях намагаються довести, що поділ історії людства на три-чотири періоди, які відповідають певним стадіям прогресивного економічного розвитку (схема Бюхера), є помилковим. Він може застосовуватися лише в межах розвитку окремих народів або культур, і тому неправомірно говорити про історію народів стародавнього і нового світу як про неперервне ціле. В результаті всі неопозитивісти тією чи іншою мірою підтримали історичну концепцію Є. Мейєра.

Найближчі до віпперівських позиції у цьому питанні займали Д. М. Петрушевський (1863—1942) та М. А. Рожков (1868—1927). Розвиток людства, на їхню думку, являв собою низку автономних, втім дотичних один до одного, процесів, проте в кожному з них виявляються спільні стадії еволюції. В історії окремих культур Рожков шукав дію «правильної закономірності», конструюючи певну систему їхнього стадіального розвитку⁴⁶. М. І. Ростовцев (1870—1952) та М. М. Хвостов (1872—1920) вважали, що античність пройшла власну стадію капіталістичного розвитку, але були проти ототожнення ста-

⁴⁶ Див.: *Рожков М. А.* Русская история в сравнительно-историческом освещении. Петроград; Москва, 1919—1926. Т. 1—12.

родавнього і сучасного капіталізму. Ростовцев вказував на глибокі відмінності у соціально-економічній еволюції Сходу і Заходу і протиставляв «капіталізм» елліністичний «капіталізм» єгипетському і римському. В. П. Бузескул (1858—1891), схиляючись до «універсального погляду» Мейера на історичне минуле, відмовлявся визнати існування розірваних циклів у історії людства і надавав великого значення ролі, традиції, спадкоємності у розвитку окремих культур. Загалом же становлення неопозитивістської парадигми в російській історіографії було зупинено наприкінці 1920-х років, коли її унаслідок встановлення партійної монополії на науку витіснив марксизм.

В еміграції розвинувся новий історіософський напрям — євразійство, який певною мірою відновлював ідеї московських слов'янофілів — Леонт'єва, Данилевського і Страхова другої половини XIX ст., але з домішкою ідей Р. Віппера та П. Сорокіна (1889—1968). Як уже зазначалося вище, Р. Віппер не визнавав поступу (прогресу) в історії суспільства й обстоював ідею круговороту в історії. Близькими ідейно до історіософії Віппера були праці видатного російського соціолога Питирима Сорокіна. Зокрема, у своїх працях еміграційного періоду він на конкретних історичних прикладах показав хиби сталого поступу й узагалі сталої, лінійно-еволюційної тенденції в розвитку історичних подій. Якщо Р. Віппер показує аналогії між історичними явищами далекого минулого стародавнього Риму і Москви, то Сорокін проводить цікаві аналогії у розвитку (власне деградації) суспільності за революційних часів: у Єгипті (II тис. до н.е.), на острові Керкирі у стародавній Греції, у революційній Франції (1789—1793) і в Росії на початку XX ст.⁴⁷

Простежується певний зв'язок між історіософією Віппера і Сорокіна й новим християнським напрямом у російській історіософії, найвидатнішими представниками якого були М. Бердяєв і Л. Карсавін. Представники цього напрямку з позицій християнської історіософії критикують ідею поступу в історії. Так само як і Віппер та Сорокін, вони (головним чином Бердяєв) вказують на існування певних аналогій між най-

⁴⁷ Sorokin P. *Sociology of Revolution*. Minneapolis, 1927; *Idem. Social and Cultural Dynamics*. New York. 1937—1941. Vol. 1—4.

новішими явищами політичного життя і стародавніми часами, ідеалізують політичну і культурну організацію середньовіччя. Але, попри деякі спільні риси, російська християнська історіософія відрізняється від історіософії Віппера і Сорокіна тим, що остання постала на ґрунті методологічного позитивізму, натомість християнська історіософія впровадила в історичні дослідження, окрім позитивістського методу, певне неоромантичне, «містичне забарвлення»⁴⁸.

Критичні щодо євразійства позиції обстоював у своїх історіософських працях визначний дослідник стосунків Росії із Заходом історик-емігрант професор Є. Шмурло. Орієнтація на ідеалістичний історизм і християнство, але без євразійських ідей, простежується у працях з геополітики і націології іншого видатного російського історика П. Біцилли⁴⁹.

Погляди євразійців творчо розвинув відомий російський радянський історик Лев Гумільов, який у душі узагальнюючих теорій Шпенглера і Тойнбі, створив власну концепцію пасіонарності. В його баченні, кожен конкретний етнос виникає, мужніє, старіє і помирає, оскільки, виникнувши, етнос проходить протягом певного тривалого періоду (приблизно 1200—1500 р.) послідовні фази піднесення, активності, стагнації і повільного спаду, після чого або розпадається, або зберігається як реліктовий стан, у якому вже не відчувається саморозвитку. Цю свою теорію етногенезу Гумільов назвав пасіонарністю. «Пасіонарність, — стверджує Гумільов, — це ознака, що виникає внаслідок мутації (пасіонарного поштовху) й утворює всередині популяції певну кількість людей з підвищеним потягом до дії»⁵⁰. Ці люди називаються пасіонарними. Вони прагнуть змінити оточення і здатні на це. Вони борються за підкорення народів, які оточують їх власний етнос, або, навпаки, ведуть боротьбу проти загарбників. При цьому пасіонарії виступають не тільки як безпосередні виконавці, а й як організатори. Стрижнем концепції Гумільова є положення

⁴⁸ Бердяев Н. Смысл истории. Берлин, 1923; Його ж. Философия неравенства. Берлин, 1923.

⁴⁹ Бицилли П. Очерки теории исторического знания. Прага, 1923; Його ж. Введение в историю нового времени. София, 1927; Його ж. Нация и народ // Современныя записки. Прага, 1928. Т. 37; Його ж. Нация и язык // Там само. 1929. Т. 40; Його ж. Uvod v svetsky istoriu. Belgrad, 1923; Idem. Geopolitical Conditions of the Evolution of Russian Nationalism // Journal of Modern History 1930. Vol. 2. No. 1.

⁵⁰ Гумилёв Л. Н. От Руси до России. Москва, 1995. С. 29.

про змінність рівня пасіонарності в етносі. Виникнувши, етнос проходить ряд закономірних фаз розвитку, які можна прирівняти до різного віку людини. Перша фаза — фаза пасіонарного піднесення етносу, викликана пасіонарним поштовхом. Найбільше піднесення пасіонарності — акматична фаза етногенезу, протягом якої виникає прагнення людей не створювати цілісність, а, навпаки, «бути самими собою», не підпорядковуватися загальним правилам, а зважати лише на власну природу. Ця фаза супроводжується таким відчутним внутрішнім суперництвом, що етногенез на деякий час пригальмовується. Згодом, унаслідок зіткнення, пасіонарний заряд етносу скорочується, оскільки люди внаслідок різноманітних громадянських воєн фізично знищують один одного. Цю фазу Гумільов називає фазою надлому. Вона супроводжується великим розсіюванням енергії, яка кристалізується у пам'ятках культури і мистецтва. Ця фаза завершується, як правило, кровопролиттям, унаслідок чого система позбавляється зайвої пасіонарності, і в суспільстві встановлюється певна рівновага. Цю фазу, з настанням якої пасіонарність вичерпується, Гумільов називає інерціальною. Упродовж функціонування цієї фази, зі зменшенням енергії в усій системі, провідне становище в суспільстві займають субпасіонарії — люди з пониженою пасіонарністю. Вони намагаються позбавитися не лише неспокійних пасіонариїв, а й усіх гармонійних і працелюбних особистостей. Починається фаза обскурації, за якої процеси розпаду в етносоціальній системі стають необоротними. Після того, як субпасіонарії, які захопили владу, використовують і споживуть усе цінне, що збереглося від героїчних часів, настає остання фаза етногенезу — меморіальна, коли етнос зберігає лише пам'ять про свої історичні традиції. Згодом зникає і пам'ять: приходить час рівноваги з природою, коли особистості перебувають у певній гармонії з природним ландшафтом і віддають перевагу не великим задумам, а спокою.

Новий цикл розвитку може бути викликаний лише черговим пасіонарним поштовхом, за якого виникає нова пасіонарна популяція. Проте вона не реконструює старий етнос, а створює новий, започатковує новий виток етногенезу — процесу, завдяки якому саме людство не зникає з лиця землі. Цей черговий «початок етногенезу, — вказує Гумільов, — ми можемо

гіпотетично пов'язати з механізмом мутації, в результаті якої виникає етнічний «поштовх», який веде до утворення нових етносів»⁵¹.

Основні онтологічні течії польської історичної думки

Ініціатором терміна «історіософія» в польській історичній думці був гегельянець Август Цешковський (1814—1894), який надавав йому дещо іншого значення, аніж його вчитель Гегель⁵². Цешковський розумів історіософію як науку, що мала досліджувати предмети і явища не лише минулого, а й майбутнього, на відміну від філософії історії, покликаної осмислювати явища минулого. Він обґрунтовував свою думку тим, що загальна, або всесвітня історія, засадничо досліджує явища минулого і майбутнього⁵³. Як представник польського романтизму, Цешковський віддавав перевагу ірраціональним чинникам розуміння історії і обстоював слов'янський месіанізм в історії. Слов'яни, на його думку, були народом майбутнього, завдання якого полягало в тому, щоби «поєднати розірваний до сьогодні світ», «заспокоїти розбурхані в ньому стихії», «організувати в ньому великий мир» і «відкрити третю еру світу»⁵⁴. Цю месіанську місію слов'ян Цешковський обґрунтовував тим, що сам Бог відводив їм керівну роль у новітній історії світу, так само як колись германським народам у середньовіччі, що й закарбував на своїх скрижалях⁵⁵. Виходячи з цього, Цешковський поділяє всесвітню історію на три фази — стародавню, германсько-християнську і синтетичну, віддаючи головну роль в останній фазі саме слов'янам.

Історіософські праці Цешковського увиразнюють загальну тенденцію розвитку польської історичної думки ХІХ—ХХ ст., яка, на відміну від російської або німецької, що концентрува-

⁵¹ Гумилёв Л. Н. От Руси до России. Москва, 1995. С. 29.

⁵² Історіософію як науку Цешковський вперше обґрунтував у своїй праці «Prolegomena zur Historiosophie» (Berlin, 1838).

⁵³ Cieszkowski A. Prolegomena do historiozofii: Bog i palingenoza (Oprac. Walicki A., Garewicz J.). Warszawa, 1972. S. 7.

⁵⁴ Cieszkowski A. Ojczyzna. Wstęp. Poznań, 1922. T. 1. S. 143, 144.

⁵⁵ Ibid.

ли свою увагу на дослідженні таких глобальних питань, як зміст і завдання історії, зосередилася на пошуку відповіді на питання: чому Польща втратила власну державність і чому неспроможна її відновити? Саме під оглядом розв'язання цього питання представники польської історичної думки трансформували на власний ґрунт європейські романтизм, позитивізм і неокантіанство. Тому розробка базових методологічних проблем історіософії в польській історичній науці ґрунтувалась і дістала свій подальший розвиток на основі пошуку відповідей на це центральне питання.

Підставовою причиною втрати Польщею своєї державності представники польського прекозервативізму (Коллонтай, Сташиць) вважали державний лад країни, котрий на той час уже був не в змозі виконувати свої внутрішні і зовнішні функції, що уможливлювало іноземне втручання. Слабкість Польщі вони пояснювали також її соціально-економічним устроєм, в тому числі й кріпосництвом, котре, на думку Сташиця, завдало Польщі більше зла, аніж усі вороги разом⁵⁶.

Наступні покоління польських істориків, зокрема історико-романтики (Лелевель та його школа) на перший план виводили несприятливі зовнішні обставини та ворожість сусідніх держав. З позицій історіософії романтизму Лелевель шукав в історії індивідуальність народу і вбачав причину порочності державного ладу не стільки в існуванні королівської влади, скільки у шляхетській диктатурі, владі магнатерії і вилученні з політичного життя інших станів населення⁵⁷.

Майже дві третини століття перебувала польська історіософія під переможним впливом романтизму, месіанізму та національного містицизму. Придушення Січневого повстання 1863—1864 рр. і репресії російської влади проти польського населення призвели до кризи в польському суспільстві. Серія невдач у визвольних змаганнях спричинила врешті-решт повну переорієнтацію політичної та громадської думки, а з нею й історіософії. Наслідком цієї переорієнтації була поява теорії «органічної праці» — польського варіанту ідей панівного тоді на Заході позитивізму.

⁵⁶ Korzon T. Staszic jako historiozof. Listy, mowy, rozprawy. Warszawa, 1916. T. 2; Suchodolski B. Filozofia Historii S. Staszica // Mysl. Filoz., 1953. No. 3.

⁵⁷ Serejski M.H. Zarys historii historiografii Polskiej. Lodz, 1954. Czesc 1. (od polowy 18 w. do roku ok. 1860). S. 79.

Позитивісти вірили в науку, убачали в ній засіб підкорення людиною природи через пізнання її законів. Сам процес відкриття законів та опановування світу вони називали поступом, а всіх тих, хто не погоджувався з їхнім ученням, вважали реакціонерами. Звинувачуючи романтичний світогляд у катастрофах, зумовлених збройними повстаннями, позитивісти вважали, що лише докорінне перетворення польської національної психіки приведе до поступового піднесення польського народу з глибин катастрофи і можливе це тільки через «органічну працю», яка замінить згубний культ зброї і повстань.

Історіософія польського позитивізму вважала своїм завданням розрахуватися з минулим, щоб накреслити новий образ історії як передумову суспільного відродження і побудови життя нації на нових принципах⁵⁸. Це завдання перебрала на себе так звана краківська школа істориків, які витягли з історичного минулого позитивістську монархічну синтезу польської історії. Вбачаючи причини поразки повстань 1830—1831 і 1863—1864 рр. у самих поляках, монархісти вважали, що «власна багатівікова вина» (Шуйський), «не кордони і сусіди, а лише внутрішня анархія» (Бобжинський) були причиною занепаду Польщі⁵⁹.

Один із найвідоміших представників краківської школи Йозеф Шуйський вважав, що історіософія має не тільки розкрити минуле народу і показати його таким, яким воно було насправді, але й, черпаючи з народної душі і народних почуттів, «згуртувати події національного минулого навколо великих рушіїв застережних думок, накреслених Божою рукою»⁶⁰. Інший краківський історик Міхал Бобжинський стверджував, що праця історика є нічим іншим, як «зібранням історичних фактів і застосуванням до них здобутків суспільних і політичних наук»⁶¹. Ці науки не є апіористичною філософією, а точними науками, які стверджують поодинокі правила й закони шляхом досвіду та індукції. На відміну від Шуйського,

⁵⁸ Serejski M.H. Zarys historii historiografii Polskiej. Czesc 2. (1860—1900). Lodz, 1956. S. 48—54.

⁵⁹ Детальніше про ідеї краківської школи див.: *Потульніцький В. А.* Теорія української політології. Курс лекцій. Київ, 1993. С. 46—50.

⁶⁰ Szujiski J. Dzieje podlug ostatnich badan. Krakow, 1962. T. 1. S. 2.

⁶¹ Bobzynski M. Dzieje Polski w zarysie. Krakow, 1887. S. 19; Historycy o historii. Warszawa, 1963. T. 1. S. 175.

Міхал Бобжинський замінює у своїй концепції Боже Провидіння механічним «поступом», де історія стає однією з суспільно-політичних наук з перспективою перетворення на соціологію.

Молодший представник краківської школи, учень відомого німецького професора Георга Вайтца із Геттінгена, професор Станіслав Смолька разом з критичним історичним методом, на якому позначився вплив німецького позитивізму, перебрав від своїх німецьких учителів нахил до теоретичних роздумів над проблематикою історіософії. Твердячи, що існує засаднича відмінність між науками природничими й історією, Смолька, як і Шуйський, підкреслював значення мистецького моменту в творчості історика⁶². Історик у його розумінні є ремісником, коли він за допомогою джерельної критики і методології готує матеріал до історичної конструкції, митцем-архітектором, коли він, на наступному етапі своєї праці, творить із цих фактів певні цілості. Смолька наголошував, що «справжній сенс історичної праці полягає в монографічному трактуванні малих відтінків і сторін невлемимого за своєю природою історичного процесу і відмові від намагань синтези»⁶³.

У 1870-х роках деякі представники краківської школи (Шуйський), а згодом й інші (Нальковський), у пошуках причин занепаду Польщі звернулися до географічного чинника — відкриття кордонів. Однак це пояснення не здобуло підтримки в наукових колах, хоча тривалий час існувало як допоміжне серед інших. Історики 1880—1890-х років спочатку несміливо, а потім, у період Першої світової війни, коли постало питання про можливість відновлення польської державності, все наполегливіше стверджували, що поділи Польщі не були пов'язані з причинами внутрішнього порядку. Багато хто з них, зокрема представники варшавської школи, вважали, що Польща, хоча й була хворою, мала здорові життєві соки, оскільки у її ладі були позитивні риси, притаманні Західній Європі. Виходячи з цього, провідні вчені варшавської школи висловлювали думку, що Польща могла б виправити становище і стати

⁶² *Smolka S.* O pojeciu, zadaniach i stanowisku historii. Krakow, 1879; *Idem.*: Slowo o Historii, Szkice historyczne. Krakow, 1882. T. 1.

⁶³ *Barycz H.* Stanislaw Smolka w zyciu i w nauce. Krakow, 1975. S. 61.

нормальним, життєздатним державним організмом (Смоленський, Корзон, Рембовський)⁶⁴.

В подальшому це твердження набуло розвитку завдяки диференціації проблеми на два самостійні, мало пов'язані між собою питання: питання занепаду і питання поділів. У цей час поряд із позитивізмом зароджується також історіософія польського неоромантизму. Неоромантики звинувачували представників краківської школи у відсутності патріотизму, отруєнні народу своїм песимізмом, обливанні брудом патріотичних почуттів багатостраждальних поляків, а також визвольних польських повстань, протиставляючи їм змальшованого в ідеальних барвах романтика і демократичного патріота Лелевеля.

Сорокалітнє панування позитивізму в польському суспільстві, як стверджував один із теоретиків і засновників неоромантизму Станіслав Закшевський, привело поляків до «розриву з минулим», звернуло їхні думки виключно в майбутнє. Але позитивізм, на думку вченого, врешті-решт себе вичерпав, оскільки «людина без історичного чуття — це також людина, однак без душі»⁶⁵. Найважливішим в історії є не сам історичний факт для розуміння минулого, а відчуття історії, історична інтуїція — першоелемент і душа історичної культури. Полемізуючи з неокантіанською німецькою школою, Закшевський визначає поняття інтуїції як історичний талант — здатність людського розуму, що дає змогу відчувати зв'язок між теперішнім і минулим. Це відчуття — навіть за відсутності історичного знання — веде до відтворення минулого, часом навіть усупереч історичній науці, але все-таки у згоді з історичною правдою. Завдання історичної науки полягає в тому, щоб прищеплювати з дитячого віку людині відчуття минулого. Без цього обірвуться традиції, а це, своєю чергою, може стати початком суспільної дезорганізації, потягне за собою дезорганізацію відчуття моральної солідарності, що є основою для об'єднання народів і суспільств.

⁶⁴ Докладніше про варшавську школу див.: *Smolenski W. Szkoły historyczne w Polsce*. Wrocław, 1952; *Miejsce pozytywistycznej szkoły warszawskiej w historiografii polskiej XIX stulecia // Kwartalnik Historyczny*. 1955. No. 3; *Serejski M.* Op. cit. Czesc 2. S. 75—91.

⁶⁵ *Historycy o historii*. Warszawa, 1963. T. 1. S. 113.

Закшевський вважав, що людину не можна досліджувати у відриві від суспільства, проте самі по собі суспільні структури відігравали для історика другорядну роль. «Типова пересічна людина або людська збірна маса є в історичному процесі величиною наскрізь пасивною»⁶⁶. Тому лінію історичного процесу він уявляв собі як «ламану, результат взаємодії обох згаданих чинників», тобто «активних підприємливих людей і пасивного суспільства»⁶⁷.

Вважаючи найважливішою ділянкою історії політичну діяльність, яка концентрується в політичних організаціях, Закшевський стверджував, що історика в інший спосіб, аніж соціолога, цікавить, «по-перше, сам факт постання організації, її авторство та, по-друге, кожна зміна в цій організації, що випливає з самоправної людської волі»⁶⁸. Взаємовідносини різних суспільних верств, якщо вони не підлягають змінам, зумовленим людською активністю, мають для історика другорядне значення. Виступаючи проти соціологічного розуміння історії, Закшевський вважав найважливішим актуальним завданням історіософії «виховання людей, сповнених бажання діяльності, активності, чину»⁶⁹.

Інший польський історик-неоромантик, професор Львівського університету Освальд Бальцер доводив помилковість поглядів тих, хто вбачав основну причину занепаду Польщі у її внутрішніх конфліктах. На його думку, причини занепаду польської державності крилися в корисливості об'єднаних, більш могутніх сусідів, які склали між собою угоду⁷⁰. Прихильники концепції Бальцера стверджували, що Польщу поділили абсолютні монархи, побоюючись, що осередок свободи і навіть революції, яким вона була у 80-ті роки XVIII ст., може деструктивно вплинути на їхніх уярмлених підданих (І. Кохановський, Ф. Буяк, З. Холоневський)⁷¹. Таким чином, неоромантики вважали, що зазнала вторгнень і поділів в основному

⁶⁶ Ibid. T. 1. S. 532.

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ Ibid. S. 534, 535.

⁶⁹ Ibid. S. 544.

⁷⁰ Balzer O. Historia porownawcza praw slowianskich. Lwow, 1900; Historia ustroju Polski. Lwow, 1898.

⁷¹ Bujak F. Rozwoj nauki polskiej w latach 1800—1880 // Nauka Polska. 1932. No. XV; Kochanowski J. K. Rozwoj dziejopisarstwa polskiego w drugiej polowie XIX w. Sckice i drobiazgi historyczne. Warszawa, 1908.

здорова і навіть прогресивна Польща, а не слабка країна, яка переживала занепад. Неоромантики не заперечували, що в першій половині XVIII ст. Польща дійсно була слабкою державою. Однак, на їхню думку, польська шляхта і міщани знайшли б у собі сили для відродження при вирішальній ролі реформи освіти. Втім відродження Польщі при цьому дуже перебільшувалось і навіть ідеалізувалось.

Епоха другої польської державності поставила, окрім інших завдань, на порядок денний історичні уроки поділу Польщі, висунула питання про те, що ж саме потрібно було Польщі, щоб протистояти майбутнім можливим поділам, і, відповідно, сучасній польській державі для її зміцнення. Всі дослідники сходилися на думці, що потрібні перш за все військова могутність, а також внутрішня єдність польського суспільства, його економічний розвиток.

Отже, польська історіософія у другій половині ХІХ — першій третині ХХ ст. зазнала впливів усіх найважливіших напрямів світової історичної науки, які дістали на польському ґрунті своєрідний відбиток крізь призму суто польських нагальних проблем: аналізу причин занепаду і пошуку шляхів відродження. Звичайно, дослідження всіх цих питань фокусувало увагу польської історіографії і на проблемах України, дослідження яких, звичайно, підпорядковувались вищезазначеним основним проблемам польської історіософії.

Таким чином, наприкінці ХІХ — у першій половині ХХ ст. проблема інтеграції власної історії у світову постала і перед нашими історичними сусідами — росіянами та поляками. В цей період — на зламі ХІХ—ХХ ст. з цим завданням впоралася, хоча й тимчасово, лише російська історична наука. Кареев, Віппер та інші історики своїми дослідженнями забезпечили якісний прорив у теорії та методології російської історичної науки, впровадили суб'єктивний елемент в історичне пізнання і зуміли піднятися над позитивістським ідеалом, який передбачав його вилучення з процесу дослідження.

Російські вчені вже на початку століття зуміли створити раціональні наукові конструкції, подолати неоромантизм Погодіна, Соловйова та інших істориків. Вони вивели зв'язок історії з біологією, соціологією та психологією,

заклали «еволюційну» базу для прогресу науки взагалі, довівши неправомірність протиставлення історичного і природничонаукового знання. Дістали актуального звучання проблеми структури світогляду автора, зв'язку між історичними теоріями і запитаними суспільства, механізмів уникнення створення міфічних, ірраціональних історій, відділення факту дійсності від факту науки. Російські дослідники вийшли на проблеми всесвітньої історії і вже в перші десятиліття ХХ ст. спромоглися інтегрувати російську історію у світову, подавши цілісну російську імперську версію інтегрованої, традиціоналістської спадщини Київської Русі, в основу якої, що цілком зрозуміло, була покладена російська перспектива цього бачення. Обидва російські історіософи — Кареев і Віннер — повністю відкидали національний характер історіософії. При побудові історіософських структур вони висували як першооснову або ідею прогресу (Кареев), або соціальний характер світогляду самого історика (Віннер).

Дотримуючись думки, що «історичне знання не може походити від вивчення минулого, обмеженого національними лімітами», російські вчені у побудові власних історіософських моделей тим самим або сприймали апріорно ідею українського народу як неісторичного, або взагалі усувалися від її вирішення, не вважаючи за потрібне розглядати цю проблему у своїх глобальних історіософських структурах. В еміграції виник протилежний марксизмові напрям — євразійство, виразником якого в СРСР став російський історик Лев Гумільов. Проте становлення цієї парадигми, й, відповідно, чергова спроба інтеграції російської історії у світову, ускладнювалися еміграційним становищем самих істориків, які були її творцями, необхідністю протидіяти тому ж марксизмові, виявити причини поразки буржуазної революції в Росії.

Польські дослідники вже за часів гегельянця Цешковського в середині ХІХ ст. змогли усвідомити значення проблем історіософії для інтеграції власної історії у світову. Проте у міжвоєнну добу ситуація в польській історичній науці характеризувалася протистоянням ірраціонального неоромантизму і раціонального позитивізму. Інтегративний баланс цих концепцій Польща не спромоглася знайти ані до

початку Другої світової війни, ані після неї. На відміну від тієї ж російської історіософії, що зосередила свої зусилля на дослідженні таких глобальних питань, як зміст і завдання історії, польська історіософія концентрувалась на своєрідній рецепції відповіді на питання: чому Польща втратила власну державність і чому не в змозі її поновити? Саме у пошуках відповіді на це питання представники польської історичної думки трансформували на власний ґрунт європейський романтизм, позитивізм і неокантіанство. Тому розробка основних методологічних проблем історіософії в польській історичній науці не пов'язувалася з вирішенням проблем інтеграції. До того ж невирішені проблеми діалектики історії історичної і етнічної Польщі, «кресів» і т. ін. спричинили появу ірраціонального неоромантизму, а, відтак, і певної міфічності у з'ясуванні історії українського народу, породжували теорії на зразок «спільного ворога — Росії», «за нашу і вашу свободу» і т. ін.

РОЗДІЛ 2 Історіософія культурно домінуючих націй

У цьому розділі ми розглянемо ті онтології німецької і французької історичної думки, які взагалі не розглядали Україну в розряді «історичних» — «неісторичних» народів і, закономірно, не вплинули на розвиток української історичної думки в жодному з її напрямів. Разом з тим видається необхідним також проаналізувати основні елементи транснаціональної концепції морфології історії, викладеної у працях Шпенглера і Тойнбі, і простежити, наскільки ця методологія, а також методологія німецького екзистенціалізму, з одного боку, і французької школи Анналів, з іншого, надаються для узгляднення проблем історії України, зокрема, якою мірою вони у своїх схемах враховують і нашу історію.

Німецькі неокантіанство і екзистенціалізм

Німецьке неокантіанство, яке, на відміну від конструктивної ролі німецького раціоналізму і деструктивної для України ролі німецького романтизму, не мало внаслідок цілого ряду причин засадничого впливу на українську історичну думку, виникло в Німеччині у другій половині XIX ст. під гаслом «Назад до Канта!» Воно являло собою по суті відтворення і розвиток ідеалістичних і метафізичних рис філософії Канта. Серед багатьох шкіл неокантіанства на істо-

ричну науку світу найбільший вплив справила так звана фрейбурзька (або баденська) школа, що виникла в 1890-х роках. Найвідомішими представниками її були німецькі вчені Вільгельм Віндельбанд (1848—1915) і Генріх Ріккерт (1863—1936).

В обґрунтуванні дефініції «історіософія» німецькі вчені виділяли три основні поняття і складники:

- історіософія як загальна, або всесвітня, історія. Окремі історичні науки мають справу з певними ділянками історичного життя; завдання ж історіософії полягає в тому, щоб зібрати всі здобуті ними результати до купи, дати загальний огляд цілого історичного життя;
- історіософія як наука про історичні принципи. Відсторонюючись від окремішностей змісту історичного життя, історіософія шукає його загальний сенс, або його загальні закони;
- історіософія як наука про історичне пізнання, частина логіки в найширшому значенні цього слова¹, коли під історією розуміють не минулу дійсність, а зображення цієї минулої дійсності, або історичну науку.

Таким чином, три науки, які на рівних мають право на існування і окреме власне коло проблем, — загальна історія, наука про принципи історичного життя і логіка історичної науки — однаково правомірно можуть називатися історіософією.

На думку Ріккерта, логіка історії (тут ми маємо справу з предметом) є вихідною точкою і основою всіх історіософських досліджень узагалі, оскільки вона встановлює історичний зв'язок кожного об'єкта. Цей зв'язок має два виміри: по-перше, історія має встановити зв'язки, що існують між об'єктом і його оточенням, і, по-друге, прослідкувати від початку до кінця у їхньому взаємозв'язку різні стадії, через які послідовно переходить об'єкт, або, інакше кажучи, дослідити його розвиток. Проте за допомогою цих двох понять — зв'язку і розвитку — ще не можна з'ясувати, де міститься остаточна межа кожного конкретного дослідження, оскільки в кожному спеціальному науковому історичному дослідженні пошук наукового зв'язку залежить від вибору теми. Тому важливо встановити поняття історичного зв'язку взагалі, яке розуміється як певний ряд

¹ *Schaedelbach H. Geschichtsphilosophie nach Hegel. Die Probleme des Historismus. München, 1974. S. 153—214.*

розвитку, що має різні злучені між собою стадії і сам пов'язаний зі своїм оточенням. Історичний розвиток завжди означає постання чогось нового, яке перед тим не існувало. А оскільки в поняття закону входить лише те, що можна розглядати як явище, яке повторюється безліч разів, то поняття історичного розвитку і поняття закону є взаємовиключаючими.

Логіка історії також має справу з історичними вартостями, де в процесі історичного дослідження відділяється важливе від неважливого. Існування будь-якої дійсності має угляднюватись як існування у свідомості, а поняття дійсності уявляється, таким чином, як поняття вартості². Тут слід чітко відрізнити практичну оцінку від чисто теоретичного віднесення до вартості. Наприклад, історик не оцінює свої об'єкти; він лише знаходить, емпірично констатує факт їхнього існування, певні вартості, як, наприклад, вартість держави, економічної організації, мистецтва, релігії і т. ін. Історіософ, теоретично співвідносячи об'єкт з цими вартостями, тобто з'ясовуючи, чи має, і коли має, тобто завдяки чому саме має значення їх індивідуальність, дістає можливість розділити всю дійсність на важливі і неважливі елементи, відрізнити центральне від маргінального.

При цьому історик, який описує дійсність, зовсім не потрібно оцінювати позитивно чи негативно свої об'єкти. Сама по собі історія ніколи не здійснює спроб вибудовувати або хоча б лише систематизувати загальні поняття вартості, які вона, будучи узагальнюючою наукою, мала б робити; вона просто знаходить уже готовими загальні поняття вартості. Лише історіософія, а не описова історична наука, може ставити собі за мету вибудову системи загальних понять вартостей. Маючи справу із загальним, вона шукає законів для того самого матеріалу, індивідуалізуюче розуміння якого є завданням окремих історичних наук³. Наприклад, погляд на історію як на науку про індивідуальне не дає можливості вирішувати питання про роль особи або мас в історії на користь осіб або мас, оскільки тут кожне з тверджень було б однаковою результатом узагальнюючого витворення понять, історичним законом. Тому в

² Риккерт Г. Введение в трансцендентальную философию. Киев, 1904. С. 129.

³ Heitze O. Ueber individualistische und kollektivistische Geschichtsauffassung // Historische Zeitschrift. 1897. B. 78. S. 87.

цьому конкретному випадку завданням історіософії є дослідити для кожної окремої частини історичного життя окремо, які суто особисті вчинки мали вирішальне значення для провідних культурних вартостей. Лише тоді можна буде дати також відповідь на питання про значення окремих осіб для всіх ділянок історії в сукупності.

Питання про значення історії і значення історичного розвитку (тут ми маємо справу з теорією) також не може бути розв'язаним емпіричною фактографічною історичною наукою, яка змальовує хід історичного життя лише шляхом запозиченого з джерела віднесення до вартості. Тому розв'язання цього завдання також належить до сфери філософії історії як науки про принципи історичного життя.

Як має трактувати це завдання історіософія? Перший шлях полягає в тому, щоб розглянути фактично існуючі праці істориків і філософів історії і відкрити провідні культурні вартості, на яких базувався виклад. Це часом досить легко зробити, наприклад, стосовно досліджень у царині культури та релігії, а іноді й досить важко — в масштабніших працях, присвячених оглядові розвитку цілих народів або якихось зламних подій чи періодів. Часом досить цікаво буває з'ясувати, чому той чи інший відомий історик деякі події розглядає докладно, інші зовсім фрагментарно, а деякі й зовсім залишає без уваги. Тим важливіше з'ясувати, чим керувався дослідник при відборі матеріалу. Тут ми помітимо, що кожен історик, який намагається скласти будь-яку синтезу, особливо коли він не обмежується суто спеціальними історичними дослідженнями, має свою філософію історії, на підставі якої він деякі явища вважає важливими, а інші ігнорує⁴.

У цьому аспекті варто також дослідити, чому саме цим, а не іншим мірилам вартості надається вирішальне значення при з'ясуванні загального сенсу всього історичного розвитку. Наприклад, матеріалістичне розуміння історії завдячує своїм походженням певній політичній програмі, складовою частиною якої воно є. Саме в «Маніфесті» слід шукати основні мірила вартості для матеріалістичного розуміння історії. Інтереси його творців оберталися виключно навколо боротьби між пролетаріатом і буржуазією, і перемога пролетаріату була тут

⁴ *Schaedelbach H.* Op. cit. S. 187, 188.

абсолютно центральною вартістю. І коли важливою відносно цієї вартості є боротьба між двома класами, то й уся історія, згідно з матеріалістичним розумінням, є ніщо інше, як історія класової боротьби. Назви партій, які борються між собою, змінюються: вільні і раби, патриції і плебеї, феодала і кріпаки — все це ворожі один одному класи, для яких на всіх етапах історичного розвитку матеріалістичне розуміння історії знаходить загальні принципи історичного життя; але всю теорію визначає цілковита абсолютна вартість — очікувана перемога пролетаріату.

Так само й інші розуміння історії надавали значення тому чи іншому мірилові вартості при з'ясуванні сенсу історичного розвитку. Для позитивістів таким мірилом був закон.

Таким чином, у перших двох розуміннях (предмет і теорія) метою історіософії є не лише аналіз емпіричних історичних праць з даного предмета і філософсько-історичних теорій, а й критичний аналіз принципів, застосованих на цьому шляху. При цьому, по-перше, в основу кожної критики має бути покладений будь-який критерій вартості, а по-друге, для того, щоб мати підстави трактувати будь-яке розуміння як одностороннє вже перед тим потрібно скласти хоча б якесь поняття про всестороннє розуміння історії. Завдання історіософії полягає в тому, щоб не тільки виявити й обґрунтувати історичні принципи, а й намагатися систематично повно і критично їх осмислити.

Проводячи історіософське дослідження, необхідно спочатку, незалежно від наслідків індоктринізації і попри несприятливі умови селекції різнорідного історичного матеріалу, знайти те, що є передумовою будь-якої оцінки, яка претендує на щось більше, ніж індивідуальне значення. Лише виявивши вартості з позачасовим значенням, можемо віднести до них всю масу емпірично сконструйованих культурних вартостей, що поставали протягом історичного розвитку, і спробувати їх критично розглянути і просистематизувати⁵. Таким чином, лише в тому випадку, коли можна знайти надісторичні вартості, з'являється можливість постановки також історіософії як окремої науки про принципи історичного розвитку, а відтак — з'ясування сенсу загальної історії. Виділення

⁵ *Grotenfelt A. Wertmaßstäbe in der Geschichtsphilosophie. Freiburg, 1905. S. 47.*

надісторичних вартостей має відношення не лише до історіософії, воно якнайтісніше пов'язане з будовою системи філософії узагалі. Тому основні положення історіософії загалом збігаються з основними положеннями філософії як науки про вартості.

Історіософія на відміну від спеціальних історичних наук має за мету дати загальну картину світового розвитку і теоретично її осмислити. Хоча загальну історію пишуть і самі історики, а не лише історіософи (йдеться перш за все про історію описову), й узагалі загальна історія як галузь історичної науки належить до компетенції істориків, проте історіософія ставить перед собою завдання, якого не може розв'язати жодна емпірична історична наука. У зіставленні предмета (що в ньому не зроблено) і теорії (яка ще до цього предмета не застосовувалася), тут виділяються три завдання у структурі третього поняття історіософії (всесвітня історія і зіставлення історії конкретної держави чи нації з нею): систематизація; медіатизація; дослідження питання про значення самих вартостей.

Так, Гегель, ставлячи завдання емансипувати німецьку націю, у своєму дослідженні основну увагу зосередив на політичній історії. Він вивів формулу «історичні» — «неісторичні» народи, в яку уконституював свій погляд на всесвітню історію, а разом і на німецьку, як на історію історичного народу. Методологічно він користувався тріадою «теза — антитеза — синтеза», а дисципліну свою назвав історіософія, або філософія історії. Маркс, ставлячи завданням зрівняння всіх націй, під впливом економічних і культурних проблем ХІХ ст. основну увагу приділив дослідженню економічної історії. Всесвітню історію він розглядав як боротьбу класів, а не націй. Маркс назвав свою дисципліну діалектичним матеріалізмом і вважав, що історія не є наукою як такою, а лише важливим засобом здобуття влади.

Описова історія ніколи не може стати систематичною наукою, оскільки вона неспроможна створити систему загальних понять, навіть коли під системою розуміти цілість індивідуальних рядів, які, будучи членами індивідуальної цілості, сполучаються у певну єдність. Адже, по-перше, щоб збудувати подібну індивідуальну систему, треба вже мати систему загальних культурних вартостей, а, по-друге, саме описове

дослідження опиратиметься не лише історичним законам, а й будь-якій систематизації взагалі. Систематика позбавила б історика свободи і широти кругозору, конче потрібних для неупередженого розуміння всіх історичних подій у їх своєрідності.

На відміну від описової історії, історіософія завжди намагається систематизувати, хоч водночас вона завжди мусить спиратися на описову історичну науку, оскільки йдеться про історичні факти. Проте в усіх суто історичних працях історіософія вбачає лише матеріал, який опрацьовує своїм системним способом. Приступити до цього опрацювання вона зможе лише тоді, коли більшою чи меншою мірою розв'яже своє завдання як наука про принципи. А маючи, бодай у найзагальніших рисах, критично обгрунтовану систему культурних вартостей в зазначеному розумінні, вона може братися до систематичного узгляднення також і змісту історії. Історіософія за допомогою індивідуалізуючого методу пов'язує між собою поняття про історичні часткові індивідуальності, об'єднує їх у закінчену цілість поняттям індивідуальності всього історичного процесу. Система вартостей робить можливим систематизування, а віднесення до системи вартостей дає змогу застосовувати індивідуалізуючий метод⁶.

У розумінні сутності історичного процесу історіософія відкидає історичний метод суто теоретичного віднесення до вартості і натомість оперує критичною оцінкою. Якщо, наприклад, розглядати одну з основних категорій історіософії — поняття прогресу, то у зв'язку з диференціацією історичного процесу історіософія мусить оцінити різні його стадії (одиночного процесу розвитку) з точки зору того, що кожна з них дала для реалізації критично обгрунтованих вартостей. Категорію прогресу не можна віднести до принципів описової історичної науки, бо вона, як і віднесення до вартості, перешкождала б неупередженому розумінню історичних явищ з усією їх своєрідністю і, за словами фон Ранке, медіатизувала б минуле, тобто відповідала б на питання «а що коли б?»⁷. Історіософія ж має у свідомій протилежності до суто історичного розуміння дійсності не медіатизувати минуле заради теперіш-

⁶ *Schaedelbach H.* Op. cit. S. 194.

⁷ *Medicus T.* Kant und Ranke // *Kantsstudien.* 1903. B. 8. S. 18.

нього і майбутнього, а просто судити про минуле, тобто міряти його вартість з погляду свого ідеалу. На відміну від соціологів, які шукають закони суспільного життя, кожен історіософ, який дійсно займається історією, тобто індивідуалізуючим способом розглядає одиничний розвиток культури, підходить до розгляду історичного процесу з якимось критерієм вартості; лише це й дозволяє історіософам, поділивши історичний процес на епохи, давати їм оцінки. Таким чином, історіософія, диференціюючи те, що є, і те, що повинно бути, тобто дійсність і вартість, та науково обґрунтовуючи вартості висловленням оцінок, за своєю суттю має систематичний характер і нерозривно пов'язується з цією оцінкою.

Метою історіософії є також дослідження вартостей як феномена; розгляд питання про їхнє значення і включення у загальний зв'язок усіх вартостей⁸. Однією з ділянок вартостей є царина науки, оскільки наука прагне до реалізації вартості істини, й тому історіософія має насамперед зрозуміти суть історичної науки. Вона убачає в ній індивідуалізуюче зображення одиничного розвитку культури, під якою розуміється іманентна дійсність, що має у своїй індивідуальності значення стосовно культурних вартостей⁹. Звідси виходить, що принципи історичного життя самі є вартостями, і дослідження питання про значення цих вартостей є, таким чином, ще одним завданням історіософії, яке, зрештою, збігається з першим її завданням, як науки про вартості. До цих двох проблем, систематично пов'язаних між собою, долучається ще третя група філософсько-історичних питань. Вона вказує, які з критично обґрунтованих вартостей реалізувалися поки що в історії, і на які великі періоди ділиться цей процес реалізації вартостей. Таким чином, історіософія розуміє, на якій стадії розвитку ми тепер перебуваємо, і які завдання маємо вирішувати в майбутньому. Але в усіх випадках історіософія, виходячи з логіки історії, має справу з вартостями¹⁰. Насамперед, це вартості, на яких будуються форми і норми історичного пізнання; крім того, це вартості, які в розумінні принципів історично

⁸ *Lindner Th.* Geschichtsphilosophie. Berlin, 1901. S. 2, 3; *Simmel G.* Die Probleme der Geschichtsphilosophie. Leipzig, 1907. S. 2.

⁹ *Grotenfelt A.* Op. cit. S. 7.

¹⁰ *Below G. von.* Die neue historische Methode // *Historische Zeitschrift.* 1898. B. 81.

важливого матеріалу констатують саму історію, й, нарешті, це вартості, які поступово реалізуються у процесі історії.

Іншою онтологією історичної науки, яка розвинулась у Німеччині слідом за неокантіанством й унаслідок своєї певної відсепарованості не могла вплинути на розвиток української історичної науки, була теорія екзистенціалізму. Найвідомішим її представником в історіософії був Карл Ясперс. Екзистенція, за Ясперсом, є джерелом буття і взаємодіє з розумом (який таким джерелом не є), без якого сама екзистенція, що спирається на почуття, переживання, порив, інстинкт, стає сліпим насильством. Вирішити питання про зв'язок розуму і екзистенції Ясперс намагається завдяки комунікації, спілкуванню людей. Спілкування людей, їхні взаємозв'язки — це структурний момент людського існування. На відміну від Шпенглера і Тойнбі, Ясперс акцентує увагу на тому, що людство має спільне походження і спільний шлях розвитку. В полеміці зі Шпенглером Ясперс наполягає на єдності світового історичного процесу, а в полеміці з марксизмом — на пріоритеті духовної, а не економічної його складової. Ясперс звертається до лінійної схеми історії. Він відмовляється вбачати її «вісь» у боговтіленні, аргументуючи це тим, що історична вісь повинна мати значення для всього людства, тоді як явище Христа має значення лише для християн. Питання ставиться таким чином: чи існує віра, спільна для всього людства, котра б об'єднувала, а не роз'єднувала різні культурні регіони планети? Оскільки таку віру не змогла запропонувати жодна зі світових релігій (а навпаки, вони самі часто виступали як джерела непорозумінь, конфліктів і воєн), Ясперс вважає, що спільною для людства вірою може бути лише філософська віра¹¹. Вона має глибокі корені в історичній традиції, давніша за християнство чи іслам. Час народження філософської віри — це і є «вісь світової історії», або, за висловом Ясперса, «осьова епоха» (*Achsenzeit*)¹². Ясперс датує її VIII—II ст. до н.е. У цей проміжок часу виникли паралельно в Китаї, Індії, Персії, Палестині і Греції духовні рухи, що сформували той тип людини, який, за Ясперсом, існує й дотепер. «Осьова епоха» — це та-

¹¹ *Jaspers K. Vom Ursprung und Ziel der Geschichte. Zürich, 1949. S. 15.*

¹² Теорія «осьового часу» й обґрунтування цієї концепції, що синтезно подається нижче, викладені за книгою: *Jaspers K. Vom Ursprung und Ziel der Geschichte. München, 1949.*

кож час народження світових релігій, що прийшли на зміну поганству, і філософії, що замінила міфологічну свідомість. Справжній зв'язок між народами — духовний, а не природний, чи родовий. Саме та обставина, що вогнища духовного життя виникли паралельно в різних, далеких одна від одної культурах, слугує для Ясперса підтвердженням духовної єдності людства.

За Ясперсом, в «осьову епоху» виникли три культури:

- культура «Схід — Захід», що об'єднала в собі Іран із Заратустрою, Палестину з її пророками і Грецію з її філософами і трагіками;
- культурний світ Китаю за часів Конфуція і Лао-цзи, коли виникли всі напрями китайської філософії;
- Індія, де з'явилися Упанішади і жив Будда.

Всі три культури виникли незалежно одна від одної упродовж небагатьох століть. З появою цих культур людина почала пізнавати буття в цілому, саму себе і свої кордони. В цю епоху були розроблені основні категорії, якими ми мислимо й по сьогодні, закладені основи світових релігій, й донині визначальні для життя людей. Почалася боротьба раціональності і раціонально перевіреного досвіду проти міфу (логосу проти міфу), боротьба за трансцендентного Бога проти демонів і т. ін.¹³ В ході цієї зміни (також міфотворчої), коли міф знищувався, відбувалося перетворення міфів, їх осягнення на більшій глибині. Стародавній міфічний світ повільно відступав, проте завдяки фактичній вірі у нього народних мас зберігав своє значення як фон і міг згодом знову перемагати у сфері свідомості.

Постійне спілкування сприяло інтенсивному духовному рухові в кожному з трьох світів. Цей рух усвідомлювався: людське існування як історія стає предметом роздумів. Історія в її цілісності розуміється як послідовна зміна різних образів світу: або в сторону постійного погіршення, або як круговорот чи піднесення. Створюються теорії, що мають визначити, як найкраще побудувати спільне життя людей, управляти і керувати ними¹⁴. Філософи відвідують інші держави, полемізують

¹³ Jaspers K. Vom Ursprung und Ziel der Geschichte. München, 1949. S. 20, 21.

¹⁴ Ibid. S. 23, 24.

і змагаються один з одним. Існує пряма аналогія між невдачами Конфуція при імператорському дворі і Платона в Сіракузах, між школою Конфуція і Академією Платона, де виховувались майбутні державні діячі.

Епоха, коли все це відбувалося, не була періодом звичайного поступального розвитку. Це був період знищення й водночас створення. І завершення досягнуто не було. Вищі можливості мислення і практики, що знайшли своє втілення в окремих особистостях, не стали спільним надбанням, оскільки більшість людей не могла йти цим шляхом. Те, що на початку цього руху було свободою, стало урешті-решт анархією. Коли епоха втратила творче начало, в усіх трьох культурах відбулося фіксування концептуальних поглядів і їх нівелювання. Унаслідок безладдя виникло тяжіння до нової єдності з метою створення міцних підвалин і умов життя. Завершення мало насамперед політичний характер. Майже одночасно в ході завоювань створюються великі імперії — в Китаї, Індії, на Заході (елліністичні держави і Римська імперія). Проте повсюдно збереглися спогади про дух попередньої епохи. Він став зразком, його твори й особистості визначали зміст навчання та виховання (конфуціанство, буддизм, елліністично-римська освіченість в усіх трьох новостворених імперіях)¹⁵. Загибель і відродження великих імперій склали історію «післяосьового часу», продовжували історію великих культур давнини. Проте відмінність полягала в тому, що духовна напруга, яка виникла в «осьовий час», продовжувала впливати на людей, надаючи їхній діяльності нову невизначеність і нове значення.

Ясперс подає структуру світової історії, відштовхуючись від «осьового часу»:

- «Осьовий час» знаменує собою знищення великих культур давнини, що існували тисячоліттями. Сама ідея імперії, котра в «осьовий час» знову набуває сили і в політичному відношенні завершує цей період, запозичена з великих культур давнини. Проте якщо спочатку ця ідея була творчим принципом культури, то тепер вона стає принципом консервації і стабілізації тієї культури, що

¹⁵ Ibid. S. 24.

гине. Принцип, який колись слугував імпульсом розвитку, фактично деспотичний, тепер знову утверджується, однак вже як усвідомлено деспотичний, і веде до закостеніння суспільства;

- Створеним і продуманим у той час людство живе й до сьогодні. Ренесанс сприяє духовному піднесенню і періодично знову і знову охоплює Захід, Індію та Китай;
- Спочатку «осьовий час» обмежений просторово, історично ж він стає всеохопним. Народи, які не сприйняли ідей «осьового часу», залишаються на рівні «природного» існування, їхнє життя неісторичне. Люди поза трьома сферами, що складають «осьовий час», або залишилися на узбіччі, або налагодили контакт з одним із трьох центрів — і так увійшли в історію. В орбіту осьового розвитку були втягнуті на Заході германські і слов'янські народи, на Сході — японці, малайці та сіамці;
- Між трьома сферами, якщо вони взаємодіють, можливе глибоке взаєморозуміння. Насправді перед нами багатоманітність одного й того ж у трьох образах: три різні корені історії, яка після окремих взаємовпливів, які перериваються, лише в наш час набуває єдності¹⁶.

Близькість трьох течій існує лише в «осьовий час». Спроба провести цю паралель у наступні періоди і відобразити їх у синхроністичних таблицях, що охоплювали б тисячоліття, стає в міру віддалення від «осьового часу» все більш штучною. Лінії розвитку вже не паралельні: вони розходяться. Якщо спочатку вони здавалися трьома шляхами, що ведуть до однієї мети, то згодом вони стають глибоко відчуженими. І навпаки, чим далі ми заглиблюємося, наближаючись до «осьового часу», тим більше ми відчуваємо близькість їхнього розвитку. За своїми витокami ці течії незалежні і самостійні. Наявність реальних запозичень та імпульсів виключена. Лише після того, коли Китай наприкінці «осьового часу» відчув впливи буддизму, між Індією і Китаєм виникла духовна комунікація на глибшому рівні. Зв'язки між Індією і Західним світом існували завжди, але більшого значення вони

¹⁶ *Jaspers K. Vom Ursprung und Ziel der Geschichte. München, 1949. S. 25—27.*

набули лише в епоху Римської імперії, коли стали проходити через Александрію¹⁷.

Структуруючи світову історію «осьовим часом», Ясперс вважає, що він є ферментом, який зв'язує людство в рамках єдиної світової історії. «Осьовий час» слугує також масштабом, що дає нам змогу бачити історичне значення окремих народів для людства в цілому. Всі народи діляться на тих, основою формування яких був світ, що виник у результаті прориву, і тих, хто залишився осторонь. Перші — історичні народи; другі — народи первісні. За ознакою ставлення до великого прориву «осьового часу» ми розрізняємо:

Осьові народи. Вони, послідовно продовжуючи свою історію, здійснили стрибок, ніби заново народилися в ньому, тим самим заклавши основу духовної сутності людства і його справжньої історії. До цих народів належать китайці, індійці, іранці, іудеї і греки¹⁸;

Народи, що не пізнали прориву. Прорив був вирішальною за своїм універсально-історичним значенням, але не повсюдною подією. Ряд народів великих культур давнини, що існували до цього прориву в «осьовий час» і навіть одночасно з ним, не були ним зачеплені й залишилися внутрішньо чужими йому. Будучи у своєму зовнішньому існуванні підпорядковані новим силам, ці народи втратили і свою внутрішню культуру, яка в кожному окремому випадку перероджувалася: у Месопотамії — в перську, а згодом у сасанідську культуру й іслам; у Єгипті — в римську і християнську, а згодом в іслам¹⁹;

Інші народи. Елементом, який політично структуризував нові світові імперії у світі прориву, були македонці і римляни. Останні не зуміли сприйняти душею увесь досвід «осьового часу» і тому виявилися придатними до політичних завоювань, управління, організації, сприйняття і збереження освіченості, до неперервності у передачі досвіду, але не до його продовження і поглиблення. По-іншому розвивалися події на півночі. Тут, так само як у Вавилоні чи Єгипті, не було великого духовного перетворення. Нордичні народи перебували у при-

¹⁷ Ibid. S. 35.

¹⁸ Ibid. S. 76.

¹⁹ Ibid. S. 76—78.

мітивному стані, проте у сутності своєї духовної направленості (Гегель назвав її «нордичною душею»), вони вже досягли субстанційної самобутності до того, як зіткнулися з духовним світом «осьового часу»²⁰.

Від епохи «осьового часу» минуло два тисячоліття. Консолідація у світові імперії вийшла незавершеною. Ці імперії впади, й епоха воюючих держав, епоха розрухи, переселення народів, завоювань і нових культурних перетворень змінювали одна одну в усіх трьох великих культурних колах. З'явилися нові народи: на Заході — германці і слов'яни; у Східній Азії — японці, малайці, сіамці; вони, своєю чергою, започатковують нові утворення. Проте останні постають у боротьбі зі сприйнятою ними високою культурою шляхом її засвоєння і перетворення²¹.

Особливо в цьому проявили себе індогерманські народи. Починаючи з 2000 р. до н.е. вони прямували в Індію та Іран, а потім у Грецію й Італію. З середини I тисячоліття до нашої ери кельти і германці знову тривожать культурний світ південних народів. Протягом певного часу Римська імперія стримує їхній натиск, так само як Китай певний час стримував монголів та інших кочовиків. В період великого переселення почався рух германських і слов'янських народів, пізніше — тюркських народностей, далі — монголів. Наголошуючи, що саме рух індонімецькомовних народів визначав історичні події, ми все ж маємо зробити декілька застережень. По-перше, великі культури давнини ніде не були індогерманськими. По-друге, в минулому індоєвропейців періоду великих культур давнього часу відсутній близький до цих культур світ, де існували б писемність, держава й обмін досвідом. Хоча цей світ об'єднувався не лише мовною спільністю. У ньому присутня глибока єдність духовного світу — наприклад, ідея батька і сина, своєрідна близькість до природи²².

До «осьового часу» і наступних тисячоліть історії Заходу особливе значення мали культури, що склалися на індогерманській основі. Ці культури — індійців, греків, германців, а також кельтів, слов'ян і пізніх персів — мають спільні риси:

²⁰ *Jaspers K. Vom Ursprung und Ziel der Geschichte. München, 1949. S. 78, 79.*

²¹ *Ibid. S. 79.*

²² *Ibid. S. 81.*

вони створили легенди про героїв і епос, відкрили, сформува-ли і осмислили трагедійність. Те, що було створено в Індії, Персії і Греції, було одним із чинників, який зумовив харак-тер «осьового часу». Проте зовсім не індогерманськими були такі важливі для «осьового часу» народи, як іудеї і китайці. До того ж усі індогерманські утворення склалися на основі попе-редніх великих культур у результаті змішування з корінним населенням і засвоєнням чужих традицій²³.

Ясперс ставить питання: чому ж наука і техніка виникли на Заході, чому це не відбулося у двох інших великих культу-рах? Причини, на його думку, такі:

- Захід мав певну специфіку вже географічно, на відміну від замкнутих континентів Китаю та Індії;
- Захід перейняв від Греції ідею політичної свободи, якої ніко-ли не знали Китай та Індія;
- Грецька раціональність і раціональність Нового часу відріз-няються від східного мислення;
- Усвідомлення внутрішньої глибини буття особистості, як наслідок впливу давньоєврейських пророків, грецьких фі-лософів, римських державних діячів, стало мірилом на всі часи;
- Для західної людини світ існує у своїй необхідній реаль-ності. Захід усвідомлює, що він має формувати світ;
- Захід створює свій образ всезагального. Проте це всезагаль-не не застигає тут у догматиці сталих інститутів та уявлень про життя, не приводить до панування кастової системи або космічного порядку. Рушійні сили динаміки Заходу поста-ють із винятків, що проривають там всезагальне;
- За всієї своєї свободи і лояльності, Захід дійшов до край-нього напруження всіх сил унаслідок претензії на винятко-ву істинність вірувань, заснованих на Біблії, в тому числі й ісламу. Такі тотальні претензії на принцип, що визначає характер історичного розвитку протягом тривалого часу, виникли лише на Заході. Водночас на Заході не виникло панування однієї сили, а церква і держава перебували в по-стійному змаганні, висували тотальні взаємні претензії, що

²³ Ibid. S. 82.

пом'якшувались унаслідок компромісу. Саме постійне духовне і політичне напруження дали Заходу його духовну енергію, його свободу, схильність до постійних пошуків, здатність до відкриттів, глибину досвіду. Це й відрізняло Захід від усіх східних імперій (від Візантії до Китаю), для яких були характерними стан єдності й відсутність напруженості;

- Від напруження, що набувало крайніх меж, походить власлива Заходу рішучість, завдяки якій проблеми доводяться до свого логічного кінця, до повної ясності, до виявлення всіх можливих альтернатив, що, своєю чергою, дає змогу усвідомити принципи і визначити позиції глибокої внутрішньої боротьби;
- Світ напруженості є передумовою і наслідком того, що лише Захід так виразно представлений численними відомими самобутніми індивідуальностями в різноманітності характерів — від єврейських пророків і грецьких філософів до великих християнських мислителів та діячів XVI—XVIII ст.

Схід — Захід як третій член в осьовій системі з самого початку — з часів греків — конституювався в рамках внутрішньої полярності Заходу і Сходу. З Геродота суперечність між Заходом і Сходом усвідомлюється як вічна протилежність, що виявляє себе в усе нових образах. Греки заклали основу Західного світу і зробили це таким чином, що цей світ існує остільки, оскільки скеровує свій погляд на Схід, розмежовується з ним, розуміючи його і відсторонюючись від нього, переймаючи у нього певні риси і трансформуючи їх, борючись із ним; і в цій боротьбі влада переходить від однієї сторони до іншої. Греки і перси, поділ Римської імперії на Західну і Східну, західне і східне християнство, Західний світ і іслам, Європа і Азія (остання, своєю чергою, ділиться на Близький, Середній і Далекий Схід) — такі образи цієї суперечності, що послідовно змінюють один одного. В її рамках культури і народи зближуються і розходяться. Спочатку в цих рамках завжди конституювалась Європа, тоді як Схід запозичив цю протилежність у Європи і, своєю чергою, сприйняв її на європейський кшталт. Разом з тим західний, європейський дух проникнув до Америки і Росії, але це — не Європа. Американці, хоча вони й європейці з походження, якщо не фактично, то за своїми

прагненнями мають іншу самосвідомість. На новому ґрунті вони знайшли нові витoki свого буття. Росіяни сформувалися на своєму особливому ґрунті, на сході, сприйнявши риси своїх європейських та азійських народностей і духовний вплив Візантії²⁴.

Як і кожна концепція, теорія Ясперса певною мірою обмежена. Сам Ясперс визнає, що повну верифікацію його схеми можна здійснити лише на великому історичному матеріалі. Саме «український матеріал» дисгармонує з виключністю окреслених Ясперсом впливів Візантії на Росію, і Заходу на Європу, оскільки Україна перебуває в Європі, проте є зосередженням прямих візантійських впливів, так само, як і прямих впливів західних. Росія ж, навпаки, окрім прямих візантійських і непрямих західних впливів, що їй довів Ясперс, накопичила у своїй історії величезний вплив китайської (через монгольські завоювання і запозичення) цивілізації, а також трансформовані риси своїх європейських народностей, насамперед тих же українців.

Усі ці проблеми розглядає також професор Гетінгенського університету Йорг Рюзен (автор праці «Grundzuge eine History») у своєму тритомному дослідженні «Підстави історики». Тут виникає певна суперечність між терміном «історична наука» (geschichtswissenschaft), який вживався досі, й історикою. Рюзен вважає, що історика, на відміну від історичної науки, є теорією історичної науки. Таким чином, у викладі Рюзена існує історична наука й історика — теорія історії. Він з'ясовує причини необхідності історики, дає короткий виклад своєї концепції історики в дев'яти невеликих розділах.

У першому розділі викладені позиції історики як теорії історії. У другому розділі Рюзен співвідносить історикку з класичним історизмом, який був заснований Леопольдом фон Ранке на початку XIX ст. і до XX ст. вважався в Європі основним методом історичної науки. Для того щоб втримати свою провідну позицію, історизм, на думку Рюзена, вдався до деяких запозичень у плані деполітизації і естетичних моментів, проте робив це неорганічно. У третьому розділі автор цікавиться відношенням історизму до соціології і полемізує з

²⁴ *Jaspers K. Vom Ursprung und Ziel der Geschichte. München, 1949. S. 87—92.*

тими, хто доводив, що соціологічні дослідження є принципово неісторичними, а відтак в історичних науках їх не можна застосовувати. Рюзен вважає це помилковим і вказує на те, що його історика мусить брати до уваги й соціальні науки, передусім соціологію, політологію і економію. У п'ятому розділі автор намагається розкрити різницю між поясненням і розумінням, він зауважує, що внутрішні проблеми історичного методу містять у собі як раціональні, так і герменевтичні елементи. В шостому розділі розкривається відношення історики до марксизму, який претендує на те, щоб представляти і задовольняти всі вимоги історичної науки. Автор вважає, що політизація теорії є згубною для її розвитку і зводить нанівець усі претензії марксистів. Сьомий розділ присвячений суто історичній теорії. Автор доходить висновку, що в історичній теорії, історизмі мають домінувати методологія і джерелознавство. Всі інші елементи історик може брати до уваги, виявляючи водночас обережність, щоб не перейти в соціологію. Лише ті елементи соціології слід брати до уваги, які можна пов'язати із теорією самої історики. Такий самий висновок поширюється й на суспільну історію, яку, на думку Рюзена, слід розглядати з тієї ж точки зору.

Французький консерватизм

Концепції французьких консерваторів ХІХ ст. не справили помітного впливу на українську історичну думку, хоча у французькій історіографії вони набули значного поширення, зокрема вплинули на Іпполита Тена, а через нього — на постання школи Анналів. Французький консерватизм найбільш яскраво був виражений у творах Жозефа де Местра (1753—1821) і Алексіса де Токвіля (1805—1859).

Жозефа де Местра найбільше цікавила така категорія, як дух нації. Він був переконаний, що справжні конституції не пишуться спеціально певними законодавцями для людства взагалі, а «народжуються і ростуть у таємничій глибині життя»²⁵. Законодавчі акти закорінені у природу того чи іншого

²⁵ Карсавин Л. П. Жозеф де Местр // Вопросы философии. 1989. № 3. С. 98.

народу й тому, за де Местром, «будь-яка нація має той уряд, на який заслуговує»²⁶. В основі філософських побудов де Местра лежала ідея, що людина надто слабка і гріхозна, аби залишатися вільною, і тому її індивідуальний розум має схилитися перед певним авторитетом, зокрема перед духом народу. Саме народам, а не окремим особистостям, Бог, на думку де Местра, відкриває свою волю. Обрати ж на землі правильний шлях може лише той, хто вміє цю волю бодай частково розпізнавати. Тому історія для де Местра — послідовника християнських істориків XVII ст. — це не просто перелік подій, а урок, надісланий Провидінням, урок прихований і мало кому зрозумілий, а значить такий, що потребує розгадування.

Местр переконаний, що в історії нічого не відбувається випадково і що все в ній є втіленням божественного задуму. І французька революція, і Наполеон — знаряддя Провидіння, бичі Божі, надіслані французькому народові за його гріхи. Скільки б люди не запевняли себе, що революції починаються і закінчуються за їхньою волею, насправді все вирішується не їхньою владою. «Я знаю напевне, — зазначає де Местр, — що все, що має впасти, впаде, як уже впало все, що мало впасти до цього часу, скільки б не намагалися люди його підтримати»²⁷. Проте (у цьому й полягає гнучкість мєстрівської концепції) «найбільший злочин проти благодаті — надто покладатися на неї», оскільки ті, хто, як Наполеон, «надто покладаються на зірки, зрештою пошиваються в дурні»²⁸. Зрозуміти волю Провидіння часто дуже важко. Якби російському імператорові сказали, зауважує де Местр, «чи згодні Ви втратити 12 провінцій, сім мільйонів підданих, 24 мільйони карбованців прибутку? Чи згодні Ви, що Ваша столиця загине у вогні? Тоді я передам у Вашу владу Бонапарта і його армію», то імператор відповів би — і не міг би відповісти інакше: «клянусь, це надто дорога ціна!», — проте Провидіння вирішило за нього²⁹. У цій діалектиці Провидіння, уроків історії, призначення народу і волі людини, яка спроможна або неспроможна відгадати во-

²⁶ *Maistre J. de. Oeuvres completes.* Lyon, 1886. T. 12. P. 59.

²⁷ *Ibid.* T. 9. P. 364, 365.

²⁸ *Ibid.* T. 12. P. 206.

²⁹ *Ibid.* T. 12. P. 275.

лю Бога, полягає сутність світогляду де Местра. Торкаючись питання про взаємозв'язок людини й історії, де Местр писав 30 липня 1807 р. своєму другові, також монархістові, графу д'Аваре: «Людина має діяти так, ніби здатна на все, і схилитися так, ніби не здатна ні на що. Ось у чому полягає, як мені здається, фаталізм мудрості. Якщо людина впаде в річку, вона неминуче має плисти, оскільки коли вона не буде плисти, тоді неминуче потоне; але з цього ще не випливає, що вона припливе туди, куди хоче, оскільки потік має свої права. Ми всі занурені в потік, а в революційну епоху він мчить свої води ще швидше»³⁰.

На відміну від де Местра, який у своїх працях намагався осмислити події Великої французької революції і правління Наполеона, його послідовник Алексіс де Токвіль аналізував діяльність іншого узурпатора — племінника великого Наполеона герцога Рейштадського, імператора Наполеона III. Своїм твором «Старий устрій і революція» Токвіль започаткував нову епоху в дослідженні французької революції³¹.

Після катастрофи революції 1848 р. кращі уми Франції почали замислюватися над тим, чому саме в результаті численних кривавих повстань і революцій Франція знову опинилася під владою одного деспота³². Причини цього явища Токвіль почав шукати у старому устрої. Він «першим показав своїм сучасникам, що революція була набагато консервативнішою, аніж про неї думали досі»³³. Токвіль був переконаний в тому, що революція була органічним продовженням старого устрою, що вона зруйнувала старий, загниваючий устрій лише для того, щоб створити новий, такий же самий, як і попередній, хіба що міцніший. «Найбільша частина того, що ми називаємо «завоюванням революції», — зауважує Токвіль, — є насправді продуктом старого устрою»³⁴. Токвіль не лише виявив органічний зв'язок революції зі старим устроєм, а й уперше піднявся до об'єктивного трак-

³⁰ *Maistre J. de. Oeuvres completes. Lyon, 1886. Т. 10. P. 448.*

³¹ Російський історик Карсєв вважав, що Токвіль узагалі першим започаткував дійсно наукове дослідження цієї ділянки історії (див.: *Карсєв Н. Историки французской революции. Ленинград, 1924. Т. 2. С. 3—32*).

³² Там само.

³³ *Marcel Pierre. Essai sur Alexis de Tocqueville. Paris, 1910. P. 115.*

³⁴ *Lomenie Louis de. Publicistes modernes de la France. Paris, 1859. P. 18.*

тування предмета, синтезно сполучивши народницькі і консервативні оцінки й водночас відкинувши їхню односторонність. До Токвіля всі історики розцінювали революцію як явище, що нібито виросло само по собі. Їхні праці про революцію були або памфлетом, спрямованим проти неї (де Местр), або її пристрасною апологією (Т'єрі). А. Токвіль революцію виправдовував, показуючи, що «вона зовсім не була такою охочою до новинок, і отже не такою абсурдною, як її виводили оборонці минулого. Вона намагалася заснувати суспільний лад на чистому розумі, на абстрактній ідеї права і людяності, але цим вона лише здійснювала те, що готувалося всіма попередніми періодами. Він (Токвіль. — *В.П.*) не був ані приятелем, ані ворогом, лише спостерігачем»³⁵. Історіософія Токвіля увібрала декілька жанрів. Головною її особливістю було не лише незвичне для тієї епохи поєднання історії і соціології, а й той факт, що Токвіль «між історією, переплутаною з філософськими роздумуваннями, й історією чисто епічною, а також з історією, яка була лише памфлетом і полемічним твором, помістив урешті-решт наукову студію»³⁶.

Сам Токвіль був нащадком старовинного нормандського дворянського роду. За часів його молодості в сім'ї майбутнього ученого, так само як і в сім'ї де Местра, панували роялістські настрої. Мабуть, саме тому Токвіль на ціле життя зберіг симпатії до монархічного устрою, який, на його думку, був єдиним засобом, спроможним забезпечити свободу. Дід Токвіля по матері, відомий рояліст Малезерб, загинув на ешафоті під час революції. Саме традиція відіграла величезну роль у формуванні світогляду Токвіля, була джерелом його невтомної працьовитості й логічності, пояснювала його нестримну любов до свободи й водночас нелюбов та прихований страх перед демократичною республікою, яка в уяві вченого була нероздільна з деспотією³⁷. «Я люблю демократичні установи розумом, — зауважував Токвіль, — проте за інстинктом я аристократ, тобто я зневажаю юрбу і боюсь її. Я люблю пристрас-

³⁵ Janet Paul. Philosophie de la revolution Francaise. Paris, 1875. P. 126, 127.

³⁶ Fagnet Emil. Politiques et moralistes du XIX siecle. Paris, 1900. P. 75, 76.

³⁷ Redier A. Comme disait M. de Tocqueville. Paris, 1925. P. 47; Beaumont G. de. Notice sur Tocqueville. Paris, 1861. P. 22.

но свободу, законність, пошану до права, але не демократію. Ось дно душі: я ненавиджу демагогію, неупорядковану дію мас, їхнє брутальне і малоаякісне втручання у справи держави, тенденції антирелігійні. Я не належу до партії ані революціонерів, ані консерваторів. Але водночас я більше тримаюся з другими, аніж з першими. Свобода є першою моєю пристрасстю. Ось що є правда!»³⁸. Токвіль не був лібералом, оскільки на відміну від французьких лібералів того часу, прагнув не відділити індивідуумів один від одного, а навпаки, з'єднати їх між собою для реального добра»³⁹. Визначальною рисою цього з'єднання була свобода, яку Токвіль поєднував із гідністю і чесністю індивідуума. «Закони і начальники потрібні, — зазначає Токвіль. — У послухові розумним законам і справедливим начальникам немає жодного рабства. Але вільна людина слухається свідомо. І через те є людиною чесною, сильною, свідомою своєї відповідальності, людиною, що цінить добро понад усе. Це є чесна людина»⁴⁰. Бути гідним, за Токвілем, це почувати відразу до звичайного рабства, оскільки свобода невіддільна від поняття гідності».

Найкращою формою правління Токвіль вважав конституційну монархію з розвиненою парламентарною системою, а гарантією утримання такого ладу — розвинену аристократію. «Держава, потребуючи грошей, — пише Токвіль, — продала право юрисдикції. Ті, що здобули це право, стали класом спадковим, незалежним, багатим традицією, коротше, шляхтою. Вона стала посередником між державою і індивідуумом і найреальнішою гарантією свободи»⁴¹. Отже, під свободою Токвіль розумів монархічну організацію з розвиненим аристократичним парламентом, який не дає сильно розвинути центральній владі. Саму ж свободу Токвіль визначав як право здійснювати свою повинність⁴². Звідси випливало, що Токвіль визнавав державу як таку організа-

³⁸ Цю сповідь Токвіля, у якій так яскраво простежується суперечність у його світогляді між демократією і свободою, дослідник Антуан Редьє віднайшов у родинному архіві Токвілів вже після смерті вченого. Він надрукував цю своєрідну декларацію політичних поглядів Токвіля під назвою «Як говорив пан де Токвіль!» (див.: *Redier A. Op. cit. P. 48*).

³⁹ *Ibid. P. 63.*

⁴⁰ *Ibid. P. 57.*

⁴¹ *Fagnet Emil. Op. cit. P. 107.*

⁴² *Redier A. Op. cit. P. 57.*

цію, що має спиратися насамперед на моральні, а не на політичні основи⁴³.

Уперше погляди щодо демократії Токвіль виразно сформулював у своїй праці «Демократія в Америці». Він вважає, що всі історичні події в Європі, починаючи з середніх віків, відбувалися під знаком розвитку демократії, нестримної у своєму прагненні до рівності. Токвіль боїться цього явища, боїться юрби, але не знає засобів боротьби проти них і не шукає їх, обмежуючись лише констатуванням факту. Токвіль визначає демократію як бажання кожного, щоб ніхто не був у кращому становищі, ніж він сам. «Більшість французів складається з людей бідних і невизначного роду, і рівність, задля якої вони борються, є зруйнуванням вигід народження і багатства, які отримали інші»⁴⁴. «Це велике нещастя для Франції, — зауважує він, — що вона воліє рівності замість свободи»⁴⁵. У цьому діалектизмі й полягала основна думка Токвіля про демократію.

Найбільшими нівелювальниками свободи, за Токвілем, були королі, які хотіли у своїй боротьбі проти шляхти все, що підлягає трону, зробити одностайним, а також католицька релігія, яка привчала до думки, що всі є рівними перед своїм владикою на землі⁴⁶. Токвіль не бачить різниці між деспотією і демократичною республікою, де править більшість, оскільки більшість так само пригнічує всіх, як і один деспот, і так само затягує одиницю в державу. Демократії ж Токвіль приписує створення індивідуалізму, оскільки демократія «не тільки змушує людину забути своїх предків, а й віддаляє її від сучасників і замикає проти волі в собі самій»⁴⁷. З цієї причини в демократичному суспільстві інтелектуальні революції дуже рідкісне явище. Проте коли вже якась ідея встигла пустити коріння в демократичному суспільстві, то змінити її надзвичайно важко. Демократія для Токвіля — це потреба людини знищити ієрархію, але не владу. «Людині не хочеться, щоб нею управляли, — резюмує Токвіль, — проте вона допускає, щоб нею попихали й, так би мовити, гнітили її.

⁴³ Ibid. P. 81.

⁴⁴ Nassau W. Senior. Conversations with Tocqueville. London, 1872. P. 246.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Tocqueville A. de. Democratie en America. Paris, 1874. T. 2. P. 210.

⁴⁷ Fagnet E. Op. cit. P. 76.

Людина хоче не поважати, а слухатися, хоче бути рабом, а не нижчим. Ця потреба не є ані зла, ані добра, вона є природна і вічна»⁴⁸. Тому, за Токвілем, бунт плебейства проти аристократії продовжується в рамках боротьби сучасних демократії і парламентаризму.

Протидією демократії, вважав Токвіль, має бути порядок. У його установленні й підтримці вчений більше розраховував на розум людей, аніж на громадську силу. Отримати цих розумних людей він сподівався лише від Бога та релігії і твердо вірив, що божественне провидіння скеровує дії людей⁴⁹. Таким чином, демократія є не лише протилежністю свободи, а й безпосереднім ворогом останньої. Свободу в державі, на думку Токвіля, може запровадити лише аристократія, а правовою підставою цього має стати незалежне судівництво⁵⁰. Своєю чергою, судівництво стає незалежним лише тоді, коли воно перебуває в руках духовенства у дуже релігійній країні або коли воно само по собі досить міцне. В умовах демократії останнє неможливо у принципі, оскільки вона, як організація деспотична, прагнучиме сама контролювати суддів. Через те адміністрація в демократичній країні не має достатньої сили, щоб витворити шляхту-аристократію, рятуючи цим громадянство від деспотії і гарантуючи свободу. Останній визначний елемент суспільства — плутократія — також нездатна створити аристократію, оскільки вона не має ані військових чеснот, ані традицій, сама по собі не є класом, а тільки соціальною категорією.

Впливу Токвіля зазнала й наступна генерація істориків, зокрема, Іпполит Тен, який навіть структуру свого основного твору «*Les origines de la France contemporaine*» запозичив у Токвіля. Його розуміння історичного процесу також багато в чому було близьким до токвілівського⁵¹. Саме Тен, своєю чергою, найбільше вплинув на постання й уконституювання французької школи Анналів, зокрема на істориків наступної генерації — Марка Блока і Люсьєна Февра.

⁴⁸ *Fagnet E.* Op. cit. P. 76.

⁴⁹ *Redier A.* Op. cit. P. 56, 57.

⁵⁰ *Fagnet E.* P. 98, 99.

⁵¹ *Кареев Н.* Вказ. праця. Т. 2. С. 76. Цю думку поділяє і французький дослідник Марсель (див.: *Marcell P.* Op. cit. P. 117).

Школа Анналів у Франції

Марк Блок і Люсьєн Февр відкрито виступили проти трьох стовпів історизму: політичної історії; біографічної історії; розповідної історії (оповідного стилю). Тут, власне, йдеться про дилему — чи може історична праця бути написана за умови, коли так званий оповідний стиль замінюється формулами, опрацьованими квантитативно — схемами, статистичними таблицями і т. ін. На нашу думку, оповідний стиль має право на життя, проте він не повинен підмінити собою весь виклад історії, а фігурувати як його невід'ємна складова, вплітаючись у канву історіософічного дослідження.

Найвиразніше це продемонстрував французький анналіст Жорж Дюбі, зокрема у своїй праці, присвяченій життєдіяльності Марешаля. З появою Дюбі та його послідовників французька школа Анналів знову повернулася до розповідної форми, яка ще недавно була одним із трьох її «споконвічних ворогів».

Узагалі школа Анналів постала як реакція проти історії, що ставила в центр уваги політичний розвиток (Ранке, Гегель) і морфологію культури (Шпенглер, Тойнбі). Перша генерація школи Анналів (Марк Блок, Люсьєн Февр), виступаючи проти «засилля» політичної історії, географії та оповідної форми історичного викладу, основну увагу приділяла соціально-економічному розвитку, аналізу. Представники нового напрямку вважали єдино правильним тотальний підхід до історичних фактів, які треба лише зібрати до купи. При цьому вони обмежувалися тими фактами, які були потрібні для тотального розгляду, а інші відкидали. Основне завдання, на їхню думку, полягало в тому, щоб установити діалог з джерелом, навчитися «запитувати» джерела. Лише на основі діалогу з джерелом, вважали вони, можна досліджувати ментальність того чи іншого суспільства, тобто колективну психологію.

Засновники школи Анналів поставили собі за мету поєднати соціальні науки, обравши при цьому центральною дисципліною саме історію. Вони прагнули усунути міждисциплінарні бар'єри, зблизити ізольовані одна від одної історичні підспеціальності, а також соціальні науки в цілому. Термін «соціальний» набував усе більшої ваги, що знайшло своє підтвержен-

ня у словах Л. Февра: «Такий розмитий термін, як «соціальний», видається ідеальним як фірмовий знак журналу, що не хоче зводити навколо себе стін»⁵². Окрім соціальності, міждисциплінарності, тотальності й уміння запитувати джерело, характерною ознакою стилю школи Анналів стали глобальність і широта ракурсу. Соціальні явища розглядались у глобальній перспективі, жоден з підходів не виключався і не акцентувався. Характеризуючи свою працю «Феодальне суспільство» як спробу «аналізу і пояснення соціальної структури через її зв'язки», Марк Блок наголошував, що «чим різноманітнішим є ракурс, тим ґрунтовнішим може бути аналіз»⁵³. Історія та соціальні науки мали пояснювати минуле не через спрощення чи абстракції, а шляхом «ускладнення» предмета дослідження, вираження багатства значень у розмаїтості соціальних взаємовідносин. «Мета історика, — наголошував Л. Февр, — не показувати нескінченний ланцюжок зв'язків, що поєднують структури минулого, а швидше зрозуміти нескінченну різноманітність минулого в усіх його зв'язках»⁵⁴. Необхідність класифікації зберігалася, проте найкращим вважався підхід, що давав можливість поєднати якнайбільше явищ гетерогенного характеру.

Після Другої світової війни найвідомішими представниками школи Анналів були Ернест Лабрусс (очолював кафедру економічної та соціальної історії в Сорбонні) та Фернан Бродель, призначений професором у Колледж де Франс. Цей період характеризувався особливою увагою до економічної проблематики, що пояснювалось специфікою післявоєнного часу взагалі⁵⁵. Жан Ревель вказує, що сама реальність повоєнної економічної відбудови стимулювала перегляд основ економічної історії. Економічне питання тоді було в центрі інтелектуальних дискусій, що точилися навколо концепцій Джона Кейнса, Франсуа Перру, Джозефа Шумпетера, Василя Леонтєва, Уолта Ростоу. Нова генерація школи Анналів висунула ідею трьох історій — «економіка, суспільство, культура», — де

⁵² Ревель Жан. История и социальные науки во Франции. На примере эволюции школы «Анналов» // Новая и новейшая история. 1998. № 5. С. 86.

⁵³ Рюс Жаклін. Поступ сучасних ідей. Київ, 1998. С. 498.

⁵⁴ Ревель Жан. Вказ. праця. С. 87.

⁵⁵ Принаймні так це пояснює Жан Ревель — директор Вищої школи досліджень з соціальних наук, член редколегії журналу «Анналі» у своїй праці «Postwar French Thought. French Past Construction of History» (New York, 1995. P. 3—5).

пріоритети було розставлено саме в такому порядку⁵⁶. В цей період і сам журнал «Аннали» мав таку ж назву: «Аннали: економіка, суспільство, цивілізація». У методологічному плані перевага надавалася вивченню більшої кількості вимірів при аналізі соціальних явищ, виборові ширших часових періодів, що давало змогу, на думку авторів, помітити глобальні соціальні зміни. Пріоритет серійності і підрахунку вимагав відповідних джерел і встановлення простих ознак, які б уможлилювали виокремлення із джерела визначеної кількості характерних ознак, зміни яких можна відслідкувати у часі: ціни, доходи, розміри багатства, професійний поділ, народження, шлюби, смертність, підписи, назви видань тощо⁵⁷. Відштовхуючись від цих даних, можна було прослідкувати еволюцію різних явищ. Насамперед це давало можливість конструювати більш чи менш складні моделі (наприклад, праці Фернана Броделя)⁵⁸. Друга генерація школи Анналів (Бродель) встановлює ритм змін, у якому вирізняються короткі і тривалі часові періоди. На думку Броделя, історія характеризується трьома ритмами різних змін: довготривалі зміни — географічний час; коротші зміни, що вкладаються в економічні і демографічні цикли, — суспільний час; індивідуальні зміни, які можна прослідкувати в системі даного циклу, — індивідуальний час.

З виходом у світ книги «Середземномор'я і середземноморський світ в епоху Філіпа II» (1949) Бродель здобув собі репутацію одного з визначних істориків Західної Європи. Авторські концепції, викладені у цій праці, були розвинуті в наступному дослідженні Броделя «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм». Тут учений намагається окреслити схеми всесвітньої історії з економічно-часово-просторовим ухилом, торкаючись проблем не лише Європи, а й Азії, Африки та Америки. «Економічна історія світу, — стверджує Бродель, — це вся історія світу, яка розглядається під певним кутом зору: економічним»⁵⁹. Єдина економічна картина світу складається в автора з кількох автономних економічних регіонів (або світів-економік) — Далекосхідного, Уралоазійського, Євроатлан-

⁵⁶ Ревель Жан. История и социальные науки во Франции. С. 94.

⁵⁷ Там само. С. 92.

⁵⁸ Ревель Жан. Микроисторический анализ и конструирование социального // Одиссей-96. Москва, 1996. С. 111.

⁵⁹ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV—XVIII ст.: У 3 т. Т. 3. Час світу. Київ, 1993. С. 8.

тичного, з єдиним центром, що відіграє більшу чи меншу роль і панування якого є більш або менш повним і всеосяжним у межах свого світу-економіки. Саме центр залишається основою, віссю, навколо якої обертається світ-економіка. Бродель досліджує, як розвивається економіка світів і як економічне верховенство в межах світу-економіки переходить від одного регіону до іншого. У змалюванні світової історії Бродель, окрім наведеного вище тривимірного розподілу часу, застосовує складну тривимірну морфологію: внутрішня типологія світів-економік; світи-економіки згідно з членуванням простору; характеристика світів-економік за часовим членуванням. За просторовим поділом Бродель у своїй праці виводить такі характерні світи-економіки:

- Європейський (починаючи від XIV—XV ст. його можна умовно назвати Євроатлантичним), межі простору якого подеколи змінюються, збільшуючись або зменшуючись (Великі географічні відкриття і поширення на Балкани меж Османської імперії як окремого світу-економіки), а міста-центри змінюють одне одного⁶⁰.
- Московія, пов'язана зі Сходом, Індією, Китаєм, Сибіром, була, принаймні до XVIII ст., сама по собі світом-економікою, простір якого поступово, особливо ж різко в XVI—XVII ст., розширюється. В середині цього світу-економіки теж відбувалася зміна міст-центрів: Москва поступилася північній столиці — Санкт-Петербургу⁶¹.
- Китай. У 1421 р. замість зручного для морської торгівлі Нанкіна столицею став Пекін, і через це величезний світ-економіка впав безповоротно⁶².
- Індія. Очевидно, також була світом-економікою. Вона перетворила Індійський океан на своєрідне внутрішнє море, яке простягалось від Східного узбережжя Африки до островів Індонезії, проте не спромоглася протистояти європейській економічній експансії і в XVII—XVIII ст. перетворилася на периферію Євроатлантичного світу-економіки⁶³.

⁶⁰ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV—XVIII ст.: у 3 т. Т. 3. Час світу. Київ, 1998. С. 11—13.

⁶¹ Там само. С. 12—14.

⁶² Там само. С. 22.

⁶³ Там само. С. 8.

- Світ ісламу теж умовно можна вважати світом-економікою. У XV—XVI ст. відбулося піднесення Османської імперії, яка, проте, у XVIII ст. вже почала занепадати і втрачати свій простір, а в XIX ст. потрапила під контроль Євроатлантичного світу-економіки. Занепад Стамбула і перенесення столиці до Анкари призвели до тих самих наслідків, що й аналогічна реформа в Китаї у XV ст.⁶⁴

Кількавіковий розвиток світової економіки вкладається, за Броделем, у таку схему:

- паралельне існування у XV—XVIII ст. декількох світів-економік зі своїми панівними містами, регіонами й околицями;
- всередині світу-економіки відбувалася боротьба між центром і іншими містами за домінування;
- світи-економіки повільно, проте врешті-решт доволі динамічно змінювали свої кордони і сфери впливу за рахунок так званих нейтральних зон або інших світів-економік;
- економічний розвиток світів-економік вирізняється певною циклічністю, яка, проте, не є чітко вираженою;
- світи-економіки, що вичерпали свої ресурси або відступили, занепадають і потрапляють під вплив інших, значно впливовіших, світів-економік.

У своїй загальній концепції Бродель робить спробу діалектично пов'язати власне бачення національної історії Франції зі своїм структуруванням всесвітньої історії. «Нація може існувати, — стверджує він, — лише коли вона постійно шукає саму себе, лише якщо вона постійно еволюціонує, лише якщо вона невпинно протиставляє себе іншим і намагається відповідати кращому, головному, що в ній сховане, тому, що втілене в ідеальних образах і заповітних словах, які відомі лише втаємниченим (це може бути еліта, чи й усе населення країни — останнє відбувається не так уже й часто), намагається знайти своє обличчя, розбираючись у тисячі текстів, вірувань, промов, виправдань — у безмежному морі позасвідомого, невиразних, туманних збігів, ідеологій, міфів, фантазій. Окрім того, відповісти на питання, що таке нація, можна лише тоді, якщо ця

⁶⁴ Там само. С. 58, 59.

нація характеризується певною єдністю, котра є умовою її існування, відображає і перетворює її буття»⁶⁵. Подаючи своє бачення історії Франції у загальному контексті власної концепції світів-економік, Бродель вважає, що Франція входила до економічного центру, утвореного на півдорозі між полюсами двох економічних зон — Італії і Нідерландів, між якими на початку ХІ—ХІІ ст. виникає зона ярмарків Шампані. Шість ярмарків Шампані та Брі, що тривали по два місяці кожен, заповнювали увесь цикл року, утворюючи в такий спосіб постійний ринок, який на той час не мав суперників⁶⁶. Ярмарки, природно, сприяли розвитку ремесел, зосередженню товарів, грошей, кредитів, але контролювали їх італійці, ломбардці, тобто головним чином іноземні купці. Проте економічний центр європейського світу-економіки на території Французького королівства проіснував недовго, керувався з-за кордону і був утрачений внаслідок розвитку шляхів з півночі на південь між Німеччиною та Італією, морського зв'язку через Середземне море з Північним морем. Тому Французьке королівство надовго було виключене з головного торговельного кругообігу⁶⁷. «Франція, — зазначає Бродель, — виросла з надзвичайно складних історичних нашарувань, але ці нашарування скупчувались саме в даному, а не якомусь іншому місці. Свою роль відіграло і своєрідне, незвичайне розташування Франції на географічних перехрестях Європи, що оточували її з усіх сторін»⁶⁸.

У ХVІІІ ст. Францію буквально поневолила крихітна північна республіка — Голландія. Голландські купці та комерсанти працювали в усіх портах, особливо в Бордо та Нанті, а капітал, зароблений у Франції, вивозили на батьківщину. Місцеві купці нічого не могли вдіяти. Франція часто застосовувала проти Голландії економічні санкції, але та могла обійтися і без французьких виробів, мала широкі торговельні мережі й потужні кредитні можливості — тому Франція, так само як і Швеція, так і не спромоглася позбутися голландського посе-

⁶⁵ Бродель Ф. Что такое Франция? Пространство и история. Москва, 1994. С. 12, 13.

⁶⁶ Його ж. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. ХV—ХVІІІ ст. Том 3. С. 93.

⁶⁷ Там само. С. 94—97.

⁶⁸ Бродель Ф. Что такое Франция? С. 230.

редництва. Людовік XIV, Кольбер та їхні наступники нічого не могли вдіяти з цією домінацією. Голландія заповонила Францію товарами від своїх купців або виробленими із завезеної сировини. Франція не мала ані багатих купців, ані великого флоту, ані військової сили, аби щось змінити⁶⁹.

У 20-х роках XVIII ст. Франція поступово починає звільнятися з-під опіки голландських посередників. Створюється повноцінний національний ринок. Франція поділяється на провінції, вони, своєю чергою, — на краї з більш-менш окресленими межами і провінційними ринками. В центрі провінцій завжди знаходилось місто, що запровадило свою вищість (іноді — кілька міст, але тоді відбувався поділ першості і виникали конфлікти)⁷⁰. Саме тоді повною мірою вступає у свої права дихотомія цілісної і різноманітної Франції. «Цілісній Франції, — пише історик, — протистоїть Франція багатоліка, і ми не маємо права вивчати лише першу, ігноруючи другу. Не визнавши за нашою батьківщиною багатолікості, ми ніколи не зможемо розібратися в нашому національному минулому, сутність якого — приховане відторгнення однієї області від іншої, суперечності, непорозуміння або взаємодопомога (було й таке), — але також і сварки, ненависть, глузування»⁷¹.

Біля витоків національного ринку зосереджувалась політична воля: фіскальна, або адміністративна, або військова, або меркантилістська. Рано виділились привілейовані райони, владні центри — Іль-де-Франс у Франції, район Лондона — в Англії, Кастилія — в Іспанії, район Москви — в Росії, Бранденбург — у Німеччині, район озера Меларен — у Швеції. Французька економіка ще з часів Людовіка XI була роздрібненою, регіоналізованою. Великі товаропотоки, що проходили через країну, були вигідними тільки для окремих міст та регіонів, які виконували роль перевалочних пунктів⁷². Тут Бродель підкреслює цю особливу роль французького регіоналізму для всієї французької історії, на відміну від інших європей-

⁶⁹ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV—XVIII ст. Том 3. С. 226—228.

⁷⁰ Там само. С. 248—254.

⁷¹ Бродель Ф. Что такое Франция? С. 25.

⁷² Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV—XVIII ст. Том 3. С. 280.

ських країн, що оточували Францію. «Якщо придивитися до Англії і Німеччини, Італії та Іспанії, — зауважує Бродель, — стане зрозумілим, що і їх ім'я — різноманітність, проте немає жодного сумніву, що ця різноманітність не така багата і не така очевидна. Іноземний історик, який вивчав Францію на зламі ХІХ—ХХ століть, відзначав, що вона розсипається у руках дослідників на безліч окремих Францій і вони готові зі спокійною душею роз'єднатися і забути одна про одну»⁷³. Виникнення національного ринку стало рухом проти повсюдної інерції, який породжував у довготерміновому плані обміни та зв'язки. Але головною проблемою був величезний простір, мозаїка по-різному розвинених країв. Францію перетинали шляхи обмінів на короткі, середні і далекі відстані⁷⁴. «Франція, — пише Бродель, — це різноманітний, „множинний“ конгломерат автономних „країв“, різнокольорових камінців тієї мозаїки, котра, власне, і зветься Францією... Єдина Франція — це невловимий привид. У прадавні часи, вчора і сьогодні існувало й існує сто, тисяча Францій. Ім'я Франції — різноманітність»⁷⁵.

За такої ситуації не існувало єдиного центру. Два міста боролися за керівні позиції у французькій економіці — Париж і Ліон. Ліон був осередком італійців, але після 1557 р. становище останніх погіршилося, і друга половина ХVІ ст. знаменувала відтік звідти капіталів. З того часу Ліон займав другорядне становище⁷⁶. Проте він усе ж зберіг значення внутрішньофранцузького центру, відігравав відчутну роль у зовнішньоторговельних операціях. «Як не намагається єдина Франція притиснути, відтіснити Францію багатоліку, затушувати прагнення її областей і „країв“ до самотності, обманом зосередити увагу і розташування традиційної історії на собі одній, їй це не вдається. Єдиної Франції не існує: слід говорити про багато Францій. Більше того, не існує і єдиної Бретані, перед нами — декілька Бретаней, декілька Провансів, декілька Бургундій, Лотарінгій, Франш-Котте й Ельзасів»⁷⁷. Лише на по-

⁷³ Бродель Ф. Что такое Франция? С. 23.

⁷⁴ Його ж. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. ХV—ХVІІІ ст. Том 3. С. 285.

⁷⁵ Його ж. Что такое Франция? С. 20, 21.

⁷⁶ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. ХV—ХVІІІ ст. Том 3. С. 290.

⁷⁷ Його ж. Что такое Франция? С. 26.

чатку XVIII ст. Париж остаточно стає єдиним центром, а його успіх лише зміцнює становище. 60-ті роки — зміна союзів, відмова від антигабсбурзької політики та завершення Семилітньої війни. Париж опинився у привілейованому становищі, в самому центрі своєрідної континентальної системи, що охоплювала всю Західну Європу⁷⁸. З моменту утвердження в Іспанії та Італії Бурбонів і до моменту зміни союзів статус Франції знову ж таки зростає — Німеччина, Італія, Іспанія, Нідерланди ведуть свою торгівлю через Францію, яка створює мережу шляхів. Париж став як політичним, так і фінансовим перехрестям континентальної частини європейського Заходу — звідси й розвиток ділової активності, збільшення припливу капіталів. Бродель наголошує, що «у процесі об'єднання Франції діяли і перепліталися різноманітні історичні сили: соціальні, економічні, державні, культурні (а саме — французька мова, яка вийшла з Іль-де-Франсу і стала мовою влади, адміністративного впорядкування країни)»⁷⁹.

Просторову прив'язку цих чинників, а в часі — історію Франції Ф. Бродель умовно поділяє на три періоди:

- ярмарки в Шампані, як можливість утвердити свою гегемонію в європейському світі-економіці. Через економічний спад цього не відбулося;
- боротьба за національний ринок. Проблема експансії голландської торгівлі у Франції;
- самостійна національна економіка (з 20-х років XVIII ст.). Париж перетворюється на загальноєвропейський центр (проте не центр Євроатлантичного світу-економіки) торгівлі, а Ліон занепадає.

Бродель раз у раз звертає увагу на вічну опозицію одиничного і загального в історії Франції та історії світу. «Одиничне, — наголошує Бродель, — це єдність Франції, що поступово створюється, якій неминуче доводилось демонструвати силу на окраїнах своєї території. Франція повинна була асимілювати здобуті нею периферійні провінції, приборкувати і підкоряти їх, привчати їх до покори тривалим дресируванням.

⁷⁸ Його ж. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV—XVIII ст. Том 3. С. 297.

⁷⁹ Його ж. Что такое Франция? С. 331.

Вона повинна була також обороняти, стерегти, розсувати довгу смугу своїх кордонів. Звідси її потужні зусилля на суходолі, звідси ж — її потужні зусилля на морі»⁸⁰.

Знову ж таки, броделівська схема національної історії, на прикладі Франції, нагадує його ж схему світової історії, за тим винятком, що замість світу-економіки вивчається або протонаціональна, або національна економіка. За основу знову ж таки береться принцип розподілу на центр, розвинуті регіони і периферію. Боротьба між двома центрами — Парижем і Ліоном — відповідно, нагадує боротьбу за гегемонію між різними економічними центрами світу-економіки. Разом з тим національна історія в дослідженні Броделя, у тому числі й історія Франції, посідає другорядне місце і використовується лише для підтвердження фактів та положень з розвитку світів-економік. Національна історія розглядається тією мірою, яка потрібна для підтвердження чи спростування тих чи інших тез всесвітньої історії. Україна, за Броделем, опиняється на межі між Євроатлантичним і Російським світами-економіками, і тому не вкладається в його схему світової історії.

Третій період історіографічної течії школи Анналів також характеризується новими теоретичними розробками. До 1960-х років представниками школи Анналів не досліджувалася політична історія. Вона розглядалася як історія-нарратив, якою займалися історики-позитивісти. Культурна історія також не належала до пріоритетних, оскільки перевага надавалася соціальній та економічній історії. Характерним власне для третього покоління школи Анналів є повернення до політичної і культурної історії. Цю зміну відбито і в назві журналу, який відтоді називався «Аннали: історія, соціальні науки».

Третя генерація школи Анналів повертається до попередніх можливостей історії, але вже іншим способом. Жорж Дюбі звертається до жанру біографії, яка не є для нього інформацією про кар'єру даної людини, героя. Автор використовує пов'язану з біографією ситуацію, щоб з'ясувати структуру суспільства і спосіб діяння у ній окремої людини. Подається начебто життєпис однієї людини, втім насправді в

⁸⁰ Бродель Ф. Что такое Франция? С. 329.

центрі уваги — історичні події, суспільні, економічні, демографічні проблеми.

Інший представник третьої генерації — Жак Ле Гофф і низка інших дослідників концентрують свою увагу на масовій свідомості, колективному образі світу. Ле Гофф доводив, що час є релятивним: тобто був період, коли доводилося мати справу з релігійним часом, є час купця, торговця і т. ін., а також різні пов'язані з цим проблеми. Дослідник намагався дивитися на минуле через свідомість учасників тогочасних подій. Освіта, освічені люди, інтелігенція цікавлять Ле Гоффа також як «політична» перспектива в історії культури. «Освіта, — зазначає він, — це влада й інструмент влади»⁸¹. З-поміж інших освічених людей середньовіччя Ле Гофф зосереджує свою увагу саме на інтелігенті (інтелектуалі), як людині, що забезпечує зв'язок знання і навчання⁸². Вченого цікавить, яке місце займав інтелігент у свідомості середньовічного суспільства, ким він сам себе мислив, тобто питання світоглядного характеру. Певну увагу він приділяє символам — образам, стереотипам (колесо фортуни, людина-мікрокосм і т. ін.). Намагається розкрити сутність якоїсь речі або явища за допомогою інших, часто суміжних. Наприклад, еволюція освіченості, на його думку, добре віддзеркалюється в еволюції книги та ін.

Становлення університету як окремої суспільної інституції починається, за Ле Гоффом, з XII ст. — «століття університетів»⁸³. Якщо XII ст. — час боротьби думок, то XIII ст. — це час боротьби інституцій. Університети у відстоюванні власної автономії зіткнулися з двома іншими, могутнішими і краще сформованими суспільними інституціями — церквою і державою⁸⁴, які змагалися між собою.

Цей дуалізм влади середньовіччя яскраво показав у своїх дослідженнях інший представник третього покоління школи Анналів Жорж Дюбі. Для ілюстрації свого бачення влади в середньовічній Європі Дюбі характеризує діяльність французького короля Людовіка IX Святого, оскільки «саме Лю-

⁸¹ *Le Goff J. L'histoire politique est-elle toujours l'épine dorsale de l'histoire // Le Goff J. L'imaginaire medieval. Essais. P.: Gallimard, 1981. P. 344.*

⁸² *Le Goff J. Intelligencia w wiekach srednich. Warszawa, 1966. S. 9.*

⁸³ *Ibid. S. 74.*

⁸⁴ *Ibid. S. 77.*

довік Святий зреалізував ідею королівської влади в усій її повноті — такою, якою вона сформувалась у середньовічній свідомості»⁸⁵. Володарі держав у ХІІІ ст. притиснули феодалську «вольницю» і знову зосередили владу в своїх руках. Саме їм надається верховне право судити і правити, саме «їх відрізняють атрибути їхнього сану: меч, яким вони боролися зі злом, скіпетр — символ здійснюваного ними правосуддя, і корона — символ даної Богом влади»⁸⁶. Ця дана Богом влада стає основою права, за яким правлять французькі королі до Людовіка Святого та й він сам. Дюбі ставить собі питання: «Чи не був Людовік, як і імператори тисячного року, намісником Христа, його образом і подобою, чийм покликанням була розмова з Богом?», — і відповідає: «Саме з цією метою він наказав збудувати св. Капеллу в своєму палаці на острові Сіті в Парижі. За величезні гроші він купив у Константинополі терновий вінець. Ця реліквія мала глибокий зміст: знаряддя страждань Господа явно вказувало на те, що пов'язувало Бога і монархію»⁸⁷. Дюбі зазначає, що Людовік Святий у своїй фанатичній вірі і містицизмі зовсім не був святошею-лицеміром ...уповні користувався тією владою, яку отримав від Бога під час коронації в Реймському соборі»⁸⁸. Він заповів королям Франції, своїм нащадкам, чинити суд одноосібно, з вершини ієрархічної станово-владної піраміди. Трохи нижче в цій піраміді — його діти, ще нижче — принци, що належали до королівського дому, під ними — пери королівства, ліворуч від яких — єпископи, а праворуч — підкорені феодалі; насамкінець, під трьома рядами, представленими активними слугами держави — законниками, воїнами і фінансистами, — простий народ, гарантом якого перед Богом і виступав монарх. Єдиновладдю на небі відповідало єдиновладдя на землі. Отже: «Чи не копіювала будова видимого світу структури світу невидимого і чи не займав коронований король у цьому світі таке ж місце, яке в Раю займає Христос, будучи джерелом всякої влади і всякого правосуддя?»⁸⁹. Відповідаючи ствердно на це питання,

⁸⁵ Дюбі Жорж. *Європа в средние века*. Смоленск, 1994. С. 148.

⁸⁶ Там само. С. 147.

⁸⁷ Там само. С. 149.

⁸⁸ Там само. С. 150.

⁸⁹ Там само. С. 152.

Дюбі зазначає, що Людовік Святий ніколи не поступався перед вимогами духовенства і з повагою, втім не втрачаючи гідності, тримався перед іншим монархом — Папою.

Папа претендував на владу над усім світом, проголосив себе верховним суддею над усіма володарями землі й усіма способами прагнув підпорядкувати їх своїй владі, використовуючи інститут васалітету і надання феодинів. Коронований, так само як і світські монархи, але «не однією, а трьома коронами, з погордою накладеними одна на одну на його тіару»⁹⁰, Папа був беззаперечним главою тієї політичної організації, на яку перетворилася церква. Ця організація була досить сильною, спиралася на кодекс законів, єдину ієрархію церковних трибуналів, велику кількість ефективних провідників її політики, на податкову систему, ефективність якої постійно зростала завдяки охопленню усього християнського світу мережею парафій (це давало можливість контролювати кожного жителя цих парафій за допомогою щорічної проповіді, що стала обов'язковою). Зрештою, опорою церкви слугували дві організації з поліцейськими функціями, що відстежували найменші відхилення від установленого порядку й впроваджували через проповіді єдиний зразок поведінки, — орден францисканів і орден домініканців, які підпорядковувались центральній церковній владі. Разом з тим, будучи такою могутньою організацією, «папство опинилося врешті-решт у повному підпорядкуванні у королів Франції»⁹¹. Після бурхливих сутичок папський двір змушений був поступитися і, покинувши Італію та Рим, перенести свою резиденцію навіть не до самої Франції, а до її прикордонної області — в Авіньйон.

Таким чином, Жорж Дюбі право і владу в середньовічній Європі убачав у компетенції двох організацій: світської і духовної. На чолі світської стояв король — суддя й управитель для своїх васалів і підлеглих, а на чолі духовної — Папа, який мав право судити королів і управляти ними. Говорячи про два інститути влади, Дюбі відзначав полівалентність символіки корони в середні віки⁹², де корона є символом світської влади, а Папа коронується аж трьома коронами — як символ вищості

⁹⁰ Там само. С. 154.

⁹¹ Там само. С. 155.

⁹² *Le Goff J.* L'histoire politique est-elle toujours l'épine dorsale de l'histoire? P. 338, 339.

над королями. Хоч право і влада в середньовічній Європі були поділені між королем і Папою і обидва мали однакові права, проте в певні моменти одна з сторін могла переважати. В працях Дюбі йдеться в основному про Західну Європу. Однак ми можемо констатувати, що в Україні в середні віки право і влада також розподілялися між світською владою і церквою, причому світська влада повсякчас намагалася визволитися від церковної візантійської опіки, поставити свого патріарха і т. ін. Таке ж саме становище церква займала в княжій державі — Русі. Особливості були пов'язані з різними рецепціями сприйняття християнства на Русі і у Візантії, менталітетом населення, умовами проживання і т. ін.

Повертаючись до Ле Гоффа зазначимо, що становлення нового суспільного інституту — університету — він якраз і подає у співвідношенні до церковної і державної влади. Університети, по-перше, конфліктували з церковною владою в особі єпископа, але знаходили підтримку в боротьбі за свої привілеї у Папи Римського; по-друге, боролися зі світською владою в особі королів, які прагнули підпорядкувати собі корпорації, що давали багатство і престиж, забезпечуючи державу чиновниками. Власне саме розвиток державних структур створив потребу у чиновниках і клерках, яких готували університети. Таким чином, посилення державної влади, розширення державного апарату, з одного боку, загрожувало автономії університетів, а з іншого, створювало можливості для їхнього розвитку і розширення. У XIII ст. університетські корпорації пройшли нелегкий шлях до здобуття автономії. У цей процес були втягнуті різні соціальні групи й суспільні інституції. Починаючи з XII ст. інтелігенція (професори, магістри, студенти, люди інтелектуальної праці) починає набирати сили і прагне до незалежності — спершу в інтелектуальній сфері (утвердження схоластики), а з XIII ст. і в інституційному плані (боротьба за привілеї і вивільнення з-під юрисдикції короля, муніципалітету, єпископа).

Проте саме XII ст., на думку Ле Гоффа, було переломним у ментальності інтелігенції. Якщо монахи, які переписували книги, сприймали зміст як щось другорядне, на першому плані була старанність як різновид спокутування гріхів, та й самі книги мали цінність більше економічну, аніж духовну, то вже у XII ст. інтелектуали мають живе відчуття того, що вони тво-

рять нове, є новими людьми⁹³. Прогалини, що існують у середньовічній західній культурі, заповнюються творами грецьких учених, хоча погано перетравлені, погано засвоєні запозичення з античності стали гальмом для культури Заходу⁹⁴. Важливу роль в ознайомленні Заходу з античністю відіграли Іспанія та Італія — вони здійснили первинну обробку греко-арабського матеріалу, переклали його, що уможливило його наступну асиміляцію⁹⁵.

За тих же часів підноситься також Париж. Констатуючи той факт, що західна середньовічна інтелігенція народжується разом з містами, Ле Гофф підкреслює амбівалентну роль Парижа у цьому процесі. Для одних він є Єрусалимом, для інших — Вавилоном, для одних він стає джерелом інтелектуальної розкоші, для інших — неподобством життя, наповненого грою, пияцтвом та розпустою⁹⁶. У цьому дуалізмі особливе місце займають голіарди, під якими Ле Гофф розуміє частину міської інтелігенції. Оскільки раннє середньовіччя намагалося прив'язати кожного до його місця праці, категорії, стану, голіарди, протестуючи проти такого майже примусового поділу, «голосували ногами» проти заведених порядків⁹⁷. Для цієї «міської інтелігенції» характерними були гостра критика тогочасного суспільства, оспівування еротизму, часте використання «колеса фортуни» як символу⁹⁸. Голіардом був і Абельяр (1079—1142) — перший великий інтелектуал нового часу, перший професор, який поєднав у собі риси логіка, мораліста і гуманіста, ставши яскравим виявом бурхливого розвитку схоластичної науки, що кинула виклик монастирській освіті й згодом здобула над нею перемогу⁹⁹. За Абельяра та його послідовників повертається до життя образ людини — мікрокосму. Попри абсурдність деяких аналогій між людиною і світом, ця концепція була революційною. Людина трактується цілісно, їй повернуто тіло, вона відкрита земній любові. Людина сама є природою, вона здатна охопити природу

⁹³ *Le Goff J.* Inteligencia w wiekach srednich. Warszawa, 1966. S. 20, 21.

⁹⁴ *Ibid.* S. 23—31.

⁹⁵ *Ibid.* S. 33.

⁹⁶ *Ibid.* S. 34, 35.

⁹⁷ *Ibid.* S. 38, 40.

⁹⁸ *Ibid.* S. 40—51.

⁹⁹ *Ibid.* S. 51, 64—67, 73.

розумом і змінити її своїми діями¹⁰⁰. Загалом інтелектуали ХІІ ст. ще не наважуються висловлювати відкрито свою думку, тому часто змушені приписувати її авторитетам античності чи арабам¹⁰¹. Представник міської інтелігенції ХІІ ст. відчуває себе ремісником, людиною праці, так само як і інші мешканці міста.

Далі відбувається певна еволюція інтелігенції. Ле Гофф змальовує цей процес крізь призму вищезазначеної взаємодії тріади влади: традиційної — королівської і папської та нової — університетської. З ХІІІ ст. стає помітним роздвоєне ставлення університетських корпорацій до влади¹⁰². З одного боку, університетський світ прагне статусу різновиду вищої влади, разом з церковною і королівською, намагається поставити *Studium* нарівні з *Sacerdotium* і *Regnum*. З іншого — метою чи наслідком навчання й отримання університетських звань стає світська чи церковна посада, тобто *Studium* розглядається і як джерело для *Sacerdotium* і *Regnum*¹⁰³. Починаючи з ХІV ст. інтелігенція багатіє (не цураючись і лихварства), а потім поступово набуває рис, характерних для шляхетського стану, зокрема здобуває право спадкування¹⁰⁴. Інтелектуали того часу (ХІV ст.) починають зверхньо ставитися до фізичної праці, настає розкол між теорією і практикою, між знанням і технікою. Університети протягом ХІV—ХV ст. втрачають свій міжнародний характер, з'являються нові заклади, набір студентів дедалі більше набуває національних і регіональних рис¹⁰⁵. Університетська інтелігенція відкриває двері новому типові інтелектуалів — гуманістам. Попри те, що гуманісти атакували насамперед закостенілу схоластику, а університетські вчені часом схилилися до гуманізму, між середньовічним інтелігентом і гуманістом Відродження існують глибокі протиріччя. Гуманіст є до глибини душі «антиінтелектуалом», він є радше літератором: для гуманістів форма — понад усе; для схоластів — вона лише служниця думки¹⁰⁶.

¹⁰⁰ *Le Goff J.* Inteligencia w wiekach srednich. Warszawa, 1966. S. 76—79.

¹⁰¹ *Ibid.* S. 76.

¹⁰² *Le Goff J.* L'histoire politique est-elle toujours l'épine dorsale de l'histoire? P. 344.

¹⁰³ *Ibid.* S. 344, 345.

¹⁰⁴ *Le Goff J.* Inteligencia w wiekach srednich. Warszawa, 1966. S. 169—176.

¹⁰⁵ *Ibid.* S. 190.

¹⁰⁶ *Ibid.* S. 213, 214, 217.

Гуманісти відрізняються від середньовічних інтелектуалів своїм баченням завдань інтелекту, а також суспільною приналежністю. Гуманіст є аристократом: він виступає відразу «під знаком духу генія», пише для втаємничених. Середовищем гуманіста є невелика група людей, замкнута Академія, правлячий двір¹⁰⁷. Гуманісти занедбують одне з головних завдань інтелектуала: втрачають контакт з масами, ігнорують зв'язок між знанням і навчанням. Ідеї і знання Ренесансу спричиняються згодом до поступу людства, проте на початках гуманізм замикається сам у собі¹⁰⁸.

У цілому ж дослідження Ле Гоффа дають можливість помітити, що «соціальні стратифікації уконституують себе відповідно до багатьох аспектів володіння різними формами влади або, навпаки, віддаленості від неї, причетності або непричетності до цих різноманітних форм»¹⁰⁹. Перш ніж характеризувати середньовічних інтелектуалів, Ле Гофф розглядає ситуацію, що передувала появі цієї суспільної групи. Говорячи про поділ праці, а відповідно і про суспільні групи, вчений використовує Адальбертову схему: *oratores, bellatores, laboratores* (ті, що моляться, ті, що воюють, ті, що працюють), хоча й визнає, що ця схема лише в загальних рисах відповідає спеціалізації людей. Духовний стан часто поєднував у собі функції всіх трьох елементів цієї структури, а також частково і розумову працю, проте остання була не метою, а лише засобом розв'язання інших життєвих завдань. Поява дефініції специфічного військового стану (термін *milites*, яким починаючи з XII ст. означували стан військових у вищезгаданій тричленній схемі) пов'язана з формуванням класу лицарів усередині світської аристократії¹¹⁰.

Існування з IX по XII ст. *bellatores* у тричленній системі збігається з виникненням нової знаті, і в епоху глибоких перетворень у галузі військової техніки пов'язане з домінуванням військової функції у нової аристократії. Що ж до короля, то він по відношенню до *bellatores* є насамперед воєначальником

¹⁰⁷ *Ibid.* S. 219.

¹⁰⁸ *Ibid.* S. 225.

¹⁰⁹ *Le Goff J.* L'histoire politique est-elle toujours l'épine dorsale de l'histoire? P. 345.

¹¹⁰ *Ле Гофф Жак.* Замечания о трехчленном обществе, монархической идеологии и экономическом пробуждении в христианстве IX—XII веков // Другое средневековье. Время, труд и культура Запада. Екатеринбург, 2000. С. 60.

і підтримує зі станом воїнів ті ж самі амбівалентні відносини «феодалного» короля, що стоїть одночасно і на чолі військової аристократії, і над нею¹¹¹. Термін *laboratores*, на думку Ле Гоффа, глибший за означення тих, що працюють. Він вважає, що починаючи з IX ст. *laboratores* — це лише ті сільськогосподарські працівники, які є основними провідниками економічного прогресу. Вони є елітою і послуговуються результатами економічного прогресу¹¹². Таким чином, третій стан тричленної схеми Ле Гоффа складає економічна еліта, яка в IX—XII ст. перебуває в перших рядах творців нового християнського світу.

Ця схема, яка пропонує офіційний образ суспільства, об'єднує в собі не всі соціальні категорії, а лише ті з них, що є гідними виразити фундаментальні цінності суспільства: релігійні, військові й — нове явище в середньовічному християнстві — економічні. Навіть у сфері праці середньовічне суспільство на рівні культури та ідеології залишається суспільством аристократичним¹¹³. Тут король *laboratores* є главою і гарантом економічного порядку, матеріального добробуту і т. ін. насамперед тому, що він утверджує мир, необхідний для економічного прогресу. Кінцева ідеологічна мета схеми — досягнення гармонії і солідарності між класами і станами. Ця рівновага може бути гарантована лише верховним арбітром, яким для всіх трьох станів є король¹¹⁴. Дуалізм «Папа — імператор», що відповідав двочленному поділові суспільства на кліриків і мирян, з цього часу приречений, і справжніми намісниками Бога на землі стають королі, які об'єднують у своїй персоні всі три функції і уособлюють єдність суспільства.

Поява ж інтелігенції та інтелектуальний розквіт тісно пов'язані, як уже зазначалося, саме з появою і піднесенням міст. В дослідженнях Ле Гоффа тісний зв'язок міста і середньовічного інтелектуала простежується постійно й уривається лише з появою гуманістів. Разом з тим у працях вченого, як і його попередників, є чимало упущень, що в принципі свідомо до-

¹¹¹ *Ле Гофф Жак. Замечания о трехчленном обществе, монархической идеологии и экономическом пробуждении в христианстве IX—XII веков // Другое средневековье. Время, труд и культура Запада. Екатеринбург, 2000. С. 60.*

¹¹² Там само. С. 61.

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ Там само. С. 62.

пускається «тотальністю» підходів усіх анналістів. Дослідника цікавить інтелігент, тобто людина, яка має стосунки з активним міським життям¹¹⁵. Тому він майже не приділяє уваги таким освіченим представникам середньовіччя, як містики, «замкнені» у монастирях, поети, або хроністи, далекі від світу шкіл, та ін. Вони, якщо й згадуються, то лише побіжно, часто для контрасту. Ле Гофф зазначає, що клерк-інтелектуал був настільки характерним для історії західноєвропейської думки, настільки яскраво окресленим соціологічно, що його постать та історія не могли не привернути увагу дослідника. Разом з тим він, так само як і Бродель та Блок, ігнорує не лише світ містиків, поетів і хроністів, а й узагалі весь світ східноєвропейського інтелектуала, який визначався приведеною вище соціальною стратифікацією. Зауважимо, що хоча в досліджуваній Ле Гоффом період (XII—XV ст.) української інтелігенції як продукowanego явища та самостійної професійної верстви ще не існувало, проте такі постаті, як Іларіон, автор «Слова о полку Ігоревім», заслуговують аналізу не менш ретельного, ніж Абеляр чи Гільйом Шампо, оскільки вони належали до світу тих самих містиків, поетів та хроністів і водночас були інтелектуалами, представляли владну еліту того часу. Тобто вони, так само як і інтелігенція, досліджувана Ле Гоффом, були частиною більш визначених суспільних верств. Не менший інтерес для дослідника становить і український варіант взаємодії між *oratores*, *bellatores*, *laboratores*. Поява інтелектуалів, за визначенням Ле Гоффа, в Україні припадає на значно пізніший час (кінець XVI—XVII ст.). Вона пов'язана з діяльністю братських шкіл, Острозького та Київського колегіумів, які формально не могли давати вищої освіти. Проте освічені люди — вихованці цих навчальних закладів, мали вже певні риси, характерні для інтелігенції, описаної Жаком Ле Гоффом.

У цілому ж просопографічне вивчення університетського середовища, здійснене Ле Гоффом, дає можливість оцінити його вплив на управління середньовічним суспільством і виявити його характер і роль владної еліти¹¹⁶. Разом з тим школа

¹¹⁵ *Le Goff J. Inteligencia w wiekach srednich. Warszawa, 1966. S. 10, 11.*

¹¹⁶ *Le Goff J. L'histoire politique est-elle toujours l'épine dorsale de l'histoire?* P. 345.

Анналів, на нашу думку, також мала певні хиби. Тотальний підхід був у цілому франкоцентричним баченням і передбачав вивчення історії Заходу, ігноруючи при цьому вивчення історії Сходу. Також у Франції, щоб здобути якусь посаду в системі французьких університетів, треба було пройти «перевірку на науковість» через паризьку школу Анналів.

Нерідко деякі автори — представники школи Анналів — на догоду сенсаційності порушували такий важливий принцип історизму, як критика джерел, «забували» про необхідність поєднання історизму, оповідної форми й історіософічного методу. Наголосимо, що аналіз будь-якого твору передбачає насамперед виявлення його вірогідності, а пізніше, за словами Марка Блока, треба старатися мати діалог з тим джерелом, щоб отримати з нього навіть те, про що конкретно у ньому не йдеться. Коли ж джерело сприймається беззастережно, з'являється ризик зійти на манівці. Зокрема, звернувшись до проблем Київської Русі, Марк Блок узяв на віру цілий комплекс джерел у російській обробці, що позбавило його можливості виробити свій власний погляд, і слідом за російськими істориками стверджувати, що Київська Русь була «колискою трьох братніх народів».

Таким чином, для з'ясування відповіді на питання «що таке Україна?» тотальному підходові до джерел з боку школи Анналів, як і вісьовій концепції впливів Ясперса, бракує якоїсь історіософської ланки, яка змогла б не тільки розкрити феномен України, а й допомогти їй увійти у світову історію, так само як і світовій історії включити до свого вжитку історію українську.

Морфологія історії

Своєрідним етапом у розвитку теорії і методології історії, стимул якому дав позитивізм, була спроба творити морфологію культурного розвитку, що заступає історію. Тут були дві великі спроби — одну з них здійснив Освальд Шпенглер, а іншу — Арнольд Тойнбі. Їх обох не задовольняло лінійне трактування історії, тому мірилом вартості для своїх занять і пошуку сенсу історичного розвитку вони

брали не окремі держави, а культури. Об'єктами їхніх досліджень були культури заселеної землі, до того ж сама кількість цих культур обмежувалася.

О. Шпенглер створив концепцію гомології (від гр., згода), на основі якої можна було брати явища з різних періодів, якщо вони схожі за своєю формою, і на основі цього творити синтезу. У своїх працях Шпенглер, спираючись на широкий науковий матеріал, нагромаджений на той час порівняльним мовознавством (концепція мовного релятивізму, або лінгвістичної відносності, що встановлювала співвідношення між мовою і мисленням, мовою і культурою та мовою і суспільством), на дані етнографії, археології та інших наук, зробив спробу розробити історіософські підвалини, що давало змогу повніше відображати історичну формотворчість різних народів. Монотонній картині всесвітньої історії, що ґрунтувалася лише на купі фактів, Шпенглер протиставляє наявність в історії низки численних і потужних культур, саме які і творять цю історію. Культуру Шпенглер тлумачить як організм, що з необхідністю проходить етапи народження, дитинства, змужніння, зрілості, старіння і смерті. Цей організм, по-перше, має внутрішню єдність; по-друге, відособлений від інших подібних йому організмів, тобто окремішний у часі і просторі; по-третє, недоступний для інших культур унаслідок неможливості досягнути чужий культурний світ у принципі; по-четверте, культура, як організм, вичерпавши себе, гине, трансформуючись у цивілізацію. У результаті, за Шпенглером, єдиної загальнолюдської культури немає і бути не може. Замість лінійної всесвітньої історії Шпенглер розглядає історію світу як розмаїття сильних культур. «Є розквітаючі і старіючі культури, — пише Шпенглер, — так само як є молоді та старі дерева, квіти, що мають власний час зрілості і загибелі. В кожній культурі наявні нові можливості вираження, які виникають, дозрівають, в'януть і ніколи не повторюються»¹¹⁷. Історіософські підвалини морфологічного розуміння культур Шпенглер зводить до кількох концептуальних конструкцій:

- Ці культури подібні до рослин і тварин і належать до живої природи Гете, а не до мертвої природи Ньютона.

¹¹⁷ Шпенглер О. Закат Європи. Очерки морфологии мировой истории. Гештальт и действительность. Москва, 1993. С. 151.

- Кожна з цих культур виробляє зі свого матеріалу власну форму, а кожна форма має власну ідею, свої пристрасті, власне життя, свою волю, свої відчуття, свою смерть, яку вони самі ж творять. Тут спостерігаємо буянню живих фарб, кольорів, рухів, яких не відкривало жодне художнє око.
- Культури розцвітають із лона материнського ландшафту, до якого кожна з них прив'язана всім поступом свого існування.
- Існують паралельно культури, народи, істини, божества, ландшафти, які розвиваються, і ті, що старіють, як існують молоді і старі дуби, квіти, листя, проте не існує людства, що старіє.
- Кожна культура має свої можливості самовираження, які з'являються, визрівають, відцвітають і ніколи не повторюються.

Таке відчуття і розуміння історії дало О. Шпенглеру змогу виокремити вісім культур всесвітньо-історичного масштабу: єгипетську, індійську, вавилонську, китайську, «аполлонівську» (греко-римську), «магічну» (візантійсько-арабську), «фаустівську» (західноєвропейську) та культуру майя. На його думку, очікувалося також народження російсько-сибірської культури. Кожному культурному організмові відміряний певний строк, що становить приблизно 1000—1200 років. Наявність цих культур свідчить не про єдність процесу всесвітньої історії, а про єдність виявів життя у всесвіті. Великі культури, на думку дослідника, є чимось цілком первісним, що виростає з глибинних надр людської душі. І навпаки, існують народи, які зачаровані іншою великою культурою. За своєю внутрішньою формою і за всіма своїми виявами вони є не творцями, а лише витворами цієї культури.

Кожна культура, за Шпенглером, живе власним життям. вона створює свої політичні, наукові та культурні цінності. Культура не може нічого запозичити в інших культур і нічого не може їм передати. Людина певної культури просто внутрішньо нездатна сприйняти традиції, норми чужої їй культури. Араб, грек, китаєць, європеець дивляться на світ різними очима. «Якими комічними, — зауважує О. Шпенглер, — видадуться жіночі проблеми Ібсена, які заявляють претензію на увагу всього «людства», якщо на місце знаменитої Нори, дами

північно-західного великого міста, кругозір якої приблизно дорівнює оплаті за квартиру від двох до шести тисяч марок і протестантському вихованню, поставити дружину Цезаря, пані де Савінї, японку чи тирольську селянку. Проте й у самого Ібсена кругозір жителя великого міста із середнього класу вчорашнього і нинішнього дня»¹¹⁸.

Шпенглер відійшов від звичного поділу всесвітньої історії за тричленною схемою: старий світ — середні віки — новий час — і натомість запропонував поділ її на вісім одночасних культур, тобто незалежних і рівнозначних точок відліку, які визначають хід історії своїм пульсаційним ритмом. У морфології світової історії Шпенглера античність і Захід поряд з Індією, Вавилоном, Китаєм, Єгиптом, арабською і мексиканською культурами — це окремі світи становлення ...вони мають однакове значення у загальній картині історії. Кожна наступна культура часом перевершує античність грандіозністю душевної концепції, силою злетів. Усі вони посідають відповідне, й аж ніяк не привілейоване місце. Наприклад, антична історія з погляду античної людини була ланцюжком випадковостей і вела від миті до миті. «Магічна» історія для її народу — послідовна реалізація всесвітнього плану, складеного Богом, який виконується від створення до загибелі — через долю народів і засобом народу. «Фаустівська» історія, на думку Шпенглера, є панування єдиної великої волі, свідомої логіки, і правителі тут правлять націями і репрезентують їх. Звідси висновок: всі нації Заходу — династичного походження, оскільки династія уособлює історію¹¹⁹. Приналежність до античної нації встановлюється через володіння правами громадянства; до нації «магічної» — через сакральний акт; до іудейства — через обрізання; до мандаїтської і християнської — через певний обряд хрещення. Наприклад, назва «елліни» починаючи приблизно з 650 р. означає не якийсь народ, а сукупність античних культурних націй на противагу варварству; «фаустівська» нація пов'язана з християнською церквою, а «магічна» — з поняттям церкви просто збігається¹²⁰.

¹¹⁸ Шпенглер О. Закат Европы. Москва; Петербург, 1923. С. 23.

¹¹⁹ Шпенглер О. Закат Европы. Москва, 1999. Т. 2. С. 184, 185.

¹²⁰ Там само. С. 178, 179.

Схема «Стародавній світ — Середні віки — Новий час» у своєму первісному задумі є витвором магічного світовідчуття, що вперше з'являється в перській та іудейській традиціях. Така містична трійця світових епох завжди була спокуюсою для метафізичного смакування. Гердер, наприклад, називав історію вихованням людського роду, Кант — розвитком поняття свободи, Гегель — саморозгортанням світового духу, а Маркс — історією боротьби антагоністичних класів¹²¹. Проте лише на західному ґрунті додаванням третьої епохи — європейського «Нового часу» в цю картину проникає тенденція спрямованості і руху. На відміну від теоретиків школи Анналів Шпенглер відкидав концепцію європоцентризму й обґрунтовував структуру, де є паралельність і немає жодного центру. Тому світова історія для Шпенглера — це сукупність, а не загальність восьми окремих культур, які не мають між собою нічого спільного, проте вони народжуються, мужніють, старіють і вмирають, тобто трансформуються в цивілізацію. Ключовим в історіософії Шпенглера є поняття прасимволу, а також дотичних до нього понять, таких як «ландшафт», «душа», «доля», «вдача», «такт», «ритм», «стиль». Прасимвол прихований у формах держави, у релігійних міфах і культах, в етичних ідеалах, формах живопису, музики і поезії, в основних поняттях науки, але не вичерпується ними. Кожен окремий символ говорить про себе, звертаючись до внутрішнього почуття, а не до розуму. На думку Шпенглера, вибір прасимволу визначається в той момент, коли душа культури пробуджується до свідомості у своєму ландшафті¹²². Символи, за Шпенглером — це чуттєві знаки, які є останніми і неподільними і являють собою спонтанні враження, що мають певне значення. Вони є певною межею дійсності, яка означає щось таке, що не може усвідомлюватися розумом¹²³.

Використовуючи символіку прасимволу, Шпенглер вважає, що кожна культура переживає у своєму розвитку такі фази:

- *міфосимволічну*, тобто фазу ранньої культури;

¹²¹ Див.: Вільчинський Ю. Освальд Шпенглер — реквієм західному світові: до 80-річчя виходу праці «Der Untergang des Abendlandes» // Континент Європа: Збірник наукових праць. Львів, 2000. С. 24.

¹²² Шпенглер О. Закат Європи. Очерки морфології мирової історії. С. 344.

¹²³ Там само. С. 645.

- *метафізично-релігійну*, або етап високої культури. Тут дух зрілих культур намагається понятійно опанувати навколишній світ¹²⁴;
- *пізню фазу*, що переходить у цивілізацію. Ця фаза є сама по собі симптомом відмирання цілого культурного світу. Вмираючи, культура поступово перероджується у цивілізацію. Кожна культура має власну цивілізацію, оскільки цивілізація — це неминуча доля культури, водночас цивілізація завжди є протилежністю по відношенню до культури¹²⁵.

Цивілізація, на думку Шпенглера, — це, насамперед, панування четвертого стану — маси, яка принципово відкидає культуру з її органічними формами. Маса — це нові кочівники світових столиць, які повністю втратили свої корені, не визнають свого минулого і не мають майбутнього. Отже, четвертий стан — юрба, або маса — також стає репрезентантом історії, і водночас маса — це кінець, радикальне ніщо.

Весь цикл розвитку культури від міфосимволічної до кінцевої, цивілізаційної фази триває, на думку Шпенглера, приблизно тисячоліття. Цивілізація повсюдно має однакові ознаки. Вона є симптомом і виразом відмирання цілого культурного світу як організму, затухання культури, яка його живила й надихала, повернення культури в «небуття» етнічним хаосом, що не породжує більше культурної індивідуальності¹²⁶. Ознаки таких симптомів Шпенглер знаходить у «фаустівській» культурі Заходу, серед яких передусім виділяє надлишок техніки, гіперурбанізацію, війни, підкорення людиною всієї природи. Все це — руйнівні чинники цивілізації, що ведуть до загибелі культури¹²⁷. Обґрунтовуючи думку, що кожна культура має свою цивілізацію, Шпенглер писав: «Цивілізація є завершення. Вона прямує за культурою, як те, що сталося, за своїм становленням, як смерть за життям, як окостеніння за розвитком, як духовна старість і кам'яне й кам'яниуче місто за пануванням землі й дитинством душі. Вона (цивілізація. — В.П.) — невідворотний кінець, до неї приходять з глибокою

¹²⁴ Там само. С. 609.

¹²⁵ Там само. С. 163.

¹²⁶ Кашуба М. «Занепад Європи» О. Шпенглера та українська культура // Контиент Європа: Збірник наукових праць. Львів, 2000.

¹²⁷ Spengler O. Reden und Aufsätze. München, 1951. S. 5, 8.

внутрішньою необхідністю всі культури»¹²⁸. Криза культури — це, за Шпенглером, не лише її входження в останню стадію свого розвитку, а й водночас переддень її згасання.

Існування восьми зрілих світових культур — єгипетської, індійської, вавилонської, китайської, греко-римської, «магічної», західноєвропейської і культури майя, за Шпенглером, є свідченням не єдиного процесу світової історії, а єдності вияву життя у Всесвіті. Він обстоює циклічну теорію, яка має подолати механізм одномірних еволюційних схем розвитку. Ідея круговороту, що стверджує циклічність розвитку в розрізних у просторі та часі культурних світах, які навіть при одночасному існуванні не пов'язані між собою, зумовлює особливу увагу до їхньої індивідуальності, винятковості, внутрішньої єдності¹²⁹.

Кожна душа, вважає Шпенглер, утворює внутрішню сутність культури і в процесі свого активного самовияву і самоствердження творить власну символіку. Душа створює власний світ символів, незрозумілий для іншої душі. «Вся картина довколишнього світу, — зазначає він, — є функцією самого життя, відображенням, виразом, символом живої душі. Морфологія світової історії невпинно приводить до всезагальної символіки¹³⁰. Твори мистецтва, філософські вчення, математичні теорії, фізичні та наукові закони — це єдина система взаємопов'язаних символів, у яких утілюється душа певної культури. Шпенглер вказує на те, що «існує глибока спільність форм між диференціальним численням і династійним державним принципом Людовіка XIV, між державним улаштуванням античного полісу і Евклідовою геометрією, між просторовою перспективою олійного живопису і подоланням простору за допомогою залізниць, телефонів і далекобійної зброї, між контрапунктичною інструментальною музикою та економічною системою кредитів»¹³¹. Прадуша культури залишається для нас завжди закритою, оскільки ми можемо бачити лише її символи¹³².

¹²⁸ Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. С. 42.

¹²⁹ Кашуба М. «Занепад Європи» О. Шпенглера та українська культура. С. 47.

¹³⁰ Шпенглер О. Закат Европы. Москва; Петербург, 1923. С. 46.

¹³¹ Spengler O. Der Mensch und die Technik. Beitrag zu einer Philosophie des Lebens. München, 1931. S. 5—20.

¹³² Фактично саме Шпенглер є предтечою різних філософсько-історичних систем, зокрема, філософії символічних форм Ернста Кассіпера та археології Мішеля Фуко (див.: Spengler-Studien. Festgabe für M. Sehröter zum 85. (Hrsg. A. Kocktahek). München, 1963.

Шпенглер показує суттєву відмінність між аполлонівською і фаустівською душею. Він вважає, що ця відмінність визначається насамперед різним символічним сприйняттям простору обома культурами. Аполлонівській душі властиве геометричне сприйняття простору, який уявляється їй обмеженим і замкнутим. Греки відомий їм світ називали «Ойкумена», і Олександр Македонський навіть у своїх завойовницьких планах виходив з цього поняття і не мав наміру підкорювати ті простори, що лежали за межами культурного світу, тобто Ойкумени. В науці також найдосконалішою геометричною фігурою вони вважали кулю, «сфайрос» Емпедокла. Греки жили в живому, одухотвореному і «заокругленому» світі, який вони мали за свій дім і в якому їхня аполлонівська душа шукала спокою, вдосконалення та гармонії.

На противагу аполлонівській душі, фаустівську душу характеризує вічний неспокій, прагнення до безконечного, воля до влади. Простір для фаустівської душі безмежний, неозорий. Вона дає приклад аналітичного підходу у сприйнятті простору і уможлиблює його¹³³. Тому Шпенглер ставить перед наукою завдання «зрозуміти світ як історію»¹³⁴.

У своїй концепції Шпенглер виділяв чотири «одночасні» епохи духовного життя:

- *індійська культура* (з XV ст. до н. е. до Р.Хр.),
- *антична культура* (з XI ст. до н. е. до Р.Хр.);
- *арабська культура* (початок н. е.);
- *західна культура* (з початку X ст. н. е.).

Вказуючи на певні стадії у розвитку цих культур, Шпенглер виділяє на стадії розпаду імперіалістичного механізму так званий візантинізм. Водночас він знаходить місце у своїй класифікації для України, і навіть для Росії. На його думку, традиційний консерватизм аристократії засадничо відокремлює візантинізм від західної культури¹³⁵. Саме з візантинізму виводить Шпенглер корені російської аристократії, походження якої, на відміну від західної, він вважає не органічним, а штучним — витвором адміністративної практики Російської імперії.

¹³³ Spengler O. *Urfragen. Fragmente aus dem Nachlass*. München, 1965.

¹³⁴ Шпенглер О. *Закат Европы*. Москва; Петербург, 1923. С. 119.

¹³⁵ Див.: Шпенглер О. *Закат Европы*. Москва, 1997. Т. 1. С. 77—84; Москва, 1999. Т. 2. С. 94, 95, 98, 99, 439, 440, 450.

«Та легкість, — пише він, — з якою більшовики знищили в Росії поділ на чотири так звані стани петровського часу — дворян, купців, міщан і селян, — доводить, що цей поділ був лише імітацією і адміністративною практикою, яка не мала внутрішньої символіки, котру не може зломити ніяка сила. Він відповідає зовнішнім побутовим і майновим відмінностям у королівствах вестготів і франків і в мікенський період, котрий ще прослідковується у стародавніх фрагментах «Іліади». Справжня аристократія і духовенство російського типу зформуються лише в майбутньому»¹³⁶.

Говорячи про діалектику національної історії і історії світової, Шпенглер наголошував, що «світова історія — це історія держав, і такою вона залишиться назавжди»¹³⁷. Історію держав він безпосередньо пов'язував з діяльністю родової аристократії, і в залежності від сили, тягlosti і питомої ролі останньої в житті суспільства оцінював спроможність держави утвердитися, її силу і конкурентоспроможність у подальшому існуванні. «До останніх своїх днів, — підкреслює дослідник, — міцною буде така держава, в якій аристократія або створена нею традиція цілком поставлені на службу спільній справі, як у Спарті на відміну від Афін, у Римі на відміну від Карфагена і в китайській державі Цинь на відміну від держав Чу, налаштованих по-даосистськи»¹³⁸. Шпенглер вважав, що сила й могутність держави цілковито залежать від утілення державотворчих ідей родової аристократії цієї держави чи народу, причому він чітко диференціював державну ідею аристократії від аналогічних ідей інших станів, які вже за своєю суттю далекі від держави. «Відмінність полягає в тому, — пише він, — що аристократія, замкнута у станових рамках, як і будь-який інший стан, сприймає іншу націю лише через споглядання самої себе і лише так хоче використати свою владу. Держава ж по ідеї має піклуватися про всіх, у тому числі й аристократію. Однак справжня і стародавня аристократія ототожнює себе з державою і турбується про всіх як про свою власність. Це стосується її найважливіших обов'язків, які усвідомлюються нею глибше, аніж будь-ким іншим. Вона вважає своїм прямим обов'яз-

¹³⁶ Див.: Шпенглер О. Закат Европы. Москва, 1999. Т. 2. С. 435.

¹³⁷ Там само. С. 479.

¹³⁸ Там само. С. 480, 481.

ком і навіть привілеєм службу в армії і органах управління. Зовсім інакше виглядає державна ідея в інших станів, які за своєю внутрішньою сутністю далекі від держави і створюють власний державний ідеал, ігноруючи дух фактичної історії та її політичних сил, тому цей ідеал означається як соціальний. В ранні періоди ситуація тут складається таким чином, що державі як історичному фактові протиставляється церковна община, покликана втілювати в життя релігійні ідеали, а в пізніші часи до них додається ще й економічний ідеал вільних ринкових відносин та утопічний ідеал мрійників і романтиків, які прагнуть здійснити якісь абстракції»¹³⁹.

Арнольд Тойнбі у своїй концепції визнає шпенглерівську концептуальну схему «генези—росту—занепаду» як модель розвитку культури і поділяє його позицію щодо розвитку феноменів культури крізь призму понять «регрес» і «прогрес». Водночас Тойнбі дає більш оптимістичне в цілому трактування й аналіз тих об'єктивних і суб'єктивних факторів, які спричинюють кризу культури, обґрунтовуючи ці феномени своєю концепцією «Виклику і Відповіді». За цією концепцією, історія — це діалог Бога і Людини. Бог ставить перед людиною запитання, на які вона повинна дати відповідь, таким чином пізнаючи Божественний закон — Логос. Життєздатність людини проявляється в тому, наскільки їй вдається це пізнання, реальним виявом якого є створені нею цивілізації. Божественне запитання ставиться у формі Виклику — певної природної або соціальної ситуації, яку людина має розв'язати. Тойнбі називає п'ять форм такого Виклику: суворий клімат, нові землі (заморська колонізація), удар, тиск, гноблення. Якщо людина знаходить адекватну Відповідь, це стає стимулом розвитку специфічної форми людського існування — цивілізації, якщо ж ні — в соціальному організмі виникають аномалії, які призводять до його занепаду.

Здатністю знаходити Відповідь наділена лише еліта — «творча меншість». Якщо еліта втрачає свій творчий потенціал, вона перетворюється на «панівну меншість», і на арену життя виходить її антипод — «внутрішній пролетаріат», який прагне лише «хліба і видовищ». На рубежах ослабленої внутрішніми конфліктами цивілізації негайно з'являється «зов-

¹³⁹ Там само. С. 480, 481.

нішній пролетаріат» — народи, що стоять на нижчому рівні культурного розвитку і нерідко виступають у ролі «бича Божого», завершуючи її занепад.

Виникнувши як відповідь людини на божественне запитання, цивілізація розвивається як живий організм. Розвиток цивілізації підпорядкований загальним законам світобудови, тобто природним законам. За стадіями народження, зростання, надлому цивілізація вступає у стадію розпаду, яку віщує криза. Проте, на відміну від Шпенглера, який убачає в людині лише пасивного спостерігача неминучого катаклізму, Тойнбі вважає її активним суб'єктом історії. Підпорядковуючись законам природи, людина разом з тим наділена здатністю самодетермінації, свободою вибору. Саме у цій здатності виявляється її причетність до вищої духовної реальності Всесвіту. Людина не може врятувати цивілізацію, приречену на загибель, але вона спроможна врятувати те, що стане зерном нової — дочірньої цивілізації. Так, мінойська цивілізація є прародителькою еллінської і сирійської, еллінська — реліктних кельтської та скандинавської, а також західної і православної цивілізацій. На думку Тойнбі, поділ історії на давню і сучасну фіксує перехід від еллінської історії до західної, тоді як поділ на середньовічну і сучасну є не що інше, як перехід від одного розділу західної історії до іншого. Тому, за Тойнбі, формула «давня плюс середньовічна плюс нова історія» є не лише неадекватною, а й просто неправильною.

Еволюцію поглядів Тойнбі на наукову діяльність можна умовно означити трьома періодами:

- 1910-ті роки, коли у традиціях тогочасної історіографії учений за одиницю історичного розвитку вважав національну державу;
- 1920—1940-ві роки, коли як одиниця історичного розвитку розглядалася цивілізація як конкретний просторово-часовий регіон, до якого входила група країн з однаковими духовними особливостями;
- 1950—1960-ті роки, коли за одиницю історичного розвитку береться вже релігія і церква; в останній період творчості увага переноситься з окремих локальних цивілізацій і «вищих релігій» на історію людства.

Згідно з концепцією Тойнбі, не існує єдиної історії людства, а є тільки історія окремих своєрідних і замкнених цивілізацій (спочатку він виділяв 21 цивілізацію; згодом — 13). Досліджуючи феномен цивілізацій як замкнених суспільств, Тойнбі виділяє кілька характерних ознак, що дають змогу їх класифікувати: вселенська церква є основною ознакою, яка дає можливість попередньо класифікувати суспільства одного виду. Іншим критерієм класифікації суспільства є ступінь віддаленості від того місця, де це суспільство спочатку виникло. Поєднання цих двох критеріїв дає змогу знайти загальний вимір для розміщення різних суспільств на одній шкалі, для визначення місця кожного з них у безперервному процесі розвитку.

Тойнбі зазначав, що кожна цивілізація проходить у своєму розвитку стадії виникнення, зростання, надлому та розпаду, після чого вмирає, поступаючись місцем іншій. Вважаючи соціальні процеси, які послідовно відбуваються у цих цивілізаціях, аналогічними, дослідник намагався виробити на цьому ґрунті деякі емпіричні закони суспільного розвитку, що дають змогу передбачити головні події і в сучасному світі. На сьогодні, за концепцією Тойнбі, залишилося п'ять основних цивілізацій: *китайська, індійська, ісламська, російська і західна*.

Формуючи діалектику національної і всесвітньої історії, Тойнбі вважав, що «жодна нація чи національна держава Європи не може продемонструвати свою окрему історію, яка була б виявлена і зрозуміла лише з себе самої»¹⁴⁰. Він стверджував, що історію кожної окремої нації можна повністю вивчити і зрозуміти лише в контексті світової історії. Це стосувалося й високорозвинутих націй Західної Європи, у тому числі й Англії та Німеччини. Не визнаючи, на відміну від Гегеля і гегельянців, жодних обраних народів, Тойнбі виводить інші, морфологічні закономірності для розуміння ходу світової історії. Це, насамперед, ідеї «Виклику і Відповіді» (Challenge and Response) та ідеї «диференціації і стандартизації» (Differentiation and Standartization). Саме ці закономірності у своїй взаємодії відіграють вирішальну роль у народженні, відродженні і занепаді цивілізацій.

¹⁴⁰ *Toynbee A. A Study of History. Introduction. New York, 1974. Vol. I. P. 3—16.*

«Викликом» тому чи іншому суспільству стають смертельні загрози для його існування, що виходять від суворой природи, завойовників, інших — конкуруючих або ворожих — суспільств. Коли суспільство, що зазнало «виклику», в особі свого провідного стану, лідера, особистості спроможеться дати «відповідь» на цю смертельну загрозу — «виклик», тоді в контексті й драмі цієї відповіді зароджується, твориться і формується окрема цивілізація. Цей процес узагалі, а також його успіх чи неуспіх залежить, звичайно, і від багатьох інших можливих факторів у їхній взаємодії. Саме з точки зору «виклику» і «відповіді» трактує Тойнбі історію Південно-Східної Європи і Росії. Вважаючи, що утворення Росії (Москви) було результатом «викликів», кинутих Київській Русі, Тойнбі таким чином вирізняє дві фази історичного розвитку Давньої Русі — ранню і пізнішу, Київську і Московську. «Відповідь» Москви він вважає недостатньою для створення власної цивілізації, на відміну від попередньої цивілізації — Київської. Характеризуючи історію Російської імперії як результат відповіді на «виклики» часу, Тойнбі зауважує, що «вона відігравала видатну культурну, а також політичну і військову роль у світових справах. Проте вона ніколи не являла собою оригінальну цивілізацію. Вона завжди була в культурній площині лише сателітом, хоча й незвичайного гатунку»¹⁴¹. Наслідком взаємодії «виклику і відповіді» стає друга закономірність, виведена Арнольдом Тойнбі, — «диференціація», яка означає зростання, прогрес тієї чи іншої цивілізації внаслідок її відповіді на виклик, і «стандартизація», яка означає занепад цивілізації внаслідок іншого типу відповіді. Тойнбі характеризує відмінності, зумовлені різного типу відповідями, як «контраст між диференціацією зростання і уніформізмом розпаду»¹⁴².

На відміну від Шпенглера, Тойнбі має чіткіше уявлення про історію України і її особливості. «Ми мусимо бути обережними, — зазначає він, — з нашими термінами, бо справжній українець ніколи не називав би людей Москви чи Петрограда «росіянами», чи навіть «великоросами». Він залишає

¹⁴¹ *Toynbee A. A Study of History. Reconsiderations. Oxford, 1961. Vol. 12. P. 539.*

¹⁴² *Toynbee A. A Study of History. New York. 1974. Vol. 1. P. 631.*

руське ім'я для означення себе»¹⁴³. Трактуючи своїми категоріями «виклику і відповіді» історію старокняжого Києва, Тойнбі характеризує Київську Русь як окрему слов'янську цивілізацію з новою оригінальною власною індивідуальністю. «Державу, — пише вчений, — засновано в десятому столітті шведськими мандрівниками з Балтії, які проторили собі шлях вниз за течією; а культура пішла догори річкою через Чорне море. Але народом Києва були слов'яни, і він розвинув свою скандинавську державність і візантійську релігію у слов'янську цивілізацію зі своєю новою власною індивідуальністю»¹⁴⁴. Таким чином, за Тойнбі, на підставі двох «викликів» — скандинавської державності і візантійської греко-християнської релігії — слов'янський народ, сполучивши у відповідь власні вартості, дав синтезу окремої слов'янської оригінальної цивілізації з новою власною індивідуальністю.

Має своє бачення Тойнбі і щодо взаємовідносин між українцями і росіянами як спадкоємцями обох цивілізацій — оригінальної і сателітної. Він вважає, що в ранній новий період ці два народи мали шанс об'єднатися, але на заваді цьому процесу стало перейняття Петром I із Заходу ідей просвіченого абсолютизму з його централізацією та уніфікацією. «Між українцями і росіянами існували міцні зв'язки: спільне слов'янство, православна віра, навіть початкова політична спільність... Хоч два народи і не становили однієї нації, але їхній союз під владою династії Романових давав їм можливість об'єднатися в одну націю, так само, як під Стюартами існував подібний шанс для аналогічного об'єднання англійців і шотландців. Та, на жаль, Петро I перейняв для свого управління європейську систему в той момент, коли вона перебувала не в кращій фазі свого розвитку: фазі абсолютизму, централізації, уніфікації, насильства і примусу. Бюрократія Петербурга не могла допустити, щоб Україна була самою собою. Вона прибрала до своїх рук українське підданство, без огляду на умови, на яких козацька республіка прийняла імперський суверенітет. Вона почала, як ми вже говорили, переслідувати українську мову. Без сумніву, це, навпаки, лише посилює українську

¹⁴³ *Toynbee A. The Ukraine — A Problem in Nationality. The New Europe. Some Essays in Reconstruction.* London, 1915. P. 75, 76.

¹⁴⁴ *Ibid.* P. 77, 78.

індивідуальність, яку імперія хотіла стерти. Найсильніший стимул для росту нації — це репресії, і напруження між українцями і росіянами зросло настільки, що тепер на будь-яких умовах об'єднання неможливе. Кожен буде стверджувати свою окрему індивідуальність до кінця історії»¹⁴⁵. Прогнозуючи майбутні відношення між двома народами, Тойнбі наголошує, що лише шлях взаємного компромісу уможливить налагодження їхніх стосунків. «Україна ніколи не зможе здобути повну політичну незалежність від Москви, і Москва ніколи не буде в змозі цілком і повністю стерти українську національність чи асимілювати цілком всю українську расу. Розв'язка може бути досягнута лише через компроміс. Це відверне націю тридцяти мільйонів від її теперішньої орієнтації на тевтонську силу... Якщо ця розв'язка буде досягнута розумним і справедливим чином (а якщо ні, то важко навіть уявити собі майбутнє), для неї потрібно буде творчої думки і непохитної доброї волі не тільки державних мужів, а й кожного свідомого громадянина кожної країни Європи»¹⁴⁶.

Швидке й остаточне відхилення (упродовж 20—30-х років) ірраціональних конструкцій у західній історичній науці (як це показано вище на прикладах розвитку історичної думки культурно домінуючих націй) пояснювалося, крім усього іншого, тією обставиною, що поняття еліти там не було деформоване і загальні норми входження в еліту не були спотворені. Існували бар'єри і норми, які сприяли творенню нової еліти і забезпечували постійну тяглість і здатність до самовідтворення еліти традиційної. Так, спостерігався постійний континуїтет і спадкоємність раціональних підходів, які весь час удосконалювалися, від Токвіля до Тена, від Тена до Блока і Февра, від Февра до Броделя, від Броделя до Ле Гоффа і Дюбі — у Франції, від Ріккерта і Віндельбанда до Ясперса, від Ясперса до Рюзена — у Німеччині. Разом із тим, усі створені ними історіографічні й історичні конструкції (Ясперс, Бродель, Ле Гофф та ін.) жодною мірою не враховували або подавали через чужі джерела (ро-

¹⁴⁵ Тойнбі А. The Ukraine — A Problem in Nationality. The New Europe. Some Essays in Reconstruction. London, 1915. P. 77—80.

¹⁴⁶ Ibid. P. 83—85.

сійські, польські та ін.) історію України, яка здебільшого поміщалася або між Євроатлантичним і Російським світами-економіками (Бродель), або перебувала у спільній «колиці трьох братніх народів» (Блок), або взагалі утискувалася в російську цивілізацію (Ясперс), або ж її інтелектуальна еліта дефінітивно не потрапляла у визначення інтелектуала того часу, оскільки тотальна історія включала лише Захід, й аж ніяк не Схід (Ле Гофф). Це пояснювалося тим, що кожна імперія намагається подати іншим націям ті уявлення про підкорені чи інкорпоровані нею народи, які вона сама ж і виробляє. Не слід забувати також і про такий факт, як всіяке «сприяння» українських інтелектуалів підтримці одного з імперських міфів для зруйнування іншого. Як правило, ці міфи вироблялися одним регіональним загоном української еліти на противагу іншому в контексті політики домінуючої нації того регіону, де ця українська еліта була титульною нацією. В Україні, як і в деяких інших націй, відсутність спадкоємності наукової еліти і її спотворені якості давали можливість брати саме те, що лежало на поверхні, зокрема готові ірраціональні конструкції, які, як правило, подавалися домінуючими націями для полегшення сепарації або інтеграції, а вітчизняним ученим, які їх використовували, завжди давали можливість іти «в ногу з часом» і адекватно реагувати на кожен нову ситуацію для чергового формування еліти.

РОЗДІЛ 3

Онтології всесвітньої і національної історій в єврейській історичній думці

На відміну від росіян чи поляків, з євреями українців політичне питання прямо не пов'язувало, хоча романтизм, неоромантизм, народництво і позитивізм, притаманні українській, російській і польській історичній думці, знайшли свій вияв і в історичній думці єврейської нації, так само як і в її російському чи австро-польському регіональних різновидах. Разом з тим ми відносимо єврейську історіографію до розряду історичних думок політично домінуючих по відношенню до України націй з певним застереженням. Вона безпосередньо не впливала на українську, і навіть більше — сама присутність євреїв в Україні стосовно української нації мала двоякий характер. Ця двоякість виражалася в тому, що, з одного боку, євреї були домінуючою по відношенню до українського народу нацією, поставленою універсалами польських королів над нею засадничо у привілейоване становище, і такою нацією, на яку в тій же Російській імперії не поширювалося кріпацтво (хоча було й інше, не менш ганебне явище — смуга осіпості). З іншого боку, українське дворянство в Російській імперії та українська шляхта в Польщі, як регіональні різновиди правлячих еліт цих держав, безперечно, були домінуючими націями по відношенню до самих євреїв, позбавлених права, на відміну від українців, належати до привілейованих станів — шляхти, дворянства, офіцерського корпусу тощо.

В єврейській історичній думці на території Російської імперії ідейно оформились такі течії, як народни-

цтво і позитивізм; на території Австрії і Польщі — романтизм, позитивізм і неоромантизм. Для з'ясування особливостей цих онтологій єврейської історичної думки проаналізуємо вибірково погляди шести її представників, у творчості яких, на нашу думку, найбільш повно втілилася специфіка, притаманна цим напрямам. Розглянемо для цього творчість романтика Крохмала з австрійської Галичини, позитивіста Гумпловича і неоромантика Ашкеназі з Польщі, а також народника Дубнова, позитивіста Бершадського і бундівця Сосіса з Росії.

Єврейська історична думка в Австрії і Польщі

Нахман Крохмал (1785—1840) — видатний єврейський історіософ, першим з єврейських учених виклав філософію єврейської історії і обґрунтовану філософську концепцію історії євреїв, яка мала вирішальний вплив на єврейських мислителів ХІХ ст. і продовжує залишатися темою багатьох дискусій у сучасній державі Ізраїль¹. Крохмал народився у Бродах в релігійній купецькій родині. Більшу частину свого життя він провів в австрійській Галичині, був рабином у Жовкві і помер у Тернополі². Ще за молодих літ став прихильником післякантівського німецького абсолютного ідеалізму, зокрема ідей Гегеля, звідки запозичив ідею Бога як Абсолютного духу, який поступово виявляється у свідомості людини. Працюючи над створенням першої філософії історії єврейства, Крохмал обрав своїм девізом сократівське «пізнай самого себе»³. Для нього це означало насамперед ретельне опрацювання джерел, встановлення правильної хронології, емпіричне розуміння волі провидіння, ідентифікацію авторів тощо. Разом з тим Крохмал засуджував і зневажав тих, хто використовував «індивідуальні погляди певного специфічного часу

¹ Ideas of Jewish History (Ed. Michail A. Meyer). Detroit, 1987. P. 189.

² Kochan L. The Jew and His History. Chico, California, 1977. P. 69.

³ Rawidowicz S. Ranak b'tor hoker u'mvaker // Ha'Shiloach 1924. No. XLII, 2. P. 170.

для відтворення незмінної і вічної правди»⁴. Серед джерел, які він використовував у процесі створення власного історіософського бачення, були не лише єврейські філософи і містики, а й Гораций, Лукіан, Кант та ін.⁵

Крохмал ідентифікував Абсолютний дух з Богом єврейського народу і намагався показати, що течії новітньої філософії являють собою просто різні інтерпретації тих учень, які вже були осмислені в єврейській традиції. Але ця традиція має розглядатися в межах її історичного розвитку і гармоніювати з сучасними стилями історичної думки⁶.

Суть концепції єврейської історії, висунутої Крохмалом, полягає в обґрунтуванні докорінної відмінності між історією євреїв і історією всіх інших націй. Якщо всі суспільства проходять закономірні періоди зростання, розквіту і занепаду й приречені на згасання і зникнення після завершення такого циклу, то демонстрація Абсолютного духу, уособленого в Богові єврейського народу, змушує цей народ весь час розпочинати нове, свіже зростання, що настає за останньою стадією занепаду. Лише євреї серед усіх інших націй є безсмертними⁷.

У своєму методологічному підході до історії Крохмал наполягав, що «правда існування кожного конкретного випадку в історії є насправді не такою, якою вона є в дійсності, а відповідає її концептуалізації в думці, і загальна концепція кожного явища і кожної речі є єдиною правдою її існування»⁸. Тим самим Крохмал не лише підносив історію над описовим рівнем до певної концептуалізації, а й обґрунтовував необхідність тотального підходу до історії, яке потім запозичив у нього і розвинув засновник школи Анналів, французький історик єврейського походження Марк Блок. Крохмал першим наголосив, що «наше завдання полягає не в тому, щоб перевірити деталі нашої історії, а в тому, щоб висвітлити і розтлумачити її тотальність»⁹. «Ми маємо визначити, — писав учений, — що для нас основним є все те,

⁴ Kochan L. Op. cit. P. 70.

⁵ Lachover P. Gvul Ha'Yashan Ve' He' Hadash. Jerusalem, 1951. P. 263.

⁶ Ideas of Jewish History. P. 190.

⁷ Ibid.

⁸ Kitve Rabbi Nahman Krochmal (Ed. S. Rawidowicz). London, 1961. P. 296.

⁹ Ibid. P. 59.

що трапилося в ці дні навколо релігії і віри, і реформи, і рух духу загалом»¹⁰. Водночас Крохмал критикував єврейського історика античності Йосифа Флавія за трактування подій лише з точки зору політичної історії і за відсутність інтерпретації багатьох подій саме на основі мотивації духу, який робить ці події актуальними¹¹. Така оцінка пояснювала в цілому позитивне трактування Крохмалом історичного процесу, в якому причинність і прогрес домінували, хоча останній і був, безперечно, неперервним. Тому навіть кожен регрес і ірраціональність можуть братися до уваги, проте за умови, що вони розміщуються у структурі загальної схеми речей. Крохмал вважав кожен народ історичною ланкою, що втілює лише власний дух, і слідом за Віко й Гердером визначав «народ» як біологічно-органічну єдність. Провидіння не розкидає людей як ізольованих індивідуумів, а групує їх у сім'ї, що розвиваються як клани, міста і політичні колективи, аж до того часу, коли досягається стадія «повного народу», що фігурує під назвою «нація і держава»¹².

Атрибути, що є складовими духу народу, можуть різнитися в кількісному вимірі, але в якісному вони є рівними. Так само кожен окремий народ відрізняється від сусідніх народів цілою низкою різних кількісних вимірів різноманітних атрибутів, що разом формують його дух, оскільки «існує один принцип і корінь всіх атрибутів, який є духом, що міститься всередині народу і проходить шлях від потенційних можливостей до дійсності, коли якість усіх атрибутів стає рівною і однорідною». Більше того, в кожному духові існує гармонія між його компонентами: наприклад, образ краси гармоніює з етичними принципами»¹³. Інакше кажучи, дух народу формується з різних кількостей того самого. Цей індивідуальний дух виявляє себе не лише в історії окремого народу, а й також у законах, етиці, релігії, мові. У всіх цих феноменах дух народу маніфестується і матеріалізується. Виходячи з цього Крохмал зазначав, що «суть народу закладена не стільки в ньому як у народові, скільки в суті духу всередині нього»¹⁴. Існує

¹⁰ Ibid. P. 71.

¹¹ Kochan L. Op. cit. P. 73.

¹² Ibid. P. 74.

¹³ Kitve Rabbi Nahman Krochmal. P. 35.

¹⁴ Kochan L. Op. cit. P. 75.

безліч таких духів, проте в кожному індивідуумі окремий атрибут має здатність до домінування, що відповідає відношенню, яке існує в окремому народі. Наприклад, дух хоробрості є домінуючим в душі народу, яким управляє меч¹⁵. Інші атрибути духу виявляють стосовно, наприклад, цього духу хоробрості лише другорядну, підлеглу спроможність. У кожній нації, як правило, цей окремий атрибут духу, що домінує над іншими, має і отримує також власний яскраво виражений символ, виступає свого роду ангелом-хранителем нації. Цей атрибут може виражати фізичну силу, спосіб правління, дух мистецтва, промисловості, краси, справедливості, науки¹⁶.

Крохмал убачає контраст між єврейською й усіма іншими націями в тому, що у євреїв домінує інтелектуальна прозорливість і проникливість. Ця здатність захищена Богом, оскільки євреї обрали Бога як Абсолютний дух, і Бог також обрав євреїв, навіть більше, навчив євреїв цьому духові інтелекту. Як приклад Крохмал називає вивід Мойсеєм євреїв з єгипетського рабства, що розцінюється ним як здобуття євреями сили, навиків і вмій, а відтак можливість знову повернутися до Ханаану. Так само він інтерпретує знищення вавилонянами Навуходоносора Іудейського царства, їхнє загартування у Вавилоні в 587—537 рр. до н.е., їхню клятву вічної пам'яті про Єрусалим і, нарешті, повернення до Святої Землі за часів перського царя Кіра¹⁷. Цей процес, який повторювався в історії єврейського народу безліч разів, зробив євреїв, за словами Крохмала, «вчителями маси інших націй, завдяки чому ми існуємо і по цей день і завдяки чому ми піднімаємося і будемо врятовані завжди»¹⁸.

Дух націй, за Крохмалем, розвивається дуже подібно до духу окремого індивідуума. Він виявляє сторонньому спостерігачеві унікальний спосіб саморозвитку, який відокремлює цю націю від кожної іншої інтегрованої і організованої нації. Ця відокремленість знаходить свій вияв у іншому способі правління і організації держави, мистецтві, законах, освіті, і, звичайно, в пошануванні й пізнанні кожною на-

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ideas of Jewish History. P. 199.

¹⁷ Kitve Rabbi Nahman Krochmal. P. 78.

¹⁸ Ibid. P. 39.

цією Бога¹⁹. Врешті-решт, зважаючи на всі дії нації як у мирний час, так і в час війни, й беручи до уваги її історичний розвиток, можна стверджувати, що кожна нація чітко відрізняється від інших. Й оскільки надзвичайно складно зрозуміти внутрішні взаємовідносини різних гілок єдиної культури, спосіб отримання й поділу між ними спільного кореня, так само непросто осягнути і всю складність духу нації в усій його повноті²⁰.

Дух нації розвивається, досягає апогею і занепадає, проходячи ряд важливих періодів. Ось як описує процес його кризи і загибелі Крохмал: «Цей занепад відбувається, коли дух починає втрачати свої привабливі атрибути, нарешті славу і гідність, аж поки він не припиняє своє існування взагалі. Причинами цього стає любов до розкошів, відчуття задоволення; дух витонченості і краси дегенерує, продуктивна творчість стає прислужницею для задоволення буття, існування. Зі збільшенням власності і звільненням від обов'язків зростає пихатість, зарозумілість та зухвальство. Сварки, зневага, грабунк та мародерство починають панувати на цій землі, юридична система стає корумпованою, толерантність, жалість, співчуття і повага до старших зникають, як і інші моральні цінності. За короткий час вищезгаданий дух справедливості і добробуту знищується. Коли емоційні зв'язки дають тріщину, тоді й культура стає об'єктом різних іноземних впливів; риси ж, ворожі для нації та її духу добробуту, навпаки, квітнуть і поширюються серед людей у ці злі для нації часи. Насиченість змагається з бажанням, ненатуральне домінує над природним, серця слабнуть і хоробрість зникає. Тоді індивідууми по-дурному визнають зверхність кожної вищості і домінації. І як наслідок — дух інтелекту та дух хоробрості і звитяги розбещується і знехтується»²¹.

Разом з тим і загибель духу нації великою мірою залежить від специфіки землі і покоління, оскільки якість духу, що цементує націю, залежить від сили зв'язку між її частинами, відповідно до часу і місця, кожної наступної генерації, яка приходить на зміну попередній. Кожний вияв духу є трива-

¹⁹ Ideas of Jewish History. P. 195.

²⁰ Ibid. P. 196.

²¹ Ibid.

лим і нелімітованим у своєму існуванні. Його рівень залежати-
ме від простору й часу і відповідатиме певній землі і певному
поколінню. Сама маніфестація духу гине, але її духовна суть
дістає суттєве продовження як спадщина для іншої нації, близь-
кої до неї у просторі або часі²². Тут Крохмал розрізняє рівень
успадкування духовної спадщини націй малих, духовність яких
практично лишається непізнаною для нас (хоча насправді вона
не зникає остаточно), і націй великих, чиї здобутки залишають
чимало слідів своєї духовності, легко впізнаваних багатьма на-
ступними поколіннями. Таким чином, політичне і літературне
мистецтво великої нації, так само як і її юридична система, ста-
ють спадщиною всього людства і загальним фондом його ду-
ховності; тому вони продовжують функціонувати весь час²³.

Хоч народ Ізраїлю і підлягає, подібно до інших народів,
таким самим законам зростання й занепаду, як і інші народи,
проте, на думку Крохмала, суттєва відмінність євреїв від інших
народів полягає в тому, що їх оберігає Бог Ізраїлю, який є
«Охоронцем єврейського народу, що ніколи не спить і навіть
не дрімає»²⁴. Крохмал визначає три цикли історії єврейського
народу з початку його історії до середини XVII ст. Перший
цикл починається від Авраама, досягає свого апогею при ца-
рях Давиді і Соломоні і завершується зруйнуванням Першого
Храму. Другий цикл розпочинається Вавилонським вигнан-
ням і завершується придушенням останнього збройного опору
їудеїв на чолі з Шимоном Бар-Косвою проти Римської імперії
у 135 р. н.е. Третій, останній із визначених Крохмалем цикл,
розквіт якого припадає на період ісламського піднесення, за-
вершується страшними масовими погромами євреїв україн-
ськими козаками і селянами Богдана Хмельницького у 1648—
1649 рр.²⁵ Всі ці випробування загартували єврейський народ,
«пройшли крізь нього з подвійною і потрійною силою, й по-
казали, що коли дні дезинтеграції і руйнувань минають, у нас
завжди поновлюються новий дух і нове життя; і якщо ми па-
даємо, ми піднімаємося і підбадьорюємося Богом, він ніколи
не покидає нас і не відмовляється від нас»²⁶. Саме це робить

²² *Ideas of Jewish History*. P. 198.

²³ *Ibid.*

²⁴ *Kochan L. Op. cit.* P. 78.

²⁵ *Ideas of Jewish History*. P. 190.

²⁶ *Kochan L. Op. cit.* P. 79, 80.

Ізраїль центром світу, і саме тому Крохмал розумів діалектику світової і національної історії як союз розкиданих духів народів на чолі з їхньою внутрішньою первинною духовністю, яка завжди лишається окремою частиною у цьому союзі²⁷. «Єврейський народ є обраним народом ще від часів патріархів, — стверджує Крохмал, — його правда записана в Торах і ніколи не зникне ані з наших сердець, ані з історії»²⁸.

Вагомий внесок у єврейсько-польську історіографію зробив Людвіг Гумплович (1838—1909)²⁹, який пройшов складний шлях від асиміляції до конверсії і обстоював думку, що євреї не були нацією. Вчений вважав, що єдиною дорогою, відкритою для його народу, було злиття із сусідніми домінуючими культурами. Внаслідок прийняття мови домінуючої нації, писав він у 1869 р., бажане й очікуване «приєднання до тих національностей, між якими вони (євреї. — *В.П.*) проживали, могло бути досягнуте»³⁰. Ідеї аккультурації вчений поширював не тільки на євреїв; вони були серцевиною його відомої соціологічної концепції держави³¹.

Згідно з теорією Гумпловича, держава є продуктом конфлікту між різними соціальними групами. На думку вченого, процес соціальної революції зумовлюється конфліктами між автономними суспільними групами та конфліктом інтересів усередині самих груп. Результатом цього процесу є держава, оперта на силу й захищена владою. Політичні інституції і закон використовуються, щоб забезпечити контроль переможця над подоланим. Конфлікт між соціальними, економічними і релігійними групами, кожна з яких керується власним інтересом, залишається і після створення держави. Кінцевим результатом цього процесу стає формування «народу-держави», або нації³².

²⁷ Ibid. P. 80.

²⁸ Ideas of Jewish History. P. 201.

²⁹ Найбільш відомим дослідженням Гумпловича з єврейських проблем стала монографія: *Gumpłowicz L. Prawodawstwo Polskie względem żydów. Krakow, 1867.*

³⁰ *Cahnman J. Scholar and Visionary: The Correspondence between Herzl and Ludwig Gumpłowicz // Herzl Yearbook. 1958. P. 1. No. 1. P. 168.*

³¹ Див.: *Gumpłowicz L. Die soziologische Staatsidee. Wien, 1892; Ders.: Soziologie und Politic. Wien, 1892.*

³² *Barnes H. E. The Social Philosophy of Ludwig Gumpłowicz: The Struggle of Races and Social Groups // An Introduction of the History of Sociology (Ed. Harry Elmer Barnes). Chicago, 1948. P. 194—200; Bodenheimer E. Jurisprudence: The Philosophy and Methods of Law. Cambridge, Mass., 1962. P. 103, 104.*

У своїх дослідженнях Гумплович спирався на загальну методологію О. Конта. Водночас він багато запозичив також від Ч. Дарвіна, соціал-дарвініста Г. Спенсера, із сучасної йому науки антропології. За Гумпловичем, людське суспільство схильне до формування груп, йому властиве також відчуття союзу, яке він називає явищем сунгенізму. Спочатку конфлікт виникає між дополітичними расовими групами. Коли одна група переважає, вона формує державу, що стає засобом перемоги, і підкорює інші. Внаслідок воєн, які постійно ведуться між різними державами, процес завоювань і асиміляції повторюється знову у ще більшому масштабі. Кожна держава створюється за допомогою примусової системи розподілу праці, внаслідок чого формуються суспільні групи, що також вступають у конфлікт³³. Закони визначаються перемогою у класовій боротьбі значно більшою мірою, ніж принципами абстрактного нормативного права. Вчений вважав історію циклічним процесом і доходив висновку, що соціальне прогнозування і планування в житті держави є необхідними, оскільки здійснювані внаслідок цього заходи можуть врятувати суспільство від руйнування.

Гумплович застосовував соціологічний підхід у дослідженні держави та історії політики в цілому. Обґрунтований ним основний соціологічний закон базується на «прагненні кожної соціальної групи підкорити собі іншу соціальну групу, що трапляється на її шляху». За Гумпловичем, в основі походження держави — теорія насильства, боротьба рас і племен. «Історія не дає нам жодного зразка, — зауважує вчений, — де б держава виникла не завдяки акту насильства, а якось інакше. Крім того, це було насильством одного племені над іншим, що знаходило свій вияв у завоюванні й підкоренні сильнішим чужим племенем слабшого, вже осілого населення»³⁴. У результаті такого насильства утворюється єдність протилежних елементів держави: панів і рабів, переможених і переможців. З появою держави, підкреслює Гумплович, міжнародні конфлікти не зникають, а тривають у новій формі: «Те, що на примітивній стадії було боротьбою антропологічно різних орд...

³³ Див.: *Потульницький В. А. Теорія української політології: Курс лекцій.* С. 22, 23.

³⁴ *Barnes H. E. The Social Philosophy of Ludwig Gumplowicz.* P. 194—198.

на вищому ступені розвитку, якого ми досягли, перетворюється в боротьбу соціальних груп, класів, станів і політичних партій»³⁵.

Гумплович вважав, що право та держава — це два різні за своєю сутністю явища. Держава стоїть поза правом, від нього незалежна і панує над ним, як його творець, як сила, що гарантує його реальність. Держава є витвором не права, а тільки природи, оскільки вона народилася стихійно в боротьбі рас та суспільних груп, яку вчений розуміє в контексті дарвінівської боротьби за існування. Оскільки держава, за Гумпловичем, не є породженням права, то методом права неможливо пізнати її сутність. Наука про державу становить частину соціології, має послуговуватися її методами, насамперед законом причинності, і досліджувати не стільки формально чинне право, скільки відносини панування, які реально існують у державі³⁶. Засадниче положення соціологічної системи Гумпловича, зокрема твердження про те, що право відображає і коригує соціальний процес у будь-який час, підтверджується і його аналізом польського єврейського права.

Систему польсько-єврейського законодавства вчений ділить на три періоди: Пястів, Ягеллонів і виборної монархії. Упродовж кожного періоду функціонували три антагоністичні «суб'єкти права» — король, дворянство (шляхта) і духовенство. За часів правління Пястів королі надійно захищали євреїв своїми королівськими привілеями. Із занепадом корони в період правління династії Ягеллонів посилилася роль шляхти. Це знайшло своє відображення у статутах і конституціях польського Сейму. Католицьке духовенство та єзуїти, які мали законодавчу владу в період виборної монархії, вороже ставилися до євреїв. Таким чином, легальний статус євреїв віддзеркалював відношення до них домінуючих представників права³⁷.

Представник протилежного позитивізму неоромантичного напрямку в польсько-єврейській історичній думці професор Львівського й доктор Геттінгенського університетів Симон Ашкеназі вважав, що історичний твір має бути водночас тво-

³⁵ Ibid.

³⁶ *Потульницький В. А.* Теорія української політології. С. 24.

³⁷ *Gumpłowicz L.* Prawodawstwo Polskie względem Żydów. S. 3, 4.

ром мистецтва, і що історик повинен уміти захопливо описати хід історичних подій, дати психологічну характеристику діючих осіб тощо. У своїх історичних дослідженнях він ретельно описував також національні легенди і міфи, пов'язані з поняттям символу (наприклад, наполеонівську легенду), які, на його думку, можуть бути «сильніші і правдивіші, ніж правда»³⁸. Тому він приділяв увагу не лише реальним історичним подіям, а й легендам, які творять поруч з фактичними подіями неначе другу правду, часто «важливішу», на його думку, за об'єктивну.

Згідно з неоромантичною традицією ірраціонального розуміння світу, Ашкеназі, так само як і інші неоромантики-ідеалісти, відводив духовній, антиматеріальній силі чільну роль в історії, оскільки, на його думку, ані народи, ані мислителі без ідеалів не можуть існувати. Проте ідеї, щоб існувати і діяти, мають знайти своїх виразників, які їх персоніфікують і за них боротимуться. На думку вченого, поза сферою людського пізнання і досвіду існує призначення, яке керує навіть найвизначнішими людьми. Не визнаючи матеріалістичний ланцюг причин і наслідків як мотор історичного процесу, він зосереджував увагу не на причинах історичних явищ, а на особах і їхніх часто підсвідомих мотивах, на їхніх характерах. Ключову роль в історії, за Ашкеназі, відіграє інтуїція історика, яка має йому підказати, чого саме «національний дух» від нього вимагає. Щодо проблеми занепаду Польщі, Ашкеназі ще в 1890 р. висунув припущення, що головні причини поділів країни крилися не в ній самій, а в сучасній Європі.

Єврейська історична думка в Росії

До початку 1860-х років історіографія російського єврейства не мала ані концепції, ані вивченого та задокументованого кола джерел. Першим, хто здійснив науковий прорив у цій області, був професор Петербурзького

³⁸ *Askenazy S. Napoleon a Polska. Lwow, 1919. T. 3. S. 386.*

університету С. А. Бершадський (1850—1896). Видатний єврейський історик Шимон Дубнов, характеризуючи Бершадського, писав що це «єдиний вчений, який, будучи юристом за фахом і навіть не-євреєм за походженням, все ж таки досить широко зрозумів завдання російсько-єврейської історіографії»³⁹. Інший відомий єврейський історик Юлій Гессен, висловлюючи подяку Бершадському за допомогу у створенні власних праць, писав про свого вчителя: «Народившись у сім'ї священика, яка була сповнена ворожістю до єврейського народу, і ставши його справжнім другом, коли ознайомився з його історією, він збагатив своїми дослідженнями нашу історичну літературу, і його праці, підперті архівними джерелами, спонукали й мене звернутися до вивчення архівних джерел і послугували мені путівником»⁴⁰.

Саме Бершадський уособлював позитивістську течію в російській єврейській історіографії. Ця течія оминула романтизм у його «чистому вигляді», оскільки виникла вже за часів панування позитивістської онтології. Бершадський обстоював думку, що доля євреїв була тісно пов'язана з їхнім ставленням до всіх класів. Воно змінювалося час від часу — від індиферентності до ворожості й, навпаки, від ворожості до толеранції. Кількість єврейського населення, рівень його культури і ступінь захищеності в межах держави також мали неабияке значення. Бершадський виявив і довів існування зв'язку власне єврейської історії з історією суспільно-політичної боротьби в Польщі і звернув увагу на такий важливий чинник, як боротьба всередині самої єврейської общини⁴¹. Відповіді на засадниче питання про походження єврейської окремішності, що входило в коло наукових інтересів Бершадського, можна знайти лише через пізнання й усвідомлення вищенаведених фактів і міркувань.

Бершадський високо оцінив одну з найвідоміших праць Гумпловича, темою якої була правова політика польської держави стосовно єврейства. Зокрема, він схвалював її велику архівно-джерельну базу й «оригінальні погляди» на визначен-

³⁹ Дубнов С. М. Об изучении истории русских евреев и об учреждении русско-еврейского исторического общества. СПб., 1891. С. 32.

⁴⁰ Гессен Ю. История еврейского народа в России. Москва; Иерусалим, 1993. С. 3.

⁴¹ Евреи в России. Историографические очерки. 2-я половина XIX—XX век. Москва; Иерусалим, 1994. С. 186.

ня правових позицій польських євреїв⁴². Разом з тим він трактував теорію Гумпловича про «агентів (посередників) права» як малозрозумілу спробу спростити вирішення надзвичайно заплутаної проблеми, звести її до чіткої, точної формули. Ця формула Гумпловича, за Бершадським, зводиться до думки, що ставлення до євреїв домінуючих класів країн поселення лишалося статичним. Він погоджувався з Гумпловичем в тому, що обмеження щодо євреїв асоціювалися з боротьбою за владу між королями і шляхтою. Бершадський стверджував, що шляхта, а нерідко й духовенство були захисниками євреїв. Це стало ще очевиднішим після Люблінської унії⁴³. Оскільки стосунки між євреями й іншими станами, на думку Бершадського, були далекими від стабільності, він вважає безпідставним ділити історію польського законодавства на три окремі періоди, як це робить Гумплович. Крім того, Бершадський вважав помилковим твердження Гумпловича про те, що єврейські закони були чинними у Великому князівстві Литовському в XVI ст. Бершадський писав з цього приводу, що литовські євреї були «незалежною спільнотою з її власними привілеями, правами та інституціями» до кінця XVIII ст.⁴⁴ Він вважав доцільним обговорювати історію євреїв у кожній країні окремо⁴⁵. Торкаючись питання про економічне становище євреїв у середньовічній Польщі, Бершадський відкидав спроби деяких істориків трактувати євреїв виключно як торговців. Він доводив, що ані торгівля, ані оподаткування сільського господарства не були основним заняттям євреїв у Литві. Оскільки їх участь у торгівлі обмежувалася державою, багато хто з них займався сільським господарством чи промисловістю, розглядаючи торгівлю як приробіток⁴⁶.

Інший визначний російський єврейський історик, засновник народницького напрямку в єврейській історіографії Симон Дубнов (1860—1941) у ранньому періоді своєї творчості іден-

⁴² *Бершадский С. А.* Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии (1388—1569). СПб., 1883. С. 135.

⁴³ *Бершадский С. А.* Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии (1388—1569). СПб., 1883. С. 113, 114, 139, 140, 385.

⁴⁴ Там само. С. 145.

⁴⁵ Там само. С. 153, 154.

⁴⁶ Там само. С. 162, 402, 403.

тифікував єврейське минуле з історією релігії. «Історія єврейського народу, — писав він, — є головним чином історія іудаїзму»⁴⁷. Ранні дослідження Дубнова про єврейську месіанську традицію і хасидизм характеризувалися імплементацією теологічного підходу його вчителів — Греца, Юста та інших гегельянців⁴⁸. Від обґрунтування месіанських тверджень Дубнов перейшов до ширших синтез. «З цього часу (1887 рік. — *В.П.*), — пише він, — я почав займатися широкими темами єврейської історії. Це привело мене від широко трактованої «Історії Хасидизму» до плану написати повну історію євреїв у Східній Європі, і зрештою це надихнуло мене на ще ширший план, щодо написання універсальної історії єврейського народу»⁴⁹. Дубнов обстоював такий підхід до з'ясування історії євреїв, згідно з яким єврейські історіографи мають виступати герольдами ери націоналізму, що вимагала нової історіографії, вільної від апологетичних тенденцій минулого⁵⁰. «Історична свідомість, — стверджував Дубнов, — є основою єврейської національної ідеї, оскільки євреї, залишені без матеріальних ознак нації, об'єднані головним чином спільністю історичної долі»⁵¹. Головна особливість історії євреїв, за Дубновим, полягає в тому, що це історія єдиного у своєму роді бездержавного народу, «який з втратою своєї території не втратив, тим не менше, своєї культурної і національної самобутності»⁵². Для Дубнова історія російського єврейства є «історія євреїв на всіх землях, які входили до складу теперішньої російської держави, тобто в Польщі, Литві і в усій західній Русі»⁵³. Він визначає і хронологічні рамки російського періоду всевітньої історії євреїв: «Історія ця обіймає вісім з гаком століть, починаючи свій відлік приблизно з кінця XI ст., коли перші хрестові походи на Заході загнали масу німецьких євреїв у сусідню Польщу і південно-західну Русь»⁵⁴.

⁴⁷ Дубнов С. Несколько моментов в истории развития еврейской мысли // Русские евреи. 1881. 15 апр. № 16.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Дубнов С. Книга жизни. Воспоминания и размышления. Рига, 1934. Т. 1. С. 107.

⁵⁰ Заседание историко-этнографической комиссии по случаю выхода в свет 1-го тома Регест и надписей // Восход. 1899. 30 дек. № 61—62.

⁵¹ Дубнов С. Книга жизни. С. 115.

⁵² Йоого ж. Об изучении истории русских евреев и об учреждении русско-еврейского исторического общества. СПб., 1891. С. 7.

⁵³ Там само. С. 19.

⁵⁴ Там само.

Принципове значення в концепції Дубнова мала його ідея про нерозривний органічний зв'язок і спільне коріння російського і литовсько-польського єврейства. «Російське єврейство, — пише дослідник, — вийшло з тієї німецько-польської єврейської маси, яка за 800 років створила оригінальну культуру, жила історичним життям, оскільки мала власну суспільну будову, звичаї і мораль, займала особливе соціально-економічне місце у житті народів, серед котрих вона проживала і відрізнялась надзвичайною глибиною духовного, розумового розвитку»⁵⁵. І далі: «Відділити історію євреїв у Росії від історії їх у Польщі та Литві неможливо, тому що євреї всіх цих країн складають, за всієї відмінності місцевих відтінків, одну культурно-побутову одиницю, мають одне спільне минуле, переживали і переживають одні й ті ж самі долі, жили і живуть під однаковим режимом, нарешті, тому, що предки всіх теперішніх «російських» євреїв були польськими євреями на той час, коли теперішня «смуга єврейської осілості» входила до складу Речі Посполитої, так само, як нащадки польських євреїв є сьогодні євреями російськими. Змінилися лише зовнішні політичні умови, але етнографічна єдність залишилася»⁵⁶.

Якщо у з'ясуванні основних моментів історії взагалі, а історії євреїв зокрема, Бершадський полемізував з таким же позитивістом, хоча й польським — Гумпловичем, то народник Дубнов полемізував уже з самим Бершадським. Він сприйняв два основних аргументи Бершадського, зокрема його положення про те, що вивчення правової історії євреїв було життєво необхідним для розуміння їхнього становища у тодішній Росії⁵⁷, а також твердження, що євреї Польщі, Литви і Західної Росії склали «єдину культурну спільноту», визнавав, що їхній статус залежав від соціальних систем цих держав. Хоч Дубнов і піддавав сумніву твердження Бершадського про відсутність слідів консолідації єврейства у Великому князівстві Литовському протягом XIV ст.⁵⁸, він разом з тим погоджувався з ним, що євреї в Литві були

⁵⁵ Дубнов С. Об изучении истории русских евреев и об учреждении русско-еврейского исторического общества. СПб., 1891. С. 31.

⁵⁶ Там само. С. 38.

⁵⁷ Дубнов С. (С. Д.). Рецензия на «Литовские евреи» С. А. Бершадского // Восход. 1883. № 5, 6. С. 28, 29.

⁵⁸ Там само. С. 29.

більш асимільовані, ніж їхні одновірці у Польщі. «В сільськогосподарській Литві з її патріархальними умовами життя, — пише Дубнов, — антагонізм між класами був лише на початку її державного життя. Вони (євреї. — *В.П.*) жили в містах і селах і не дуже виділялися мовою і способом життя від християнського населення, як це сталося потім»⁵⁹. Якщо в XIV—XV ст., зазначає вчений, соціальна і навіть релігійна історія євреїв залежала від їхніх стосунків насамперед з іншими станами, то в XVI—XVIII ст. єврейське життя було значно складнішим феноменом. Саме XVI—XVIII ст., вважає Дубнов, було золотим віком для польсько-литовського єврейства, оскільки цей час знаменував постання і розквіт єврейського самоуправління. Він визнавав певні вади кагалу, який трансформувався в деспотизм стосовно бідних, пригнічуваних протягом усього XVIII ст. Проте насамперед автономні інституції євреїв були агентами цивілізації, які вселяли в самих євреїв повагу до права взагалі⁶⁰. Не була безмежним злом і окремішність. На думку Дубнова, не що інше як солідарність, природна серед людей, які сповідують ту саму віру і разом зазнавали страждань протягом століть, допомогла євреям вижити й уціліти⁶¹. Більше того, саме автономія створила атмосферу, яка дала можливість оригінальній культурі уціліти.

Бершадський не поділяв думки, що євреї були від природи схильні до сепаратизму. Він вказував у своїх дослідженнях на існування кількох бар'єрів — релігійних, соціальних, економічних і лінгвістичних, що сприяли ізоляції литовського єврейства від решти суспільства в XIV—XV ст. Причини консолідації євреїв учений пояснював факторами, зовнішніми по відношенню до єврейської общини; це, на його думку, було логічним продовженням корпоративної ментальності, що проникла у Річ Посполиту в XVI ст. Той факт, що євреї упродовж XVIII ст. прагнули звільнитися від общинної олігархії, на дум-

⁵⁹ *Dubnov S. History of the Jews in Russia and Poland from the Earliest Times to the Present Day. Philadelphia, 1912. Vol. 1. P. 73.*

⁶⁰ *Дубнов С. Что такое еврейская история? Опыт краткой философской характеристики // Восход. 1893. № 12. С. 99, 100; Його ж. Кагальные уставы с конца XVI до XVIII века // Там само. 1894. № 2. С. 104.*

⁶¹ *Dubnow S. The Survival and the Law of Survival // Dubnow S. Nationalism and History: Essays on Old and New Judaism (Ed. Koppel S. Pinson). New York, 1970. P. 325—335.*

ку Бершадського, свідчить про те, що вони не були постійно віддані кагалові. Дубнов, навпаки, вважав, що солідарність пояснювалася специфічністю історичного бездержавного життя євреїв і необхідністю захисту їхнього майна. Він доводив, що боротьба євреїв за власну автономію була характерною рисою їхнього життя ще за 70 років до Різдва Христового; і після того саме вона уможливила існування євреїв як нації, а не звичайної релігійної спільноти в діаспорі. Дубнов, на відміну від Бершадського, засуджував асиміляцію і трактував її навіть як «рівносильну національному самогубству». Саме ці ідеї стали основою для філософії єврейської історії С. Дубнова.

Щоб визначити особливості кожного етапу історії єврейства та умов його розвитку, Дубнов виділяє два найважливіші чинники, які впливали на формування та процес розвитку єврейського етносу. Перший — це навколишнє середовище, другий — визначений національний центр, який впливав на малі центри єврейства. Спочатку це були Ізраїль і Вавилон, потім — Іспанія, Франція, Німеччина, країни Східної Європи. Така методологія вивчення історії диктує вченому необхідність поділити загальну історію єврейського народу на східну і західну⁶². Дубнов вважав, що зміст єврейської історії обмежується «виключно сферою думки»; думати і страждати стало девізом єврейства. Навіть коли євреї втрачали політичну незалежність, сила їхнього інтелекту робила їх унікальними серед інших націй⁶³. Самі ж нещастя, пережиті євреями, мали для них двояке значення. По-перше, євреї були згуртовані разом своєю колективною пам'яттю переслідувань; усвідомлення цієї історії гонінь виховувало і живило «національні почуття» і «національну ідею». Для Дубнова зміцнення національної свідомості залежало від знання історії⁶⁴. По-друге, вивчення історії погромів і вигнань терапевтично діяло на не-євреїв. «Важко ненавидіти або засуджувати єврейську націю за знання й усвідомлення своєї біографії, трагедії і сповненого героїзму свого минулого»⁶⁵. Традиційній періодизації єврейської

⁶² Хонигсман Я. С. Люди, годы, события. Статьи из нашей давней и недавней истории. Львов, 1988. С. 10.

⁶³ Дубнов С. Что такое еврейская история // Восход. 1893. № 10—11. С. 115, 117.

⁶⁴ Там само. С. 120, 121.

⁶⁵ Там само. С. 123, 124.

історії свого вчителя Греца, здійсненій ним відповідно до релігійних епох (Біблійна, талмудична, рабинська і т. ін.), Дубнов протиставив власну періодизацію, виведену ним на базі «гегемоній», або тих країн, які були засадничими у розвитку життя євреїв у певні часи. Це були східні євреї (500—980), сефарди (980—1492), німецько-польське єврейство (1492—1798)⁶⁶. Будучи вигнаним зі своєї батьківщини і розселившись по всьому світу, єврейський народ спромігся, й досі є спроможним, жити незалежним життям. «Єврейська нація, — наголошує Дубнов, — позбавлена географічних кордонів, поставила для себе соціальні й духовні кордони у всіх країнах розсіювання. На місці політичної автономії вона створила для себе соціальну і культурну автономію»⁶⁷. На відміну від Бершадського, який обстоював асиміляційний підхід, Дубнов був прихильником синтезу автономізму, який давав євреям право брати участь у політиці країни проживання й водночас використовувати власну мову, облаштовувати власні школи та інші національні інституції. Автономія, за Дубновим, була «міцним і безперечним правом кожної національної індивідуальності»⁶⁸.

Саме в цьому дуалізмі полягає, за Дубновим, співвідношення між його теорією єврейського націоналізму і його підходом до історії. Він зазначав, що саме «національно-гуманітарна синтеза визначала його історичні концепції»⁶⁹. З іншого боку, його трактування автономізму пояснювалось впливами власного багаторічного дослідження єврейського самоуправління в Польщі і Литві. У другому виданні першого тому своєї «Всемирной истории евреев», що вийшла в Петербурзі в 1910 р., Дубнов сформулював метод дослідження єврейської історії, який відкидав теологічно-літературний підхід його попередників. У цей час Дубнов розглядав «світову історію» як вступ до вивчення історії польських євреїв⁷⁰.

Грунтуючись на соціологічному підході, вчений доводив, що єврейська історіографія була позначена домінуванням двох

⁶⁶ Там само. С. 126, 127.

⁶⁷ *Dubnow S. Letters on Old and New Judaism. First Letter. The Doctrine of Jewish Nationalism // Nationalism and History. P. 84.*

⁶⁸ *Ibid. Fourth Letter. Autonomism: The Basis of the National Program. P. 135, 136.*

⁶⁹ *Дубнов С. Книга жизни. Воспоминания и размышления. Рига, 1934. Т. 1. С. 327, 328.*

⁷⁰ Там само. С. 359—370; *Його ж. Всемирная история еврейского народа от древнейших времен до настоящего. Берлин, 1924. С. 38—39.*

хибних принципів: *теологічного*, який звужував єврейське минуле до антикварного єврейського іудаїзму, трактування цього минулого виключно в дусі Талмуду⁷¹, і *телеологічного*, що зосереджувався на історії євреїв в еміграції. Останній підхід базувався на твердженні, що місія євреїв у світі полягала в демонстрації цінності релігійних ідей і тому була прямо пов'язана з етичними настановами і вивченням єврейської літератури. Обидва підходи нівелювали соціальні, економічні й общинні аспекти життя євреїв, які Дубнов визначав як характеристики нації⁷². Історична методологія, на думку Дубнова, потребувала фундаментальної реформи, покликаної повернути людям їхню історію. Це дасть можливість ученим досліджувати політичні проблеми, що виникають у період державності, нарівні з «духовними і загальнокультурними проблемами часів автономних комун й універсальних національно-культурних союзів»⁷³. До того ж цей новий критичний аналіз історії євреїв вимагатиме замінити домінування релігійно-літературного епохального принципу періодизації. Тут Дубнов певною мірою переглянув свої ранні трактування й удосконалив їх, визначивши чотири основні гегемонії: Палестинську, Вавилонську, Іспанську, Франко-Германську і Польську⁷⁴ і подав також детальніший їх опис. Хоча його сентенції адресувалися школі Греца в єврейській історіографії, проте в них ішлося, насамперед, про критику раціональних підходів Бершадського.

Якщо у своїх спробах періодизувати всесвітню історію євреїв Дубнов ішов слідом за Крохмалом, Грецем та іншими єврейськими істориками, то періодизацію історії єврейського народу в Російській імперії він розробив і подав першим. У цій історії він виділив і обґрунтував п'ять періодів.

⁷¹ Твердження, що саме Талмуд був джерелом усіх бід іудаїзму, теоретично розвивав ще Луджі Чіаріні — італійський абат, професор історії і східних мов Варшавського університету (див.: *Chiarini L. A. Theorie du Judaisme, applique a la Reforme des Israelites de Tous les Pays de L'Europe. Paris, 1830. Vol. 1—2*). Думка Чіаріні була схвально сприйнята в урядових колах Російської імперії під час правління Миколи I. Його праця стала вступом до перекладу Вавилонського Талмуду, який був комісований Миколою I. Докладніше про це див.: *Марек П. Очерки по истории просвещения евреев в России. Москва, 1909. С. 22—25*.

⁷² *Дубнов С. О современном состоянии еврейской историографии // Еврейская старина. 1910. № 2(1). С. 152, 153.*

⁷³ Там само. С. 156.

⁷⁴ Там само. С. 156, 157.

Перший період (1096—1264) — це початок єврейського переселення в Польщу із Німеччини. Він розпочався з першими хрестовими походами, після масових єврейських погромів і завершився створенням у країні єврейської общини й отриманням від короля Болеслава «привілеїв», що стали на декілька століть правовим обґрунтуванням життя євреїв у цій країні.

Другий період (1264—1506) тривав до вступу на престол Сигізмунда Першого Августа. За ці два з половиною століття значно зросла чисельність єврейського населення як у самій Польщі, так і в Литві, а також в українських, російських і білоруських землях, що їм належали. Це був період певної рівноваги. Євреї поступово стали важливою, невід’ємною ланкою економічної системи і побуту держави. Вони динамічно розвивалися, мали власну общинну організацію і жили багатим життям.

Третій період (1506—1648) охоплював події від вступу на престол Сигізмунда Першого до початку «страшної і жахливої різни» — повстання під керівництвом козацького гетьмана Богдана Хмельницького. Як уже зазначалося вище, саме цей період Дубнов вважав «золотим віком» в історії польсько-литовського єврейства. Майже півтора століття євреї користувалися самоуправлінням, надзвичайно зміцнили свій економічний стан, стали безпосередньо впливати на політику країни. Разом з тим, зазначає Дубнов, євреї навіть не усвідомлювали, що перебувають на «вулканічному ґрунті». Вони брали активну участь у польській експансії і опинилися між католицькою шляхтою і «українськими низами» — православним селянством і козацтвом в сенсі соціального, політичного й економічного життя. Водночас економічне ствердження єврейства викликало спротив і гостре невдоволення певних польських кіл, насамперед польського міщанства. Саме цей період, на думку Дубнова, є найважливішим для єврейства, оскільки саме тут «історична оповідь уперше вступає в свої права, вона ґрунтується на майже безперервному ряді документальних даних», зокрема хроніках Натана Ганновера й інших документальних свідченнях про знищення євреїв українцями, про міжетнічні стосунки на землях Польщі та Литви⁷⁵.

⁷⁵ Дубнов С. Об изучении истории русских евреев и об учреждении русско-еврейского исторического общества. С. 43.

Четвертий період (1648—1772) характеризувався знищенням єврейського населення України військами Богдана Хмельницького і не менш кривавою гайдамаччиною (1734—1768), коли українські селяни і козаки знову масово винищували євреїв, зраджених католицьким населенням, на тлі повного занепаду духовних сил общини, фактичного припинення єврейського життя в Україні, масової втечі євреїв у внутрішні райони Польщі й економічної кризи.

П'ятий період (1772—1795) — час поділів Польщі, втрати нею політичної незалежності, перетворення євреїв на російських підданих, появи «смуги осілості». Дубнов наголошував, що саме «з 1795 р. починається історія євреїв держави Російської. Виникає питання, яке ще й досі не знаходить там свого вирішення — «єврейське питання»⁷⁶.

Курс єврейської історії, написаний Дубновим, на нашу думку, можна вважати синтезом романтичної онтології із застосуванням неопозитивістських соціологічних методів (щось на зразок концептуальних схем Грушевського в українській історичній думці). Тому твердження Дубнова, що його висновки «цілком підтверджуються, коли звернутися до історичного матеріалу»⁷⁷, ставилося під сумнів деякими іншими єврейськими вченими, які звинувачували Дубнова в ігноруванні соціальних антагонізмів усередині єврейської громади, штучності його періодизації, непослідовності тощо⁷⁸. Разом з тим значення Дубнова в єврейській історіографії в цілому, безперечно, величезне. Саме він дав східноєвропейському єврейству методологію історичного бачення свого минулого. В одній зі своїх промов 1910 р. він так сформулював свою позицію з цього питання: «Ми станемо творцями нової історії і нової історіографії»⁷⁹. Саме Дубнов остаточно вивільнив єврейську історіографію від впливу

⁷⁶ Дубнов С. Об изучении истории русских евреев и об учреждении русско-еврейского исторического общества. С. 45.

⁷⁷ Dubnow S. Allgemeine Auffassung der Jüdischen Geschichte // Die Älteste Geschichte des Jüdischen Volkes. Berlin, 1925. B. 1. P. 18.

⁷⁸ Див., напр.: Levenberg S. The Historian of Russian Jewry // Dubnow Simon. The Man and the World (Ed. Aaron Steinberg). Paris, 1963. P. 185—187; Mahler R. A History of Modern Jewry. 1780—1815. New York, 1971. P. 11, 12; Salo W. Baron. Emphases in Jewish History // History and Jewish Historians: Essays and Addresses. Philadelphia, 1964. P. 78.

⁷⁹ Дубнов С. О современном состоянии еврейской историографии. С. 158.

німецько-єврейської історіографічної традиції (як колись Грушевський вивільнив українську історіографію від російської традиції) і від обмежень власних ранніх концепцій. Єврейська історіографія в Росії, так само як і в Польщі, постала, але її розвиток скоро був припинений війною і революцією.

Єврейські історики, які відігравали провідну роль у Радянському Союзі, були тісно пов'язані з Бундом, а також з іншими некомуністичними лівими партіями⁸⁰. Зокрема, відомі радянські історики єврейства 1920-х років Сосіс і Гейлікман були вихованцями Бунду.

Ізраїль Сосіс очолював дослідницьку роботу в галузі єврейської історії в Академії наук Білорусії. У складі лівого крила Бунду він перейшов у 1921 р. до єврейської секції РКП(б) і практично очолив там науково-дослідницьку роботу в галузі історії і культури. Ще в дореволюційні роки він активно співпрацював з «Єврейской стариной», де в 1914—1916 рр. надрукував серію статей, присвячених єврейському суспільному рухові, участі євреїв у революційному русі в Росії, а також історії національної літератури й журналістики⁸¹. Бундівський підхід до вирішення національного питання виходив головним чином з відомого принципу «нейтралітету», згідно з яким виживання нації або асиміляція уявлялись непередбачуваними процесами, що мало повністю виключати будь-яке офіційне втручання⁸². Разом з тим Бунд вимагав створення єврейських шкіл та інших автономних установ. Лідери Бунду вважали, що політична організація має сенс лише в межах конкретної держави, і тому рішуче виступали проти створення міжнародних єврейських організацій, навіть як робітничих партій однопартійців. Результатом цих постулатних уявлень стало зосере-

⁸⁰ Див.: Гринбаум А. Еврейская наука и научные учреждения в Советском Союзе. 1918—1953. Москва; Иерусалим, 1994. С. 82.

⁸¹ Сосис И. Общественные настроения «эпохи великих реформ» // Еврейская старина. 1914. Вып. 1—4; Його ж. Национальный вопрос в литературе 60-х гг. // Там само. 1915. Вып. 1; Период «обрусения». Национальный вопрос в литературе 60-х — нач. 70-х гг. // Там само. 1915. Вып. 2; На рубеже двух эпох. Национальный вопрос в литературе конца 70-х гг. // Там само. 1915. Вып. 3, 4; Период кризиса. Общественные настроения в литературе 80-х гг. // Там само. 1916. Вып. 1.

⁸² Гринбаум А. Еврейская наука и научные учреждения в Советском Союзе. С. 82.

дження зусиль радянських єврейських істориків на дослідженні історії євреїв Росії і Польщі, які у своїй масі розмовляли мовою ідиш. Вивчалася історія простих людей, а не рабинів та вчених (почесної еліти), як це робили дослідники єврейства в Німеччині або модерністи⁸³. Акценти робилися на місцевому, регіональному, що виявилось, наприклад, у запровадженні таких термінів, як «литовсько-білоруське єврейство» (введений Ізраїлем Сосісом у 1920-х роках)⁸⁴. Сосіс розробив програму збору і видання івритом з перекладом ідишем текстів, що ілюстрували соціальні конфлікти в білоруському регіоні. В 1929 р. була видана мовою ідиш написана Сосісом історія єврейських общин у Російській імперії в ХІХ ст.⁸⁵ Хоча Сосісу й доводилось у рамках своєї схеми мати справу з піднесенням Бунду та сіоністського руху, проте свою історію він завершив на межі століть, коли і Бунд, і сіоністський рух перебували на стадії становлення. Висловлюючи свою позицію щодо історії Бунду, до якого входив і сам Сосіс, автор обмежився дипломатичною заявою, що «радянське культурне будівництво робить непотрібним бундівську вимогу автономії»⁸⁶.

Як стверджував Сосіс, всесвітня історія в душі Дубнова або Греца була безглуздою абстракцією; історію євреїв слід розглядати в контексті їхнього конкретного оточення⁸⁷. Звідси випливає, що найбільш «доцільною» галуззю досліджень як з теоретичних, так і з практичних міркувань була історія євреїв у Росії, а також у Польщі до її поділів. Що ж стосується дослідження історії інших країн, то Сосіс не поширював на них своєї концептуалізації з цілком очевидних причин — небезпеки пробудження сіоністських почуттів і вторгнення до сфери, що вважалася прерогативою орієнталістів Москви і Петербурга з їхніми традиційними школами.

⁸³ Гринбаум А. Еврейская наука и научные учреждения в Советском Союзе. С. 83.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Сосис И. Ди гешихте фун ди идише гезелшафтлехе штремунген ин Русланд ин ХІХ й.х. Минск, 1929.

⁸⁶ Там само. С. 196.

⁸⁷ Сосис И. Цу дер антвиклунг фун дер идишер хисториографіе. Вайсрусишер мелухе-университет. Педагогішер факултет. Идише секціе. Шриффт 1929. № 1. С. 12.

Тим не менше, навіть така «діалектична» щодо радянської влади пробундівська історія Сосіса викликала серйозну критику радянських єврейських дослідників. Сосісу інкримінували «нейтральну» термінологію, вихваляння Бунду, тенденцію отождолення Бунду з єврейським робітничим рухом, використання терміна «єврейський» в підкреслено націоналістичній манері, скажімо, вживання «єврейські суспільні тенденції» замість «суспільні тенденції серед євреїв»⁸⁸. Підставою для більш серйозної і конкретної критики, спрямованої проти Сосіса, було його розуміння «кагалу» — традиційного єврейського общинного інституту як такого, що здійснював не експлуаторську, а національно-захисну функцію, направлену проти російських і польських панів, а заодно й українських селян⁸⁹.

Іншим діячем Бунду, який посів чільне місце і в радянській історіографії, був Т. Гейлікман. Розробляючи тему економічної експлуатації, він поділяв бундівську теорію «подвійного гніту», згідно з якою єврейський робітник за часів царизму зазнавав не лише національного гніту, внаслідок дискримінаційного законодавства імперії щодо євреїв, а й соціального — з боку єврейської буржуазії⁹⁰. Гейлікман стверджував, що саме марксистська історіографія уможливило аналіз експлуатації євреями не-євреїв і визнавав, що він багато в чому завдячує Покровському і його підходові до оцінки історичних явищ, у становленні свого бачення фактів і подій, пов'язаних з історією євреїв⁹¹.

У 1930 р. вийшов друком російською мовою переклад з ідиш книги Т. Гейлікмана «История общественного движения евреев в Польше и в России». Вона являла собою нарис історії євреїв, починаючи з їхньої появи у Польщі в VII ст. і до XVIII ст. «У світлі марксистсько-ленінського вчення про сутність держави, класової диктатури, нації і релігії знайшли своє вирішення і багато проблем єврейської історії», — писав автор, підкреслюючи той факт, що у своєму дослідженні він

⁸⁸ Гринбаум А. Еврейская наука и научные учреждения в Советском Союзе. С. 87.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Гейликман Т. Гешихте фун дер гезелшафтлехер бавегунг фун ди идн ин Пойлн ун Русланд. Москва. 1926. С. 8.

⁹¹ Гринбаум А. Еврейская наука и научные учреждения в Советском Союзе. С. 88, 89.

спирався на праці російських істориків, насамперед М. Покровського. «Діалектичний метод у застосуванні до єврейської історії, — зазначав Гейлікман, — у першу чергу ставить своїм завданням вивчати її не ізольовано і відокремлено, а в тісному й органічному зв'язку з історією народів, серед котрих проживали євреї»⁹².

Перед дослідниками єврейської історії, на думку Гейлікмана, стояло два основні завдання. По-перше, при вивченні історії євреїв будь-якої країни враховувати зміни й еволюції, викликані в єврейському суспільному житті тими історичними процесами, що відбувалися в житті корінної нації. По-друге, розкривати соціальні суперечності, що висвітлювали класову боротьбу в самому єврейському середовищі. Оскільки визнання існування класової боротьби серед євреїв суперечило тезі ослаблення самої солідарності всіх євреїв перед загрозою національної небезпеки, переслідувань і гонінь на цьому ґрунті, Гейлікман підтримував у своїх дослідженнях стару бундівську і разом з тим загально-соціалістичну ідею про подвійний гніт нижчих станів єврейського населення як пануючими класами національної більшості, так і власне єврейськими заможними класами⁹³. Більше того, він наголошував, що єврейські можновладці, скориставшись безправністю нижчих станів, намагалися зміцнити своє соціальне становище⁹⁴.

Намагаючись поєднати доктрину Бунду з марксистською доктриною, Гейлікман заперечував концепцію історії єврейського народу, висунуту єврейським Грушевським — Шимоном Дубновим. Як уже йшлося вище, Дубнов у ряді своїх праць проголосив доктрину історичного матеріалізму безпідставною й антинауковою, оскільки вона ставить вузький економічний фактор на чолі історичного прогресу, намагаючись підпорядкувати йому весь складний і багатогранний процес соціальної і духовної еволюції⁹⁵. Щодо можливості

⁹² Гейликман Т. История общественного движения евреев в Польше и России. Москва; Ленинград, 1930. С. 2, 3.

⁹³ Ганелин Р. Ш., Кельнер В. Е. Проблемы историографии евреев в России. 2-я половина XIX — 1-я четверть XX века. Москва; Иерусалим, 1994. С. 233, 234.

⁹⁴ Там само. С. 234.

⁹⁵ Dubnova-Erlich Sofia. The Life and Work of S.M. Dubnov. Bloomington, 1991. P. 100—112.

застосування доктрини історичного матеріалізму з метою концептуалізації вивчення історії євреїв, Дубнов стверджував, що «вся історія євреїв є протестом проти цієї доктрини, хоча вона й здобула багато adeptів серед нащадків єврейського народу попри свою ненауковість»⁹⁶. Визнаючи залежність єврейської історії від процесу історичного життя інших народів, на території яких мешкали євреї, Гейлікман, проте, заперечував виключне значення цього впливу як політичного феномена, що визначав історію єврейського народу саме з політичного погляду, вважаючи, що це суперечило б принципів історичного матеріалізму⁹⁷. Заперечуючи Дубнову і Ключевському, які вважали, що асиміляція євреїв у Західній Європі була прямим наслідком політичного чинника — утвердження нового класу, що управляв суспільством унаслідок завоювання, Гейлікман удавався до аргументації Плеханова, згідно з якою «можливі наслідки політичного факту заздалегідь визначаються економічним моментом», і стверджував, що асиміляція євреїв у Західній Європі була пов'язана з розвитком великої промисловості⁹⁸. «В Росії ж, — писав Гейлікман, — вони (євреї. — *В.П.*) — не тільки не асимілювалися, а й перетворили чужий діалект на свою національну мову»⁹⁹. Характеризуючи єврейську общину, Гейлікман визнавав той факт, що ця община в тій же середньовічній Польщі була утворена на зразок общин Західної Європи, перетворившись певною мірою у державу в державі з функціями законодавства, суду й оподаткування. Проте перетворення кагалу в автономну організацію на території Польщі та України він пов'язував насамперед з економічними причинами особливостей як польської історії, так і єврейської общинної автономії, а вже потім із реальними причинами перетворення кагалу в автономну організацію, які корінилися передусім у державному ладі Речі Посполитої.

⁹⁶ Ганелин Р. Ш., Кельнер В. Е. Проблемы историографии евреев в России. С. 232.

⁹⁷ Там само.

⁹⁸ Там само. С. 232, 233.

⁹⁹ Гейликман Т. История общественного движения евреев в Польше и России. С. 8.

На відміну від російської, німецької та французької історичної думки, для яких питання інтеграції власної історії у світову стояло на першому плані, перед єврейською історичною думкою, так само як і перед українською, стояло завдання емансипувати свою історію від історії домінуючих націй, а вже потім намагатися інтегрувати власну національну історію у світову. В єврейській історичній думці єврейське народництво і неоромантизм вели боротьбу проти позитивізму. При цьому, як і у випадку з українською історичною думкою, ця боротьба велася і в Росії, і в Австрії, а згодом і в Польщі. До початку Другої світової війни найвидатніші історики єврейського народу виводили різні схеми і періодизації світової та єврейської історії. Лише зі створенням держави Ізраїль і появою істориків-інтеграторів, таких як Сало Барон, єврейська історична думка на цьому першому етапі інтеграції зуміла інтегрувати власну історію у світову, і спромоглася діалектично підійти до вирішення проблеми еліти і народу. Разом з тим єврейська історична думка в Росії і Польщі, інтегруючи свою історію в європейську і світову, хоча й не обминала проблем спільної українсько-єврейської історії, проте у своїх версіях відтворення цієї історії не проводила жодної соціальної, ідеологічної чи іншої диференціації в середовищі українського народу та його еліти. Досліджуючи питання відносин між двома етносами, вона концентрувалася головним чином на погромах євреїв, учасниками яких були українці, не проводила чіткого розмежування між українцями і росіянами, а головне, цілковито ігнорувала той факт, що український народ, як і інші європейські народи, мав у ті часи, коли еліта ідентифікувалась зі станом, а не з нацією, свою вищу станову представницьку еліту — аристократію (шляхту), з її власними домаганнями, соціальною, етнічною та регіональною диференціацією, що спромоглася збудувати обидві держави, які витворив упродовж своєї історії український народ — княжу і козацьку.

Взагалі російська, польська, німецька, французька і єврейська історіософії розробляли, насамперед, власні моделі і конструкції, на основі яких інтегрували власну національну історію у світову. В цьому процесі інтеграції всі вони так чи інакше торкалися проблем історії України,

трактуючи останню або зі своїх позицій вищої сили і домінації, або власної ідентифікації, пошуків власних коренів, які, як правило, включають іншу ідентифікаційну схему (в даному випадку українську) лише в тих елементах, що вписуються у власну. Тому, як правило, ці елементи дуже рідко бувають фундаментальними. Французькі та німецькі дослідники, за невеликим винятком, сприйняли російську, а не українську версію інтеграції власної історії у світову; поляки і євреї займалися власною схемою ідентифікації.

Досвід німецької і французької історичної думки, на відміну від російської, єврейської чи польської, навпаки, показує нам, як можна було на черговому витку наукових революцій успішно інтегрувати власну історію у світову і вийти на раціональні інтегративні теоретичні наукові конструкції історичної науки. Якщо у Франції Токвіль і Тен уже почали інтегративне осмислення власної і світової історії у їхній діалектиці, що привело до появи школи Анналів, а в Німеччині Ріккерт і Віндельбанд створили універсальну синтезну онтологію, що сприяло появі схеми Ясперса, то неоромантизм і позитивізм у російській, єврейській чи польській історичній науці значно довше шукали точки зближення і порозуміння.

Західноєвропейські вчені, сприймаючи саме російську сторону інтеграціоністського «дзеркала», затінили у своїх історіях українську сторону, таку ж інтегруючу і традиційну. Не враховували вони і той факт, що ця, українська сторона є більш давньою і правомірною, оскільки безпосередньо пов'язана традиційним територіальним зв'язком з Київською Руссю. Чи не єдиним винятком у цьому плані був англійський історик Тойнбі. Він визнавав рівноправність як «старокиївського», так і «московського періодів» руської історії, і української, і російської версій ідентифікації зі світовою історією, вважаючи, що вони приречені завжди разом співіснувати, зберігаючи водночас свою окремішність. Усім іншим ученим, погляди яких ми з'ясували тут, бракувало у висвітленні минулого України насамперед урахування фундаментальних інтеграціоністсько-традиціоналістських елементів української історичної схеми.

Аналіз бачення історіософії німецькими, французькими, російськими, польськими, єврейськими дослідниками і співвіднесення їхніх історіософських структур з історією України засвідчують, що всі вищезазначені історіософії відносили Україну до «неісторичних» народів, оскільки ніколи не існувало власне української версії всесвітньої історії з особливим узглядненням, яка була б водночас прийнятною і для всього світу і для України і відповідала б її реальній, раціональній історії.

Тому в наступній частині книги ми розглянемо ті фундаментальні елементи української історії, які цілком або частково ігнорувалися у власних інтеграційних схемах домінуючих, споріднених і підкорених по відношенню до України націй.

Частина третя

Інтелектуальні
впливи
Заходу
на духовне
життя
української
еліти
в XVII—XVIII ст.

Відомо, що не завжди ті чи інші явища в житті народів, держав та їхніх еліт можна пояснити впливом сучасних, модерних умов та пертурбацій їхнього формування. Досить часто вони пов'язані з умовами постання цих трьох феноменів у середньовіччі, а то й давніші часи, і визначити дію кожного з них нерідко буває дуже важко. Саме в XVI—XVII ст. в Європі розвивається таке явище, як протестантизм, який дає поштовх для появи таких нових на той час теорій філософської і теологічної науки, як раціоналізм, пієтизм, преромантизм та ін. Вплив нових теорій і вчень глибоко позначився як на світогляді політичних, духовних та наукових еліт, так і на особливостях їхнього зростання, формування, розвитку, тягlosti і т. ін. Не були винятком у цьому процесі й Україна та інші держави, які поряд з нею визначали хід як української, так і світової історії. Тому хронологічно ми починаємо свою працю XVII ст. — часом поширення перших впливів протестантської науки з її новітніми на той час філософськими теоріями і системами на Україну, Росію та інші народи Європи.

XVII—XVIII ст. в історії міжнародних відносин України, Росії, Польщі та заангажованих у трикутник цих відносин країн досить часто трактуються в науці як період боротьби між Росією і Польщею за Україну, де останній відводиться роль, так би мовити, «пасивного чинника», «жертви, яка впала від ударів хижих сусідів» і т. ін.¹

Спробуємо подивитися на цю проблему з позицій самої української освіченої еліти того часу. Покладемо за мету крізь призму аналізу творів її представників і тогочасних подій відтворити саме їхній, традиційно український погляд на проблеми протистояння Польщі, Росії та України. Розглянемо роль релігійного чинника у цьому протистоянні, оскільки він багато в чому визначав тоді державні відносини, зокрема протистояння православ'я і католицизму, місце протестантизму в цій боротьбі, а також вплив породжених ним новітніх теологічних і філософських систем на трансформації інтелектуального життя України, а через неї — і Росії.

¹ Докладніше про постановку цієї проблеми див.: *Потульніцький В. А.* Інтелектуальні впливи Заходу на духовне життя української еліти XVII—XVIII ст. // *Київська старовина.* 2001. № 1—5.

РОЗДІЛ 1

Німецькі впливи на українське інтелектуальне життя в XVII — на початку XVIII ст.

Даючи характеристику XVII століттю в історії Європи, український вчений Юрій Шевельов писав: «Це була доба — XVII сторіччя, — коли формувалися національні держави на Заході, але в ідеології панували універсалістичні концепції. Київ, відроджений осередок України, стояв перед очима тогочасного українця другим Єрусалимом. Він був центр церкви, значить — центр культури. Звідти мав возсіяти світ на весь християнський світ. Ворогом були турки, що володіли греками і християнським Близьким Сходом. Знаряддям, я повторюю, знаряддям возвищення другого Єрусалиму — Києва — мала стати Москва. Її військова сила мала здійснити програму української інтелігенції. Безнастанні заклики до боротьби проти турків і татар у проповідях Галятовського, Барановича і всіх українських проповідників XVII ст., ба навіть і самого Стефана Яворського — не загальники, як може тепер здатися, і не результат татарських наскоків на Україну, а насамперед вияви цієї універсально-християнської ідеології. Україна Богдана Хмельницького мала подолати щонайменше Польщу, Туреччину і Москву. Вона це здійснювала. Військово вона змагалася з Польщею і Туреччиною. Було актом державного розуму спробувати скорити Москву іншими методами»². В культурній експансії на Москву

² Юрій Шерех (Шевельов). Москва, Маросейка // Хроніка 2000. 1995. № 1. С. 169.

головним союзником українських учених, які розглядали Москву як частину Києва, виступала Німеччина. Українські культуртрегери постійно відчували підтримку з боку німецької науки.

Українсько-німецькі стосунки на ґрунті політичних та релігійних інтересів

Українська козацька держава, організована Богданом Хмельницьким, у своїй боротьбі проти католицької Польщі спиралася на союз з протестантськими державами. Зберігся цікавий лист Олівера Кромвелля до Богдана Хмельницького від 1650 р., де лорд-протектор Англії називає українського гетьмана «*xterminator sacerdotum Romanorum, persecutor ethicorum, Antechristiet Judeorum*» (винищувач священства Римського, переслідувач народу нехристиянського іудейського)³. Так, очевидно, уявляли собі релігійну політику Богдана Хмельницького на Заході.

Щодо шведсько-українських відносин, то їх першим започаткував король Густав-Адольф у 1626 р., всіма способами намагаючись через литовських протестантів і царгородського патріарха Кирила Лукариса налагодити стосунки з українськими козаками з метою включити їх до антикатолицької ліги⁴. Після смерті короля в 1632 р. його політику, що започаткувала проукраїнську традицію в шведській політиці і тривала аж до Карла XII, продовжував канцлер Густава-Адольфа герцог Оксенштїерна, який також шукав союзу з козащиною, як великою і дуже активною антикатолицькою силою⁵. Кирило Лукарис, що мав давні зв'язки в Україні і брав участь у Брестському церковному соборі в 1596 р., був відомий своєю прихильністю до протестантизму і ворожістю до Риму. Обіймаючи в 1621—1638 рр. патріарший престол у Царгороді (перед тим він був патріархом Александрійським), Лукарис близь-

³ Киевская старина. 1882. Т. 1. С. 212.

⁴ Грушевський М. С. Історія України. Львів, 1922. Т. 8. С. 36.

⁵ Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні. Київ, 1992. С. 102.

ко зійшовся з голландським послом у турецькій Порті Корнелієм Газа, який був визначним діячем антикатолицької ліги і також намагався залучити до здійснення своїх політичних планів українську козачину⁶. Кирилу Лукарису приписували сповідання віри, складене в кальвіністському дусі в 1629 р., проте сам він заперечував автентичність цього сповідання, приписуючи його появу інтригам єзуїтів⁷. Пізніше православний собор в Єрусалимі в 1672 р. цілком реабілітував Лукариса від закидів у неправослав'я⁸.

Водночас встановити безпосередні зв'язки з українськими козаками намагався і трансільванський князь Бетлен Габор — протестант і діяльний учасник антикатолицької ліги. Йому вдалося за посередництва царгородського патріарха Кирила Лукариса переслати через Крим і Москву листа козакам⁹. Проте в Києві цей лист потрапив до рук архімандрита Києво-Печерської лаври Петра Могили, який займав цілком лояльну позицію щодо Польщі й тому не дав листу ніякого ходу¹⁰. Відомо, що митрополит Петро Могила, будучи вихованим у католицькій школі, все своє життя залишався прихильником католицької культури і церковності. Тогочасна католицька школа, відреставрована єзуїтами, була для нього взірцем, ідеалом, до котрого він намагався по можливості наблизити свою церкву, водночас залишаючи її бездоганно православною з догматичного погляду¹¹. Строго зберігаючи непорушність православної догматики, Могила прагнув, аби українська церква за дисципліною, практикою і освітнім рівнем не поступалася католицькій. В церковній адміністрації він, за прикладом католицької церкви, обстоював абсолютну автократичну владу митрополита і єпископів, неприхильно ставився до участі світських елементів у церковних справах, обтинаючи претензії братств щодо впливу на

⁶ *Doroshenko D. Svensk-ukrainska förbindelser under 1600-ock 1700-talen // Historisk Tidskrift. Stockholm, 1937. H. 2. S. 129—150.*

⁷ *Соколов І. Українська церква та грецький схід в XVI—XVII ст. // Записки історично-філологічного відділу Української Академії Наук. Київ, 1929. Т. 1. С. 71—84.*

⁸ *Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні. С. 103.*

⁹ Там само.

¹⁰ *Крип'якевич І. Українські козаки в європейських політичних планах // Записки НТШ. Львів, 1914. Т. 117—118. С. 65—114.*

¹¹ *Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні. С. 98; Його ж. Історія України-Руси. Т. 6. С. 478; Т. 8. Ч. 2. С. 99.*

ці справи¹². Як зазначав М. С. Грушевський, це був реакційний напрям, який наробив великої шкоди. Він відірвав українську церкву від народного життя, звівши до найменших розмірів діяльність братств й участь громади в церковних справах і розірвавши зв'язки з козаччиною, яка була виразником національних та соціальних змагань українського народу тих часів. Замкнена у своїх канонічних привілеях, зреформована Моголою українська церква в усьому мусила шукати допомоги і підтримки у чужої влади: польської, а пізніше московської. Через те вона згодом так легко піддалася зросійщенню і стала простою галуззю царської адміністрації¹³.

У своїй просвітницькій діяльності, так само як і в області церковної науки, Могола виявився реакціонером: від реформаційних течій він повернув до латинської середньовічної схоластики; замість вести українську школу і письменство до нової європейської науки, представлені тоді головним чином німецьким протестантизмом, Могола надовго прикував їх до схоластичних католицьких зразків. Видатний російський дослідник Флоровський писав із цього приводу: «Його (Моголи. — В.П.) колегія зробилася справжньою латинською школою: її латинізування відбувалося не лише в мові і теології, але також й у всій релігійній психології: при тому навіть душа українського народу підлягала латинізуванню. Все це робилося в ім'я всезагальної національно-політичної боротьби проти Риму і Польщі»¹⁴. Та попри всі свої негативні сторони, діяльність Петра Моголи мала величезне значення для піднесення освітнього рівня українців і відновлення їхнього духовного життя. Сама наука в Київській Академії, особливо після введення в ній викладів із філософії і теології, незважаючи на свій схоластичний характер, послужила доброю підготовкою до сприймання нових філософських течій, головним чином німецьких, які все більше проникали в Україну з кінця XVII ст.¹⁵ Основний твір Моголи «Православное исповедание веры католической и апостольской церкви восточной» був визнаний православною ієрархією як виклад православної догматики.

¹² Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні. С. 99.

¹³ Там само. С. 101.

¹⁴ Florowskij G. Westliche Eiflüsse in der Russischen Theologie // «Kyrios». 1937. Н. 1. С. 7.

¹⁵ Чижевський Д. Філософія на Україні. Прага, 1928. С. 59.

Написаний під значним впливом західної (католицької) теології, він містив у собі й певні філософські елементи¹⁶.

Повертаючись від цієї короткої характеристики Могили, яка була нам необхідна для розуміння мотивації його намагання не дати повернути Україну в антипольському й антикатолицькому напрямі, до нашого викладу, слід зазначити, що аспірації протестантів в українську сторону на цьому не припинилися. Одному з учасників переговорів, французькому гугенотові Жакові Русселю, який після смерті Бетлен Габора перейшов на службу до Густава Адольфа, вдалося восени 1630 р. направити до українських козаків таємну місію. Ця місія заявила, що шведський король, взявши на себе протекторат над євангелістами і православними в Польщі, був би радий мати козаків співниками в боротьбі за права обох релігій і звертається до них у цій справі по рекомендації царгородського патріарха¹⁷. Одначе місія потрапила до козаків саме в той нещасливий для них час, коли вони щойно програли війну з Польщею і мусили укласти з нею угоду, основним пунктом якої була повна лояльність щодо Польщі. Тому козаки поставилися до шведських пропозицій негативно¹⁸. Ще не знаючи про результати місії, висланої Русселем, Густав-Адольф направив другу місію, цього разу вже через Царгород, сподіваючись на активне сприяння Лукариса, який мав вплив на українських козаків і на Москву, в підтримці спільної справи протестантів і православних супроти католиків¹⁹. Проте й цього разу не вдалось дійти до чогось позитивного.

В 1650 р. ініціативу до зав'язання відносин виявила українська сторона — гетьман Б. Хмельницький, а в 1657 р. утворився вже нормальний союз між Україною, Швецією і Трансільванією з метою спільної боротьби проти Польщі, причому вже в тому самому році союзні війська окупували Краків і Варшаву²⁰. Причина всіх цих акцій полягала в тому, що гетьман Богдан Хмельницький, який після Переяславської Ради

¹⁶ Його ж. Нариси з історії філософії на Україні. Нью-Йорк, 1991. С. 33.

¹⁷ Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні. С. 104. Крип'якевич І. Вказ. праця.

¹⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 8. Ч. 1. С. 131—132.

¹⁹ Його ж. З історії релігійної думки на Україні. С. 104—105; Про всі ці заходи Бетлена Габора і Густава-Адольфа зібрав відомості І. Крип'якевич. Див.: Крип'якевич І. Українські козаки в європейських політичних планах // Записки НТШ. Т. 117—118. С. 65—114.

²⁰ Doroshenko D. Svensk-ukrainska förbindelser under 1600-ock 1700-talen // Historisk Tidskrift. Stockholm, 1937. H. 2. S. 129—150.

швидко розчарувався в московській протекції, повів свою власну, незалежну від Москви політику, метою якої був поділ Польщі між Швецією, Бранденбургом, Трансільванією і Україною. Гетьман вступив у безпосередні відносини з курфюрстом Бранденбурзьким, який прагнув використати польсько-українську війну перш за все для того, щоб позбавити Східну Пруссію васальної залежності від Польщі. В Берліні починають вивчати події, що відбуваються в Україні, і реляції пруських політичних агентів містять докладні відомості про події в Польщі і в Україні²¹. Хмельницький вів переговори не лише з курфюрстом, розглядаючи його як потенційного союзника у війні з Польщею. Він намагався втягнути до коаліції проти Польщі також і Литву через її фактичного керівника, князя Януша Радзивілла, лідера литовських протестантів²². Таку саму пильну увагу до подій, що відбувалися в Україні, почала виявляти й австрійська дипломатія. До столиці Хмельницького Чигирини прибув цісарський посол барон Парчевич²³. У 1671 р. гетьман Петро Дорошенко також звертався до курфюрста Фрідріха-Вільгельма з пропозицією прийняти протекторат над Україною, щоб допомогти їй відбитися від Польщі²⁴. Нарешті шведсько-український союз 1708 р. завершив ці політичні зв'язки між Україною і протестантськими державами, в яких Україна шукала підтримки проти Польщі та Москви.

Німці в рядах культурних діячів в Україні

Окрім політичних зносин із протестантським світом, величезне значення для релігійного, наукового й узагалі духовного українського життя мали впливи німецької школи та освіти, які дедалі посилювали-

²¹ Див.: *Oljantchyn Domet*. Die neuen Quellen zur Erforschung der Beziehungen zwischen der Ukraine und dem Grozen Kurfürst // *Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin*. Berlin, 1927. В. 1.

²² *Опянчин Д.* Українсько-бранденбурзькі взаємини в XVII столітті // *Записки НТШ*. Львів, 1931. Т. 151. С. 151—179.

²³ *Pejaczevich J.* Peter Freiherr Parchevich // «*Archiv für Österreichische Geschichte*» 1880. Dr. A. Pribram. Die Berichte der Kaiserlichen gesandten Franz von Lisota aus den Jahren 1655—1660. Wien, 1887.

²⁴ *Кревецький І.* Під захистом великого Курфюрста. До політики П. Дорошенка // *Записки НТШ*. Львів, 1914. Т. 117—118. С. 127—136.

ся з другої половини XVII ст. Науково-освітні зв'язки українців з протестантськими країнами мають свою давню історію. Українські землі і під польсько-литовським пануванням не переривали культурних та економічних зв'язків із Заходом. Поряд з представниками польсько-литовської аристократії у німецьких та італійських університетах навчаються й представники української молоді. В списках студентів Лейпцизького і Віттенберзького університетів імена українців наявні уже в 1498—1534 рр., у Кенігсбергу — від 1544 р.²⁵ Студенти, що навчалися у XVI—XVII ст. у німецьких протестантських університетах, здебільшого були носіями протестантизму в українських землях²⁶. Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького і довголітні війни України з Польщею послабили на деякий час безпосередні культурні зв'язки із Заходом, у тому числі й рідшими стали подорожі молоді за кордон. Проте незабаром, з певним стишенням політичних катаклізмів, ці зв'язки знову відновились. Тоді як національне життя на західноукраїнських землях, що залишилися під Польщею, дуже ослабло і занепало, на східних і центральноукраїнських землях, які творять свою автономну українську козацьку державу під протекторатом московського царя, спостерігається його розквіт.

З кінця XVII ст. з кожним роком зростає потік української молоді, що виїжджає на навчання до Німеччини. Головний контингент цих студентів дає саме українська козацька держава (інакше — Гетьманщина, що обіймала дві пізніші губернії — Чернігівську і Полтавську). За підрахунками дослідників кількість студентів-українців, які навчалися в університетах та інших навчальних закладах Німеччини (Кенігсберг, Лейпциг, Марбург, Росток, Гейдельберг,

²⁵ Певні відомості про студентів-українців, які навчалися в німецьких університетах у XV—XVIII ст., подали на основі джерельних матеріалів, у тому числі матрикулів та інших документів Д. Олячин та І. Лоський. Див.: *Oljantchyn D. Aus dem Kultur und Geistesleben der Ukraine* // *Kyrios*. 1937. N. 3. S. 265—278; N. 4. S. 354—366; *Лоський І.* Українці на студіях у Німеччині в XVI—XVII ст. // *Записки НТШ*. Львів, 1931. Т. 151. С. 99—110.

²⁶ *Липинський В.* Аріянський соймик у Киселині на Волині в маю 1638 р. (Причинок до історії аріянства на Україні). Львів, 1910. С. 1—17; *Лоський І.* Юрій Немирич — канцлер Великого Князівства Руського // *Хроніка 2000*. Київ, 1995. N 1. С. 121—131.

Кіль, Страсбург, Віттенберг, Бреслау, Данциг, Геттінген, Галле, Йена), з середини XVII ст. до кінця XVIII ст. сягає 450 осіб²⁷. У цьому духовному зближенні з німецькою наукою велику роль відіграв Кенігсберг зі своїм університетом Альбертіна, котрий вже з перших років заснування традиційно приділяє пильну увагу вивченню східного православ'я. Засновник університету (1544) король Альбрехт Пруський всіляко сприяв поширенню протестантизму на сході і зв'язкам із «греками», на що був наставлений університет Альбертіна²⁸, де з кінця XVI і до кінця XVIII ст. навчалось 250 українських студентів. Сам же Кенігсберг не лише здавна був осередком культурних і торговельних зв'язків між Україною і Німеччиною, а й виконував функції головного морського порту для українського експорту до Західної Європи.

Духовні та наукові зв'язки між Кенігсбергом (й узагалі Східною Пруссією) і Україною особливо посилювалися у другій половині XVII ст. Тоді освічені пруссаки, виходячи з науково-релігійних інтересів, приставали до українського культурно-національного руху, переїздили в Україну і вливалися у лави українських культурних діячів.

Найбільш відомий серед них — архімандрит Києво-Печерського монастиря Інокентій Гізель, один із найвидатніших церковних діячів другої половини XVII ст.²⁹ Виходець із Пруссії, Гізель здобув першу освіту на батьківщині, але вже з 30-х років його діяльність пов'язана з Києвом³⁰. Завдяки своїм здібностям Гізель невдовзі опиняється в гурті молодих людей, що належали до оточення митрополита П. Могили, під його керівництвом прилучилися до оновлення православної церкви

²⁷ Слід зазначити, що йдеться лише про тих 450 студентів, імена яких вдалося встановити на основі матрикулів. Див.: *Oljantchyn D.* Aus dem Kultur und Geistesleben der Ukraine // *Kyrios*. 1937. N. 3. S. 265—278; N. 4. S. 354—366; *Лоський І.* Українці на студіях в Німеччині в XVI—XVII ст. // *Записки НТШ*. Львів, 1931. Т. 151. С. 99—110.

²⁸ *Грушевський М.С.* З історії релігійної думки на Україні. С. 105.

²⁹ Біографію Гізеля див.: *Аскоченский В.* Киев и его Академия. Киев, 1856. Т. 1; *Сумцов Н.* К истории восточно-русской литературы XVII в. Киев, 1885; *Його ж.* Інокентий Гизель // *Киевская старина*. 1884. Т. 10.

³⁰ Пруської версії походження Гізеля дотримується більшість дослідників у тому числі Сумцов, Лоський і Грушевський. Див.: *Грушевський М.С.* З історії релігійної думки на Україні. С. 105. Натомість *Домет Оляничин* вважає, що Гізель народився у Вільні, в православній родині. Див.: *Оляничин Д.* Невзгляднені дані до життя Архімандрита Інокентія і Євстахія Гізелів // *Наша культура*. Варшава, 1935. Кн. 9. С. 570—571.

в Україні³¹ і студіювали у знаних зарубіжних університетах. Достеменно невідомо, де саме навчався Гізель, проте є незаперечним фактом, що він здобув блискучу як на той час освіту, вирізнявся серед своїх сучасників енциклопедичними знаннями³². На початку 1640-х років Гізель бере участь у відкритому науково-теологічно-філософському диспуті. Його опонентом був один із найвідоміших католицьких теологів Микола Чіховський. Диспут тривав три дні й завершився перемогою Гізеля³³. Ця перемога принесла вченому славу одного з найстійкіших оборонців православної віри.

Після смерті Петра Могили Гізель обійняв посаду ректора Київського колегіуму, заснованого митрополитом³⁴. Упродовж кількох років він очолював цей славнозвісний український навчальний заклад, зі стін якого вийшов цілий ряд видатних українських церковних діячів, письменників і політиків.

У 1656 р. І. Гізель став настоятелем-архімандритом знаменитого Київського Печерського монастиря, який безпосередньо підлягав (ставропігія) Константинопольському патріархові. Будучи цілком незалежним від місцевих церковних ієрархів, він міг вільно розпоряджатися майном найбагатшого монастиря в Україні. Нарешті, як старший управитель церковної друкарні Гізель очолював все книговидавництво в тогочасній Україні³⁵. Звичайно, архімандрит Києво-Печерського монастиря брав активну участь і в політичному житті. На той час більша частина вищого духовенства України добровільно стала знаряддям чужої влади і виступала в перших рядах тих, хто обстоював необхідність московського правління. Гізель не належав до їх числа. Хоча він і був рішу-

³¹ *Loskyj Ihor. Zur Geschichte der kulturellen Beziehungen zwischen Deutschland und der Ukraine im 17. und 18. Jahrhunderts //Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift für Polen (Hrsg von Alfred Lattermann). Pozen, 1935. N. 29. S. 153.*

³² Дослідники із цього приводу приводять різні дані. Так, єпископ Є. Болховитов вважає, що Гізель навчався в єзуїтській колегії у Львові (див.: *Исторический словарь религиозных писателей России. Петербург, 1827. Т. 1. С. 197*). Такої ж думки дотримується й Аскоченський (див.: *Аскоченский В. Вказ. праця. С. 102*). Сумцов вважає, що Гізель навчався в Англії (див.: *Сумцов Н. К истории... С. 3*). Ігор Лоський, посилаючись на німецького дослідника Гофмейстера, який знайшов ім'я Інокентія Гізеля у матрикулах Ростоцького університету (*Hofmeister (Hrsg). Matrikeln der Universität Rostock. Rostock, 1895. B. 3. S. 98*), стверджує, що Гізель закінчив студії Ростоцького університету (див.: *Loskyj I. Op. cit. S. 153*).

³³ *Loskyj I. Op. cit. S. 153.*

³⁴ *Ibid. S. 153—154.*

³⁵ *Ibid. S. 154.*

чим прихильником союзу з царем, проте «його бажання служити Москві мало чітко окреслені межі. Воно закінчувалося там, де проходили найважливіші національні інтереси України»³⁶. Стосовно церковної політики, то вона, на його думку, мала полягати в тому, щоб зберегти самостійність української церкви, захистити її від посягань Московського патріархату. Як церковний діяч він обстоював суто номінальне підпорядкування Київської метрополії константинопольському патріархові. Гізель залишив по собі ряд праць, найвідомішою з яких був «Синопис» — суто теологічний полемічний твір, що побачив світ у 1674 р. У ньому автор вперше зробив спробу систематизувати історію Східної Європи, і насамперед України³⁷. Інша книга вченого «Мир с богом человеку» (1669), написана з позицій захисту моралізму і рішучої критики догматизму, була в 1690-х роках заборонена московською цензурою³⁸. Як письменник і старший управитель бібліотеки і друкарні Печерського монастиря, Гізель брав найдіяльнішу участь у духовно-культурному житті України. Найвідоміші письменники і вчені зверталися за порадами і підтримкою до київського архімандрита, видавали свої праці в очолюваній ним друкарні³⁹.

За своїми науково-філософськими поглядами Гізель був одним із перших раціоналістів. Визнаючи створення світу Богом, він водночас вважав, що в природі все відбувається за органічно притаманними їй принципами і законами, котрим певним чином підкоряється сам Бог⁴⁰. Гізель обґрунтував ідею

³⁶ Сумцов Н. К истории восточно-русской литературы XVII в. С. 12.

³⁷ Цей твір Гізеля зазнав нищівної критики Михайла Грушевського (на нашу думку, незаслужено), який, розглядаючи працю і консервативні завдання самого архімандрита печерського поза контекстом його часу з позицій українського націоналіста ХХ ст., писав: «„Синопис“ з наукового погляду надзвичайно убогий, напускав баламуцтва мішаниною подій українських і московських, зате обвиняв все відродження, всю вікову боротьбу українського народу з польською навалю, всю історію козаччини (до козаччини могилянський гурт взагалі ставився неприязно), — отже позбавляв покоління українського громадянства якого-небудь політичного, чи національного проводу» (див.: *Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні*. С. 102).

³⁸ Там само. С. 105.

³⁹ *Losskyj Ihor. Zur Geschichte der kulturellen Beziehungen zwischen Deutschland und der Ukraine im 17. und 18. Jahrhunderts*. S. 154.

⁴⁰ *Кралюк П. М. Место социализма в культурно-просветительском процессе на Украине в первой половине XVII в. // Отечественная мысль эпохи средневековья (историко-философские очерки)*. Сборник научных трудов. Киев, 1988. С. 273.

цілісності й неподільності душі людини, вважаючи, що тіло отримує життя на тій стадії ембріонального розвитку, коли вже сформовані всі його органи, і з приходом душі в ньому закладаються і починають здійснюватися її вегетативні, чуттєві, а після народження людини — і розумові функції⁴¹. Гізель трактував людину як гармонійну єдність матеріального і духовного начал, показував залежність мислення від тіла, підкреслював важливу роль тіла і його органів у процесі пізнання. У цьому процесі діяльність зовнішніх почуттів, що відбувається в результаті впливу на них об'єктів довкілля, у Гізеля нерозривно пов'язана з діяльністю внутрішніх почуттів, а в процесі складної взаємодії з останніми активний інтелект відтворює свої образи, так звані інтеллігібельні види, що сприймаються пасивним інтелектом⁴². Всі зовнішні й внутрішні почуття, на думку Гізеля, матеріальні і виникають як реакція на нервові подразнення, джерелом яких є мозок, у котрий і передаються почуття. Мозок — це орган і суб'єкт внутрішнього почуття. Від його діяльності, вважає Гізель, залежать функції інтелекту, оскільки вони здійснюються під впливом фантазії⁴³. Тут, не доводячи до кінця виявлений ним зв'язок чуттєвої діяльності з інтелектуальною, Гізель розриває його. Він стверджує, що активний інтелект, лише побічно використовуючи діяльність фантазії, сам по собі відтворює раціональні види⁴⁴. Тим самим Гізель обґрунтовував можливість самостійної, незалежної творчої інтелектуальної активності людини, її право творити власну ідентичність, бачення, право і державу.

Інший німець, який прибув на службу до України і перейшов у православну віру, також пруссак із Кенігсберга Адам Зернікав⁴⁵, був сучасником Гізеля. За іншими даними, Адам Зернікав (1652—1691) походив з Торуня, був військовим інженером і теологом, навчався, окрім Кенігсберга, та-

⁴¹ *Стратий Я. М.* Ренессансно-гуманистические представления о сущности человека и смысле его жизни в духовной культуре Украины во второй половине XIV — первой половине XVII в. // Там само. С. 292.

⁴² Там само. С. 293.

⁴³ Там само. С. 293—294.

⁴⁴ Там само. С. 294.

⁴⁵ Грушевський вважає, що прізвище «Зернікав» означає походження, тобто «родом з Чернігова» (див.: *Грушевський М. С.* З історії релігійної думки на Україні. С. 105—106).

кож в Йєні, Оксфорді, Лондоні й Парижі, де опановував теологію і військові науки, подорожував й Італією та іншими країнами Європи⁴⁶. Проте нам видається найбільш імовірною версія, що спирається на документальні джерела. В них стверджується, що Зернікав народився 11 вересня 1652 р. у Кенігсберзі в родині золотих справ майстра Хрiстiана Зернікава з Гольштейна і Марії, уродженої Тамм⁴⁷. У 1669 р. Зернікав вступив до Кенігсберзького університету на факультет філософії і теології, де студіював у професорів Дрейєра і Зейдлера, які хоча й були офіційно лютеранами, проте навчали його «замість беззаперечного авторитету Лютера захищати також і вчення отців церкви»⁴⁸. Саме під впливом своїх учителів, зокрема професора філософії Дрейєра, Зернікав вивчав історію східного християнства, ознайомився з викладом греко-православної церковної доктрини Митрофана Хриstopулоса в Хелмштедті⁴⁹. Це посилювало його інтерес до православної віри, який він задовольняє в університетах Оксфорда і Лондона. У знаменитій Бодлеан-бібліотеці Оксфордського університету Зернікав мав нагоду ознайомитися з працями отців церкви і релігійними полемічними трактатами. Під впливом полемік і поглибленого вивчення теорії та філософії релігії Зернікав дійшов висновку, що зерно істини знаходиться саме у східному православному вченні, і прийняв рішення перейти до православної церкви. «Краще бути останнім рабом під православ'єм, — писав учений у своєму щоденнику, — аніж де-небудь інде найвпливовіше місце посідати»⁵⁰.

Вирішивши переїхати кудись у православні краї, Зернікав спочатку подався до Москви, в якій убачав центр східної православної церкви, а згодом — до України. В 1680 р. він опиняється в Чернігові, де у нього склалися приязні стосунки з тодішнім єпископом Лазарем Барановичем. Це відкрило Зернікаву двері до впливових кіл православної церкви і гетьман-

⁴⁶ Див.: *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба // *Записки НТШ.* Праці історико-філософiчної секції. Нью-Йорк, 1960. Т. 170. С. 161.

⁴⁷ Принаймні так писав сам Зернікав у своєму щоденнику. Див.: *Адам Зернікав.* Щоденник // *Записки Київської Академії.* 1860. Т. 3.

⁴⁸ *Losskyj Ihor.* Zur Geschichte der kulturellen Beziehungen zwischen Deutschland und der Ukraine im 17. und 18. Jahrhunderts. S. 154—155.

⁴⁹ *Ibid.* S. 155; Див. також: *Грушевський М. С.* 3 історії релігійної думки на Україні. С. 106.

⁵⁰ *Losskyj Ihor.* Zur Geschichte der kulturellen Beziehungen zwischen Deutschland und der Ukraine im 17. und 18. Jahrhundert. S. 155.

ської держави⁵¹. Гетьман Іван Самойлович, дізнавшись про глибокі знання Зернікава в галузі інженерії і фортифікації, звернувся до нього з пропозицією відмовитися від своїх московських планів і вступити до нього на службу⁵². Зернікав працював у гетьмана як військовий інженер, зокрема збудував і укріпив Батуринську фортецю, розробляв плани укріплення київських оборонних споруд для захисту міста від турецьких нападів⁵³.

Проте не лише військово-інженерними знаннями прислужився Зернікав новій батьківщині. Він отримував також багато літературних і полемічних замовлень, зокрема брав участь у полеміках із католиками, написав низку теологічних і філософських трактатів. Найвідомішим твором, що вийшов з-під пера Зернікава, було «Походження Святого Духа від Отця». Написаний латинською мовою, він присвячувався основному пунктові розходження між православною і католицькою догматикою і мав великий вплив на українську богословську думку XVIII ст. як найавторитетніша з усіх праць Київської школи⁵⁴. Щоправда, у той час праця поширювалась лише у рукописних копіях і вийшла друком лише через сто років (у 1774 р.), коли митрополит Київський Миславський передав Кенігсберзькій друкарні необхідні кошти на її видання⁵⁵. Зернікав помер у 1691 р. в Батуринському Крупицькому монастирі, де незадовго до смерті прийняв чернецтво⁵⁶.

Проте Гізель і Зернікав були не єдиними німцями, які брали активну участь у духовному житті України. Так, Самійло Величко згадує про німця Міхаеля, що служив органістом у Києві, і згодом, «полишивши лютеранство», став монахом Києво-Печерського монастиря⁵⁷. Саме через цього Міхаеля, чи Михайла, як його називали в Україні, передавав свої листи до Київського митрополита Варлаама Ясінського інший прус-

⁵¹ Оглоблин О. Вказ. праця. С. 155.

⁵² *Losskyj Ihor. Zur Geschichte der kulturellen Beziehungen...* S. 155.

⁵³ *Ibid.*

⁵⁴ *Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні.* Нью-Йорк, 1991. С. 33.

⁵⁵ Оглоблин О. Вказ. праця. С. 161; *Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні.* С. 106.

⁵⁶ Оглоблин О. Вказ. праця. С. 161.

⁵⁷ Літопис Самійла Величка. Київ, 1855. Т. 3. С. 141.

сак — магістр філософії і кандидат теології Пруської Кенігсберзької Академії Йоханн Ернст Грабе⁵⁸.

Грабе у своїх ідентифікаційно-релігійних пошуках, відкинувши лютеранство, став ретельно вивчати інші релігії, й, очевидно, зупинився на православ'ї, як і багато інших його земляків. Намір перейти у православ'я виник у нього в період глибоких сумнівів у справах віри і збігся з цілим рухом у цьому напрямі, що охопив певні кола у Кенігсберзі. Між Києвом і Кенігсбергом склалися зносини не тільки торговельні: разом з українськими купцями Кенігсберг відвідували священики і монахи. Один із них — Ісаакій Васиневич, ігумен Кронського монастиря, що на Ковенщині, служив, як видно з опублікованої Величком переписки, посередником між кенігсберзькими прихильниками православ'я і київськими духовними колами. Згадується ще якийсь отець Рафаїл, який виконував таку ж посередницьку функцію. Котрийсь із них і навернув Грабе у православ'я в 1690 р., хоча це навернення було таємним і не остаточним⁵⁹. На початку 1693 р. Грабе надумав переїхати в Україну, щоб там формально прилучитися до православ'я. Він пише у листі до митрополита Ясинського, що таких, хто хоче виїхати в Україну, є понад п'ятнадцять осіб, без урахування дітей і слуг.

Лист до митрополита датований 4 лютого 1693 р., а 10 лютого того ж року в листі до свого «духовного отця», професора Київської академії Йосифа Кроковського, Грабе писав, що «даремною була би та наука, котра не могла би застосовуватися на практиці. Той не має нічого спільного з наукою, хто не може застосувати її в житті»⁶⁰. Кроковський був одним із провідних «раціоналістів» Київської академії і висував твердження про можливості науки перетворювати світ за своїми законами. Розмірковуючи про сутність нового, учений, хоча й не применшував значення авторитетів минулого, тим не менше вважав, що важливим є не стільки авторство того чи іншого винаходу, скільки той факт, що цей винахід є справжнім, істинним. «Арістотель першим відкрив суть силогізму, — зау-

⁵⁸ *Losskyj Ihor. Zur Geschichte der kulturellen Beziehungen. S. 155—156.*

⁵⁹ Літопис Самійла Величка. Київ, 1855. Т. 3. С. 142.

⁶⁰ *Захара И. С. О предмете и задачах логики в Киево-Могилянской академии // Отечественная мысль эпохи средневековья (историко-философские очерки). Сборник научных трудов. Киев, 1988. С. 303.*

важував дослідник. — Але ж багато людей і зараз можуть відкривати сутність речей, котрих ми не знаємо»⁶¹. Кроковський розумів раціоналізм як обов'язкове поєднання здорового глузду, природної логіки з логікою штучною, удаваною. «Набуваючи удавану логіку, — зазначав він, — ми робимо висновки краще і точніше. І це пов'язано з твердженням Арістотеля, котрий говорив, що природа вдосконалюється мистецтвом і тим набуває те, чого їй не вистачає»⁶². Віддаючи належне в раціоналізмі природній логіці, здоровому глузду, Кроковський все ж уважав його складовою частиною раціоналізму, так само як і удавану мистецьку логіку, логіку як науку про закони і форми людського мислення, головним завданням якого є справжнє, істинне пізнання навколишньої дійсності. Без цієї мистецької логіки, вважав Кроковський, «наш розум сам по собі, будучи оповитий густою темрявою, неспроможний досить чітко пізнавати власні атрибути будь-якої речі»⁶³.

У листах до Кроковського і митрополита Ясинського Грабе пояснює причину свого розриву з лютеранською конфесією. Він посилається на слова блаженного Августина про неможливість спасіння поза православною церквою, і заявляючи, що сумніви в правдивості лютеранської науки охопили його вже шість років тому, він пристає до характеристики Теодора Студита стосовно лютеранства: «До сходу вони не пристали, заходу вони зреклися, від церковного тіла себе відрізали і стали чужі самому Христу». Не бажаючи далі блукати в темряві, Грабе хоче спастися через прилучення до православної церкви, яка сповідує справжню христову науку; він не прилучився до римської церкви, бо вважає, що вона сама винна в тому, що відлучилася від східної церкви і відкинула причащення крові Господньої з чаші. Крім того, він не може погодитися і з догмою римської церкви про походження Святого Духа також і від Бога-сина. Грабе просив митрополита дати змогу не тільки йому, а й цілому ряду поважних осіб у Кенігсберзі знайти собі притулок у Києві. Тоді б вони переїхали в Україну і широко прилучилися до православної віри, а їхній приклад наслідували б інші»⁶⁴.

⁶¹ Захара И. С. О предмете и задачах логики. С. 304.

⁶² Там само. С. 306.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Літопис Самійла Величка. С. 141—145.

У листі до Йосифа Кроковського Грабе писав, що минуло вже три роки, як він навернувся у православ'я, і тепер бажає переїхати до Києва, тож просить поклопотатися за нього перед митрополитом⁶⁵. Величко у своєму «Літописі» умістив також лист від лютеранина з Кенігсберга Йоханна Філіпа, який іменував себе «викладачем теології», до якоїсь духовної особи в Києві. У листі також ішлося про перехід у православ'я і переїзд в Україну⁶⁶. Лист не датований і, вміщуючи його, Величко висловлює припущення, що він був написаний раніше, аніж листи Грабе⁶⁷. Повертаючись до долі Грабе, слід зазначити, що України він так і не дістався. Не позбавившись теологічних сумнівів, він уже був готовий перейти у католицтво, але його утримав Кенігсберзький професор Спенер, який переконав Грабе, що в Апокаліпсисі, де говориться про занепад Риму, мається на увазі Рим не християнський, а поганський. Грабе закінчив свої пошуки в питаннях віри тим, що виїхав у 1697 р. до Англії, де перейшов у англіканство і нарешті знайшов свій ідеал християнської церкви. Помер він у Лондоні в 1711 р.

Не переїхав в Україну з невідомих нам причин і Філіп. Тим не менше, як видно з їхніх численних листів та інших джерел, у Кенігсберзі в останні десятиліття XVII ст. постала ціла громада освічених міщан, які підтримували тісні зв'язки з київським православним духовенством і виявляли готовність до переходу (а багато хто й переходив) у православ'я. Величко наводить лист гетьмана Мазепи до московського уряду від 21 січня 1694 р., у якому повідомляється, що «на цих днях» прибув до Батурина «німець з Кенігсберга, підданий курфюрста Бранденбурзького, один з тих, що, покинувши Лютерову ересь, хочуть прийняти православіє, і сам він, приїхавши сюди, вже став сином східної церкви». Посилаючись на слова прибульця, гетьман повідомляв, що в Кенігсберзі та його околицях є ще кілька німців, які хочуть прийняти православ'я⁶⁸. Відомо, що гетьман Мазепа охоче брав до себе німців, які служили військовими лікарями, інженерами,

⁶⁵ Літопис Самійла Величка. С. 146—148.

⁶⁶ *Loskyj Ihor. Zur Geschichte der kulturellen Beziehungen.* S. 156.

⁶⁷ Літопис Самійла Величка. С. 148—154.

⁶⁸ Там само. С. 216—217.

архітекторами, художниками⁶⁹. Так начальником артилерії у резиденції Мазепи Батурині був німець — капітан Конігсек, який віддав життя за свою нову вітчизну — Україну. Його ім'я згадується серед інших імен козацьких офіцерів, які разом з Мазепою намагалися звільнити Україну з-під влади Росії і загинули під час оборони Батурина від армії Меншикова⁷⁰. Також вірою і правдою служив гетьманові Мазепі німецький офіцер Фрідріх⁷¹.

Впливи протестантської науки на українське духовне життя

Німецькі раціональні впливи поширювалися й на середовище українських церковних ієрархів, теологів, філософів, які брали активну участь не лише в релігійному, а й політичному житті як України, так і всієї Російської імперії.

Вплив протестантських ідей на самих оборонців православ'я був незаперечним ще наприкінці XVI ст. З цього погляду особливий інтерес викликає відомий «Аpokрїсїс» Христофора Філарета, написаний у відповідь на книгу єзуїта Петра Скарги про Берестейський собор 1596 р.⁷²

Як відомо, унія розділила єдину раніше православну людину на два табори, в кожному з яких були теоретики, котрі намагалися довести хибність доказів протилежної сторони. Обидва табори претендували на право успадкування традицій давньої Київської церкви⁷³. Уніатсько-католицькі полемісти звертали увагу на тяглість унійної ідеї ще від часів Флорентійського собору, мотивуючи цим правомірність прийняття унії. Православні у свою чергу спиралися на традиції і кано-

⁶⁹ Літопис Самійла Величка. С. 370.

⁷⁰ *Losskyj Ichor*. Zur Geschichte der kulturellen Beziehungen. S. 156.

⁷¹ *Ibid.*

⁷² Книга Скарги вийшла друком 1597 р. у Кракові двома виданнями — руському і польському, і складалася з двох частин. Див.: *Mironowicz A.* Prawoslawie a unia za panowania Jana Kazimierza. Białystok, 1997. S. 28.

⁷³ З найновіших праць, що висвітлюють польську перспективу цього питання, див.: *Hryniewicz W.* Przeszłość zostawie Bogu. Unia i uniatyzm z perspektywy ekumenicznej. Opole, 1995.

нічну єдність із Царгородським патріархатом. Із проголошенням нової церкви різко збільшується кількість полемічних трактатів, які досягають свого апогею на зламі XVI—XVII ст. Саме на цей період припадає розквіт Острозької академії, де було написано більшість творів православних теоретиків-полемістів⁷⁴.

Христофор Філарет — псевдонім українського шляхтича і депутата сейму Мартина Броневського, ревного протестанта. Він виступав посередником у переговорах між лідером протестантів Великого князівства Литовського князем Христофором Радзивілом і главою православних українців у Польщі князем Костянтином Острозьким. За дорученням князя Острозького, який не завагався доручити захист справи православних протестантові, Броневський і написав свою книгу, що вийшла 1597 р. польською мовою у Вільні, а в 1598 р. — українською мовою в Острозі. Це був досить обширний трактат, у якому Броневський, полемізуючи зі Скаргою, викладав теоретичні канони православної церкви взагалі і доводив правомочність Берестейського собору, тобто його православної частини, бо православні відокремилися від прихильників церковної унії, скликали свій окремий собор і викляли на ньому уніатів. Саме в «Аpokrīsis» була сформульована програма, на яку впродовж десятиліть спиратиметься українська опозиція⁷⁵. «Аpokrīsis» справив велике враження на сучасників і викликав цілу полемічну літературу. Католики доводили, що Броневський рабськи наслідував Кальвіна й у своїх виступах проти папської влади цілком списував цілі уступи із знаменитих «Institutiones» Кальвіна; інші знов-таки дорікали авторові «Аpokrīsis» у наслідуванні Лютера. Російський дослідник Соколов, провівши докладний аналіз «Аpokrīsis» і порівнявши його крок за кроком з писаннями Лютера і Кальвіна, дійшов висновку, що Броневський не списував ні з того, ні з іншого, а писав свій твір цілком самостійно, тільки іноді беручи з «Institutiones» Кальвіна окремі думки; іноді він наслідував відомого голландського теолога професора Lubertus Sibran-

⁷⁴ *Kempa A.* Konstanty Wasył Ostrogski (ok. 1524 / 1525—1608) wojewoda kijowski i marzalek ziemi wołyńskiej. Torun, 1997. S. 164.

⁷⁵ *Ibid.* S. 546—549.

duš'a (1556—1625), автора антипапського трактату «De Para Romano libri decem» (1594)⁷⁶. Проте скрізь, комбінуючи запозичені думки і аргументи по-своєму і залишаючи за собою широке поле самодіяльності, він брав у інших те, що входило в укладений ним наперед план, змінюючи деякі уступи власними доказами і міркуваннями. Його виклад спокійний і безсторонній. Взагалі, на думку дослідників, автор «Апокрісис», вихований на класичній протестантській літературі, цілком засвоїв її науковий дух і напрям і виявив самостійність у дослідах, глибину і продуктивність думки, багатство і барвистість слова. Дотепний, невичерпний у думці і слові, він кожну запозичену думку і фразу переробляє, асимілює, розвиває або скорочує. Він бере з протестантських творів те, чого не було в українській богословській літературі, і до чого вона сама скоро б не дійшла, «зриває з них найкращий світ» і, доводячи таким чином свій твір до висоти самого зразка, робить дорогоцінний внесок у свою рідну науку, оскільки щодо безсторонності і благородної толерантності стоїть «Апокрісис» вище від усіх сучасних йому протестантських і католицьких творів⁷⁷.

Саме такі теоретики як Броневський та його сучасники спромоглися стати речниками української культурної експансії в Росію. Поєднання богословських православних поглядів з найновішими протестантськими філософськими доктринами дало їм можливість не лише бути «конкурентноспроможними», на відміну від російських православних теологів, з ідеями європейських мислителів, а й робило їх єдиними промоторами західної науки в Росію. «Великий і розмаший план культурного завоювання розлогої і військово сильної Москви, — зазначав професор Шевельов, — був задуманий українською інтелігенцією ще з кінця XVI ст. Не без впливу цього плану був спинений рух літературної мови в напрямі наближення її до народної, і були відновлені церковнослов'янські початки літературної мови трудами Лаврентія Зизанія, Памви Беринди, а передусім Мелетія Смотрицького... Справжнє поле для діяль-

⁷⁶ Соколов И. Отношение протестантизма к России в XVI и XVII веках. Москва, 1880. С. 437—441.

⁷⁷ Там само. С. 440—441; Florowskyj G. Westliche Einflüsse in der russischen Theologie // Kyrios. 1937. Heft 1. S. 6.

ності відкрилося після Переяслава. Переяслав став передумовою української культурної інвазії. Харлампович підрахував, що в другій половині XVII ст. в самому тільки місті Москві було 7 монастирів, повністю заселених українцями та білорусами, а один із них навіть був переданий у зв'язку з цим у відання Малоросійського приказу... Заснована 1685 р. Московська академія, пізніше відома під назвою Слов'яно-греко-латинської, після короткого періоду, коли нею керували греки брати Ліхуди, а потім ніхто не керував, від 1700 р. перейшла повністю в українські руки. Протягом наступних 64 років вона мала 19 ректорів, з них один був грек, два — росіяни, а решта 16 — українці, вихованці Київського колегіуму»⁷⁸.

Сучасник Броневського, видатний український філолог і церковний діяч Мелетій Смотрицький (1578—1633), вихованець німецьких університетів, спочатку також виявив себе палким прихильником протестантизму. Син відомого ученого Герасима Смотрицького — одного з активних учасників гуртка вчених, що діяв при дворі князя К. Острозького, Мелетій Смотрицький був відправлений коштом князя на навчання до єзуїтської колегії у Вільні, а потім до Німеччини, де він студіював в університетах Віттенберга, Липська і Вюрцбурга. Там він ґрунтовно ознайомився зі слабкими сторонами римо-католицизму. З іншого боку, йому імпонувала самодіяльність німецьких протестантів у справах віри, що помітно відрізнялася від рабського послуху духовенства в католиків. У 1610 р. вчений повернувся на батьківщину і невдовзі зайняв почесне місце серед діячів православної партії, прославившись своїм знаменитим «Тренос'ом» — плачем православної церкви над відступництвом своїх синів від батьківської віри (1610). Разом з тим М. Смотрицький, як вихованець німецьких протестантських університетів, на відміну від свого попередника Мартина Броневського і наступника — Феофана Прокоповича, відмовився служити справі духовного зближення православних українців з раціональними вченнями протестантів і через четверть віку після виходу «Апокрісис» виступив завзятим його противником.

⁷⁸ Юрій Шерех (Шевельов). Москва, Маросейка // Хроніка 2000. 1995. № 1. С. 167.

Серед українських церковних діячів, чия діяльність проходила в загальному контексті впливів протестантської науки, слід у першу чергу назвати і Феофана Прокоповича — ідейного творця і духовного натхненника перетворень, здійснених у руслі європеїзації імперії Петром I. Після закінчення Київської академії Прокопович виїхав до Риму і перейшов у католицтво, щоб бути допущеним до богословських студій. Вступивши до єзуїтської колегії св. Атанасія, він привернув до себе увагу значними успіхами у класичній філології, філософії і теології. У 1702 р., попри заманливі пропозиції єзуїтів, учений повернувся в Україну, де відновився у православ'ї і почав викладати в Академії⁷⁹.

Прокопович підтримував тісні зв'язки з протестантськими теологами і філософами-протестантами, зокрема з ученим Буддеусом, професором в Галле, а пізніше в Йені. Буддеус був близький до німецького пієтизму, приятелював з Франке — головою німецького пієтизму в Галле, і називав останнього найбільшим теологом Німеччини⁸⁰. Прокопович був добре знайомий з дослідженнями багатьох сучасних йому протестантських учених — теологів і філософів, передусім англійських і німецьких, зокрема Квенштедта (1582—1637) і Гергарда (1617—1688). Обидва були відомими протестантськими теологами XVII ст., і Прокопович користувався їхніми працями, складаючи повну систему богослов'я під час своїх викладів у Академії⁸¹. Шведський дипломат часів Карла XII Цедергельм, який особисто знав Прокоповича, свідчить, що він був не лише добре ознайомлений з основними думками праць згаданих вище протестантських учених, а й неодноразово користувався ними при обґрунтуванні тієї чи іншої позиції в дипломатії чи політиці⁸². Взагалі, університет в Галле був однією з тих інституцій, установи і порядки якої Прокопович хотів використати як зразок при заснуванні шкіл і

⁷⁹ Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні. Київ, 1992. С. 112.

⁸⁰ Чистович И. Феофан Прокопович и его время. Сборник статей, читанных в отделении русского языка и словесности Императорской Академии Наук. СПб., 1868. С. 44, 626. Див. також: *Wotschke Theodor. Der Pietismus in Moskau* // *Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift für Polen*. Posen, 1930. H. 18. S. 85.

⁸¹ Чистович И. Вказ. праця. С. 18, 626. Грушевський М. С. Вказ. праця. С. 113.

⁸² *Harald Hjärne. Ett svenskt vittnesbörd om holsteinska partistämplingar i Rusland* // *Historiska Studier. Festskrift tillagnad Carl Gustaf Malmström*. Stockholm, 1897. S. 1—34.

реорганізації всієї системи освіти в Росії⁸³. Під час свого перебування в Німеччині, де він зупинився, повертаючись додому після навчання в єзуїтів у Римі, Прокопович познайомився з творами відомого німецького теолога початку XVII ст., професора Віттенберзького університету Майснера. Саме твори Майснера відкрили Прокоповичу науковість і критичність євангелізму, що протистояв католицькій схоластиці і єзуїтській практиці, римським претензіям і реакціонерству⁸⁴. В Німеччині майбутній реформатор величезної імперії познайомився також з писанням інших видатних протестантських теологів — професорів Віттенберзького університету Хемніца, Гунніуса, професорів Страсбурзького університету Даннгауера і Шмідта. Всі ці німецькі теологи були прихильниками чистоти лютеранського віросповідання і вели гостру полеміку з католиками та кальвіністами⁸⁵.

Перед своїм поверненням до Києва, Прокопович, щоб стерти неприємне враження, яке могло справити там його перебування в єзуїтській колегії, прийняв чернецтво по православному обряду в Почаївському монастирі на Волині. Єзуїтська наука ніскільки не навернула його до католицизму, зате дала змогу близько ознайомитися з її методами і способами навчання і виховання. Натомість ознайомлення з протестантською теологією зробило його прихильником протестантизму. В Києві Прокопович отримав у 1704 р. кафедру піітики в Академії. Пізніше він почав викладати тут також риторику, філософію, фізику і математику⁸⁶. У своїх лекційних курсах і в підручнику піітики Прокопович рішуче засуджував шаблони і схоластичну рутину, виступав проти обскурантизму і заскорузлості. У своєму курсі «*De arte poetica*» (1705) він радив поетам наслідувати кращим зразкам грецької і римської літератури, творам представників доби Відродження. Досить часто покликався він і на авторитет Еразма Роттердамського. Прокопович і сам писав поетичні твори, зокрема елегії, українською мовою і латиною, створив патріотичну драму з української історії «Володимир», яку присвятив гетьманові Мазепі. Головним мотивом цієї драми була

⁸³ *Wotschke Th.* Op. cit. S. 86.

⁸⁴ *Harald Hjärne.* Op. cit. S. 26.

⁸⁵ *Ibid.* S. 27.

⁸⁶ *Грушевський М. С.* З історії релігійної думки на Україні. Київ, 1992. С. 112.

згадка про славне минуле Києва як духовного центру всієї української землі і прославлення великого гетьмана Мазепи за його покровительство науці і мистецтву⁸⁷.

Проте не академічні виклади і не літературні вправи допомогли Прокоповичу зробити блискучу кар'єру, а саме його проповіді, дотепні, повні вогню і натхнення. Своєю проповіддю, виголошеною невдовзі після Полтавської баталії в присутності Петра I у Софійському соборі в Києві в 1709 р., він привернув до себе увагу царя. Незабаром Прокопович був призначений професором теології і ректором Київської академії. Це був час її найбільшого розквіту. В 1720 р. в Академії навчалось 2000 студентів. Прокопович відійшов від традиційного схоластичного методу дослідження і викладу теології і запровадив новий, науково-історичний метод, вироблений протестантською теологічною наукою. Для з'ясування церковних догматів він звертався не тільки до Святого Письма, а й церковної історії та критико-філологічного аналізу священного тексту. В своїх викладах він постійно посилається на твори Квенштедта і Гергарда, Меллнітона, Хемніція, Мосгейма та інших протестантських філософів і теологів⁸⁸. Тоді ж Прокопович пише листа під назвою «*Apologia fidei*», адресованого групі протестантських теологів з Кенігсберга. Він увійшов до збірки писань Прокоповича, яка була видана в 1745 р. у Бреслау під назвою «*Miscellanea sacra*». Протестантські богослови стверджували, що саме вони, на противагу модерним католикам, воскресили первозданне християнство перших часів, і вимагали, щоб православні на цій основі до них приєдналися. На це Прокопович відповідав: «Ви стверджуєте, що отримали заклик від Бога на очищення і відновлення церкви. Але якщо Вам буде доказано, що ви самі не вповні відірвались від католицизму, оскільки поділяєте з його послідовниками одну й ту саму помилку — про походження Святого Духа від Сина, то чи не буде Вам зрозуміло, що Ви самі не здійснили очищення, і що Ваша реформа не Божа, а людська і невдала справа»⁸⁹. Прокопович наголошує, що доки між православними і протестантами не досягнуто

⁸⁷ Гординський Я. «Володимир» Теофана Прокоповича // Записки НТШ. 1920. Т. СХХХ. С. 52—53.

⁸⁸ Чистович И. Вказ. праця. С. 17—18.

⁸⁹ Самарин Ю. Ф. Собр. соч. Т. 5. С. 156—157.

згоди щодо догмату про походження Святого Духа, православні не сміють, поки тягнеться це розділення між ними і протестантами, називати останніх справжніми християнами. Він радить протестантам остаточно порвати з авторитетом католицьких догм і закликає їх шукати правду тільки у Святому Письмі. «Ми знаємо, — пише він, закликаючи протестантських теоретиків до раціонального підходу, — що німецька нація користується між іншими славою доброї і відкритої відвертості. Якщо це так, то дослідіть, прошу Вас, зі щирим і неупередженим серцем, відклавши пристрасть партій, любов до свого, ненависть до чужого, відкинувши роздратування вродженої упередженості, поборовши в собі заздрість учительства, сором перед тими, кого навчаєте і наставляєте, і віддаливши все те, що при дослідженні істини звичайно розливає деякий туман або мряку: дослідіть, прошу Вас, і розгляньте, чи є в Божественному Писанні що-небудь на користь вчення про походження Святого Духа від Сина, чи є якісь свідчення Батьків Церкви за вас, і, нарешті, чи не показує ясно автор трактатів, котрі ми Вам надсилаємо, що є багато свідчень перекирвлених⁹⁰. Трактати, які Прокопович надсилав до Кенігсберга, були нічим іншим, як «De processione Spiritus Sancti a solo Patre» Адама Зернікава, якого Прокопович надзвичайно високо цинив як ученого. Трактати Прокоповича свідчать також, що він був добре знайомий з творами Декарта, Бекона і Спінози.

У 1716 р. Прокопович залишив Україну. Петро I викликав його до Петербурга, призначив єпископом і доручив йому організувати синодальне управління православної церкви. У 1721 р. був заснований «Святійший Синод», який являв собою колегіальну установу, до складу якої входили президент, два віце-президенти, чотири радники, чотири асесори і світський обер-прокурор. Президентом, як старшого за віком, і як «містоблюстителя патріаршого престолу» цар призначив митрополита Стефана Яворського, віце-президентами — Феофана Прокоповича і Феодосія Яновського. Всі троє були українцями. Українцями були і два радники: ректор Московської академії Феофілакт Лопатинський, який здобув освіту в Німеччині, і єпископ Гавриїл Бужинський, —

⁹⁰ Самарин Ю. Ф. Собр. соч. Т. 5. С. 157—158.

відомий учений, перекладач «Вступу до європейської історії Самуїла Пуфендорфа» (1718) і «Theatrum historicum» Вільгельма Стратемана. Останній переклад (1724) був присвячений Петру I, але в 1749 р. заборонений «за лютеранські ідеї автора»⁹¹.

У 1722 р. Прокопович написав «Духовний регламент», який служив статутом для Синоду. Прокопович користувався цілковитим довір'ям Петра I. Цар високо цинив його за розум, європейську освіту й особливо за гнучку вдачу, що виявилась ще в перетворенні з вихованця єзуїтів на ворога католицизму. Прокопович став як би офіційним виразником думок і інтересів самого царя. У відгуках тих європейських учених і освічених людей, які залишили про нього згадки, «Прокопович постає чистим раціоналістом, прихильником наукового критицизму, позитивного знання, проголошеного Беконом, завзятим ворогом клерикальної гіпокризії, аскетизму — і zarazом прихильником державної влади, необмеженого монархізму, «просвіщеного деспотизму», по-теперішньому кажучи, в його боротьбі проти церкви і духівників»⁹².

Стративши свого сина Олексія, Петро був заклопотаний питанням престолонаслідування і видав закон, згідно з яким цар мав сам призначати собі наступника. Прокопович за дорученням царя пише обширний трактат «Правда волі монаршої», в якому на підставі церковних та світських законів доводить право монарха призначати собі наступника. Саме Прокоповичу доручається писати офіційну «Історію Петра Великого»; він пише за наказом Петра трактат проти розкольників і виклад християнської науки, спрямований проти «ханжей і лицемірів», а у своїх проповідях розвиває думки, які цар вважав за потрібне не лише використовувати у своїй стратегічній державній політиці «європеїзації Росії і становлення просвіченого абсолютизму», а й поширювати в суспільстві. Прокопович залишався впливовою особою і після смерті свого високого покровителя і учня. Зненавиджений у церковних колах, як у російських, так і в українських, він продовжував від-

⁹¹ *Філарет*. Обзор русской духовной литературы. 1720—1858. Петербург, 1861. С. 2; *Пекарский П.* Наука и литература в России при Петре Великом. Петербург, 1862. С. 613—615.

⁹² *Грушевський С. М.* З історії релігійної думки на Україні. С. 114.

стоявати свою раціональну лінію, «від Володимира через Київ до Петербурга», жорстоко розправлявся зі своїми противниками, усуваючи з шляху конкурентів, і, не раз сам висячи на волоску, втримався серед усіх палацових революцій і переворотів за часів перших наступників Петра: Катерини I, Петра II й Анни. Він зберіг за собою становище керівника офіційної церкви, і до його голосу пильно прислухалися і царі, й уряд.

Вихованець єзуїтів, Прокопович неприхильно ставився до католицизму. Як він сам признавався, йому відкрив очі «на помилки католицької церкви» Мейснер, з творами якого він познайомився під час свого перебування в Німеччині. Протестантський раціоналізм припав до серця Прокоповичу, і його богословську систему, викладену ним у «Семи трактатах», в «*Apologia fidei*», «*De processione Spiritus Sancti*» та інших працях, справедливо вважають за протестантську⁹³. Виступаючи проти католицького вчення про вселенські собори, які, мовляв, отримують затвердження від папи, Прокопович вважав, що постанови собору дійсні лише тоді, коли вони узгоджуються зі Святим Письмом, а цю узгодженість, на думку вченого, може встановити кожна окрема особа (Прокопович визнавав протестантський принцип особистого дослідження). Стосовно творів отців церкви, Прокопович вважав, що вони мають служити лише керівництвом, як допоміжні праці, причому виключав з цього «реєстру» твори отців, які жили пізніше X ст. У своїй науці про оправдання Прокопович твердив, що «оправдання є діянням божественної благодаті, яким Бог оправдує грішну людину, що кається у своїх гріхах з вірою в Христа. Ради єдиної заслуги Христа чоловік оправдується через віру, і без віри не може догодити Богові. Але віра без діл не єсть віра. Тому добрі діла стають немов частиною віри. А тому що віра попереджає діла, бо діла суть плоди віри, то людина оправдується самою вірою». Цю аргументацію Прокопович почерпнув безпосередньо у Меланхтона, Хемніцера, Гергарда та інших протестантських учених⁹⁴.

⁹³ Всі ці трактати зібрані у виданні: *Christianae Orthodoxae Theologiae in Academia Kiowiensia, Theophane Prokopowicz ejusdem Academiae rectore volumina tria*. Leipzig, 1782—1784; 1792—1793.

⁹⁴ Самарин Ю. Сочинения. Т. 6. С. 135—144.

У своїх полемічних творах, спрямованих проти католицизму, Прокопович виступав проти догмату про походження Святого Духа. Цей догмат він стисло розглянув у трактаті «*Apologia fidei*» і докладніше — у трактаті «*De processione Spiritus Sancti*». На католицтво Прокопович дивився очима протестантів, і докоряв католицькому духовенству тим самим, що й протестанти. Звинувачував його у претензіях на світську владу, своєкорисливості, притворстві, навмисному фальшуванні правди. Особливо гостро він засуджував єзуїтів. Деякі місця в богословській системі Прокоповича дають підстави думати, що він плекав потайну думку, якої відверто не висловлював: йому здавалося можливим, що німецькі протестанти навернуться в православ'я. Навіть самий протестантизм Прокопович розумів як тимчасовий і неминучий перехідний момент від католицизму до православ'я⁹⁵. Протестантським за змістом і характером вважали вчення Прокоповича й російські дослідники П. Черв'яковський⁹⁶ і П. Морозов⁹⁷. Інший російський дослідник, професор Карташов, визнає, що «у світлі сьогоденного стану російської теологічної науки стає безсумнівним, що (у творах Прокоповича. — *В. П.*) перед нами чисто протестантська доктрина», і закінчує своє дослідження словами: «Так, Теофан Прокопович був дійсно протестант»⁹⁸. Проте найбільш глибоку і об'ємно-цілісну характеристику ролі Прокоповича в історії України і Росії дали, на нашу думку, міжвоєнні дослідники його творчості — російський емігрант Георгій Флоровський, а також німецький вчений Р. Стапперш. Перший особливо підкреслював зворотний, не менш глибокий вплив самого Прокоповича на дальший розвиток протестантської науки у самій Німеччині, і зазначав, що «праці Прокоповича мають своє чільне місце в історії німецької теології Реформаційного часу»⁹⁹. Німецький дослідник спромігся зрозуміти значення Прокоповича як церковного діяча у всеруському масштабі, і характеризував його як людину, що мала «надзвичайні інтуїцію, кругозір і знання, які підно-

⁹⁵ Там само. Т. 6. С. 158.

⁹⁶ Христианские Чтения. 1876. Т. 2. С. 152.

⁹⁷ Морозов П. Ф. Прокопович как писатель. СПб., 1880. С. 127—128.

⁹⁸ Карташов А. И. К вопросу о православии Феофана Прокоповича // Сборник статей в честь Д. А. Кобеко. СПб., 1913. С. 236.

⁹⁹ Florowskij G. Westliche Einflüsse in der russischen Theologie // Kyrios 1937. Н. 1. S. 11.

силились над усіма його сучасниками». На думку німецького дослідника, Прокопович «як організатор, духовний діяч і публіцист взагалі визначав хід подальшого розвитку свого часу. Саме він заклав фундамент для всього руського культурного життя, на якому воно могло ще два століття триматися і далі розбудовуватися»¹⁰⁰.

Діяльність Прокоповича спричинилася значною мірою до звільнення православної теологічної науки, яка плекалася в Київській академії, а також у новозаснованій академії Московській, що була, за словами російського історика, «справжньою колонією Київською і точною копією своєї метрополії»¹⁰¹, від пут середньовічної схоластики і католицької доктрини, хоча в повній мірі визволити її від цих пут не могла. Київська академія ще тривалий час за інерцією трималася раз встановленої схоластичної системи і збити з цього шляху її було не так-то легко. Академічний курс у першій половині XVIII ст., так само як і в XVIII ст., складався з восьми «класів»: фара (аналогія), інфіма, граматика, синтаксима, поетика, риторика, філософія і теологія. Це так звані «ординарні» класи, до яких у 1738 р. було добавлено «екстраординарні класи» для бажаючих (грецька мова, гебрейська і німецька). Академічний курс був розрахований на 12 років, у тому числі для філософії — 2 роки, для теології — 4 роки, для решти по одному року¹⁰². Перші чотири класи вважались підготовчими. Головним духовним керівником філософської думки і вихідним пунктом викладів Академії залишався Арістотель, до того ж не в його автентичному тексті, а в інтерпретації давніх перипатетиків та середньовічних і єзуїтських коментаторів. Філософія, яку викладали в Академії з 1630-х років¹⁰³, поділялася на раціональну, метою якої було навчити керувати мисленням, і яка була представлена логікою і діалектикою; моральну, або етику, яка ставила своїм завданням керувати во-

¹⁰⁰ *Stupperich R. Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte* 1940. В. 5. Н. 3. S. 328.

¹⁰¹ *Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. Казань, 1881. С. 9.*

¹⁰² *Вишневецкий Д. Киевская Академия в первой половине XVIII столетия // Труды Киевской Духовной Академии в первой половине XVIII ст. Киев, 1902. Т. 5. С. 99—100.*

¹⁰³ *Петров Н. Киевская Академия во второй половине XVII в. // Труды Киевской Духовной Академии. 1895. Т. 10. С. 227.*

лею, і натуральну, або природничу, яка мала досліджувати все, що є в природі.

У Прокоповича природна логіка — це «якийсь природній поштовх думки, завдяки котрому наше мислення без науки і вміння розуміє метод дослідження і застосовує його, хоча він примітивний і складний»¹⁰⁴. Окрім логіки, велика увага приділялася в раціональній філософії її другій складовій частині — діалектиці. «Вміла діалектика, — наголошував Прокопович, — дає кращі і більш зручні знаряддя пізнання, аніж сама природня діалектика, оскільки мистецтво більш надійний провідник, аніж природа. І навіть великий розум не може мати стільки спостережень, скільки їх зібрали великі уми, допомагаючи один одному протягом багатьох століть»¹⁰⁵. Для Прокоповича логіка була не лише методом пізнання, а й методом дослідження. У своїх лекційних курсах з логіки він зазначав, що саме діалектика як метод є необхідною для дослідження інших наук, оскільки кожна наука, якщо вона хоче збагатитися, має мати метод свого збагачення. Прокопович стверджував, що й діалектика є справжньою наукою, і вона необхідна для дослідження іншим наукам, проте сама не потребує іншого методу, оскільки її може посилювати природна сила розуму¹⁰⁶.

Натуральна філософія поділялася на фізику, математику і метафізику. Фізика, своєю чергою, поділялася на чотири частини і вирішувала питання про початок речей, про матерію та її форму, про їхню сутність і якості, аналізувала думки схоластичних філософів про первісну матерію, про те, чи може матерія існувати без будь-якої форми і т. ін.; трактувала про зовнішні начала або причини предметного тіла, про рух і спокій, про час. Остання, четверта частина курсу фізики являла собою справжню енциклопедію: тут були і космогонія, й есхатологія, і метеорологія, й астрономія, і навіть фізіологічна психологія (про душу, про її розумні сили, про сни, вік, темперамент і т. ін.). Математика викладалася не завжди і не всіма професорами. Її викладав, між іншим, і сам Прокопович. Метафізика трактувала про все, що стоїть вище природи — отже

¹⁰⁴ Прокопович Ф. Філософські твори: В 3 т. Київ, 1979—1981. Т. 2. С. 54.

¹⁰⁵ Там само. С. 55.

¹⁰⁶ Захара І. С. О предмете и задачах логики в Киево-Могилянской академии. С. 308.

про Бога і надприродні сили; тому вона також називалася природною теологією. Вона розглядала метафізичні поняття: про сутність узагалі, про сутність реальну, про прикмети істоти трансцендентальної, про істоти фіктивні чи химеричні, про існування Бога, ангелів і т. ін.¹⁰⁷

Теологію введено в курс наук, які вивчалися в Київській академії, з 1689 р. Викладалася вона на основі *Summa Theologiae* Томи з Аквіну (Томасіуса), причому бралися до уваги і всі найвидатніші католицькі теологи як давніх часів, так і особливо XVII ст.¹⁰⁸ Зміст своїх викладів професори брали з католицьких підручників за винятком тих місць, які явно суперечили догматам православної церкви. Використовували вони й православну літературу, особливо Адама Зернікава¹⁰⁹. Самі виклади теології мали на меті відповісти на ті сумніви і запити, які щораз виникали серед українського суспільства в умовах постійної боротьби з латинсько-польською пропагандою, особливо з боку єзуїтів. Якою мірою релігійні питання тривожили уми українського суспільства до самого кінця XVII ст., виразно видно з хроніки Самійла Величка, який ретельно нотує і відзначає у своїй праці, як події великої ваги, диспути київських теологів з єзуїтами, появу нових полемічних творів, факти боротьби православних з уніатами на українських землях, що залишились під Польщею, і т. ін. Виконуючи завдання, яке поставив перед Академією її засновник Петро Могила, — обороняти православ'я за допомогою методів, вироблених католицькою наукою, професори теології спиралися на систему і матеріал з арсеналу своїх противників, щоб долати їх їхньою ж зброєю. Перелом у цій системі здійснив Феодан Прокопович, який, викладаючи теологію у 1711—1716 рр., впровадив до неї науковий історичний метод і теорію, і тим самим вплив свіжий дух у свої виклади, знайомлячи слухачів з новими авторами й ідеями, головним чином з протестантського наукового світу. Проте ці ідеї проторили собі шлях не відразу, і стара система в Академії трималася майже до середини XVIII ст.

¹⁰⁷ Вишнеvский Д. Киевская Академия в первой половине XVIII столетия // Труды Киевской Духовной Академии в первой половине XVIII ст. Киев, 1902. Т. 6. С. 181—189.

¹⁰⁸ Там само. С. 360—364.

¹⁰⁹ Там само. С. 379.

На зламі XVII—XVIII ст. найяскравішим представником старої католицької системи в українській православній теології був сучасник Прокоповича Стефан Яворський (1658—1722). Так само, як і Прокопович, він, після закінчення Київської академії, з метою пізнати католицьку науку з самого її джерела, поїхав до Польщі, прийняв католицтво і три роки навчався на богословських факультетах Львова, Любліна, Познані і Вільно. Повернувшись у 1687 р. в Україну, він знову прийняв православ'я і став професором Київської академії, де викладав філософію і теологію у 1693—1700 рр. Проте якщо Прокопович виніс з науки у єзуїтів погорду і ненависть до неї, Яворський залишився до кінця свого життя її внутрішнім прихильником. Водночас він неприємно ставився до протестантів. Талановитий лектор і промовець, автор численних од і панегіриків (зокрема, в честь гетьмана Мазепи і Петра I), людина великої ерудиції (він залишив після себе величезну бібліотеку, яку заповідав монастирю свого рідного міста Ніжина на Чернігівщині), Яворський привернув до себе увагу царя Петра і був викликаний ним у 1700 р. до Москви, де став митрополитом і «блюстителем патріаршого престолу», тобто першим достойником і духовним промотором російської православної церкви. Саме йому — українському шляхтичеві і вченому, було доручено разом з Прокоповичем реформувати церковне управління. Проте Яворський не поділяв протестантських ухилів свого молодшого колеги і земляка та й самого царя Петра. Складений ним курс православної догматики під назвою «Камінь віри» (Москва, 1728) позначився помітним впливом католицької теології¹¹⁰. На думку М. С. Грушевського, «Камінь віри» був запозиченою від католиків «односторонньою реакцією проти реформації»¹¹¹. Опублікований після смерті автора (1728) і перевиданий вдруге (1731) вже в латинському перекладі Г. Буффіндера (одного з учнів раціоналістичного вченого Християна Вольфа) в Тюбінгені, цей твір викликав жваву полеміку. Протестантські вчені на чолі з Буддеусом (1729) і Мосгеймом (1731) різко його критикували. «Камінь віри» викликав бурхливу реакцію і з боку православних теологів, що виявилось у формі критичного памфлету «Молоток на камінь

¹¹⁰ *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні. Нью-Йорк, 1991. С. 33.

¹¹¹ *Грушевський М. С.* З історії релігійної думки на Україні. С. 115.

віри». Натомість католицькі теоретики виступили на захист твору Яворського.

Яворський, між іншим, листувався з німецьким філософом Лейбніцем¹¹². Його трактування загальних пізнавальних можливостей і засобів науки, її теорії, логіки і діалектики було близьким до раціональних поглядів великого німецького вченого. Так, подаючи формулу взаємодії логіки і діалектики, Яворський писав: «Діалектика вчить, що авторитет не має значення, коли логіка здійснює якийсь висновок»¹¹³. «Метою нашої пізнавальної потенції, — зазначав учений, — є пізнання і встановлення істини... Але оскільки людський розум сам по собі є таким слабким і ненадійним, що може і звичайно коливається між істинним і хибним, остільки він потребує певного наукового навику, який спроможний керувати його діями на основі певних законів. І тут таким порадником виступає логіка, яка здатна керувати діями нашого розуму»¹¹⁴.

Проте не лише з великим раціоналістом Лейбніцем підтримували зв'язки українські вчені. Починаючи з 20-х років XVIII ст. виїзд з Лівобережної України за кордон для наукових занять набуває майже масового характеру. Було очевидним, що стара власна школа вже переставала задовольняти уми, і молоді люди намагалися черпати наукові знання безпосередньо із західноєвропейських джерел. У наукових колах Київської академії помічаємо вже знайомство з творами Декарта, картезіанця Пурхочія, Гуго Гроція, Пуфендорфа, Гобса, Лейбніца та інших відомих європейських учених¹¹⁵.

Таким чином, XVII ст., особливо його друга половина, а також початок XVIII ст. були добою кардинальних змін у політичному та соціальному житті України. В цей час Україна жила своїм власним духовним життям, мала своє шкільництво, свою літературу, і її культурних сил вистачало не тільки для задоволення власних потреб, а й для просвітньої культуртрегерської праці в Московщині. Україна була складовою частиною Європи і поступово вводила туди

¹¹² Чижевський Д. Філософія на Україні. Прага, 1929. С. 65.

¹¹³ Захара І. С. О предмете и задачах логики в Киево-Могилянской академии. С. 301.

¹¹⁴ Там само. С. 306.

¹¹⁵ Пекарский П. Вказ. праця. Т. 1. С. 29.

й Росію. Вихідці з України обіймали в імперії практично всі посади, що визначали стратегічні напрями еволюції в європейському напрямі науки, культури і навіть системи державного і церковного управління країною. «Було б хибно, характеризуючи цю міграцію значної частини української освіченої еліти з Києва до Москви, — писав Юрій Шевельов, — зводити цей рух до шукання кар'єри. Це був також ідеологічний рух. Що таке Москва, — знали, і все-таки пішли на Переяслав, і все-таки рушали до Москви. Рушали може саме тому, що усвідомлювали, наскільки нижчий був той культурний і побутовий рівень, що на ньому стояла Москва. Бо це було чи принаймні здавалося передумовою можливості завоювання Москви»¹¹⁶. Належність до Києва давала українським культуртрегерам право подивитися на Москву метрополно, згори, а знаряддям для європеїзації Москви і перетворення її на духовну колонію Києва мало стати поєднання традиційних трактувань православ'я з найбільш передовими здобутками тогочасної теологічної і філософської науки, які знаходились на той час у протестантських німецьких університетах. У цей період Україна і Німеччина разом, перебуваючи на передових позиціях європейської науки того часу, витворювали і знаходили спільні політичні й релігійні інтереси і раціонально, з державних позицій, трактуючи Україну і її місце в Європі, обґрунтовували ці інтереси з позицій спільних інтересів обох «історичних народів».

Саме ці освічені українці, спроможні поглянути на Європу з вищих позицій християнського Києва і давньої візантійської церковної традиції, і до того ж здатні раціонально, науково доказово і привабливо обґрунтувати свої позиції, змогли поряд з Україною завернути до Європи і її пізніше молодше відгалуження — Росію, здійснивши мрію Петра I європеїзувати російську еліту і встановити на зразок європейських монархій «просвічений абсолютизм». Звичайно, це було зроблено й тому, що сам Прокопович та його соратники змогли обґрунтувати свої погляди на основі найновіших традицій протестантської науки, встати в конкурентноспроможний рівень з нею, творчо розвивати її. Вони обґрунтовували свої твердження, маючи соратників з середовища

¹¹⁶ Юрій Шерех. Вказ. праця. С. 168—169.

тих же німців; до того ж вони самі вірили в той факт, що Росія — молодше відгалуження і духовна частина Великого Києва. Ніхто, окрім цих українських учених-філософів і теологів, з таким завданням в імперії справитися б не зміг. Такі діячі як Прокопович, Яворський, Яновський та інші, практично керуючи Російською імперією, здійснювали українську культурну експансію в архієрейську Москву, з метою просвітити «молодшого» і «малоосвіченого» брата, який, проте, суттєво опирався цій протегованій Україною європеїзації і культуризації. Вказане протиріччя Київ — Москва, не будучи в змозі прийти до компромісу, знайшло своє тимчасове вирішення взагалі у «залишенні релігійного поля бою» і перенесенні його на «секулярний ґрунт» — до взагалі нової, третьої столиці — Петербурга, який мав, з одного боку, служити замість Києва «вікном у Європу», а з іншого, подолати московський боярський антиєвропейський консерватизм. До такого компромісу спільно дійшли і українські культуртрегери на чолі з Прокоповичем, і Петро I та його російське оточення, перенісши нерозв'язаний вузол суперечностей між двома частинами Русі на новий ґрунт. Тим самим вони не вирішили до кінця, а лише відтягнули спробу їх вирішення.

Разом з тим Київ, попри бажання імперської адміністрації мати єдине монопольне «вікно в Європу» в Петербурзі, не зачинився від впливу нових ідей і від зв'язків з Європою. Культурні раціональні традиції української освіченої еліти, яка сама певним чином завжди впливала на розвиток передових ідей в західній філософії, не дали перервати цей життєдайний зв'язок. Нові ідеї приходили і поширювалися, незважаючи на те, що в системі викладів Академії панувала ще тривалий час рутинна. Приносили їх здебільшого люди, які здобували освіту в тих же німецьких та інших європейських університетах, і, повертаючись додому, ставали носіями, а то й адептами нових наукових поглядів.

Під впливом новітніх раціональних теологічних і філософських теорій, породжених європейським протестантизмом, українська освічена еліта у другій половині XVII — на початку XVIII ст. розділилась на два табори: так званих інтеграціоністів і традиціоналістів. Інтеграціоністи, такі як Мартин Броневський, Мелетій Смотрицький, Феофан Прокопович, Стефан Яворський, Феодосій Яновський, роз-

глядали Київ як духовний центр всієї руської землі, неприхильно ставилися до католицизму, обґрунтовували близькість і тісний зв'язок православ'я з протестантизмом і навіть трактували протестантизм як перехідний етап від католицизму до православ'я. Вони вважали, що Москва — це також молодша частина руської землі, яку треба просвітити, європеїзувати й інтегрувати та об'єднати з духовною спадщиною Києва.

Традиціоналісти, такі як Петро Могила, Інокентій Гізель, Адам Зернікав, Йосиф Кроковський, Варфоломій Яновський, вважали необхідним спиратися на власні традиції, використовували теологічні прийоми і методи інших систем — протестантизму, католицизму для зміцнення українського православ'я, намагалися зберегти підпорядкування Київської митрополії патріарху Константинопольському. Обидві течії були раціональні і впливали, хоча й по-різному, на подальший розвиток протестантської науки у самій Німеччині. Якщо традиціоналісти обороняли православ'я за допомогою методів, вироблених католицькою наукою, то інтеграціоністи відкидали ці методи взагалі. Натомість, якщо інтеграціоністи закладали фундамент для всього руського культурного життя, створюючи його євразійську, українсько-російську спільну двоякість на два століття вперед, то традиціоналісти, також зберігаючи зверхній, культуртрегерський погляд на Москву, тим не менше вважали, що обидві частини Русі мають іти своїм шляхом, спираючись на власні, вже новітні традиції всіх елементів їхніх ідентичностей ранньонового часу.

РОЗДІЛ 2

Україна в контексті німецьких інтелектуальних впливів у XVIII — на початку XIX ст.

У цьому розділі ми продовжимо розгляд раціональних впливів німецького раціоналізму, а також тих течій європейської інтелектуальної думки, які існували синхронно з раціоналізмом і були його наступниками у розвитку теоретичних онтологій, на українське духовне життя у XVIII ст. Даний період характеризувався початком остаточної інкорпорації козацької держави — ідейного натхненника і промотора цих впливів — до структури Російської імперії. Спробуємо також розкрити погляди тих українських учених, які навчалися і формувалися під впливом німецьких учених — раціоналістів та преромантиків, визначити їхні духовні засади, а також подальші впливи української науки, письменства і державно-політичного розуму на європеїзацію і становлення Росії та її просвіченого абсолютизму. Почнемо цей виклад з аналізу поглядів тих німецьких учених-попередників Гегеля, які Україну до «неісторичних» народів не лише не відносили, а їй надавали її самодостатнє місце в європейському або загальноєвропейському історичному процесі.

Україна в історичній думці німецького раціоналізму до Гегеля

Політичні, економічні і культурні зв'язки, які розвинулись між Україною і Німеччиною, не могли не залишити певного сліду і в німецькій історичній науці. Ці зв'язки то зміцнювалися, то слабшали, в міру того, як Україна відігравала активнішу чи пасивнішу роль у сфері тих політичних інтересів, які пов'язували її з Європою узагалі і з Німеччиною зокрема. Кожна доба цих взаємин лишала в тій чи іншій формі свій слід у німецькій історіографії.

Перші історичні праці, що стосувалися України, з'явилися в Німеччині наприкінці XVII ст. Це було викликано зростанням інтересів різних німецьких кіл до козацької держави і безпосередніми політичними відносинами, що на той час зав'язались між Гетьманщиною і Бранденбургом та Берліном. На той час у німецькій літературі з'являється ціла низка брошур, листівок і памфлетів про польсько-українські стосунки¹. Невдовзі вийшли у світ і перші науково-історичні, зокрема історіографічні, праці.

Професор Кенігсберзького університету, відомий історик і юрист Христофор Гартнох (1644—1687) видав у 1678 р. в Лейпцигу працю «*De republica polonica, libri duo, quorum prior historiae polonicae memorabilia, posterior autem jus publicum Republicae Polonicae, Lithuanicae provinciarumque annexorum comprehendit. Opere et Studio M. Christophori Hartknoch. Passenheimnis Prus*» (Frankfurt und Leipzig, 1678, VIII u. 581 S)². Дослідження Гартноха було присвячене розглядові державного права Польської республіки, проте окремий розділ у ній присвячувався й Україні. Для написання цього розділу, який дістав назву «*Cosaci*», автор використав багато друкованих джерел. На їх основі, а також завдяки власній інтерпретації різноманітних договорів між Україною і іншими державами, автор подає історію українських козаків, змальовує

¹ Borchak Elie. L'Ukraine dans la litterature de l'Europa occidentale. Paris, 1935. P. 23—24, 37—41.

² Doroshenko D. Die Ukraine und Deutschland. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainische Beziehungen // Studien zu Deutsch-Ukrainischen Beziehungen. Ukrainische Freie Universität. München, 1994. S. 19—20.

їх устрій, військові звичаї тощо³. Він стверджує, що козаки свого часу дуже спричинилися до зростання військової могутності польських королів, за що отримували від останніх різні привілеї. Проте згодом звичаї козаків попсувалися, вони здеморалізувалися, й наслідком цього став ряд повстань, що мали місце від часів Наливайка. В результаті козаки відпали від Польщі і перейшли під протекцію Москви і Туреччини. «Це військове плем'я, — стверджує Гартнох, — поляки виховали на власну загибель»⁴. Козаки визнавали в Польщі владу самих лише королів, але аж ніяк не магнатів чи шляхти, і рахувалися лише з волею короля, ігноруючи інші державні інституції. Вони домагалися участі не в сеймовому житті взагалі, а тільки в елекції короля⁵. Гартнох розглядає державно-правове становище України у складі Польської республіки і констатує, що завдяки козакам Україна мала свої особливі привілеї і що православна віра зберегла свої права знову ж таки завдяки козакам. Праця Гартноха викликала неабиякий інтерес у тогочасному німецькому науковому світі і витримала підряд три видання (Лейпциг-Йена, 1678; Лейпциг, 1697 і Лейпциг, 1699).

Наприкінці XVII ст., окрім дослідження відомого історика Самуїла Пуфендорфа (1632—1694)⁶, де про Україну подаються лише історичні описові відомості, з'являється також науковий трактат ученого із Шлезька Йоганна Закса, який хоча й не був присвячений спеціально Україні, проте також містив у собі цікавий розділ про українських козаків. Трактат цей називався «*De Scopo Republicae Poloniae*» (про мету Польської республіки) і був полемічною відповіддю на курс історика Германа Конрінга (Herman Konring) про польську державу, в якому стверджувалося, що метою останньої є повне розкошів життя шляхти⁷. Автор відповіді Йоганн Закс намагається у своєму трактаті довести протилежну думку, що нібито мета польської держави полягає в рівності й добробуті всіх громадян держави, проте з його викладу ви-

³ Doroshenko D. Die Ukraine und Deutschland. S. 20.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

⁶ Puffendorf S. Einleitung zu der Historiae der vornehmsten Reiche und Staaten. Frankfurt, 1684.

⁷ Doroshenko D. Die Ukraine und Deutschland. S. 23.

ходить, що громадянами в польській державі вважаються виключно шляхтичі. В окремому розділі, присвяченому козакам, Закс стверджує, що король Стефан Баторій провів військову реформу, внаслідок якої з козаків постало сильне й добре організоване військо⁸. Автор докладно описує військовий лад козаків на суходолі і на морі, високо оцінюючи їхні бойові якості. «Завдяки військовій силі козаків, — наголошує Закс, — польська держава процвітала, маючи в козаках оборонців від татар і турків»⁹. Проте за правління Володислава IV відносини між козаками і Польщею унаслідок захоплення польською шляхтою козацьких маєтків, утисків і кривд з боку польської адміністрації і переслідувань православної віри, що почалися під впливом єзуїтів, зіпсувалися. Свій нарис про козаків автор завершує констатуванням надзвичайно ворожого ставлення козаків до Польщі і сумним прогнозом на майбутнє, пророкуючи, що «полякам ніколи не вдасться повернути добрі взаємини з козаками, як це було колись»¹⁰.

Наприкінці XVII ст. вийшла у світ книга науковця і викладача з Шлезії Йогана Гербінія (1633—1679), який здобув ступінь магістра Віттенберзького університету, навчався в Ляйдені й Утрехті, а в 1674 р. побував в Україні, зокрема в Києві, де був гостем українського церковного діяча, архімандрита Інокентія Гізеля¹¹. Хоча книга Гербінія присвячувалася київським печерам і православної церкві, проте в ній автор виразно відрізняє Україну від Росії, називаючи першу Русь, а другу — Московія, а також називаючи українців рутенами¹². В іншому місці він зауважує, що країна дніпровських козаків називається тепер по-народному — Україна¹³.

⁸ Не погоджуючись з цією думкою Закса, Дмитро Дорошенко доводить, що ніякої такої «реформи» король Стефан Баторій не здійснював, а лише, як і його попередники, приймав окремі загани козаків на королівську службу, звідки й посталала легенда про удержавлення козацького війська Стефаном Баторієм (див.: *Ibid.*).

⁹ *Ibid.* S. 24.

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ Книга вийшла в Йєні у 1675 р. під назвою: *Religiosae Kijovensens Cryptae sive Kijovia subterranea. In quibus labyrinthus sub terra et in eo emortua a sexcentibus annis divorum atque heroum graeco-Ruthenorum et necdum corrupta et nomine atque ad oculum e 'Paterico' slavonico detegit M. M. Johannes Herbinus.*

¹² *Doroshenko D. Die Ukraine und Deutschland. S. 26.*

¹³ *Ibid.*

У XVIII ст. серед інших досліджень німецьких науковців, в яких лише побіжно ішлося про Україну, з'явилась досить солідна наукова праця, присвячена виключно українській історії, автором якої був професор Йоганн Християн фон Енгель (1770—1814). Енгель — виходець із німецької шляхетської родини, народився у Словаччині, закінчив Пресбурзький та Геттінгенський університети і був учнем знаменитого професора Шлоцера (1735—1809), який перебував в 1761—1769 рр. у Петербурзі і видав за дорученням Катерини II у Лейпцигу свою книгу, в якій розповідав про зміни, що відбулися в Росії під час її царювання¹⁴. Під керівництвом Шлоцера Енгель здобув солідні джерельні знання про історію Східної Європи. Як історик він був типовим представником історіософії Просвітництва і сповідував раціоналістичне трактування історії з його релігійною толерантністю і навіть опозиційним відношенням до церкви, зокрема у справі поєднання науки і релігії¹⁵. Першою працею Енгеля, з якою він дебютував на науковій арені, була його докторська дисертація, присвячена українській козаччині. Вона побачила світ у 1790 р.¹⁶ Енгель писав свою історію саме тоді, коли відбувся останній поділ Польщі, тому доля цієї держави, на упадок якої козаччина мала вирішальний вплив, привернула увагу дослідника й до історії України. Думка порівняти військово-республіканський устрій запорізьких козаків з устроєм Спарти та Риму була нав'язана його археологічними студіями в університеті й історико-порівняльним методом його вчителя Шлоцера¹⁷. Енгель проводить властиво формальне порівняння запорізького устрою з устроєм Спарти на основі схожості функцій установ та урядових осіб в обох республіках, не вдаючись у їхній історичний розвиток і не з'ясовуючи ґрунт, на якому розвинулись республіканська форма устрою в Спарті і на Запоріжжі. Він визначає запорізький устрій як охлократичний і не вважає його корисним (так само як у спартанців та римлян) для розвитку культури та гуманізму¹⁸. Взагалі, на його дум-

¹⁴ Schlözer A. *Neuveränderte Russland*. Leipzig, 1766—1772.

¹⁵ Krupnitzky B. *J. Chr. Engel und die Geschichte der Ukraine*. Berlin, 1931. S. 5.

¹⁶ Engel J. *Chr. Commentario de republica militari seu comparatio Lacedaemoniorum, Creetensium et Cosaccorum*. Göttingen, 1790.

¹⁷ Doroshenko D. *Die Ukraine und Deutschland*. S. 71.

¹⁸ *Ibid.*

ку, історична роль запорожців закінчилася тоді, коли цариця Катерина завдала рішучого удару татарам і туркам, від яких запорожці боронили раніше як Росію, так і Польщу¹⁹. Енгель проводить порівняння запорізьких козаків не лише зі спартанцями, а й з мальтійськими лицарями, роблячи це не на користь останніх. Обґрунтовуючи вищість козаків порівняно з мальтійськими лицарями, Енгель зазначає: «Козаки дбали тільки за свої потреби і намагалися не бути ні для кого тягарем. Мальтійці ж з незапам'ятних часів жили в неробстві за рахунок милостині князів та їх доходів, призначених для інших цілей. Запорожці покладалися лише на свою хоробрість і зброю в руках; їхні укріплення були нічим іншим, як примітивними земляними насипами, однак турки не могли взяти їх. Мальтійці ж безтурботно сиділи у своїх фортецях і покладалися на допомогу християнських властей. Запорожці розбивали турків, не зв'язуючи себе ніякими обітницями. Лицарі ж св. Іоанна задовольнялися гідним подиву спогляданням того, що робили за них інші. І справді, козакам потрібен був лише хрест і багаті землі»²⁰.

У 1792 р. вийшла друком більша праця Енгеля, присвячена історії Галичини²¹. У дещо зміненій формі ця праця увійшла до багатотомної серії всесвітньої історії, яку започаткувало наукове товариство німецьких і англійських учених у 1790 р. під назвою «Fortsetzung der Allgemeinen Welthistoriae durch Gesellschaft von Gelehrten in Deutschland und England ausgefertigt»²². Оскільки Енгель глибоко вивчав історію Східної Європи, зокрема Угорщини, Болгарії та України, він, як патріот своєї батьківщини — Угорщини, цікавився й долею країв, так чи інакше пов'язаних з королівством угорським. Цим пояснюється і його інтерес до історії Галичини, яка певний час була злучена з угорською короною, що, своєю чергою, послужило в 1772 р. для Австро-Угорщини юридичним обґрунтуванням її вимог на при-

¹⁹ Doroshenko D. Die Ukraine und Deutschland. S. 71—72.

²⁰ Енгель. Історія України та українських козаків / Пер. з нім. // Схід—Захід (історико-культурологічний збірник). Харків, 1999. № 2. С. 309.

²¹ Engel J. Chr. Geschichte von Galitsch und Wladimir bis 1772. Verbunden mit Auseinandersetzung Verteidigung der Osterreichisch — Ungarischen Besitzrechte auf diese Königreiche. Wien, 1772. B. 1—2.

²² Вона вийшла як окремий том цієї всесвітньої історії під назвою «Geschichte von Halitsch und Wladimir». Halle, 1796. S. 399—685.

єднання Галичини. Енгель, як шляхтич і консерватор, з одного боку, і як раціоналіст, з іншого, при дослідженні минулого того чи іншого краю звертав увагу насамперед на династично-історичні, а не на національні моменти, тим більше, що поняття народності і нації лише починало ви-кристалізовуватися. Енгель вважав українців і росіян різними народами, хоча й підкреслював, що релігія в обох народів була однаковою, а мова і походження також мало чим різнилися²³. Історія Галичини була для Енгеля, з його династичного штадпункту, не історією окремої української землі, заселеної українським народом, яка до середини XIV ст. належала до української політичної системи, а лише історією певної провінції, що перебувала певний час у державному зв'язку з Угорщиною і тепер до неї повертається на підставі збережених династичних прав угорського королівського дому в особі Габсбургів²⁴. Ця тенденція захисту історичних прав Австро-Угорщини на Галичину виступає в Енгеля настільки сильно, що його цікавить не стільки історія Галицько-Волинського князівства з його політичним, соціальним і культурно-релігійним розвитком, скільки полеміка з уявними претендентами на це князівство, такими як Росія, Польща і навіть Литва²⁵. На думку Енгеля, галицькі князі були тиранами, які гнобили своїх бояр, натомість угорські королі несли їм свободу²⁶.

Для написання своєї праці Енгель використав багато різноманітних джерел, у тому числі не лише польські й західноєвропейські, а й старі руські літописи з видань Шлоцера, які датуються ще часом приналежності Галичини до системи українських князівств у середньовіччі²⁷. Другий том, написаний Енгелем для багатотомної всесвітньої історії, стосувався історії України і українських козаків і вийшов друком у тому ж році, що й том про історію Галичини²⁸. Це дослідження увійшло до 48 тому всесвітньої історії людства, куди вміщено також і перевидану ним «Історію Галичини і

²³ Engel J. Chr. Geschichte der Ukraine. Wien, 1796. S. 194.

²⁴ Engel J. Chr. Geschichte von Halitsch und Wladimir. Halle, 1796. S. 677—685.

²⁵ Doroshenko D. Die Ukraine und Deutschland. S. 73.

²⁶ Ibid.

²⁷ Про джерела раці Енгеля див.: Krupnitsky B. Op. cit. S. 76—86.

²⁸ Engel J. Chr. Geschichte der Ukraine und der Ukrainische Kosaken. Halle, 1796.

Володимирії», надруковану на сторінках 399—710 цього тому. В «Історії України і українських козаків» Енгель подає розвиток української історії наступним чином. На його думку, історія України київського, або княжого, періоду була не самостійною, а загальною руською історією, оскільки в Києві сиділи «руські», або «російські» князі. Тому українську історію цього періоду, за Енгелем, слід розглядати як частину загальнооруської історії. Властиво історія України починається для Енгеля лише після того, як по татарській руїні українські землі почали переходити під владу великих литовських князів, тобто від першої половини XIV ст. Тоді Україна стає «пограниччям», «граничною провінцією» між Литвою і татарськими ордами, які кочували в степах на північному побережжі Чорного моря і Криму²⁹. В цій пограничній країні утворився з часом особливий організм — козаччина, яка стала провідною верствою саме українського населення і передовим борцем за його свободу. Звертаючись до питання постання козаків як стану та їхньої історії, Енгель пише: «Козаки України були спокійним народом: спочатку вони відповідали на пихатість польської шляхти й кліру тільки безмовною втечею; але коли вони побачили, що йдеться тільки про їх знищення, то взяли вони в руки — чи варто тому дивуватися? — для захисту від нестерпного іга шаблі й постійно зміцнювали себе у своєму прагненні до незалежності. Проте чи могли вони, що мстились однією рукою за замах на їх успадковану від батьків волю, стримати іншою рукою турків і розбити татар? Хіба не заслонили вони собою Центральну Європу від повені східних варварів, і хіба не вони приборкали фанатичну лють ворогів христових? Освічені, вільні від партійних пристрастей нації повинні вирішувати: хто ж виявився невдячним? І хто правий: вони — чи польська держава, котру вони колись захищали, а потім примусили терпіти?»³⁰. Саме з моменту постання цієї козацької верстви і починається, на думку Енгеля, властиво історія України. Відповідно до такого трактування автор подає власну схему і періодизацію історії України, ділячи її на три періоди: Україна під Литвою (1320—1569); Україна під

²⁹ Doroshenko D. Die Ukraine und Deutschland. S. 76.

³⁰ Енгель Й. Історія України та українських козаків. С. 308—309.

Польщею (1569—1654); Україна, розділена між Росією і Польщею (1654—1795)³¹. Основою українського населення Енгель вважає селянство, поміж якого вирізнилися козаки, які боролися спочатку проти татарських наїздів, а потім проти польської шляхти і які створили військову республіку на демократичних засадах і з виборним гетьманом на чолі, з загальними народними зборами, патріархальним, але вільним судівництвом. Всі ці обставини — посаду гетьмана, наявність суду і народного віча — Енгель трактує з особливою симпатією. Литовський період, коли народжувалась козащина і виступали на історичній арені її перші правителі — гетьмани Предслав Лянцкоронський, Єфстафій Дашкович, князь Дмитро Вишневецький — був добою спокійних відносин і релігійної толеранції³². Ситуація змінюється у другому періоді, коли після Люблінської унії 1596 р. Україну прилучають до Польщі. Хоча козаки й були оборонцями Польщі проти татар та турків, але їхній демократичний, волелюбний устрій не пасував до польської державності, де шляхта абсорбувала всі політичні й соціальні привілеї. Соціальні та економічні утиски з боку польських панів над українськими селянами погіршили взаємні відносини, а намагання поляків насильно запровадити в Україні церковну унію довершили справу³³. З 1592 р. починаються безперервні козацькі повстання проти Польщі, які завершуються грандіозним рухом 1648 р. під проводом Богдана Хмельницького.

Енгель різко засуджує польську політику щодо козаків і взагалі супроти українського народу, яка привела до повстання Богдана Хмельницького³⁴. Натомість він дуже високо оцінює Богдана Хмельницького як творця і організатора першої козацької держави³⁵. Переяславський договір Енгель оцінює як протекторат московського царя, при якому зберігалися всі козацькі свободи і привілеї і при якому козаки обумовили собі непорушне в їх очах право зберегти всі свої державні установи, свого виборного гетьмана, суд, фінанси і т. ін.³⁶ Ма-

³¹ *Doroshenko D.* Die Ukraine und Deutschland. S. 76.

³² *Ibid.*

³³ *Ibid.*

³⁴ *Engel J. Chr.* Geschichte der Ukraine und der Ukrainische Kosaken. S. 3.

³⁵ *Ibid.* S. 190, 211.

³⁶ *Ibid.* S. 194.

зепу Енгель характеризує як українського патріота, який взявся рятувати незалежність України, проте посвятив себе цій справі вже запізно, не маючи енергії молодих літ³⁷. Узагалі при оцінці українсько-російських відносин Енгель вважає, що Москва зуміла краще, ніж Польща, використати українських козаків, оскільки Москва, коли вона остаточно переконалася, що Московська держава вже може обійтись без їхньої допомоги, почала нищити їхню незалежність і, врешті-решт, знищила її.

Впливи раціоналізму та пієтизму на українське інтелектуальне життя

У перші десятиліття XVIII ст. Християн Томазіус і Християн Вольф працювали в університеті Галле над проблемами популяризації основ раціоналістичної думки в Німеччині. Їхня праця відбувалася синхронно з діяльністю їхніх сусідів — французьких філософів, які з часів Декарта виховали цілу низку мислителів-раціоналістів і виробили просвітницьку програму, настільки широку, що її вистачило для продукування впливів по всій Європі, у тому числі й Росії³⁸.

Філософська система Християна Вольфа на початку XVIII ст. починає завойовувати собі місце і в Україні. Як відомо, головною заслугою Вольфа було те, що він систематизував метод філософських досліджень. Він не створив якоїсь оригінальної системи і популяризував власне Лейбніца (і частково Декарта). У своїх працях Вольф дещо послабив категоричність теорій Лейбніца, вніс порядок, точність і ясність у науку філософії і впровадив строго математичний метод у виклад філософії. Філософські праці Вольфа здобули широке визнання не лише в Німеччині, а й у всій Європі і для свого часу були основною протипагою крайностям ірраціонального пієтизму і містицизму. Цар Петро I листувався з

³⁷ Engel J. *Chr. Geschichte der Ukraine und der Ukrainische Kosaken*. S. 288.

³⁸ Див.: Hazard Paul. *op. cit.* Ch. V, VI.

Вольфом і посилено запрошував його до Росії; Катерина I пропонувала йому посаду президента нещодавно заснованої Академії Наук у Петербурзі. Вольф не прийняв цих пропозицій, проте Академію в Росії організувати допоміг, порекомендувавши до неї цілий ряд видатних німецьких учених. Проте найбільше посприяли популяризації ідей Вольфа не так його власні праці, як їх виклад у формі підручників, укладених його учнями — Фрідріхом Баумайстером (1709—1785) і Генріхом Вінклером (1703—1770)³⁹. Ці підручники здобули визнання в Україні і були офіційно прийняті як профільні при викладанні філософії в Київській академії, коли її ректором став Давид Нащинський (1758—1761), відомий вчений і видавець творів Феофана Прокоповича, а після нього Самуїл Миславський (1761—1768), який листувався з Баумайстером⁴⁰. Хоча Миславський і здійснив у період імперської інтеграційної політики Катерини II певну уніфікацію навчальних предметів в Академії з Московським та Петербурзьким університетами, проте концептуально йому вдалось відстояти окремішність української і російської історії, геральдики, літературної історії та природного права⁴¹. Безпосередньому знайомству з творами Вольфа і Баумайстера сприяв і той факт, що в 1738 р. в Академії було запроваджено вивчення німецької мови. З цією метою того ж року в Києві було видано спеціальну граматику німецької мови⁴².

Син козака з Полтавщини Данило-Давид Нащинський (1721—1793), який навчався в університетах Галле і Бреслау, де перейнявся новими, раціональними поглядами на філософію, вважав, що аристотелівська філософська система остаточно застаріла, і запропонував проректорові Академії митрополиту Київському Тимофію Щербацькому, вихідцю з української київської шляхти, взяти за основу навчання філо-

³⁹ Див.: *Baumeister F. Chr. Philosophia definitiva h. e. definitiones philosophicae ex systemate Wolfi in usum collectae.* Berlin, 1733; *Idem.: Philosophiae resens controversa.* Berlin, 1738; *Winkler H. Institutiones philosophiae Wolfianae usibus academicis accommodatae.* Leipzig, 1735.

⁴⁰ *Петров Н.* Акты, относящиеся к истории Киевской Духовной Академии. Киев, 1905. Т. 2. С. 222; *Строганов П.* Архимандрит Давид Нащинский // Труды Киевской Духовной Академии. 1905. Т. 3. С. 446—447.

⁴¹ *Титов Ф.* Стара вища освіта в Київській Україні кінця XVI — початку XIX століття. Київ, 1924. С. 254—257.

⁴² *Вишневский В.* Труды Киевской Духовной Академии. 1903. Т. 8. С. 589, 593.

софії підручник раціоналіста Баумайстера «Elementa philosophiae recentiores», який здобув широку популярність в усій Європі⁴³. Щербацький звернувся за порадою до Георгія Кониського, колишнього професора філософії в Академії, призначеного єпископом до Могилева. Останній, хоча й був під час своєї професорської діяльності (1747—1751) прихильником старої системи, тепер рішуче підтримав пропозицію Нащинського і вітав її такими словами: «Наука Баумайстера може принести тільки користь студіюючій молоді, бо у нього все представлено солідно, ясно і зв'язно. Його логіка вже вільна від схоластики. Вона, можна сказати, вже сім разів перечищена. Метафізика має тверду підвалину для всіх інших дисциплін. Етика провадить людину до самопізнання і усвідомлення своїх обов'язків»⁴⁴.

Нащинський викладав філософію у 1753—1755 рр. за Вінклером. Інший український шляхтич, уже згадуваний нами Самуїл Миславський, наступник Нащинського по кафедрі філософії, був гарячим прихильником системи Вольфа в інтерпретації Баумайстера і в своїх лекціях неухильно дотримувався його підручника⁴⁵. Система Вольфа не лише замінила стару схоластичну аристотелівщину, а й витіснила також впливи картезіанця Пурхочія, що поширювалися в Україні на зламі XVII—XVIII ст. Едмунд Пурхочій (Purchotius), професор Сорбонни і учень Декарта (1651—1734), систематизував наукові концепції свого великого вчителя і виклав їх у підручнику⁴⁶. Наступними виданнями цього підручника користувалися у

⁴³ Мірчук І. Християн Вольф і його школа на Україні // *Analecta Ordinis S. Basilii Magni*. Львів, 1935. Т. VI. Зошит 1—2. С. 293.

⁴⁴ *Mirtschuk I. Chr. Wolf und seine Schule in der Ukraine // Germanoslavica*. Brünn, 1935. В. 3—4. С. 277—291.

⁴⁵ Домет Оляничин вважає, що впровадження системи Вольфа в Київській академії було справою виключно Нащинського і Миславського, що вони завели її, можна сказати, силоміць, а Миславський, ставши митрополитом, був промотором наказу Св. Синоду про обов'язкове впровадження підручника Баумайстера до всіх духовних шкіл України і Росії. Див.: *Оляничин Д.* Рецензія на статтю Мірчука // *Наша культура*. Варшава, 1936. Число 1. С. 78—79. Такої ж, дещо односторонньої, оцінки діяльності Миславського дотримуються й сучасні українські дослідники, які вважають, що Миславський був апологетом імперської політики, за якого навчальний процес перевівся на російську мову. Див.: *Виговський М., Філоненко С.* Києво-Могилянська Академія у XVIII ст. // *Київська старовина*. 1992. № 6. С. 88. Насправді Миславський мав свою раціональну концепцію уніфікації, і, як уже зазначалося вище, українські геральдику, історію, літературну історію і право не уніфікував.

⁴⁶ *Purchotins Edmund. Institutiones philosophiae et exercitationes scholasticae*. Paris, 1695.

своїх лекціях з філософії українські вчені Г. Кониський, Д. Нашинський, Т. Щербацький⁴⁷.

Підручник Баумайстера був також офіційно запроваджений у Львівському університеті, відкритому австрійською владою у 1787 р., на його відділі, так званому *Studium Ruthenum*, де наукові дисципліни викладались українською мовою. Друга частина твору Баумайстера, яка в латинському оригіналі мала назву «*Philosophiae moralis Institutiones, jus Naturae, Ethicam et Politicam complexae*», була видана в українському перекладі в 1790 р. у Львові філософом Петром Лодієм⁴⁸. Сам Петро Лодій (1764—1829), українець, родом з Карпатської України, навчався в Німеччині й у Львові, де став професором університету (1789—1801), викладаючи філософію⁴⁹. Пізніше він був професором у Кракові, а в 1803—1829 рр. у Санкт-Петербурзі: спочатку в Педагогічному інституті, а з 1819 р. в університеті. Саме Лодій став першим популяризатором філософії Канта в Україні.

Взагалі можна стверджувати, що раціональна система Вольфа панувала в Україні до кінця XVIII ст., і підручники Баумайстера, доповнені філософією історії Брюкнера, виданою в російському перекладі професором Московського університету українцем Гавриловим у Москві в 1788 р., були способом навернення до раціоналізму всієї системи освіти в імперії, яку провадили головним чином українські філософи, виробляючи спільну модель концептуалізації взаємної інтеграції. Традиція Вольфа закріпилася й у Львові, де наступник Лодія по кафедрі філософії Іван Лаврівський вважав Вольфа та його учнів найбільшими авторитетами в галузі філософії. Логіку, метафізику й етику він викладав на основі перекладеного Лодієм підручника Баумайстера, а також праці іншого раціоналіста Федера⁵⁰. Професори філософії

⁴⁷ *Tschyzewskij D.* Die abendländische Philosophie in der alten Ukraine // *Abhandlungen der Ukr. Wissenschaftl. Institut.* Berlin, 1927. B. 1. S. 87; *Петров Н.* Григорій Сковорода // *Труди Київської Духовної Академії.* 1902. № 12. С. 610.

⁴⁸ *Лодій П.* Христіана Баумайстера наставлення любомудрія нравоучительного, содержащее любомудріе практическое. Львів, 1790.

⁴⁹ *Mirtschuk I.* Peter Lodij und seine Übersetzung der «*Elementa Philosophiae*» von Chr. Baumeister // *Abhandlungen d. Ukr. Wiss. Inst. in Berlin.* Berlin, 1927. B. 1. S. 90—112.

⁵⁰ Ця праця мала назву: *Feder G.* Grundriss zur Kenntnis des menschlichen Willens. Halle, 1785. Див.: *Андрухович А.* *Studium Ruthenum* у Львові // *Записки НТШ.* 1927. Т. CXLXI. С. 89.

Studium Ruthenum, а також духовних академій у Львові та Перемишлі, що перебували під впливом Вольфа, викладали логіку, метафізику й етику на основі підручників вольф'янца Зигмунда Сторченау (Storchenau), професора Віденського університету⁵¹.

Водночас у тому ж Галле розгорнувся протилежний, ворожий раціоналізмові, рух пієтизму, прихильники якого робили все можливе, щоб завадити поширенню раціоналістичної думки. Заснований Філіппом Якобом Спенсером та Августом Германом Франке в університеті Галле, пієтизм був впливовою силою в німецьких університетах з 1675 р. до середини XVIII ст. Він обстоював відновлення і виправдання християнської індивідуальності через читання Біблії — практику, яка абсолютизувала рух, що дістав назву «релігія серця». Для пієтистів духовне відродження було завжди персональним, і лише в другу чергу — соціальним⁵². Унаслідок поширення пієтизму Томазіус був проголошений атеїстом, а Вольф навіть вигнаний пієтистами з Галле⁵³.

Змушений захищатися, Томазіус зауважував, що «ніхто не може запобігти прозиванню його захмареними теологами еретиком»⁵⁴.

Соціальні аспекти пієтизму мали свої корені не лише в Німеччині, а й далеко за її межами. Дворянство і буржуазія почали брати активну участь у цьому русі після того, як на початку XVIII ст. дворянство почало поступово втрачати свою політичну владу і соціальний вплив. Раціоналізм не підтримував ідею абсолютизму, але й пієтизм не міг запропонувати досить привабливої альтернативи. В цій ситуації, щоб запобігти кризі ідентичності, яка народжувалась, і внутрішнім суперечностям, які могли за цим послідувати, «вони звернулись до науки пієтизму»⁵⁵.

Якщо Томазіус уже в 1681 р. закликав німців створити власну, за французьким зразком, модель у «науковій тра-

⁵¹ Mirtchuk I. *Analecta Ord. S. Basilli Magni*. B. 6. S. 296.

⁵² Michailovich Alexander. *Pietist Nationalism and the Russian Rediscovery of Skovoroda* // *Journal of Ukrainian Studies* 22. Nos. 1—2 (Summer — Winter 1997). P. 81.

⁵³ Hettner H. *Op. cit.* P. 50.

⁵⁴ *Ibid.*

⁵⁵ Robert Klark. *Herder: His Life and Thought*. Berkeley, 1955. P. 9.

диції, смаках і своєму власному способі життя»⁵⁶, то пієтисти практикували суцільну ретроспекцію і релігійну медитацію. Для них справжнім путівником вважалася душа. В цій ситуації визначальною стала роль Томазіуса як визволителя науки від ярма теології. Боротьба між раціоналізмом і емоціалізмом спричинила появу видатних представників з обох сторін.

Пієтизм, як течія німецької релігійно-філософської думки, що протистояла раціональному вольфіанізму, знайшов собі гарячого адепта серед українців в особі київського козака Симона Тодорського (1700—1754)⁵⁷. Після закінчення Київської академії Тодорський відправився у 1726 р. до Німеччини з метою вивчати там орієнталістику. Своє навчання він розпочав у Галле, де студіював орієнтальні мови під керівництвом відомого німецького орієнталіста Генріха Міхаеліса⁵⁸. Тодорський перебував у Галле до 1735 р. Саме в цей час він переклав книги відомого вченого Й. Арндта⁵⁹. Потім він переїхав до Йєни і продовжив навчання у знаменитому Йєнському університеті. В Йєні Тодорський простудіював книгу відомого лідера пієтистів Августа Германа Франке (1663—1727)⁶⁰. Вона справила на Тодорського надзвичайно сильне враження; він став читати твори інших пієтистів, передовсім надзвичайно популярного в колах пієтистів лютеранського теолога і містика Йоганна Арндта (1555—1621). Проповідувана пієтистами ідея про перевагу діяльної любові до ближнього й морального удосконалення людини над зовнішньою, формальною побожністю його цілком захопила. Він усвідомив, що справжню внутрішню побожність можна поєднати з науковою теологічною працею.

⁵⁶ Hettner. Op. cit. P. 47.

⁵⁷ Тодорському присвятив ряд розвідок Дмитро Чижевський, який виявив у Галле невідомі рукописи і друквані праці Тодорського. Див.: *Tschyzewskij D. Der Kreis A. H. Franke's in Halle und seine slavistischen Studien // Zeitschrift für Slavische Philologie* 1939. B. 16; *Idem.: Zu den Beziehungen des Franke-Kreises zu den ostslaven // Kyrios*. 1939. B. 4. N. 3; *Його ж: Українські думки в Німеччині XVIII століття // Наша культура*. Варшава, 1939. Ч. 1, 3; *Українське літературне барокко // Праці українського історично-філософського товариства в Празі*. Прага, 1941. Т. 3.

⁵⁸ *Loskyj Ihor. Zur Geschichte der Kulturellen Beziehungen zwischen Deutschland und der Ukraine im 17. und 18. Jahrhunderts*. S. 157.

⁵⁹ *Ibid*

⁶⁰ *Franke A. Idee der Studenten der Theologie*. Halle, 1722.

Тодорський облишив орієнталістичні студії і звернувся до теології. Для цього він навіть повернувся до Галле — в осередок пієтистів, де перебував і сам Франке, який працював професором теології в місцевому університеті. Самого Франке Тодорський вже не застав в живих, але зблизився з його послідовниками й учнями, насамперед з Генріхом Мільде (Milde).

Галльські пієтисти не обмежувалися поширенням своїх ідей серед німецького суспільства, а намагалися їх пропагувати і серед слов'янських народів. Серед завдань, які в цьому відношенні ставив перед собою Франке, було зміцнення зв'язків з православною церквою в Росії та Україні. З цією метою використовувалось і посередництво балтійських німців, німецьких купців та колоністів і навіть полонених шведів. Не дивно, що поява Тодорського серед прихильників Франке була для них щасливою знахідкою. Йому було доручено перекладати найвідоміші твори пієтистів на українську мову, перш за все одну з найбільших праць Арндта (1400 сторінок друку) під назвою «Die vier Bücher vom wahren Christenthum», яка зрештою й була видана в Галле у 1735 р.⁶¹ Роком раніше Тодорський опублікував переклад популярної книжки Арндта «Informatorium Biblicum», яка мала заохотити до читання Святого Письма, а в 1735 р. — переклад двох книг: великої праці Арндта «Die Lehre vom Anfang Christlichen Lebens», що вперше з'явилась у 1698 р., і праці самого Франка «Anfang der Christlichen Lehre», виданої в Галле в 1704 р. Остання являла собою коротший катехізис. Українська літературна мова XVIII ст., переповнена церковнослов'янізмами, була цілком зрозумілою росіянам, які свою мову формували на основі української. По всій Росії вживалася українська граматики Мелетія Смотрицького, видана ще на початку XVII ст., й перероблена вже в середині XVIII ст. М. Ломоносовим, який сам навчався деякий час у Київській академії. Під впливом українських учителів, які займали чільне місце в системі освіти в Росії від другої по-

⁶¹ *Todorskyj S. Tschtyry knyhy o istynom chrystijanstwi slozennyji tscherez Joana Arnda, z nimeckoho jazyka na ryskyj perewedennyji i napetschatannyji. Halle, 1735.* Біограф Феофана Прокоповича навіть стверджує, що цей твір був перекладений Тодорським на прохання самого Прокоповича. Див.: Русский биографический словарь (Яблоновский-Фомин). СПб., 1913. С. 447.

ловини XVII ст. до середини XVIII ст., російська літературна мова настільки просякла українськими елементами, що деякі російські вчені, наприклад професор князь Трубецької, вважали, що росіяни просто засвоїли собі українську літературну мову і тільки потроху почали наближати її до своєї народної мови⁶². Це пояснює, чому книги Тодорського мали широкий попит як у Києві, так і в Москві та Петербурзі.

Тодорський не обмежився перекладом німецьких релігійно-філософських праць: у додатку до катехізису Франке він помістив свій переклад шести великих поетичних творів — дуже популярних свого часу в Німеччині протестантських духовних пісень, авторами яких були Мартін Лютер, Мартін Рутіліус, Йоганн Франке, Філіпп Ніколаї (*Wie schön leuchtet der Morgenstern*), Зигмунд Вайнгартнер, маркграф Альбрехт Бранденбурзький (*Was mein Gott will, das g'schiet allezeit*)⁶³.

Після завершення видання найбільшого з своїх перекладів — Арндтової «*Waren Christenthums*», — Тодорський виїхав у червні 1735 р. через Віттенберг, Берлін і Франкфурт-на-Одері в Україну. Щоправда, потрапив він туди не відразу, оскільки на цілих півтора року затримався у Польщі і настільки ж в Угорщині і Сербії. Тільки наприкінці 1737 р. Тодорський прибув до Києва. Як орієнталістові, йому доручили викладати в Академії грецьку і гебрійську мови, а також і німецьку. Про якусь пропаганду пієтизму з його боку більше нічого не відомо. Феофана Прокоповича, який виділив кошти на видання книги Арндта, вже не було в живих. Хоча книга й здобула визнання, проте в 1743 р. російський Синод заборонив її під тим формальним приводом, що книга вийшла «без духовної цензури». Проте сам Тодорський на той час уже, мабуть, зрікся мрій своєї молодості, зробивши непогану кар'є-

⁶² The Ukrainian Problem, in: *Nikolai Trubetzkoy. The Legacy of Genghis Khan and other Essays on Russia's Identity*. Michigan Slavic Publications: Ann Arbor, 1991. P. 251—258; Idem: *The Common Slavic Element in Russian Culture* (Ed. by Leon Stilman). New York, 1949. P. 21—28.

⁶³ Дмитро Чижевський вважав, що переклади Тодорського можна трактувати як дуже цікавий зразок українського літературного бароко і зауважував, що в них українська поезія тієї доби виявила досить добрі мистецькі засоби, щоб передати найкращі твори німецької духовної лірики іншомовному читачеві. Див.: *Чижевський Д. Невідомий український поет 18 віку // Праці українського історико-філологічного товариства в Празі. Прага, 1941. Т. 3. С. 100—101.*

ру при російському дворі. В 1772 р. його викликали до Петербурга і призначили сповідником і вчителем наступника престолу Петра III, а згодом і його нареченої — молодій принцеси Софії-Шарлотти, майбутньої цариці Катерини II. В 1745 р. Тодорського призначено (номінально) єпископом Псковським і членом Синоду; він жив у царському палаці і його проповіді мали неабиякий успіх⁶⁴. Помер Тодорський у 1754 р., ще за царювання Єлизавети.

І в подальшому раціоналізм знаходить в Україні своїх нових adeptів. Його впливу зазнав і сучасник Сковороди, вихованець німецької наукової школи Іван Хмельницький (1742—1794), який на початку 1760-х років навчався у знаменитій Альбертині — Кенігсберзькому університеті⁶⁵. Після закінчення Київської академії він поїхав до Німеччини з рекомендаційним листом від свого вчителя, теж раціоналіста, вже згадуваного нами Самуїла Миславського до самого Баумайстера. В Кенігсберзькому університеті вивчав філософію у Даніеля Ноймана, склав у 1767 р. докторат, і в тому ж році габілітувався. Ще студентом, у 1762 р., І. Хмельницький опублікував латинською мовою першу наукову працю («*Dilucidatio principiorum ontologicorum*»), яку присвятив гетьманові Кирилові Розумовському. В ній Хмельницький систематизував основні онтологічні системи свого часу, в тому числі картезіанство, раціоналізм і пієтизм. Наступним дослідженням Хмельницького була його дисертація, присвячена раціональному обґрунтуванню принципів управління державою. Вона називалася «*Dissertatio philosophica de servitute minus toleranda ob rationes ex pure gentium allatas*» (1767). У своїй праці автор, слідом за Монтеск'є, різко засуджує рабство. «Всім відомо, — зауважує він, — що громадянське суспільство за ознакою поваги до народження ділиться на три роди: дворянство, громадянство і рабів; ми славимо перших і проклинаємо останніх. Тому всім має стати відомим, що приватна і суспільна, гласна службова зобов'язаність держави полягає в забезпеченні можливості управляти нею через дворянство і громадян; чому тоді люди все ще роблять

⁶⁴ Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань, 1914. С. 488, 808.

⁶⁵ Loskyj I. Op. cit. S. 158.

інших людей рабами?»⁶⁶. Наступна праця Хмельницького («Gedanken über die Frage: ob Gott mehr als eine einzige unendliche Grundkraft besitze?») була видана в Ризі в 1767 р. і присвячувалася проблемі боротьби між раціоналізмом і пієтизмом. Сам автор, хоча й виступає відвертим прихильником першої течії, не відкидає можливості синтезу обох онтологій, що й здійснили незабаром з німецької сторони Гердер, а з української — Г. Сковорода. В 1767 р. Хмельницький повернувся до Росії і став членом Законодавчої комісії, скликаної Катериною II у Москві в тому ж році. Цариця прихильно ставилася до вченого, зокрема забезпечила його матеріальне становище; біографи пояснюють це тим, що Іван Хмельницький був нібито прямим нащадком знаменитого гетьмана Б. Хмельницького. Проте відомо, що гетьман Хмельницький ніяких нащадків, окрім сина Юрія, по собі не залишив, а Іван Хмельницький був його однофамільцем. Він служив у Петербурзі оберсекретарем Сенату, займався літературною діяльністю, перекладаючи здебільшого німецьких авторів. Серед його перекладів була й відома праця Яна Амоса Коменського «Die sichtbare Welt», видана в Петербурзі у 1773 р.

Преромантизм у Німеччині та в Україні

Боротьба між раціоналізмом і пієтизмом, аргументи на користь раціональної або емоційної версії людської думки і в подальшому привертала увагу найвидатніших представників філософської думки, насамперед Гердера і Лессінга. У результаті рух пієтизму, зокрема поезія Клопstocka, став для Гердера джерелом, з якого він почерпнув чимало ідей для своєї історіософії⁶⁷.

Першим, хто спробував підірвати раціональну парадигму в німецькій історичній науці на основі синтезу ідей ра-

⁶⁶ *Chmelnytskyj I.* Dissertatio philosophica de servitute minus toleranda ob rationes ex pure gentium allatas. Kiev, 1767. S. 8.

⁶⁷ *Langen A.* Der Wortschatz des Pietismus. Tübingen, 1968; *Kaiser G.* Pietismus und Patriotismus im Literarischen Deutschland. Ein Beitrag zum Problem der Säkularisation. Frankfurt, 1973.

ціоналізму і протилежного раціоналізмові містичного напрямку — пієтизму (значною мірою спираючись і на концепції Енгеля), був учень Канта, визначний німецький історик і філософ епохи Просвітництва Йоганн Готтфрід Гердер (1744—1803). Це був період занепаду абсолютизму, коли поряд із дворянством дедалі більшу роль починала відігравати й буржуазія. Європейці були змушені сприймати нові ідеї, звички, відношення. «Пробудження» від традиціоналізму спричинило появу нових літературних течій в усіх регіонах Європи, у тому числі й Англії. Європейський сентименталізм, німецький рух «Буря і натиск» та англійський преромантизм йшли слідом за Просвітництвом і розвивались синхронно з ним, хоча й в опозиції до нього⁶⁸. В Німеччині як реакція на Просвітництво розвинувся відомий рух «Буря і натиск», лідером та інтелектуальним провідником і передвісником якого вважається Гердер⁶⁹. Саме він сформулював більшість засадничих ідей цього напрямку під час своєї поїздки з Риги до Франції в 1769 р.; ці ідеї він обговорив з Гете під час їхньої зустрічі в 1770 р. у Страсбургу⁷⁰. Як відомо, в особі поета новий рух знайшов свого палкого прихильника.

Взагалі впливи пієтизму на творчість Гердера були досить значними. Концепції містичного самоаналізу і самоспостереження, які молодий Гердер сприйняв від свого вчителя Гаманна ще в студентські роки, не могли не позначитися на його подальшій творчості як ученого⁷¹. Хоча твердження про те, що «Гердер сам був містиком» і спростовується в науковій літературі⁷², проте домінує все ж таки протилежна думка, що ідея «релігійного самоаналізу, інтроспекції» (*die hohe Stufe der Beschhauung Gottes*, вперше ідентифікована в таких термінах Йоганном Арндтом) справила неабиякий вплив на Гердера, й, більше того, саме вона допомогла йому глибше зрозуміти три визначальних філософських площини: «при-

⁶⁸ *Hazard Paul*. *European Thought in the Eighteenth Century from Montesquie to Lessing*. New Haven, 1954. P. 11—64.

⁶⁹ *Pascal Roy*. *The German Sturm und Drang*. Manchester, 1953.

⁷⁰ *Hettner Hermann*. *Geschichte der deutschen Literatur in achtzehnten Jahrhundert*. Berlin, 1961. B. 1. S. 95.

⁷¹ *Kaiser Gerhard*. *Pietismus und Patriotismus im Literarischen Deutschland. Ein Beitrag zum Problem der Säkularisation*. Frankfurt, 1973.

⁷² *Clark Robert*. *Op. cit.* P. 49.

роду, естетику і релігійну концепцію патріотизму»⁷³. Підставою і доказом, що дають можливість пояснити це твердження наочно, є останній рядок однієї з найбільш ранніх од Гердера, де проголошувалося: «Так живе в Тобі Німецька Нація»⁷⁴. За Гердером, пієтисти пізнавали свою націю як частину самої душі, де нація, визначена для індивідуума як мета політичної думки Просвітництва, вже не потребувала здійснення. Натомість першорядного значення набувало утвердження в індивідуумі думки про націю як духовну власність (власність Духу), яку ніхто не спроможний відібрати⁷⁵.

Разом з тим Гердер у своєму ідеалізмі проголошував не повернення до Золотого Віку, а такий стан, у якому всі нації, пробуджені усвідомленням власної унікальності, стануть жити в гармонійному «золотому» віці щастя. Подібне проголошення та його обґрунтування Гердером найбільш яскраво продемонстрували походження самої ідеї цього історичного ідеалу вченого від його частково теологічного, релігійного світогляду⁷⁶.

Гердер надавав перевагу людським почуттям і уяві перед логікою і причинністю. Для нього справжнім критерієм думки було відчуття, яке він порівнював з відчуттям дотику, і яке, на його думку, можна виразити лише через рідну мову. В своєму щоденнику за 1769 р. він записав: «Україна стане новою Грецією — у цій країні лагідне небо, родюча земля. Її веселі, музично обдаровані люди колись прокинуться — і з багатьох малих диких народностей, якими були спершу й еліни, утвориться цивілізована нація: її кордони простягатимуться до Чорного моря, а звідти — на весь світ»⁷⁷. Чільне місце в гармонійному «золотому» віці щастя займуть і слов'яни. Гердер упевнений, що «майбутнє слов'ян буде прекрасним». «Колесо часу, — продовжує він, — що несе переміни, обертається нестримно. Й оскільки слов'янські нації заселяють найкращі регіони Європи, які будуть колись повністю загосподарьовані й там вестиметься жвава торгівля, то ці за-

⁷³ Kaiser G. Op. cit. P. 47.

⁷⁴ Herder Johann Gottfried. Sämtliche Werke (Hrsg von Bernhard Suphan) Berlin, 1877—1913. B. 18. S. 216.

⁷⁵ Kaiser G. Op. cit. P. 49.

⁷⁶ Ibid. P. 51.

⁷⁷ Herders Sämtliche Werke (Hrsg von Bernhard Suphan). Berlin, 1878. B. 4. S. 402.

непалі народи, хоча були колись працьовитими і щасливими, прокинуться нарешті від свого тривалого паралізуючого сну, позбудуться теперішніх невільницьких кайданів і зможуть користуватися своїми чудовими просторами як повноправні їхні власники. Тоді від Адріатичного моря до Карпатських гір, від Дону до Мульд лунатимуть їхні давні мелодії, прославляючи мирну працю та її плоди на багатолюдних ярмарках. Слов'яни знову постануть перед нами як сумирний народ, що кохається в рільництві й торгівлі, народ, який не любить воєн і ніколи не нападав на інші народи з метою їх поневолення. Слов'яни зроблять значний внесок у розвиток людства в напрямі до гуманності»⁷⁸. Поразки й сумну долю слов'ян в історії Гердер пояснює не лише їхньою власною вдачею, а й фактом специфічного «підбору» їхніх історичних сусідів із заходу і сходу, які були активнішими, енергійнішими й заповзятливішими, аніж слов'яни. «То ж не дивно, — зауважує вчений, — що після століть поневолення, лютої ненависті до своїх християнських панів і грабіжників, нація ця втратила свій м'який характер і зробилася підступною, холопськи інертною і затятою. Що псування слов'янського характеру відбувалося під впливом несприятливих соціально-політичних чинників, видно хоча б з того, що повсюдно, де вони втішалися деякою свободою, вони зберегли усі свої первісні прикмети, свою добродушну натуру. Недоля та злидні переслідують цей народ тому, що історично вони опинилися між войовничими німцями, з одного боку, і азіатськими кочовиками-грабіжниками, з іншого»⁷⁹. З такою ж симпатією висловлювався Гердер щодо характеру слов'ян: «Вони, — стверджував учений, — були співчутливими, гостинними аж до марнотратства, любили сільську свободу, водночас вони були покірливими і слухняними, противниками грабування і плюндрування. Це не рятувало їх, одначе, від поневолення, навпаки — сприяло цьому. Бо позаяк вони ніколи не домагалися панівного становища у світі, не мали власних досвідчених у військових справах і спадкоємних князів, охоче платили податі, якщо це давало їм змогу спокійно жити у своєму краю, то не один народ, зокрема германського походження,

⁷⁸ Herders Sämtliche Werke B. 4. S. 402.

⁷⁹ Ibid.

заподіював слов'янам чимало лиха. Бо саме в цьому й полягає сутність гуманності, чистої людяності, що вона усуває все, що розділяє, різнить, об'єднуючи усіх людей братерськими узами, творячи з них одну велику родину. Найвищим ідеалом стає не різноманітність у єдності людського роду, а єдність у різноманітності»⁸⁰. В цій характеристиці повною мірою утілилися думки Гердера про «майбутній спільний рай для всіх народів». Ідеї гармонії, естетики й усвідомлення духу власної нації у слов'ян не проявилися виразно внаслідок своєрідних рис їхньої психічно-національної вдачі. «Слов'яни, — продовжує розвивати свою думку вчений, — займають на нашій заселеній землі величезний простір. На жаль, їхня роль в історії не є адекватною цьому. Адже в історії ми бачимо їх здебільшого в ролі народів, що йдуть за іншими, допомагають іншим, служать іншим. Час від часу вони виявляють себе в певних діяннях, та ніколи вони не були народом, схильним до воєн і пригод, як-от німці. Вони радше сумирно плелися услід за останніми, займаючи полишені ними місцевості й краї, аж доки не посіли неозорий простір від Дону до Ельби, від Балтійського до Адріатичного моря. І, таким чином, вони ще й нині заселяють серед усіх європейських народів достоту найбільший простір. Вони повсюдно займали кинуті іншими колись землі, обробляючи їх як колоністи, рільники, пасли на них худобу чи використовували їх по-іншому. Отож, після попередніх спустошень, унаслідок тимчасового перебування тут інших народів, їхнє тихе працюване життя було вельми благодотворним для цих країв. Вони любили сільське господарство, випасання отар і черед, догляд за садами і городами, домашні ремесла, всюди заходилися торгувати плодами своєї землі і працюваності. Як миролюбні торговельні народи, вони виконували місію посередників між Чорним і Балтійським морями, між Сходом і Північною та Західною Європою. В Німеччині вони займалися гірництвом, плавили метали і виплавляли з них потрібні речі, добували сіль, виготовляли ляне полотно, варили мед, вирощували овочеві дерева й провадили на свій лад веселе, наповнене музикою життя»⁸¹. Ідеї Гердера поширилися не лише серед українців, а й серед інших

⁸⁰ Herders Sämtliche Werke. B. 4. S. 402.

⁸¹ Ibid.

слов'ян, для яких були характерними нерозвинена літературна мова, зате високорозвинена народна поезія, і послужили першопоштовхом, поряд з новими ідеями Шеллінга і Гегеля, для розвитку в українській історичній і філософській думці ідей ірраціоналізму⁸².

Таким чином, наприкінці XVII— на початку XVIII ст. в Німеччині розвивається раціональна історична думка, що найбільшою мірою втілилася у творчості великого Іммануїла Канта. Тоді ж у цьому ж контексті з'являються й початки наукової літератури про Україну, головним чином у німецькій історіографії. Якщо французькі праці того часу (Pierre Chevalier, P. Linge, Gaspard de Feud) подають здебільшого історичні відомості, освітлюючи події в душі польських поглядів на козащину⁸³, німецька раціоналістична історіографія у працях Шерера, Енгеля, Гербінія, Закса, Пуффендорфа, Гартноха проникнута щирою симпатією до України, її сумної історичної долі. Дослідження згаданих авторів утворюють в німецькій історичній літературі певний настрій щодо України, близький до її ідеалізації. Цей настрій підхоплюється наступниками раціоналістів — преромантиками, насамперед Гердером, і, будучи помноженим на містику пієтистів, саме в такому синтезному подвійному обрамленні впливає засадничим чином на слов'янську, зокрема українську і російську, історіографію того часу.

В Росії найбільший вплив ідеї Гердера мали на засновника російської нової історіографії М. Карамзіна⁸⁴. Саме Гердер, як зазначають дослідники, спричинився до постановня «Карамзінського бачення історії»⁸⁵. Ще до 1789 р. Карамзін був знайомий з рядом праць Гердера⁸⁶, хоча й не поділяв оптимізму останнього щодо майбутнього всього людства. Відомо, що після відкриття Карамзіним низки притаманних людині внутрішніх суперечностей, вчений звернувся у свій

⁸² Pritsak O. Lypyns'kyj in Ukrainian Intellectual History // The Political and Social Ideas of V. Lypyns'kyj. Harvard Ukrainian Studies. 1985. Vol. IX. N. 3/4. P. 253—254.

⁸³ Borchak Elie. Op. cit. P. 33—35.

⁸⁴ Bittner Konrad. Der junge Nikolai Michailovich Karamzin und Deutschland // Herder-Studien. Würzburg, 1960.

⁸⁵ Herderische Gedanken in Karamzins Geschichtsschau // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 1959. Neue Folge. 7, 6. S. 237—269.

⁸⁶ Nabel Henry M. N. M. Karamzin: A Russian Sentimentalist. The Hague-Paris, 1967. P. 87n.

творчості до феномена смерті⁸⁷. Вплив Гердера на Карамзіна пояснюється не лише тією обставиною, що вони були засновниками синхронних у часі національних напрямів. Обидва дослідники працювали над спільними історіософськими сюжетами взаємозв'язку індивідуума і нації, «історією народів, людства». Знаменита «История государства Российского» Карамзіна наповнена оптимістичними сюжетами, що збігаються з гуманістичними і національними ідеями Просвітництва і викладені в душі оптимізму Гердера.

В Україні синтез ідей раціоналізму і пієтизму здійснив видатний український вчений Григорій Сковорода, який, слідом за Гердером, спромігся діалектично зіставити обидва вчення. Г. Сковорода, син простого козака, народився у селі Чорнухи на Полтавщині в 1722 р.⁸⁸ Хоча батьки майбутнього поета і філософа були людьми незаможними, проте подбали про те, щоб дати своїм дітям вищу освіту: старший син Григорій вступив в 1739 р. до Київської академії, а молодший — Василь — поїхав на студії до Німеччини⁸⁹. В Академії Сковорода був слухачем Георгія Кониського, який у своїх лекціях з піїтики проповідував наближення до природної простоти, народних сюжетів і народної мови, а в лекціях з філософії приділяв велику увагу етиці й моралі. Все це найбільшою мірою вплинуло на Сковороду, який сам пізніше писав поезії народною українською мовою, а в своїй філософії надавав великого значення практичній моралі. Будучи студентом, Сковорода разом з Самуїлом Миславським (майбутнім митрополитом і реформатором викладання філософії в душі Вольфа—Баумайстера) та іншими своїми товаришами переписав величезний трактат Адама Зернікава «De prosessione Spiritus». Ще в Академії Сковорода добре вивчив німецьку мову, і це відкрило перед ним світ нової німецької філософії — зі старою він міг ознайомитися латинською мовою, яку також знав досконало, так само як і грецьку та гебрійську⁹⁰. Зазнав Сковорода і впливу пієтизму, очевидно унаслідок подорожей до

⁸⁷ *Rothe Hans.* N. M. Karamzins europäische Reise. Der Beginn des russischen Romans. Berlin; Zürich, 1968. S. 118—122.

⁸⁸ *Mirtschuk I.* Hryhorij Skovoroda // Hryhorij Savyc Skovoroda (1722—1794). Ukrainische Freie Universität. Reine: Monographien. B. 22. S. 5.

⁸⁹ *Ibid.*

⁹⁰ *Петров Н.* Труды Киевской Духовной Академии. 1902. Т. 12. С. 613.

Німеччини (1745—1750) та інтенсивного читання західних авторів⁹¹.

У 1750 р. Сковорода, вже перед самим завершенням курсу теології, знову перервав свої студії в Академії, щоб не упустити нагоду поїхати за кордон: генерал Вишневський, який відбув з дипломатичною місією до Угорщини, взяв його з собою як церковного агента при російській православної церкві, що належала до штату місії. Сковорода побував у Будапешті, Пресбургу, Відні, а потім, звільнившись з місії, пішки мандрував по Північній Італії, Південній Німеччині і Пруссії. Там йому навіть пощастило послухати лекції видатних німецьких професорів⁹². Подорож за кордон дала Сковороді змогу познайомитися безпосередньо з духовним життям європейських країн, удосконалитись у німецькій мові та вивчати в оригіналі твори німецьких філософів і теологів⁹³. Саме під час мандрівки Г. Сковороди по Європі, у Бреславлі навчався його молодший брат Василь (1751—1753), який після свого повернення в Україну служив козацьким сотником⁹⁴. Г. Сковорода назавжди залишився великим прихильником німецької науки⁹⁵. Навесні 1753 р. Г. Сковорода повернувся на батьківщину і, не бажаючи обіймати будь-яку офіційну посаду, став приватним учителем у домах української шляхти. Така незалежність давала йому можливість вільно віддаватись науковій і літературній творчості. Ще в Київській академії Г. Сковорода здобув солідні знання в галузі античної філософії та літератури, добре опанував твори Платона, Епікура, Демосфена, Арістотеля, Філона, Плутарха; з римської літератури він студював Горація, Вергілія, Ціцерона, Марка Аврелія, Лукіана, Сенеку, Лукреція, Персія, Теренція. Не менш ґрунтовно знав і патристику, особливо писання Климента Александрійського, Діонісія Ареопігита, Максима Ісповідника, Гри-

⁹¹ Scherer Stefan. Skovoroda Hryhorij Savich // The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History. Vol. 35. (Gulf Breeze, FL: Academic Press International 1983). P. 188.

⁹² Багалій Д. Український філософ Г. С. Сковорода. Харків, 1923. С. 25.

⁹³ Там само. С. 26.

⁹⁴ Oljanchn D. Aus dem Kultur-und Geistesleben der Ukraine // Kyrios. 1937. H. 4. S. 271.

⁹⁵ Багалій Д. Г. С. Сковорода, український мандрований філософ. Харків, 1926. С. 94.

горія Богослова, Іоанна Златоуста, Василя Великого, Євґрія, Блаженного Августина. Перебуваючи в Німеччині, Скворода глибоко вивчав Біблію, інтерес до якої виник у нього, очевидно, під впливом німецьких протестантських наукових кіл⁹⁶.

У 1754 р. Скворода побував у Москві, де мав нагоду ознайомитися з багатою збіркою грецьких авторів у бібліотеці Духовної академії. Його приятель Володимир Каліграф, відомий прихильник філософії Лейбніца, який викладав спочатку філософію у Києві, отримав кафедру філософії у Московській академії. Ідучи до Москви, він узяв Сквороду з собою. Проте в Москві Скворода пробув недовго, і, повернувшись в Україну, ніколи вже її більше не покидав. Він залишився приватним мандрівним учителем, нерідко тривалий час проживав у своїх численних друзів і знайомих, які радо приймали його в себе. До 1758 р. Скворода служив домашнім учителем сина українського шляхтича С. Томари і проживав у його дідизні — селі Ковраях⁹⁷.

Двічі Скворода все ж переривав свій звичний плин життя мандрівного філософа: перший раз він дав себе умовити обійняти посаду професора піітики в Переяславській колегії. Заснована в XVII ст., вона була ніби зменшеною копією Київської академії. Проте новаторський напрям, в якому Скворода склав свій курс, не сподобався протекторові колегії, Переяславському єпископу, і Скворода змушений був залишити колегію. У 1766 р. він обійняв посаду викладача етики у Додаткових класах при Харківському колегіумі⁹⁸. Проте й тут новизна й оригінальність його поглядів призвели до конфлікту з керівництвом навчального закладу, і Скворода остаточно розпрощався зі школою⁹⁹.

М. С. Грушевський, говорячи про вплив Сквороди на освічені верстви українського суспільства у другій половині XVIII ст., звертає увагу на той факт, що серед цього суспільства, так само як і серед російського, виявляються доволі помітні намагання побудови нової ідеології чи релігії, в ширшому розумінні слова, та моралі, незалежних від офіційного

⁹⁶ *Чижевський Д.* Філософія Г. Сквороди. Варшава, 1934. С. 50.

⁹⁷ Григорій Скворода // Бібліотека української літератури. Київ, 1983. С. 5.

⁹⁸ Там само. С. 6.

⁹⁹ *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні. Київ, 1992. С. 121.

церковного канону, що відповідали б новим умовам життя¹⁰⁰. З цих причин серед українського громадянства, як і серед російського, починає поширюватися масонство і споріднені з ним містичні німецькі доктрини. Громадянство шукало в них нецерковної, неофіційної моралі та ідеології, вільних від старого, віджилого аскетизму та обрядовості¹⁰¹. За свідченням біографів Сковороди, сам він доволі неприхильно ставився до масонства, висловлюючись проти замикання останнім моральних завдань у таємні організації. Ці завдання, на його думку, за своєю природою повинні мати загальний характер. Але проповіді Сковороди мали багато спільного і з масонськими доктринами; в його творах трапляються думки і навіть фразеологія, яку вживали масони. Масони, як і Сковорода, розвивали ідеї про боротьбу в людині матерії і духу, про обов'язок людини поборювати в собі потяги матеріальні й підійматися до світу духовного через самопізнання і внутрішнє оновлення, що мають заступати місце пустої шкільної науки¹⁰². Цим пояснюється популярність Сковороди серед українських і російських масонів кінця XVIII — першої чверті XIX ст., що виразно помітно, між іншим, у творчості родоначальника відновленої української літератури Івана Котляревського, який, як відомо, належав до масонської ложі в Полтаві і був членом управи Полтавської філії Біблійного товариства, що репрезентувало ідеї євангелізму з певним містичним забарвленням.

Основною темою метафізики Сковороди була «антитеза обох натур — божеської і матеріальної»¹⁰³. Первісна основа сушого є вічна воля. Вона, опинившись у видимому світі, з нічого утворила все, що є в думці і світі. Бажання вічної волі перетворитися у видимі явища оформилися в думки, думки в форми, форми в матеріальні образи. Світ існує від віків тому, що вічний Бог створив світ поза часом, і він існує поза часом¹⁰⁴. Проте світ не залишається без руху, не стоїть зі своїми протилежностями і протиріччями статично. Він перебуває в постійному, невпинному русі. Цей рух Ско-

¹⁰⁰ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. С. 129.

¹⁰¹ Там само.

¹⁰² Там само. С. 130.

¹⁰³ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Нью-Йорк, 1991. С. 47.

¹⁰⁴ Там само. С. 49.

ворода, слідом за німецькими містиками Екгартом, Франком, Сілезієм, Вайгелем символізує образом життя рослини¹⁰⁵. Уявлення про подібність життя цілого світу до життя рослини відроджується у філософії XIX ст. у Фіхте, Шеллінга, Гегеля¹⁰⁶. Як і увесь світ, людина за своєю природою антитетична. І в ній Скворода бачить дві істоти: «дійсну», «справжню людину», і «тілесну», «плотську». Німецькі містики називають «внутрішню», або «істотну», і «зовнішню» людину. Єство внутрішньої, дійсної людини є сам Бог. Тому, як стверджує німецький містик Вайгель, пізнати Бога — значить пізнати самого себе; служити Богові — значить служити собі самому. Метою людського життя є внутрішнє «самопізнання і багатопізнання»¹⁰⁷. «Багатопізнання» неможливе без самопізнання. Так само як для Сократа, отців церкви і німецьких містиків теза «пізнай самого себе» є для Сквороди «найнеобхіднішим словом». Це випливає з погляду на людину як на «мікрокосм», центральну точку світу. Джерелом для пізнання всього потаємного в житті, одночасно космічного і божественного, є людина. Всі запитання і таємниці світу зосереджені в людині. Світ і Бог не поза людиною, а в ній самій. Людина сама божественна, сама для себе — «безодня», джерело, сонце. Цією безоднею в людині є серце, тобто джерело бажань і думок людських¹⁰⁸. Так само як для Вайгеля, Беме і Сілезія, для Сквороди серце є коренем усього життя людини, воно — «обитель вогню і любові», вища сила, що стоїть поза межами душі і духа. Світ, природа для Сквороди — в Бозі; так само в Бозі — буття людини. Все наше пізнання є по суті богопізнання, з'ясування шляху, який веде до дійсної, в нас захованої людини. Призначення людини Скворода, слідом за Сілезієм та іншими німецькими містиками, убачає в її обоженні, в уподібненні Богові. Це обоження можливе тому, що людина тотожна Богові за своєю суттю, за своїм серцем¹⁰⁹. Релігійне пере-

¹⁰⁵ *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні. Нью-Йорк, 1991. С. 51—52.

¹⁰⁶ *Чижевський Д.* Філософія Г. Сквороди. Варшава, 1934. С. 89, 101.

¹⁰⁷ *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні. С. 54.

¹⁰⁸ *Kultschytzkyj A.* Hryhorij Skovoroda. Philosoph der Selbsterkenntnis, und Vörläufer des Personalismus // Ukrainische Freie Universität. Monographien. B. 22. München, 1975. S. 34—35.

¹⁰⁹ *Ibid.* S. 38—39.

живання є універсальне, і через нього ми приходимо до розуміння правди, добра, моралі і краси.

Схожість думок і уявлення містичних ідей у Сковороди і в німецьких містиків не дає підстави стверджувати, що Сковорода просто запозичив їхні ідеї і не вніс свою лепту у їх розвиток. Очевидно, що Сковорода був добре ознайомлений з літературою німецького містицизму, вона безперечно вплинула на хід його думок, проте його думки й ідеї відзначалися оригінальністю і користувався він лише матеріалом своєї пам'яті, інтерпретуючи в дусі своїх ідей Святе Письмо і спираючись на свій власний релігійний досвід.

Практична філософія Сковороди, його етика були тісно пов'язані з життям. Це була проповідь щастя, яке міститься в нас самих, а не поза нами: лише пізнавши самого себе, ми знайдемо душевний спокій. Щастя кожної людини залежить від того, наскільки повно вона зуміє, пізнавши себе, розкрити свої здібності і відповідно до них вибрати для себе діяльність. Така діяльність буде корисна для суспільства і дасть людині внутрішнє задоволення. У своєму підручнику з етики для Харківського колегіуму Сковорода наводить тезу Епікура, яку любив часто повторювати: «Бог — це наше щастя. Царство боже в нас самих. Щастя в серці, серце в любові, любов у законі Вічного. Дяка блаженному Богові, що потрібне зробив не важким, а важке — непотрібним». Її висловлювали й Екгарт, Сілезій та інші німецькі містики.

У своєму ставленні до релігії Сковорода відкидав історичне, церковне християнство і вважав, що до царства небесного можна увійти через будь-яку християнську конфесію. Йому були чужі догматичні суперечки про походження Святого Духа, про таїнство, про проблему Чистилища і т. ін. Тлумачачи алегорично Біблію, він відкидав всю її космогонію і взагалі буквальне розуміння її тексту. До церкви він звичайно не ходив, проте молився кожен ніч на самоті, звертаючись подумки до невидимого Бога. Він не відкидав таїнств і обрядів у їх суті, але намагався знайти в них вищий смисл і значення, розумів їх духовно¹¹⁰. Тому Сковорода відмовився від сповіді і причащення, вважаючи їх непотрібними для себе, оскільки був пе-

¹¹⁰ Багалій Д. Киевская старина. 1895. № 3. С. 285—286.

реконаний, що смерть несе визволення від усього тлінного і привчає до вічності.

Взагалі теологія Сковороди вирізнялася універсальним характером і була тісно пов'язана з філософією, тобто наукою. Релігія була для нього філософією, а філософія — релігією. Вносячи критичний дух у дослідження і розуміння основного джерела богопізнання — Біблії, вступаючи в суперечність з панівним на той час зовнішнім, обрядовим відношенням до церковного християнства і схилиючись у бік суто духовного його розуміння, Сковорода був у певному розумінні цього слова релігійним реформатором¹¹¹. Російський дослідник В. Ерн, прагнучи встановити місце Сковороди в загальному розвитку філософської думки, першим помітив діалектизм пов'язання в його творчості раціоналістичних і містичних моментів, характерних для преромантизму. Він називає Сковороду християнським платоніком, який прилучився до великої платонівської традиції у християнстві, репрезентованої багатьма великими вчителями церкви і християнськими мислителями. Платонівський дуалізм Сковорода перемагає біблійним монізмом, і зміст, який він швидше заперечував у своєму раціоналістичному ухилові, Сковорода знаходить у релігійній і містичній формі воскресіння¹¹². Чижевський вважає, що місце Сковороди в загальній філософській традиції лежить в історії розвитку діалектичної філософії: Сковорода є одним із найпізніших представників традицій античності та християнського методу. Разом з тим Сковорода є останнім представником українського духовного бароко і водночас українським передромантиком¹¹³. Це спростовує твердження сучасного американського дослідника Михайловича, який, трактуючи творчість Сковороди, наполягає на тому, що вона являла собою «концептуальну інновацію в загальноруському контексті і презентувала те, що може бути назване індивідуальним націоналізмом. Сама фігура Сковороди давала чітке окреслення такого бачення»¹¹⁴. Сковорода, як і Кант, жив і помер до початку «модерної ери» у всесвітній історії, тобто ще до того, як націоналізм став знач-

¹¹¹ Багалій Д. Киевская старина. 1895. № 5. С. 278—279.

¹¹² Эрн В. Г. Сковорода. Москва, 1912. С. 257, 266.

¹¹³ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Прага, 1931. С. 47; Його ж. Філософія Г. С. Сковороди. Варшава, 1934. С. 179.

¹¹⁴ Michallovich A. Op. cit. P. 86.

ною ідейною силою в Європі, головним чином як реакція на наполеонівський імперіалізм у таких країнах як Німеччина, Італія і Росія. На нашу думку, Сковорода взагалі не був ніяким націоналістом, ані російським, ані українським. Він, навпаки, вписувався в загальноімперському контексті в інше, вже виведене нами протиріччя між інтеграціоністами і традиціоналістами. Тут ми не погоджуємося і з іншим американським дослідником, професором Пенсильванського університету Джорджем Кліном, який стверджував, що Сковороду слід характеризувати як «космополита» у християнсько-стоїчному визначенні, або точніше як «громадянина всього (християнсько-європейського) світу»¹¹⁵. Ми вважаємо, що Сковорода стояв десь між інтеграціоністами і традиціоналістами з певною домінантою до традиціоналізму¹¹⁶.

Якщо Сковорода, будучи духовно спорідненим з німецькими містиками, не заперечував водночас і значення раціоналізму, розвивав на основі їхнього синтезу власну систему, то його молодший сучасник, також полтавчанин, Семен Гамалія (1743—1822) цілковито підпав під вплив містиків, насамперед Беме. Гамалія, який згодом став одним із найвідоміших українських містиків і масонів, вчився, як і Сковорода, в Київській академії (1755—1765), а потім ще й в «Академічному університеті» в Петербурзі. Після завершення навчання став учителем латинської мови в «Сухопутному шляхетському кадетському корпусі», потім у Сенаті й, зрештою, у канцелярії московського генерал-губернатора. Відзначався надзвичайною добротою, чуйністю і безпосередністю, за що сучасники прозвали його «Божою людиною». Цариця Катерина II, виділивши йому невеликий маєток (300 душ кріпосних), супроводжувала свій дарунок словами, що Гамалія «зі своєю душею не знає як упоратися». Учений переклав 22 томи творів Беме,

¹¹⁵ Kline George L. Skovoroda: In But Not of the Eighteenth Century. A. Commentary // Journal of Ukrainian Studies. 22. Nos. 1—2 (Summer—Winter 1997). P. 119—120.

¹¹⁶ Світоглядно це ідейне місце Сковороди знайшло певною мірою свій вияв в іншій його проміжній ролі між західним раціоналізмом і східною медитацією, між якими він виступив як зв'язуюча ланка. Саме так охарактеризував роль Сковороди російський філософ, дослідник його творчості Володимир Ерн (1881—1917). Див.: Эрн В. Г. Григорий Савич Сковорода. Жизнь и учение. Москва, 1912; Brian Gorowitz. Wladimir Ern and Hrahorij Scovoroda: A Historian and His Philosophical Antithesis // Journal of Ukrainian Studies 22. Nos. 1—2 (Summer—Winter 1997). P. 97—115.

проте всі вони так і залишилися ненадрукованими. Свої ідеї Гамалія пропагував здебільшого в листах до прихильників і знайомих. Ці листи були зібрані і видані після його смерті у двох томах в 1832 р.; через чотири роки вийшло нове тритомне видання (1836—1839). Гамалія близько зійшовся з відомим російським філантропом і масоном Новиковим. Листування Гамалії свідчить про великий вплив на нього німецької містики, особливо Арндта. Переклав він і «Ночі» Юнга. Як і Скворода, Гамалія справив неабиякий вплив на своїх сучасників¹¹⁷.

Значного поширення в українському суспільстві набули й ідеї Гердера. Відгуком позитивного ставлення європейських авторів, як раціоналістів, так і Гердера, до України було зародження інтересу до національної старовини, до своєї народності в середовищі дворянських кіл України. Преромантизм і політика Катерини II змінюють саму суть інтеграціонізму. В цьому новітньому інтеграціонізмі Україна стає Малоросією, а Москва і Петербург — Великоросією. Поступово зникає метропольно-київський інтеграціонізм Прокоповича і Яворського, який замінюється інтеграціонізмом Тодорського і Гамалії. Разом з тим у цей, ще антикварний період розвитку історії, продовжує розвиватися й традиціоналізм, який, на відміну від інтеграціонізму, не спирається на ідеї Карамзіна, а вбирає у себе синтез поглядів як ранніх інтеграціоністів, так і традиціоналістів. Цей синтез виявляється, насамперед, в обґрунтуванні ідеї рівності України і Росії та окремішності кожної з них.

Ознаки такого нового преромантичного традиціоналізму і виражених на його основі думок можна знайти в поемі Семена Дивовича «Розмова Великоросії з Малоросією» (1762). Цю поему можна вважати одним із найбільш ранніх утверджень позицій новітнього традиціоналізму. В цьому творі «Малоросія» терпляче пояснює, що хоча і вона, і Великоросія мають одне правління, а все ж у неї є своя власна історія і свої характерні особливості. Тому вона взагалі не зобов'язана підкорятися Великоросії чи бути її частиною. Навпаки, і та, й інша — рівні¹¹⁸.

¹¹⁷ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Прага, 1931. С. 65.

¹¹⁸ Zenon E. Kohut. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate. 1760-s — 1830-s. Cambridge; Mass., 1988. P. 63; Ralph Lindheim and George S. N. Luckyi (Eds). Toward an Intellectual History of Ukraine. Toronto, 1996. P. 69--70.

В українській антикварній історичній науці виявилось чимало послідовників преромантизму. Син брауншвейзького іммігранта, генерал-майор російської армії Олександр Рігельман у своїй історії України (1786) подає надзвичайно цікаву характеристику українців, що ґрунтується на близькому знайомстві з краєм (Рігельман прослужив в Україні більше як півстоліття — з 1738 по 1789 рр.). Ця характеристика являє собою немовби резюме того, про що оповідалося в німецькій раціоналістичній і преромантичній літературі XVIII ст. Він пише, що «українці великі любителі були вольності», що «їх закони складені на правах магдебурзьких і саксонських», що «від природи вони всі добросердечні, дружні, щедрі, розумні і кмітливі, і трохи хитрі». «Народ цей, — продовжує Рігельман, — веселої вдачі, любить музику й інші веселощі. Серед них дуже багато музикантів хороших трапляється. Вони всі хороші співаки і досить схильні до різних наук, навіть багато з них і до високих шкіл досягають, в обходженні вони дуже подібні до європейців. Вони гарячого напою (спиртного. — *В.П.*), хоча і вживають доволі, але з часом і при випадку, і тому п'яниць у них мало. Вони працелюбні, будинки будують вміло і добрі господарі»¹¹⁹. Подібні характеристики, сповнені симпатій до українського народу, знаходимо в працях О. Маркевича, Я. Марковича та інших дослідників з середовища українського дворянства, погляди яких були виразно консервативними¹²⁰. В 1822 р. з'являється перша наукова історія України Д. Бантиш-Камєнського (1788—1850), провідного малоросійського історіографа, зведеного в цей ранг малоросійським генерал-губернатором М. Рєпніним¹²¹. Автор вважав основним періодом української історії добу гетьманщини з часу її злуки з Московією у 1654 р. «Первісний» період української історії у нього тісно пов'язаний з історією Російської держави (очевидно, в офіцій-

¹¹⁹ Рігельман А. Летописное повествование о Малой России. Москва, 1847. Ч. 4. С. 86—87.

¹²⁰ Дворянськими консерваторами називає цих дослідників також сучасний український дослідник історичної думки XIX ст. В. В. Кравченко (див.: Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). Харків, 1996). Він також відзначає виразний вплив на них ідей Енгеля, Гердера та інших німецьких і французьких раціоналістів і преромантиків (див.: Там само. С. 89—91; див. також: *Сарбей В. Г.* Праця Я. Марковича «Записки о Малороссии, ее жителей и произведениях» // Український історичний журнал. 1999. № 1. С. 63).

¹²¹ Кравченко В. В. Вказ. праця. С. 211.

ній концепції, як у Карамзіна): Київ—Москва, Петербург як періоди одного й того ж загального історичного процесу формування і розвитку «Государства Российского». Не меншою мірою він пов'язаний і з історією Польської держави, отже досить з'ясований у відповідних працях з історії Росії і Польщі. З іншого боку, протиставляючи «малороссийским летописям», які мали прикрашати ім'я Б. Хмельницького, — літописи «наші», тобто російські, Бантиш-Каменський тим самим хотів наголосити, що його твір належить до російської, а не української історіографії і має на меті збагатити останню історією України. Цілий ряд характеристик, співзвучних гердерівським, знаходимо у 46-му розділі книги Бантиша, присвяченому внутрішньому устрою гетьманщини, її побуту і культурі. Характеризуючи гетьманщину, Бантиш зазначає: «Добродушність і простота, напевно, характерна риса характеру малоросіянина, але вона часто буває наслідком хитрості, а не відбитку розуму. Гордість, що прикривається спочатку ласкавим, прислужницьким зверненням, проявляється всією силою після отримання бажаного. Вона особливо різюча, коли малоросіянин поводить з молодшими, підвищившись з низького звання грою випадку, гнучкістю, без особливих достоїнств»¹²². Цікаво порівняти з приведеним вище характеристику, яку дає Бантиш поетові В. Капністові в листі до цензора своєї праці «Словаря достопамятных людей». Тут читаємо про Капніста, що це був «віршописець, який вмів доречно зігнути в дугу, щоб запобігти бути зігнутим іншим чином. Це характеристика нашого поета. Розумна людина завжди знайдеться»¹²³. Не можна відмовити цій характеристиці у влучності, хоча вона стосується не народу в цілому, а тих панів і підпанків, що їх міг спостерігати Бантиш на службі в канцелярії князя Репніна. Далі вже йде характеристика простого народу: можливо козаків або солдатів із українців: «На полі бою син України видний, мужній, не шкодує себе, б'ючись за царя і батьківщину. Хоробрість предків — головна спадщина його. Вона змушує його забувати розкоші, веде до слави. Скромний в хаті, корисний в громадянській службі, малоросіянин не принизить себе і на кафедрі проповідника, і серед вчених, кругом керований і вродженим честолюбст-

¹²² Бантиш-Каменский Д. История Малой России. Киев, 1993. С. 464.

¹²³ Див.: Русская старина. 1888. № 1. С. 525—526.

вом»¹²⁴. Характеристика, дана малоросіянам Бантишем-Каменським дуже нагадує ту, що її дав українцям Рігельман у своїй згаданій вище праці, на котрого, зрештою, Бантиш і покликається. Бантиш-Каменський дає також позитивну характеристику гетьманському правлінню в Україні, як традиційній формі державного управління українськими землями, називаючи гетьмана «головним вождем народу», який «іменувався на зразок польських гетьманів ясновельможним». Він зауважує, що «з часів Косинського козаки обирали гетьмана вільним волевиявленням» і що на початку лише «загальна любов, повага і заслуги піднімали на цей ступінь, хоча нерідко наклеп і скидав». Згодом, стверджує Бантиш-Каменський, «вільні вибори існували для однієї лише форми і уповноважені двору російського управління «волею народу»¹²⁵. З появою в Німеччині романтизму приходять нові віяння, інтерпретації та характеристики і в українську історичну думку, започаткувавши перший етап романтизму в Україні. Бантиш-Каменський, як і його попередники — консерватори, не звертався до історичних пісень українців задля характеристики окремих епізодів їхньої історії, а здійснював синтез козацької, шляхетської і великодержавної концепції українського історичного процесу¹²⁶, так само як і Гердер та його послідовники в Німеччині, які проводили подібний синтез ідей раціоналізму і містичного пієтизму.

Взагалі ж погляди Тодорського, Гамалії, Шафонського, — представників нового покоління українських інтеграціоністів, які сформувалися і працювали головним чином у Петербурзі, найбільш повно були викладені їхнім представником — Василем Кочубеєм, який у листі до лідера новітніх традиціоналістів Миколи Рєпніна-Волконського писав: «Хоча я по народженню є хохлом, за своїми принципами, своїм становищем і своїми звичками я ще більше росіянин, аніж хтось інший. Мій титул і моя посада підносять мене високо над різними мікроскопічними справами; я розглядаю, на відміну від Вас, справу Вашого генерал-губернаторства з штадпункту загальних інтересів нашої землі»¹²⁷.

¹²⁴ Бантиш-Каменський Д. Вказ. праця. С. 464.

¹²⁵ Там само.

¹²⁶ Кравченко В. В. Вказ. праця. С. 234—235.

¹²⁷ Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX-го століття. Одеса, 1925. Т. 1. С. 143.

Таким чином, XVIII ст., особливо його друга половина, було добою не лише корінних змін у політичному та соціальному житті України, а й великої культурно-національної й узагалі духовної кризи в українському житті. Україна, як і в попереднє століття, продовжувала жити своїм власним духовним життям, мала своє шкільництво, свою літературу, і її культурних сил вистачало не тільки для задоволення власних потреб, а й для просвітницької культуртрегерської праці в Московщині. Її представники обіймали в імперії практично всі посади, пов'язані із стратегічними напрямками еволюції в європейському напрямі науки, культури і навіть системи державного та церковного управління країною. Разом з тим українські культурні діячі, проживаючи в Петербурзі і практично керуючи Російською імперією, не забували про розвиток своєї батьківщини — України, вважаючи її духовним центром, основою і дороговказом для всієї «руської землі», матір'ю якої і був, за їхнім глибоким переконанням, древній Київ.

Зі вступом на престол Катерини II ситуація починає змінюватися. Нова цариця, як типова представниця освіченого абсолютизму, була рішучою прихильницею цілковитого державного централізму й ліквідації великих партикулярних особливостей окремих областей імперії.

У XVIII ст. продовжилася давня суперечка між інтеграціоністами і традиціоналістами в таборі української освіченої еліти того часу. Проте в період правління Катерини II — на етапі переходу від так званого «апсєнне регіте» до нового часу суспільно-політичні й ідеологічні погляди традиціоналістів та інтеграціоністів отримують нове значення і смисл. «Перші, — пише сучасний український дослідник В. В. Кравченко, — шукали відповідь на виклик історії в минулому, в традиціях Гетьманщини та Речі Посполитої, справжніх чи уявних. Їхні сподівання та прагнення на початку 19 ст. знайшли відображення в знаменитій «Історії Русів» та промовах В. Г. Полетики. Другі закликали до повного злиття своєї Батьківщини з Російською імперією, аж до культурної та мовної асиміляції... При цьому представники кожного з названих вище напрямів суспільно-політичної думки вважали себе справжніми патріотами України, що усвідомлювали необхідність рішучих змін в її жит-

ті. Тому вони багато в чому сходилися в діагностиці стану своєї Батьківщини, хоча й розходилися в методах її лікування»¹²⁸. За часів Катерини II і в наступний період інтеграціонізм отримує метаморфозу перевернутості дискурсу (в сенсі Мішеля Фуко), тобто в ньому, як явищі, міняються об'єкт і суб'єкт інтеграції. Якщо в інтеграціоністів XVII ст. об'єктом інтеграції була Москва і здійснювати цю інтеграцію мала Україна, то у новітніх інтеграціоністів, на зразок Кочубея, Шафонського, Тодорського, Гамалії, Туманського та інших — навпаки. Катерина II повною мірою починає спиратися на нових інтеграціоністів. Українці виступають у ролі сенатських урядовців, членів дипломатичних місій, професорів і учителів петербурзьких і московських шкіл, вступають до російського війська. Вони міняють свою батьківщину, яка дедалі більше стає глухою провінцією, на життя в імперській столиці й віддають свої сили на службу російській державі, російській науці, письменству, мистецтву і російській культурі. Самостійне духовне життя в Україні занепадає. Тривалий час воно змушене плисти в загальноросійському дусі, і всі найвидатніші українські вчені, які працюють не в вузькому колі україністики, а на загальному полі гуманітарних наук чи на полі загальної історії, а також точних наук, змушені працювати як учені «російські» — і під таким ім'ям вони стають відомими в широкому світі, пишучи свої праці виключно російською мовою. Такою була доля майже всіх високоосвічених провідників впливів німецького раціоналізму, пієтизму і преромантизму (хіба що за винятком Сковороди) — Тодорського, Туманського, Хмельницького, Гамалії та багатьох інших. Вони стають професорами кадетських корпусів, університетів обох столиць, вихователями наступників престолу, ідеологами і провідниками політики всієї імперії.

Традиціоналісти (Нащинський, Щербацький, Кониський, Миславський, Полетика, Бантиш-Каменський, Маркевич, Маркович, Рєпнін-Волконський та ін.), навпаки, в період остаточної інкорпорації козацької держави до складу Російської імперії поступово змінюють свої автохтонні й мет-

¹²⁸ Кравченко В. В. Україна напередодні російсько-французької війни 1812 р. очима сучасника // Схід—Захід. Харків, 1999. Вип. 2. С. 199.

ропольні аспірації на реставраційні. Ставши реставраторами, традиціоналісти не лише увібрали в себе певні елементи інтеграціонізму XVII ст., зокрема погляд на месіанську роль Києва, як другого Єрусалиму, а й, як скажемо Самуїл Миславський, обстоювали окремішність української і російської історії, геральдики, літературної історії та природного права. Маючи на меті реставрацію традицій у формі відновлення Гетьманату, вони слідом за Семеном Дивовичем обстоюють ідею якщо не вищості, то принаймні рівності України і Росії.

Взагалі ж у цей антикварний період, коли історія ще не трактується як наука, філософські онтологічні основи інтелектуального життя в Україні (а відтак і в Російській імперії в цілому) змінюються по лінії: раціоналізм (Нащинський, Щербацький, Кониський, Миславський) — пієтизм (Тодорський, Гамалія) — преромантизм (Сковорода). Проте преромантизм як синтез раціонального і емоційного не встиг утвердитися і глибоко вкоренитися в інтелектуальне життя імперії взагалі й України зокрема. Йому на зміну прийшов німецький романтизм, найяскравішим представником якого був Гегель.

Частина четверта

**Впливи
домінуючих
націй
на розвиток
теоретико-
методологічних
основ української
історичної
науки
в ХІХ—ХХ ст.**

Колись, ще в XVII—XVIII століттях, існувала козацька держава. То ж не дивно, що найвизначніші на той час науковці Великобританії і Німеччини, які вперше вирішили створити *всесвітню історію*, два томи в контексті світової історії присвятили історії України. Перший том називається «*Geschichte der Ukraine und der Ukrainischen Kozaken*», другий — «*Geschichte des Königreich des Galicia and Lodomeria*». Автором обох праць був Жан Христіан Енгель¹.

Проте у 80—90-ті роки XVIII ст. (коли писалася ця історія) в духовне життя Європи прийшов романтизм. Найвидатнішою *постаттю філософії романтизму* був Гегель, який у своїй теорії дійшов висновку, що існують два типи народів — історичні і неісторичні. До неісторичних народів він відніс усі слов'янські та деякі інші народи. Виняток серед слов'ян він зробив для поляків, а також не знав, що робити з московською імперією. Філософія Гегеля справила надзвичайно великий вплив на Маркса, й узагалі на марксизм. Маркс сприйняв цю концепцію, і всі його послідовники, до Леніна включно, цієї концепції дотримувалися. Таким чином, до кінця XVIII ст. ми були історичним народом. Завдяки Гегелю і марксизму ми історичним народом в теорії перестали бути. Спробуємо відповісти на питання, чому це сталося? Для цього ми будемо досліджувати весь процес перетворення України з «історичного» народу на «неісторичний», простеживши його крізь призму наукових і політичних реалій XIX—XX століть, визнаючи вплив домінуючих націй на українську науку, і навпаки, зворотний вплив різних течій, бачень і концепцій української науки на світову, з'ясуємо розвиток інтелектуальної і політичної історії України і домінуючих націй у контексті появи і реакції на цілий ряд онтологій у діях порядку їх виникнення: романтизм, позитивізм, неопозитивізм, історичний матеріалізм, школа еліт, морфологія історії, модернізм, постмодернізм, школа Анналів, екзистенціалізм тощо, а також простежимо їхні впливи та наслідки, що визначали значною мірою весь процес формування української ідентичності в XIX—XX ст.

¹ Doroschenko Dmytro. Die Ukraine und Deutschland. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischer Beziehungen. München, 1994. S. 73—79.

РОЗДІЛ 1

Впливи домінуючих націй на розвиток української історичної науки в ХІХ ст.

Політичні і культурні відносини, які склалися між домінуючими і «малими» націями Східної Європи², зокрема у трикутнику Росія — Україна — Німеччина, на час інтеграції Малоросії до складу Російської імперії характеризувалися тією обставиною, що Україна, котра до кінця ХVІІІ ст. виділялася культурною домінацією по відношенню до Росії, у ХІХ ст. набула статусу селянської культури і «не-історичного народу». Щоб відповісти на питання, чому це сталося, слід брати до уваги загальний контекст, у якому розвивались наука і культура в Україні в новий час узагалі, а також ті обставини, за яких цей розвиток відбувався, зокрема.

Це практично не досліджена вирішальна роль Харківського, Київського і Львівського університетів, їхніх освітніх систем в інтелектуальних і культурних трансформаціях ХІХ—ХХ ст., що визначили весь подальший хід української національної історії. Це вимагає глибоко-

² Під термінами домінуючі і «малі» нації автор має на увазі ті визначення, які вживали Мирослав Грох та інші історики європейських національних рухів. Термін «малі» нації вживається ними як синонім для так званих «не-історичних», «плебейських» народів, належність до яких визначається, наприклад Грохом, наявністю трьох дефіцитів: 1) втрата так званих «вищих» класів на користь домінуючих класів іншої національності; 2) «малі» нації формують етнічну спільність, а не неперервну спільність політичну; 3) «малі» народи втрачають безперервну традицію власної літературної мови (див.: *Hroch M. Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations. Cambridge, 1985; Idem.: Die Vorkämpfer der Nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas, in.: Acta universitatis Carolinae. Philosophica et historica. Monographia 24. Prague, 1968).*

го аналізу не лише політичного зрізу проблеми, а й основних концепцій, течій і напрямів української історичної науки в її інтелектуальній, часовій і територіальній еволюції. Ця еволюція, окрім інших факторів, великою мірою визначалася впливами домінуючих націй на українську історичну науку, і навпаки, впливами українських учених на формування уявлень про Україну в наукових колах домінуючих націй.

Впливи домінуючих націй на розвиток української історичної науки ми будемо досліджувати головним чином по університетах, розкриваючи не лише різний характер викладання і дослідження вітчизняної і всесвітньої історії в кожному з них, а й еволюцію вказаних вище процесів, що відбувалася в університетах під впливом зміни філософських основ історичної науки, методів дослідження, конкретно-історичних концепцій і політики домінуючих націй. Ми розглянемо три університети, які не лише змінювали один одного в плані еволюції основних світобачень української і всесвітньої історії, а й вирізнялися поліперспективним характером основних поглядів і теорій історичної науки. Це Харківський, Київський і Львівський університети. Саме вони визначалися згаданими вище особливостями, на відміну, скажімо, від Одеського або Чернівецького університетів, що відразу постали як відповідно російський і німецький, і мали більш регіональний характер.

Німецький вплив на розвиток історичної науки в Харкові і Києві в першій половині XIX ст.

Як відомо, історія починається від Геродота — «батька історії», чи навіть, точніше, від Фукідида, який написав історію війни між Спартою і Афінами, вперше застосувавши при цьому різні критерії оцінки подій. До XIX ст. історія була провінцією літератури. Як окрема дисципліна вона постала лише в середині XIX ст., коли її відокремили від літератури й залучили до розряду точних наук. Саме в перші десяти-

тиліття XIX ст. зароджується історизм, або наукова історія. Цей процес розпочався на території Німеччини, де відбувся розподіл на писання історії і її трактування вже як науки. Останнє було пов'язане з іменем Леопольда фон Ранке³.

З іменем Ранке, Гегеля та їхніх попередників пов'язаний перший, романтичний етап у розвитку історіософії. За часів романтизму була проведена ціла низка реформ, що стосувалися історії. Приблизно тоді ж постав Берлінський університет, а разом з ним й усвідомлення того, що коли історія — це вже наука, то треба в університетах створювати відповідні кафедри, які б досліджували саме історію. У 1820—1830-ті роки починається спеціалізація з історії. Ранке сформулював низку вимог для дослідників історії:

- історія починається тоді, коли ми маємо конкретні джерельні дані, які можемо перевірити;
- історія, як і кожна наука, має свою доказову вартість;
- історія починається в різні часи, а не скрізь в один і той же час;
- хід подій в історії відбувається лінійно;
- історія передає задуми діючих осіб і послуговується відповідною формою (а не цифровими й іншими аргументами);
- історія обмежується лише культурними народами (ця теза Ранке певною мірою нагадує Гегеля і суперечить Фукідидові. Ранке вважав, що культурні народи — це західноєвропейські народи. Індія і Китай є поза історією, вони належать до природничого світу);
- історія не є літературою, хоча й послуговується літературною формою. У літературі персонажі вигадані, а в історії вони мають бути реальними, дійсними⁴.

Тоді ж постає інституція, що дістала назву семінар. Тут готувалися майбутні дослідники, а також було започатковане видання дуже важливої серії джерел «Пам'ятки історії Німеччини», які охоплювали й інші германські народи. Почалося

³ *Muhlack Ulrich. Geschichtswissenschaft im Humanismus und in der Aufklärung. Die Vorgeschichte des Historismus. München, 1991. S. 16.*

⁴ *Ibid. S. 412—413.*

видання у 1820-ті роки, і досі ця праця ще не завершена. Оскільки науковою мовою у XVI ст. на Заході була латинська, а в українських землях — церковнослов'янська, виникла необхідність видання джерел, як бази історичного досвіду. Такою ж базою історичного досвіду був і семінар. У 1840-х роках в Києві була заснована Археографічна комісія.

У XIX ст. постала також проблема, як пов'язати історію людини з історією всесвіту. В зв'язку з цим виникли різні філософські концепції, що виходили за рамки історії і встановлювали ті чи інші закони, які давали можливість робити прогнози. Ранке вважав, що кожен народ має безпосереднє відношення до Бога. Після Ранке історія займається лише державами: це і Гегель, і марксизм. В історизмі історія безпосередньо пов'язана з державою. Для Гегеля в центрі уваги була політична історія; для Маркса — економічна. Гегель назвав свою дисципліну історіософією; Маркс — діалектичним матеріалізмом. Так була започаткована історіософія, або філософія історії.

У першій половині XIX ст. історична наука в Україні розвивалась в обрамленні інтеграційної політики Російської імперії і поширення у контексті цієї політики західних, переважно німецьких, інтелектуальних впливів на Україну, зокрема німецької ідеалістичної філософії Фіхте, Гегеля, Шеллінга та ін. Якщо в першій третині XIX ст. за сприяння малоросійського генерал-губернатора князя Рєпніна-Волконського (1778—1845) історію пишуть представники української аристократії — традиціоналісти Д. Бантиш-Каменський, Я. Маркович та інші, творчість яких розвивалась під впливом філософських основ європейської історіографії доби Просвітництва, зокрема ідей Йоганна Гердера (1744—1803) та ін.⁵ (які, як відомо, вважали «країну козаків» — Україну, самодостатньою і відводили їй в історії роль майбутньої Греції), то в 1830—1840-х роках ситуація суттєво змінюється. Рєпнін і його концепція бачення минулого і майбутнього Малоросії взагалі і козаків зокрема після тривалої боротьби з надзвичайно впливовою петербурзькою

⁵ Про впливи німецьких і французьких просвітників на українську історичну науку див.: *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX століття). Харків, 1996. С. 89—91. Про Європейську історіографію доби Просвітництва і гуманізму див. також: *Muhlack Ulrich*. Op. cit.

опозицією зазнали поразки⁶. Складовими частинами загального контексту розвитку науки і культури в Україні стають у цей час польське питання, а також утвердження в українській історичній науці в 40-х роках XIX ст. поряд з концепцією малоросійською (державно-автономістичною, традиціоналістською, яку втілювали на той час Репнін та його однодумці), концепції української (сільського недиференційованого народу). Останнє пояснювалося тією обставиною, що, окрім інтеграції малоросійської козацької старшини в дворянство й інтеграції соціальної, економічної та культурної, сама російська еліта не бажала узгляднювати козацьку старшину, так само як і інші регіональні еліти⁷, відмінною від себе з відмінним власним соціальним статусом. А з іншого боку, в західній політичній і соціальній суспільній думці запанувала думка Гегеля про історичні і неісторичні народи (до останніх була віднесена і країна козаків — Україна), що виключало Україну з кола інтересів західноєвропейської науки і політики.

На процес інтеграції значною мірою впливало те, що освітні установи на Правобережній Україні, такі як Київська академія, колегіум у Харкові, які служили трансформаторами передових просвітницьких ідей і принципів філософського раціоналізму, стають разом з новопосталими університетами засобом формування служилої бюрократії і водночас поширювачами ірраціональної тотальності методу Гегеля та інших ідей

⁶ Очолювали цю опозицію два російські царедворці українського і єврейсько-го походження — голова Ради міністрів, нащадок малоросійської козацької старшини князь В. Кочубей і міністр фінансів, син хрещеного єврея граф М. Канкрін. Про полеміку між Репніним і Кочубеєм щодо козацького стану і їхнього статусу в Малоросії див.: Н. С. К истории Малорос. козаков // Киевская старина. 1897. № XI; Про полеміку між Репніним і Канкріном, зокрема щодо становища і ролі євреїв в Малоросії, доцільності чи недоцільності їхнього проживання в українських селах, див.: Извлечение из записки на французском языке, поданной М. Ф. Канкриним и возражения на оную малороссийским военным губернатором князем Репниным // Чтение в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских. Москва, 1864. Кн. 2. С. 131—142. Згадані документи ілюструють стан розвитку тогочасної суспільної думки Росії щодо українського питання взагалі і можливої справи відновлення малоросійського гетьманату зокрема. Обидві полеміки узагальнені в: *Потульницький В. А.* Український консерватизм в XIX на початку XX століття // Український археографічний щорічник. Київ, 2001. Вип. 5/6. С. 80—112.

⁷ *Saunders David.* The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750—1850. Edmonton, 1985; *Zenon E. Kohut.* Russian Centralism and Ukrainian Autonomy. Imperial Absorption of the Hetmanate. 1760—1830S. Cambridge, Mass., 1988.

романтичного ірраціоналізму⁸. Процес інтеграції малоросійської шляхти в дворянство викликав у неї інтерес до старих дипломів, хартії і т. ін. Намагання довести своє походження викликало зрозумілий інтерес і до історії. Разом з тим у контексті інтеграції соціальної, економічної і культурної відбувається процес (на основі німецьких інтелектуальних і російських політичних впливів) інтеграції загальноросійської філософії та історії. Засоби цієї інтеграції на території України — Харківський і Київський університети — переживають інтелектуальний диморфізм: з одного боку — процес соціальної русифікації еліт, а з іншого — прийняття німецької філософії ідеалізму і романтизму, котра стала визначною передумовою сучасного націоналізму.

Еволюцію, що відбувалася у процесі розвитку української історичної науки в ХІХ ст., спричинили головним чином такі явища:

- зародження філософської романтичної свідомості в Харківському і Київському університетах, коли міністерство освіти Російської імперії очолював граф Уваров і коли, головним чином під впливом натурфілософії Шеллінга, вчені цих університетів — Кроненберг, Максимович та інші — почали займатися історією в її психологічному, антропологічному та інших аспектах;
- заборона наступником графа Уварова — князем Ширинським-Шахматовим у 1849 р. викладання державного права європейських народів, а з 1850 р. — ліквідація ним же філософських кафедр в університетах Росії з метою «оградження от мудрствований новейших философских систем»⁹, що пояснювалось головним чином революційними подіями 1848—1850 рр. у Європі;
- еволюція західноєвропейської історичної науки, зокрема німецької, від її історіософсько-ідеалістичного напрямку в герменевтику та історизм, що зумовлювалось утвердженням унітарно-централістських принципів у державній політиці Німеччини;

⁸ Klaus Meyer. Die Entstehung der «Universitätsfrage» in Russland. Zum Verhältnis von Universität, Staat und Gesellschaft zu Beginn des 19. Jahrhunderts, in.: Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte. 1978. № 25. S. 229—238.

⁹ Див.: Введенский А. И., Лосев А. Ф., Радлов Э. Л., Шлет Г. Г. Очерки истории русской философии. Свердловск, 1991. Т. 1. С. 479—483.

- існування на Правобережній Україні польського питання, що змушувало імперських політиків постійно координувати своє ставлення до українських еліт;
- розвиток українського національного руху, зокрема висування українцями перших політичних вимог, діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, що спричинило вороже ставлення уряду до всього українського.

Знайомство з німецькою ідеалістичною філософією в Україні (як і в цілому в Російській імперії) було тісно пов'язане з вищою освітою і наукою у вищій школі¹⁰. В Харківському університеті, відразу після його відкриття в 1804 р., кафедру філософії очолив послідовник Фіхте професор Й. Шад (1758—1834), котрий вже у своїх перших лекціях розвивав думки про філософське узгляднення історії всього людства і філософське дослідження загальних законів історичного процесу. Якщо стосовно Канта можна стверджувати, що його вчення до початку ХІХ ст. популяризувалося в Україні лише як творчість видатного представника німецького філософського мислення¹¹, то Шад був прямим послідовником Фіхте в Україні й творчо розвивав його філософію історії¹².

Син селянина, вихованець бенедиктинського монастиря Йоганн Шад¹³ розчарувався в релігійній схоластиці й захопив-

¹⁰ Hösch Edgar. An Episode from German — Ukrainian Scholarly Contacts: Dietrich Christoph von Rommel, in.: German-Ukrainian Relations in historical Perspective. (Ed. by Hans-Joachim Torke and John-Paul Himka). Edmonton; Toronto, 1994. P. 1—9.

¹¹ Mirtchuk I. Peter Lodij, in: Abhandlungen der Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. 1927. В. 1. S. 103; Його ж: Український філософ Василь Духнович // Ювілейний збірник на пошану М. Грушевського. Київ, 1928. Т. 2. С. 455—460; Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Прага, 1931. С. 68; Шпет Г. Очерк истории русской философии. Петроград, 1922. С. 138.

¹² Про філософію історії див.: Biltner Konrad. Gerders «Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit» und ihre Auswirkunden bei der Slavischen Gaupstimmen, in: Germanoslavica. 1932—1933. No. 2. S. 453—480; Heimsoeth Heinz. Geschichtsphilosophie. Bonn, 1948; Thyssen Johannes. Geschichte der Geschichtsphilosophie. Bonn, 1960; Wegand K. Kants Geschichtsphilosophie. Köln, 1963; Schnädelbach H. Geschichtsphilosophie nach Hegel. Die Probleme des Historismus. Freiburg; München, 1974.

¹³ Докладніше про біографію Шада, а також його діяльність у Харківському університеті див.: Багалей Д. Опыт истории Харьковского университета. Харьков, 1893—1904. Т. 1—2; Халанский М., Багалей Д. Историко-филологический факультет Харьковского университета. 1805—1905. Харьков, 1908. С. 12—31; Günter Dippold. Johann Baptist (Roman) Schad aus Mürsbach. Herkunft, Jugend und Leben im Kloster, in: Heimat Bamberger Land. 1991. N. 3. H. 3/4. S. 121—127; Christoph Scherer. Der Philosoph Johann Baptist Schad in Rußland, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 1992. N.F. 40. S. 340—365.

ся ідеями Канта, в теорії котрого він убачав новий поворот до католицизму. Ідея про неможливість пізнання Бога і людської душі силами людського розуму, яку Кант доводив у своїй «Критиці чистого розуму»¹⁴, мала, на думку Шад, натуральним способом привести до усвідомлення необхідності для людини вищого одкровення, тобто необхідності підкорятися авторитету тих, хто здатний зберігати і тлумачити божественне об'явлення і волю¹⁵. Після втечі з монастиря і розриву з католицькою церквою Шад переїхав до Йєни, де отримав доцентуру і здобув докторський ступінь. Там же він познайомився з Фіхте. В 1799—1804 рр. Шад навчався у Фіхте і викладав філософію в Йєні, а в 1804 р., отримавши запрошення зайняти в українському університеті кафедру філософії, переїхав до Харкова.

У Фіхте Шад знайшов те, чого марно шукав у Канта — практичну «філософію свободи»¹⁶. Перебуваючи під сильним впливом ідеї і духу свободи, які Фіхте особливо інтенсивно розвивав за часів наполеонівських завоювань¹⁷, Шад, своєю чергою, також уже в 1805 р. виступив проти гегемонії Наполеона в Європі. Свої думки з цього приводу він розвинув зокрема у промові «Повернення Європі свободи», яку прочитав у 1814 р. Переносячи закон неперервного розвитку, який існує в природі, на людське суспільство, Шад вважав, що необмежений розподіл благ, встановлений Творцем природи на земній кулі, й особливо серед людського роду, створює таким же чином різномірні джерела життя людей, їхніх вчинків і прагнень, а звідси виникає безконечне вдосконалення і гармонія. В людському роді ця протилежність виявляє себе у відмінності націй — в такій мірі, в якій кожна з них має змогу й силу розвиватися самобутньо, відповідно до свого клімату, тілесних і духовних особливостей, фізичних і духовних потреб. Ця природна і необхідна протилежність є причиною того, що релятивне вдосконалення однієї людини, однієї сім'ї, однієї держави, однієї нації виявляє недосконалість і вади іншої. Тому

¹⁴ *Thyssen Johannes*. Geschichte der Geschichtsphilosophie. Bonn, 1954. S. 39—42.

¹⁵ *Walther Karl Klaus*. Op. cit. S. 341.

¹⁶ *Städler P.* Über die Beziehungen Fichtes und seiner Schule zur Universität Charkov, in: Archiv für Geschichte der Philosophie. 1915. S. 28.

¹⁷ *Dann Otto*. Deutsche Nationbildung im Zeichen französischer Herausforderung, in.: Otto Dann (Hrsg). Die deutsche Nation. Geschichte. Probleme. Perspektiven. Köln, 1994. S. 15, 19—20.

людина має потребу в іншій людині, сім'я — в іншій сім'ї, народ — в іншому народі, і весь рід людський, пов'язаний тісними узами, складає одну сім'ю. Тут усі окремі різноманітні довершеності зводяться до однієї спільної довершеності, а ця остання — до вищої, — наскільки це є можливим для того чи іншого етапу історичного розвитку¹⁸. Ця теорія, яка допомагала ще більше закріпити існуючу відмінність українців від поляків й водночас сприяла зближенню двох гілок одного народу — малоросів і великоросів — в одну міцну довершену сім'ю, найкраще вписувалася у викладені вище політичні завдання Російської імперії.

У 1812 р. Шад видав у Харкові свою «Логіку»¹⁹, а в 1814 р. — курс природного права. Разом з тим учений, здавалося б усупереч своєму лібералізму і свободолюбству, засудив і французьку революцію. «Природа, — писав він у своєму «Природному праві», — помщається і жорстоко карає насильство, яке здійснюється проти закону розвитку. Цьому якраз і вчить французька революція своїм багатим і разом з тим сумним досвідом: вона, під тиском природних прав, спираючись на них і піднявши голову, намагалася знищити одним махом форму правління, що склалася упродовж довгих століть і виявила свою життєву силу»²⁰. Тому для сприятливого і не загальмованого розвитку права кожної людини на досягнення визначеної їй природою вищої мети держава має всіма засобами, які лише існують у її розпорядженні, забезпечити своїм громадянам це право²¹. Певна річ, таке право втручання держави звичайно можна було трактувати довільно в залежності від «вищих цілей».

Викладацька діяльність Шада відбувалася в умовах, сприятливих для філософії взагалі, і його філософії історії зокрема. Багато хто з молодших університетських товаришів Шада виявили живий інтерес до його концепції філософії історії,

¹⁸ Свої погляди на сутність історичного розвитку Шад виклав ще на початку 1800-х років у своєму дослідженні, присвяченому викладові вчення Фіхте. Див.: *Schad I. Gemeinfassliche Darstellung des Fichtschen Systems und der daraus hervorgehenden Religionstheorie*. Erfurt, 1800. В. 1—2; 1802. В. 3.

¹⁹ *Schad I. Institutiones Philo Sophiae Universae. Tomus primus, logicam puram et applicatam complexus*. Charkov, 1812.

²⁰ *Халанский М.* Историко-филологический факультет Харьковского университета. Харьков, 1908. С. 25—26.

²¹ *Багалеї Д.* Удаление профессора Шада из Харьковского университета. Харьков, 1899. С. 143—144.

хоча нерідко дотримувалися протилежних поглядів. Так, у 1809 р. на посаду професора політичної економії був запрошений з Галле кантіанець Якоб, автор низки праць з філософії і кількатомного підручника філософії для гімназії, який він видав у Росії російською мовою²². Мав Шад опонентів і на інших факультетах, про що свідчить публічний виступ на урочистих засіданнях викладацького складу університету професорів Коритарі, Громова та Осиповського. Перші двоє були, зокрема, послідовниками натурфілософії Шеллінга²³. Великий вплив німецька філософія у викладах Шада і Якоба справила і на викладачів інших наукових дисциплін. Серед них у першу чергу слід назвати вчителів відомого українського історика Миколи Костомарова — професорів Івана Кроненберга (1788—1838) і Михайла Луніна (1807—1844)²⁴.

І. Кроненберг, популяризатор поглядів Шеллінга на містечтво, науку і літературу, мав великий вплив на студентів і на широку публіку, перед якою часто виступав з лекціями, в тому числі й про німецьку філософію історії²⁵. Свою освіту Кроненберг завершив у німецьких університетах Галле і Йєни (1800—1807), де перейнявся пануючим там філософським і романтичним духом. У своїх наукових викладах про історію, зокрема про історію естетики і словесності, Кроненберг особливу роль відводив концентрації історичного розуміння під кутом зору національного характеру і національного духу, зводив у методичний принцип аналіз будь-якого явища культури, як вираження єдиного духу народу²⁶. У своєму трактуванні історії як науки, Кроненберг

²² Деякі дослідники, посилаючись на різні джерела, стверджують, що під іменем Якоба (Ludwig Heinrich) була видана книга «Essais philosophiques sur l'homme, ses principaux rapports et sa destinée publiés par L. H. de Jacob. Petersburg, 1822, автором якої був український дворянин Михайло Полетика, представник відомого шляхетського роду Полетик (див.: Очерки истории русской философии. Вказ. праця. С. 339).

²³ Там само. С. 339—340.

²⁴ Про близькість поглядів Костомарова до месіанських доктрин, що циркулювали у працях тодішніх європейських мислителів, зокрема німця Гегеля та італійця Мадзіні, див.: Варварцев М. М. Кирило-Мефодіївське товариство в контексті доктрини національного визволення Дж. Мадзіні // Міжнародні зв'язки України: пошуки і знахідки. Випуск, присвячений 70-річчю професора М. М. Варварцева. Київ, 1999. Вип. 8. С. 6—12. Про впливи Кроненберга і Луніна на Костомарова див.: *Потульницький В. А.* Історія української політології. Київ, 1992. С. 8—10.

²⁵ *Халанський М.* Вказ. праця. С. 263.

²⁶ Очерки истории русской философии... С. 559.

проводив чітку відмінність між оповідною описовою історією і теорією, або філософією історії. «Історія, — зазначав учений, — як повний виклад зовнішнього життя народів, є відбитком внутрішнього, зумовленого зовнішніми обставинами, життя. Історію можна розглядати емпірично, тоді вона має справу з буквою, і це — історія побутоописова і прагматична; або ідеально, і тоді вона розуміється або по-філософському, або по-релігійному. По-філософському ми розуміємо історію в її цілості, як одкровення Бога, по-релігійному — як витвір Провидіння. Історія ґрунтується на синтезі ідеального і дійсного»²⁷.

Ще більший вплив на Костомарова мав інший професор Харківського університету Михайло Лунін, вихovanець німецького університету в Дерпті²⁸. Відразу після закінчення Дерптського університету, Лунін був запрошений у Харків на кафедру всесвітньої історії, географії і статистики. За статутом Харківського університету 1804 р. історія як предмет поділялась на два основні блоки: всесвітня і вітчизняна історія. Зокрема, на словесному факультеті, куди входила й історична проблематика, існували дві окремі кафедри, на яких вивчались, викладались і досліджувались проблеми всесвітньої та російської історії: 1) всесвітньої історії, статистики і географії; 2) історії, статистики і географії Російської держави²⁹. Завдання кафедр полягало в тому, щоб інтегрувати історію Російської держави, яка суттєво на той час розширилась, зокрема її нових територіальних надбань, з всесвітньою історією. Для цього практикувалось не лише залучення іноземних професорів, а й відрядження університетських викладачів за кордон. Філософсько-історичні погляди Луніна сформувалися під впливом Гегеля. У своїх лекціях він пояснював історичний процес у дусі гегелівської

²⁷ Кроненберг И. Об изучении словесности // Журнал Министерства Народного просвещения. СПб., 1835. № 11. С. 282—283.

²⁸ Про історичну школу Дерптського університету див.: *Wittram R. Die Universität Dorpat im 19. Jahrhundert // Deutsche Universitäten und Hochschulen im Osten. Wissenschaft Abhandlungen der Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein — Westfalen. Köln, 1964. B. 30. S. 59—86*; Eric Amburger. *Geschichtsschreibung an der Universität Dorpat in der ersten Hälfte des 19 Jhr // Georg von Rauch (Hrsg). Geschichte des Deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Köln, 1986. S. 89—103.*

²⁹ Див.: *Фойгт К. Историко-статистические записки об императорском Харьковском университете и его заведениях до 1859 года. Харьков, 1859. С. 4.*

філософії історії з її думками про зміни національних гегемоній відповідно до періодів всесвітньої історії і поділом народів на «історичні» і «не-історичні», а в своїх наукових дослідженнях досить часто посилався на «Vorlesungen Über die Philosophie der Geschichte» Гегеля, а також на його «Vorlesungen Über die Aesthetic»³⁰. На думку Костомарова, Лунін був одним із кращих професорів історії, які будь-коли з'являлися в російських університетах, і, як відзначає інший його учень, — «ідеалом професора»³¹. Лунін навчався історії з 1833 по 1835 р. у Берлінському університеті, де основну увагу приділяв засвоєнню «вищих законів діалектики історії». Одним із головних завдань історика Лунін вважав пошук історичної своєрідності кожного народу, відділення «племені від племені, покоління від покоління, народу від народу... тоді народи приберуться у свій відмітний одяг, у свої відмітні форми, заговорять своєю мовою; століття набудуть свого індивідуального обличчя; і дух часу, ідеї і поняття кожного народу забринять під прозорою оболонкою; і тоді-то відбудеться велике воскресіння»³².

Професор Харківського, а з 1834 р. Київського університету В. Цих (1805—1837), світогляд якого сформувався під впливом німецьких істориків Бартольда Нібура (1776—1831)³³ та Арнольда Геерена (1760—1842)³⁴, також ставив історію кожного народу в залежності від його власної моралі. Він вважав, що коли народ об'єднаний почуттям спільності й невибагливості, держава досягає могутності й розквіту, і, відповідно, навпаки³⁵. Згідно з принципом Геерена про особливе місце

³⁰ Халанский М. Вказ. праця. С. 263; Hans Hecker. Russische Universal Geschichtsschreibung von den «Vierziger Jahren» des 19-Jhrs bis zur sowjetischen «Weltgeschichte» (1955—1965). München, 1983. S. 89—92.

³¹ Характеристику історіософських поглядів Луніна див.: Шпет Г. Очерк развития русской философии. Петроград, 1922. С. 324—333; Hans Hecker. Op. cit. S. 90—91.

³² Биографический словарь профессоров и преподавателей Харьковского университета. С. 264.

³³ Нібур ідеалізував Римську імперію та її героїв і обґрунтував законом освячену свободу, застосовував так званий критично-моральний підхід до історії. Див.: Christ K. Barthold Georg Niebuhr, in.: Deutsche Historiker (Hrsg. H. U. Wehler). Göttingen, 1972. S. 23—28.

³⁴ Геерен поставив проблему достовірності джерел в залежності від методу, яким користувалися автори пізніших модифікацій, намагався комбінувати історію і політику. Див.: Ulrich Muhlack. Op. cit. S. 49, 126—130.

³⁵ Цих В. Взгляд на историческую жизнь народа эллино-македонского // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1835. Май. С. 159.

історії у вихованні державних діячів, Цих відносив до предмету вітчизняної, або, як він її називав, «внутрішньої історії» саме політичну історію, в той час як всесвітню історію він називав історією подій, яка має описувати події всього людства³⁶. Окремо від всесвітньої і вітчизняної історії Цих поміщав історію дипломатичну, предмет якої становлять події, що не відбуваються окремо в якій-небудь державі³⁷. Наступник Луніна по кафедрі всесвітньої історії чернігівець Олександр Рославський-Петровський (1816—1870) також був гегельянцем. Журнали того часу в своїх відгуках на наукові дослідження Рославського-Петровського узгляднювали в них «яскраві сліди німецької науки». Як і Лунін, Рославський-Петровський стверджував, що історик перш за все має «намагатися проникнути в ідею, виражену певним народом або державою, і спостерігати за її розвитком в різні періоди, не зупиняючись на одних лише політичних змінах, але беручи до уваги стан усього суспільства»³⁸. Основою історичного світогляду Рославського-Петровського також стала теза Гегеля про те, що «всесвітня історія є успіхом у свідомості свободи», яку він доповнив зі свого боку так: «і втілення цієї свідомості у практичному житті народів»³⁹.

Учень і послідовник Рославського-Петровського, майбутній професор кафедри всесвітньої історії Михайло Петров (1826—1887) після закінчення Харківського університету два роки вивчав історію у Берліні, Гайдельберзі і Мюнхені, куди був відряджений у 1858 р. Характеристику багатьох зарубіжних істориків, зокрема німецьких, у яких він мав можливість учитися (наприклад, Ранке, Зібеля, Дройзена, Гейссера та ін.), Петров подав у своїй докторській дисертації «Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции», що була видана ним після повернення з-за кордону в 1861р. Розуміння історії Михайлом Петровим також було близьким до гегелівського⁴⁰. У своїх

³⁶ *Стельмах С.* Історична думка в Україні 19 — початку 20 століття. Київ, 1997. С. 23.

³⁷ Там само.

³⁸ *Рославский-Петровский А.* Об истинном значении прагматической истории. Харьков, 1839. С. 30.

³⁹ Біографічний словник. С. 286.

⁴⁰ *Вебер Б. Т.* Исторические проблемы. Москва, 1974. С. 99—107; *Hans Hacker.* Op. cit. S. 92—98.

історичних дослідженнях, відстоюючи, зокрема, ідею про необхідність розвитку національної історичної думки, Петров наголошував: «Якщо взагалі в літературі відображаються пануючі настрої віку і нації, то це особливо можна сказати і про історіографію: дух, який творить історію і пояснює нею створені явища, — один і той же; в поглядах на ці явища і в їх оцінці більше, ніж будь-де, помітний напрям суспільства, його бажання, цілі й ідеали»⁴¹. Як і Гегель, Петров дотримувався концепції поділу народів на «історичні — неісторичні», проте включав до розряду «історичних народів» і слов'ян, зокрема росіян⁴², до яких він відносив також українців. Слов'янську цивілізацію він вважав наймолодшою у все-світній історії, а відтак такою, яка здатна, за Гегелем, справляти в майбутньому найбільший вплив на інших⁴³. Концепція Петрова була першою все-світньою історією, написаною українським ученим. На процес все-світньої історії він спробував подивитися з російської точки зору і вписати російську історію у світову, побудувавши останню на «російському погляді на хід все-світньої історії і відповідною цьому російському поглядові класифікації, відбору, плануванні й оцінці подій»⁴⁴.

Другим після Харкова центром історичної науки в Україні у ХІХ ст. став Київ зі своїми двома вищими школами — академією і університетом. Якщо в історії українського національного відродження ХІХ ст. йдеться про «харківський період» 1810—1830-х років, то є всі підстави говорити і про «київський період» 1840-х років, а з 1860-х років за Києвом остаточно закріплюється місце головного центру українського духовного життя, що цілком відповідало його історичним традиціям. У Київському університеті була створена кафедра філософії, і, таким чином, філософія узагалі, а філософія історії зокрема почали культивуватись у Києві в університеті і в Духовній Академії. Тут знову, як і в Харкові, історична наука

⁴¹ Біографічний словник. С. 279.

⁴² Якщо Гегель просто не знав, що робити у своєму поділі народів на «історичні-неісторичні» з Московською імперією, то Лунін уже однозначно записує росіян в історичні народи, а Петров іде ще далі, приписуючи росіянам (у тому числі й українцям, як частині росіян) футуристичну функцію.

⁴³ Петров М. Н. Лекции из всемирной истории. Харьков, 1888. Т. 1. С. 18.

⁴⁴ Там само. С. 24.

стала виразником західноєвропейських інтелектуальних впливів на українське суспільство.

Започаткував нову інтелектуальну епоху в українській національній історії перший ректор Київського університету Михайло Максимович (1804—1873). Саме він вперше здійснив спробу визначити відмінність між психікою українців і росіян, довести автохтонність українців, спираючись на ідею історичної самобутності кожного народу. Перебуваючи під сильним впливом теорій Фрідріха Шеллінга і Франца Баадера, Максимович розглядав історію як провідну науку в системі філософського мислення⁴⁵. На його думку, кожна наука має носити систематичний характер, і тому можна говорити про обов'язкову наявність філософських елементів у кожній окремій науці, і про те, що кожна наука має бути до певної міри філософською. Тому в межі філософії входять усі науки — теологія, психологія, математика, фізика, а «в наш час найбільш вважливі її питання пов'язані з наукою історії»⁴⁶. Тому в новому Статуті університету Св. Володимира від 1842 р. було вилучене поєднання в одну дисципліну всесвітньої і російської історії, що існувало раніше⁴⁷. За Статутом університету Св. Володимира 1842 р. на філософському факультеті відкрилися дві окремі кафедри: кафедра загальної історії і кафедра російської історії та старожитностей⁴⁸.

У ході подальших наукових пошуків і досліджень Максимович дійшов висновку про передчасність, якщо не хибність намагань ставити а ргіогі всесвітню і російську історію у їх діалектиці (як це робили Лунін і Петров). Це спонукало його закласти деякі важливі теоретичні основи національної історії України, такі, приміром, як необхідність окремого цілісного розгляду малоросійської історії і, зокрема, ментальності ук-

⁴⁵ Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. Київ: Кем-брідж, 1991. С. 6. *Chizevsky D. The Influence of the Philosophy of Schelling (1775—1854) in the Ukraine*. in.: *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. New York*, 1956. No. 2—3. P. 1128—1139.

⁴⁶ *Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні*. Київ, 1992. С. 97.

⁴⁷ Про вироблену в зв'язку з такою постановкою питання структуру і проблематику курсів «загальна історія» і «російська історія» див.: *Біленький С. Інституційна генеза та історичні об'єкти дискурсу гуманітарних дисциплін у Київському університеті між 1834—1850 роками // Просемінарії. Медієвістика, історія церкви, науки і культури*. Київський університет. Київ, 1999. Вип. 3. С. 239—242.

⁴⁸ *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*. СПб., 1864. Т. 2. Отд. 2. С. 230.

раїнців, особливо в порівнянні з росіянами. Серйозне вивчення природознавства, ботаніки та біології, фольклору, а також значний вплив філософії Шеллінга і Гегеля дали можливість ученому персоніфікувати «дух» українців і здійснити першу спробу охарактеризувати різницю між психологією українців і росіян⁴⁹. Незважаючи на прихильність Максимовича до ідеї спільного походження українського, російського та білоруського народів, які вийшли зі спільної держави Київська Русь, на відсутність окремого розгляду Галицько-Волинського періоду і т. ін., можна стверджувати, що в працях київського вченого українська історія узгляднювалася як окрема і як така, що має свій власний шлях і природне право на існування⁵⁰.

Значний вплив на розвиток науки історії в Україні справив викладач філософії історії Київської Духовної Академії Петро Авсєнєв (1810—1852), який на початку 1840-х років викладав також і в університеті, де читав курс філософії історії з використанням твору німецького романтика Ф. Шлегеля «Філософія історії». Як стверджує біограф Авсєнєва, «із найновіших психологічних теорій Авсєнєв найбільш співчував тим, що виникли під впливом ідей філософії Шеллінга, головним чином теорії Шуберта»⁵¹. Г. Шпет назвав Авсєнєва «чистим шеллінгіанцем»⁵². Значне місце у працях Авсєнєва, як і інших шеллінгіанців, займає «історія душі», зокрема душі народу. Досліджуючи національний характер, Авсєнєв характеризував росіян таким чином: тоді як у західних народів переважає начало особистості, індивідуальності, в Росії ми бачимо злиття племен, — характер російський є характер універсальний; відносини зі Сходом внесли в наш характер східний елемент, але ми відчуваємо співчуття і до Заходу⁵³. Авсєнєв мав також значний вплив і на членів Кирило-Мефодіївського брат-

⁴⁹ Чижевський Д. Нариси з історії філософії. С. 98.

⁵⁰ Максимович першим з українських учених подав окрему періодизацію історії України (див.: Максимович М. Нечто о земле Киевской // Украинец. Киев, 1864. С. 5).

⁵¹ Иконников В. Биографический словарь профессоров Киевского университета. Киев, 1884. С. 11.

⁵² Шпет Г. Очерк развития русской философии. Петроград, 1922. С. 188.

⁵³ Очерки истории русской философии. С. 418. Тут деякі судження Авсєнєва цілком збігаються із судженнями Шуберта, зокрема про душу народу (див.: Schubert V. Die Geschichte der Seele. Stuttgart und Tübingen. 1833. 2 Aufl. § 1—2).

ства — Куліша, Білозерського і Шевченка. Останній саме під впливом Авсенєва обрав для свого історичного бачення термін „Україна”⁵⁴.

Учнем і послідовником Авсенєва був випускник Київської академії Сильвестр Гогоцький (1813—1889) — син священника з Подільської України, який з 1841 р. викладав філософію в Академії, а з 1843 р. також і в університеті. Добре знайомий з німецькою філософією історії, і сам її послідовник, Гогоцький викладав її критично, вказуючи на те, що в ній було позитивним, а що необхідно відкинути. У своїх лекціях і наукових працях він подав чіткий виклад філософії Гегеля⁵⁵. Коли в 1860-х роках у Росії запанували філософський матеріалізм і позитивізм, Гогоцький, як і Петров, залишився вірним ідеалізму і «в епоху панування матеріалізму і позитивізму продовжував культивувати й удосконалювати історіософію Гегеля»⁵⁶.

Виразником фіхтеанських і шеллінґіанських поглядів на філософію історії був також інший випускник Київської Духовної Академії Орест Новицький (1806—1884), який деякий час викладав в Академії, а в 1834 р. став викладачем університету Св. Володимира. Перекоаний прихильник історіософських концепцій Фіхте, Новицький розвивав ідеї його практичної філософії⁵⁷. Проте у своєму трактуванні предмету і завдань історії як науки Новицький найближче стояв до Шеллінґа, зокрема до тих його ідей, що стосувалися питань можливостей історії як науки, можливостей філософії історії і взагалі можливості філософського трактування історичного. Новицький вважав, що «історія і філософія мають шукати точки єднання в людському дусі, який є єдиним великим цілим... Хід історичних подій дає головний напрям філософії, і кожен період історії зобов'язує своїх філософів до вирішення нових питань»⁵⁸.

⁵⁴ *Tschezewskyj Dmitro. Schewtschenko und David Strauß, in.: Zeitschrift für Slavische Philologie. 1931. B. 8. H. 1/2. S. 381.*

⁵⁵ Див.: *Гогоцький С. О характере философии средних веков. Киев, 1849; Його ж. Обзорение системы философии Гегеля. Киев, 1860; Философский лексикон. Киев, 1857—1873. Т. 1—4.*

⁵⁶ *Яковенко В. Очерк русской философии. Берлин, 1922. С. 80.*

⁵⁷ *Введенский А. И. Судьбы философии в России. Философские очерки. СПб., 1901. Вып. 1. С. 17.*

⁵⁸ *Новицкий О. М. О связи философии с историей // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1837. № 9. С. 26.*

В іншому своєму дослідженні Новицький підкреслював особливе значення проблем історії та історизму, як основних національних проблем філософії⁵⁹.

Західноєвропейський вплив на розвиток досліджень з проблем української і всесвітньої історії в Україні у другій половині XIX ст.

У першій половині XIX ст. українська історична наука, яка виникла в Харкові і Києві під впливом і на основі німецьких наукових ідей, набула значного розвитку і заклала основу для ідей окремішності українського народу, відмінного від поляків і росіян (цю основу заклали з одного боку М. Костомаров, а з іншого — М. Максимович)⁶⁰. Ситуація змінюється корінним чином у другій половині XIX ст., особливо після польського повстання 1863 р. і Валуєвського указу. Політика кабінету імператора Миколи I, особливо після польського повстання 1830—1831 рр., була спрямована на підтримку наукових установ, які могли б показати безпідставність польських претензій на Київ і Правобережну Україну взагалі⁶¹ і документально довести автохтонність юридичних основ Правобережної України з Києвом⁶². У другій половині XIX ст.

⁵⁹ Очерки русской философии. С. 432.

⁶⁰ Останню крапку в справі цього відділення романтично-народницька історіографія поставила у працях її подальших епігонів — В. Антоновича і М. Грушевського. Перший із них відсепарував українську історію від польської, а другий — від російської.

⁶¹ Див.: Шульгин В. История университета святого Владимира. СПб., 1860; Уваров С. С. Десятилетие Министерства народного просвещения. 1833—1843. СПб., 1864; *Владимирский-Буданов М. Ф.* Вказ. праця; *Whittaker C. H.* The Origins of Modern Russian Education: an Intellectual Biography of Count Sergei Uvarov. 1786—1855. Northern Illinois University Press. 1984; *Beauvois D.* Le Noble, le serf, et le revisor. Paris, 1985.

⁶² Саме з метою доказу цієї автохтонності вихованця Київської Духовної Академії Миколу Іванишева (1811—1874) направили до Берліна, щоб там у творця історико-юридичної школи Савиньї вивчати методологію історії права і методи видання історичних документів. У виданнях Іванишева, й особливо його учня В. Антоновича, ідея окремішності прав українського народу, відмінного насамперед від поляків, а також і від росіян, знайшла своє підтвердження; так виникла відома Київська документальна школа, де ідейні концепції романтиків дістали матеріальну базу на основі позитивістського вивчення документів суспільного й економічного характеру (див.: *Прицак О.* Історіософія Михайла Грушевського. Київ; Кембрідж, 1991. С. 6, 7).

ситуація змінюється. Тепер навіть українська романтично-народницька історична думка (яка вважалася порівняно з рестаураційним напрямом Капніста, Репніна та їхніх однодумців «найменшим злом») стала вже небезпечною в очах російського уряду. Якщо автономістичний напрям Репніна, а згодом Тарновського і Галагана був насамперед державницьким і тому привертав до себе увагу російських централістів і противників українства, оскільки містив у собі солідніші претензії на державність, то народницький напрям, дозволений Уваровим насамперед тому, що перебував на рівні екзотики, гри в етнографію і т. ін., і тим самим відділяв від поляків, до пори до часу не викликав жодної тривоги. Ця романтично-народницька історико-етнографічна концепція, яка «легально», за сприяння Російської держави, набула розвитку в першій половині XIX ст. у формі німецької, насамперед гегельянської, філософії історії, поступово стає ідеологічною основою для виникнення «Кирило-Мефодіївського братства», культурно-просвітницьких об'єднань «Громад», а також так званого хлопоманського руху серед польської шляхти на Правобережній Україні, які розглядалися царським урядом як можливі союзники поляків⁶³. Про небезпідставність цих побоювань свідчать, наприклад, такі факти: лідер консервативного крила польської еміграції князь Адам Чарторийський ще в 1840-х роках розробляв плани відновлення української козацької держави під польським суверенітетом⁶⁴. Відомо також, що поляки здійснювали спроби схилити українських жителів Правобережної України до участі в повстанні 1863 р.⁶⁵ Українська романтично-народницька історична наука, побудована на німецькій філософії історії, котра цілком вписувалась у відому уварівську формулу «народності» і котру в першій половині XIX ст. навіть було вигідно розвивати, оскільки вона пробуджувала народний дух «руськості», у новій політиці імперії, коли українське питання стало невід'ємною

⁶³ Див. *Щеголев С. Н.* Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. Киев, 1912. С. 67—70; *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 року. Київ, 1930.

⁶⁴ *Handelsman Marcell.* Ukrainska polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojna Krymska. Warszawa, 1937. С. 98—107; *Рудницький Е.* До історії польського козакофільства // За сто літ. Київ, 1927. № 1. С. 62—64.

⁶⁵ *Марахов Г.* Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине. Киев, 1967. С. 178—192.

складовою російського національного будівництва і національної ідентифікації⁶⁶, вже не мала права на існування. Унітарно-централістські принципи державної політики Росії і Німеччини поставили під іншим кутом зору й узгляднення наукових зв'язків між Російською імперією і Німеччиною. У XVIII та у першій чверті XIX ст. в Німеччині навчалось лише кілька студентів і науковців із Малоросії⁶⁷. У другій чверті XIX ст. в німецьких університетах проходили стажування такі вчені, як І. Кроненберг, М. Лунін, М. Петров та ін. У своїх працях вони розвивали питання філософії історії, що сприяло утвердженню концепції національного відродження України та певному витісненню небезпечної елітної автономістично-реставраційної концепції. Після 1863 р. стажування учених з російських університетів в Німеччині хоча й стає більш інтенсивним у кількісному вираженні, зате кардинально змінюється як за тематикою досліджень, так і за методологічною сутністю і скерованістю наукових праць. Викладання філософії історії практично припиняється у провідних університетах. Вчені, котрі працювали в цій галузі, були змушені або взагалі залишити університет, як, наприклад, Михайло Драгоманов, або займатися археографією і археологією, як Володимир Антонович. На місце філософії історії приходить описова емпірична історія, методологія історії і права, які вже не розглядаються урядом як філософські небезпечні прояви вільнодумства, а, навпаки, дістають всіляку підтримку. 29 грудня 1860 р. міністр народної освіти направив попечителю київського учбового округу таємне повідомлення, де йшлося про розпорядження російського імператора відправляти за кордон для вдосконалення в науках лише політично благонадійних осіб⁶⁸. Молодих вчених Харків-

⁶⁶ Kappeler Andreas. Kleine Geschichte der Ukraine. München, 1994. S. 131—134. *Idem.*: Russland als Vielvölkerreich. München, 1992. S. 207—215; *Luckyj George*. Beetween Gogol and Shevchenko. München, 1971. P. 70—74.

⁶⁷ Wischnitser Markus. Historische Studien die Universität Göttingen und die Entwicklung der Liberalen Ideen in Russland im Ersten Viertel des 19 Jhs. Berlin, 1907. H. 63.

⁶⁸ Міністр зокрема наголошував, що за кордон слід відтепер направляти лише тих осіб, які «відомі як цілком благонадійні як за своїми моральними якостями, так і за станом думок і твердістю засвоєних переконань, які би ліквідували будь-які можливості для них захопитися політичними ідеями і вченнями, не застосовуваними до нашого суспільного ладу і державних основ» (3 історії міжнародних зв'язків України (XIX ст. — 30-ті роки XX століття): Документи і матеріали. Видання Інституту історії України Національної Академії Наук України. Київ, 1999. С. 45, 46).

ського і Київського університетів посилали за кордон на стажування або навчання до тих німецьких учених, які вже не заглиблювалися у філософію «національного духу» в стилі Гегеля і Савінії, а розвивали нові напрями в «герменевтичній» історії (Ранке, Дройзен), позитивізмі (Вутке, Лампрехт), ідеї правової федеративної держави в контексті теорії федералізму (Вайтц, Паулі, Блюнчлі), які розглядали історіософію своїх попередників як застарілу і неактуальну (зрозуміло, для Німеччини, яка цей етап, необхідний для органічного розвитку кожної національної науки, вже пройшла). Так, якщо німецькі ідеалісти розвивали теорію унікальності не лише індивідуальності, а й нації в історії (і Гегель, і Савінії вважали, що кожна нація є індивідуальність і керується своїми власними принципами), то, наприклад, Ранке вже дотримувався думки, що держава, дбаючи про власний державно-національний інтерес, чинить відповідно до вищого завдання, котре керує світом. Представники «пруської школи» істориків (Г. Дройзен, Г. Вайтц, Г. Зібель, В. Дільтей), як і їх попередник Ранке, взагалі вважали, що історичний метод несумісний з філософським підходом; доводили, що в історії існує план, згідно з яким людські спільноти постійно рухаються у напрямі до державності, і що в цьому процесі національності будуть відігравати важливу роль, як організовані політичні групи⁶⁹.

Загалом зміна політики Міністерства освіти Російської імперії щодо стажування вчених за кордоном пояснювалась рядом обставин. Ще в 1843 р. тодішній міністр освіти С. Уваров писав: «Наукові поїздки молодих людей є безперервним і живим зв'язком між освіченістю вітчизняною і розвитком наук в Європі, і постійно підтримують російський вчений стан і російські університети на висоті знань народів, які випередили нас колись у галузі освіти»⁷⁰. Проте революційні події в Європі 1848 р. відразу й надовго призупинили закордонні відрядження. Аж до 1862—1863 рр. учених імперії вже майже

⁶⁹ *Iggers G. New Directions in European Historiography. Middletown. Connecticut, 1966. P. 19—24; Idem.: The German Conception of History. The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present. Middletown. Connecticut, 1968. P. 40—72.*

⁷⁰ *Рожественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства Народного просвещения. 1802—1902. СПб., 1902. С. 251.*

не відряджали до закордонних університетів, щоб відсепарувати їх від небезпечних політичних ідей. З цієї ж причини було заборонено в 1852 р. запрошувати до російських університетів на вакантні кафедри іноземних учених⁷¹. Ті учені, котрі встигли побувати за кордоном у 1840-х роках, коли уряд приділяв належну увагу науковій підготовці, виховали нове покоління вчених вже на суто російському ґрунті. Відомий російський вчений — хімік Дмитро Менделєєв, який належав до цього нового покоління, головною заслугою учених, які здобували освіту за кордоном у період 1840-х років, вважав те, що вони виховали покоління наукових «дітей», «більш самостійних, аніж їхні «батьки», оскільки вони вже дихали лише повітрям російської науки і російського духу⁷². Саме ці вчені вже нового покоління потрапили у другу, значно ширшу хвилю закордонних відряджень, що розпочалася у зв'язку з реформою університетів 1863 р. і ставила за мету вирішення викладацької проблеми.

У 1862—1866 рр. у європейські університети, головним чином французькі й німецькі, були відправлені з Російської імперії 100 молодих учених: у 1862 р. — 2; у 1863 — 57; у 1864 — 8; у 1865 — 24; у 1866 р. — 9 чоловік⁷³. Імперія потребувала осмислення пройденого шляху і теоретичного обґрунтування реформ, тих, які вже здійснювались, і тих, які ще тільки планувалися. Тому на підготовку вчених як у гуманітарній, так і в природничій сферах була виділена величезна як на той час сума — 800 тис. крб.⁷⁴ Поряд з істориками Петербурзького і Московського університетів до Німеччини і Франції у 1860—1898 рр. були відряджені вчені з Київського і Харківського університетів: історики М. Володимирський-Буданов, Ф. Фортинський, І. Лучицький, М. Драгоманов, М. Ковалевський, В. Піскорський. Це відбувалося в період, коли в Україні політична реакція заглушила й ті скромні початки, які виявлялись, наприклад, у Харкові в першій чверті

⁷¹ *Рождественский С. В.* Исторический обзор деятельности Министерства Народного просвещения. 1802—1902. СПб., 1902. С. 264.

⁷² *Менделеев Д. И.* Сочинения. Москва, 1952. Т. 23. С. 150.

⁷³ Див.: Извлечение из отчетов лиц, отправленных Министерством народного просвещения за границу для приготовления к профессорскому званию. СПб., 1863—1866; СПб., 1866. Ч. 7. С. 10.

⁷⁴ *Эймонтова Р. Г.* Русские университеты на путях реформы. Шестидесятые годы XIX века. Москва, 1993. С. 199.

XIX ст. В той час як Москва і Петербург концентрували навколо себе, окрім університетів, ще й наукові установи, товариства, наукові і літературні журнали, у Києві професор М. Максимович не зміг заснувати навіть наукового товариства. Заснована в 1843 р. Археографічна комісія мала суто офіційний характер і переслідувала офіційну мету — довести, що Правобережна Україна є «истинно-русским краем». Перший науковий журнал, присвячений українознавству в широкому значенні цього слова, — місячник «Киевская старина», почав видаватися, зрозуміло, російською мовою лише в 1882 р. Засноване в 1867 р. при Харківському університеті історико-філологічне товариство, а в 1878 р. при Київському — «Историческое общество Нестора-Летописца» спочатку також мали офіційний характер, і лише згодом почали друкувати матеріали і дослідження з української історії та етнографії⁷⁵. За таких умов величезного значення набували університети, які, попри їх офіційний російський характер, були центрами наукового життя, будили думку, сприяли самостійній науковій праці і слугували з'єднувальною ланкою із західноєвропейським науковим світом.

Серед учених-істориків Київського університету першим у 1860-х роках був відряджений до Німеччини майбутній професор кафедри історії російського права М. Ф. Володимирський-Буданов (1838—1916), який закінчив Київський університет у 1864 р. Свою магістерську дисертацію він захистив у 1868 р. на тему «Німецьке право в Польщі і Литві». Тривала робота над правовими явищами в німецькій і слов'янській історії послужила основою для відрядження вченого в 1869 р. строком на один рік до Гайдельберзького університету, де він стажувався і прослухав повний курс швейцарського вченого професора Йоганна Блунчлі (1808—1885)⁷⁶. Блунчлі поєднував у своєму баченні вирішення національного питання ідею федерації з формулою «скільки народів — стільки держав, стільки держав — стільки народів»⁷⁷. Після цієї поїздки Володимирський-Буданов уже не займався вивченням німецько-

⁷⁵ Див.: *Потупницький В. А.* Нариси з української політології. С. 30—41.

⁷⁶ *Иконников В.* Биографический словарь профессоров Киевского университета. С. 15.

⁷⁷ *Bluntschli J. K.* Allgemeines Staatsrecht. Berlin, 1866. S. 107; *Maier H.* Akademische Politik und Staatswissenschaft in Heidelberg — von den Anfängen bis zu Max Weber, in.: Die Geschichte der Universität Heidelberg. Heidelberg, 1986. S. 136, 137.

го права, а намагався застосувати здобуті в Німеччині ідеї в розробці загальних курсів литовсько-руського права, котрі він вводив, щоправда, в загальний курс історії російського права, який читав в університеті⁷⁸. В ці роки в загальноісторичній концепції Володимирського-Буданова домінувала ідея про керівну роль правових інститутів і держави, які він розглядав як надкласові і наднаціональні органи управління.

У 1870-х роках у Німеччині і Франції проходили стажування майбутні професори кафедри всесвітньої історії І. В. Лучицький та Ф. Я. Фортинський. Професор кафедри всесвітньої історії Київського університету медієвіст Лучицький (1845—1918) за своїми загальноісторичними поглядами був прихильником нової теорії і методу — позитивізму⁷⁹, досліджував економічну і суспільно-релігійну історію Західної Європи XVI—XVIII ст., присвятив ряд своїх праць дослідженню французької соціальної історії часів правління Бурбонів, післяреволюційної французької історії, а також історії Лівобережної України⁸⁰. Зміст позитивістської парадигми історії (теорії позитивізму як світоглядної основи історичної науки), що прийшла в Україні на зміну німецькій романтичній філософії історії, можна звести до таких елементів:

- раціоналізм, віра в можливість засобами науки пізнати і перетворити світ;
- визнання того факту, що суспільство розвивається за певними власними законами;
- визнання наявності прогресу в історії людства;
- обстоювання єдності і всезагальності наукового знання;
- намагання підняти історію до рівня природничих наук за рахунок реалізації в ній основних ідеалів і норм природничо-наукового дослідження.

⁷⁸ *Владимирский-Буданов*. Хрестоматия по истории русского права. Киев, 1876.

⁷⁹ Ще в 1873 р. учений зазначав, що кожен, хто «бере на себе працю вивчати явища соціального життя, змушений так чи інакше ознайомитись з тим розумовим рухом, який породила позитивістська філософія» (див.: *Лучицкий И. В.* Обзор литературы по философии истории за 1872 г. // *Знание*. 1873. № 9. С. 68). В іншій своїй праці він писав, що «критерієм для моїх теорій історії необхідно визнати Огюста Конта та його послідовників» (див.: *Лучицкий И. В.* Адам Фергюсон // *Университетские известия*. 1868. № 12. С. 8).

⁸⁰ Докладніше про дослідження І. В. Лучицького див.: «Очерки истории исторической науки в СССР. Москва, 1960. Т. 2. С. 426—445; Т. 3. С. 463—474; *Hecker Hans*. Op. cit. S. 123—131.

Теорія позитивізму, як і кожна світоглядна основа науки, принесла і власні методи дослідження. Це, насамперед, об'єктивізм; трактування суспільства як організму; теорія факторів та ін.

Луцицький навчався і працював за кордоном, у Франції і Німеччині, більше як два роки — у 1871 і в 1872—1873 рр. У Франції він багато часу проводив у середовищі членів російської Паризької емігрантської колонії — П. Лаврова, Г. Вирубова, Є. де Роберти та ін., товаришував з І. Тургенєвим, друкувався в еміграційній пресі⁸¹. Підтримував він стосунки і з французькими істориками — Ф. Гізо, Е. Літтре, А. Морі. Останній написав докладну рецензію на його дисертацію «Феодальна аристократія і кальвіністи у Франції»⁸². Проте теорії і методології історії Луцицький навчався у німецького професора Г. Вуттке в його історичному семінарі в Лейпцизькому університеті, методи якого він активно використовував у своїй подальшій творчості⁸³. Генріх Вуттке (1818—1876) — історик ліберального напрямку, активно цікавився парламентаризмом і партійною політикою того часу. Він вирізнявся антипольськими, пронимецькими поглядами й узагалі вороже ставився до слов'ян, був переконаний, що німецькі інтереси пов'язані зі східними кордонами. Політичні погляди Вуттке, зокрема його полонофобські настрої, відбилися і в його наукових працях. Вуттке цікавився економічною, соціальною і культурною історією. Так само як і його учень Лампрехт, він ближче, ніж будь-хто із сучасних йому істориків, стояв до позитивізму⁸⁴. З іншим видатним німецьким істориком, майбутнім автором 16-томного компедіуму «Deutsche Geschichte» (1891—1909) Карлом Лампрехтом (1856—1915)⁸⁵ Луцицький якийсь час

⁸¹ *Погодин С. Н.* «Русская школа» историков: Н. И. Кареев, И. В. Луцицкий, М. М. Ковалевский. Санкт-Петербург, 1997. С. 223, 224.

⁸² *Journal des savants.* 1873. N. 7, 8.

⁸³ *Potul'nyc'kyj V. Deutsche Einflüsse auf die Entwicklung des historischen Denkens in der Ukraine im. 19 Jahrhundert.* S. 492, 493.

⁸⁴ *Luthar Ratmann (Hrsg).* Alma mater Lipsiensis. Leipzig, 1984. S. 173, 177, 179, 182, 184.

⁸⁵ Лампрехт досліджував історичний розвиток за допомогою порівняльного методу і вважав, що історична наука має формулювати загальні закони розвитку, де центральна роль має належати культурній, економічній і соціальній історії. Він виступав проти спадщини ідеалізму в німецькій історіографії, і для істориків наступного покоління Ф. Мейнеке і Г. фон Бюлова уособлював наступ західного позитивізму на традиції німецького ідеалізму (див.: *Iggers G. The German Conception...* P. 130, 131; 197; 198; 329; 330).

стажувався у Вуттке і перейняв, як і Лампрехт, історико-порівняльний метод свого вчителя та його методи ведення семінарів⁸⁶. У запозиченому і творчо використаному ним методі Вуттке Лучицький особливо виділяв три позитивні моменти: по-перше, цей метод зменшує можливість помилки при вивченні проблем всесвітньої історії, оскільки класифікує всі теорії і розкриває зв'язки з відповідними рухами і взаємовідносинами кожної групи з іншими в її історичному розвитку; по-друге, він виявляє рух вгору або вниз, якому відповідали ці теорії; по-третє, в ході занять студент не лише обговорює історичний факт і критикує джерело, а розбирає декілька джерел, порівнюючи їх, що дає можливість згрупувати різномірні джерела і виробити теорію⁸⁷. Разом з тим, перейнявши німецьку програму роботи над джерелами і застосовуючи її у своїй викладацькій та науковій діяльності, Лучицький залишився на позиціях своїх наукових колег — російських паризьких емігрантів — і був переконаним франкофілом і германофобом⁸⁸.

Як і його вчитель Вуттке, Лучицький дотримувався антипольської орієнтації. За свідченням Чикаленка, Лучицький був постійним суперником В. Антоновича в керівництві «Київською громадою», роботою якої особливо не цікавився, а самого Антоновича називав «хитрим ляхом»⁸⁹. Хоча Лучицький вважав історію України органічною і складовою частиною російської історії й саме в такому трактуванні сприяв інтегруванню української історії у всесвітню, деякі

⁸⁶ Такого ж висновку, оцінюючи позитивізм Вуттке, дійшов і Лучицький. Він писав, що «семінари Вуттке являють собою дещо цілком оригінальне і значною мірою відходять від традицій Ранке» (див.: Историческая семинария Вуттке в Лейпциге. Отчет магистра И. В. Лучицкого / Университетские известия. 1874. № 2. С. 56).

⁸⁷ Лучицкий И. В. Отношение истории к науке об обществе // Знание. 1875. № 1. С. 13. Його ж. Историческая семинария Вуттке. С. 65. Як повідомляв доцент Фортинський у своєму відгуку на звіт Лучицького про семінар Вуттке, Лучицький з особливою увагою спостерігав, як обходиться Вуттке з таким заплутаним питанням, як оцінка Варфоломійської ночі, і яких висновків доходить після оцінки всіх груп джерел (див.: З історії міжнародних зв'язків України. Вказ. праця. С. 54, 55).

⁸⁸ Повернувшись до Києва у 1874 р., Лучицький, за спогадами своєї дружини, «завзято захищав Францію і з люттю нападав на німців, з таким же завзяттям виправдовував дії Паризької Коммуни» (див.: Очерки истории исторической науки в СССР. Москва, 1960. Т. 2. С. 441).

⁸⁹ Чикаленко Е. Спогади (1861—1907). Нью-Йорк, 1955. 2-е вид. С. 301.

його роботи із застосуванням порівняльного методу, особливо порівняння сільської общини на Лівобережній Україні з сільською общиною в Піренеях, викликають особливий інтерес⁹⁰.

Як прихильник позитивізму Лучицький не лише критикував філософію історії Гегеля, а й вважав її за таку, що від самого початку є метафізичною й індокритнізованою, не відокремлює особисті погляди й інтереси від наукових і не сприяє розв'язанню питання про історію як науку⁹¹. Саме Лучицький став першим з українських учених, дослідження якого почали в результаті поступової інтеграції української історії, в її російському варіанті, в історію світову впливати у «зворотному порядку» вже на саму світову історію. Хоча його праці не вплинули, та й не могли вплинути на вироблення певних філософських основ чи вдосконалення методів, проте його конкретно-історична концепція історії Франції, безперечно, вплинула на подальше осмислення французами власної історії⁹².

Професор кафедри всесвітньої історії Київського університету Ф. Я. Фортинський (1846—1902), також історик-медієвіст і майбутній ректор Київського університету (1890—1892), закінчив Санкт-Петербурзький університет, де в 1872 р. захистив дисертацію, після чого був обраний доцентом Київського університету. В 1874—1876 рр. Фортинський перебував у відрядженні за кордоном, де стажувався в історико-правничому семінарі професора Г. Вайтца в Гайдельберзькому університеті⁹³. На той час у німецькій історико-правничій науці на зміну ідеям Савінії прийшли ідеї Вайтца, який створив концепцію федералізму з розподілом повноважень у контексті суверенності між державою — центром і державами — членами союзу⁹⁴. Фортинський в основному

⁹⁰ Див.: *Погодин С. Н.* Вказ. праця. С. 248—258.

⁹¹ *Лучицький И.* Обзор литературы по философии истории за 1872 год // *Знание*. 1873. № 9. С. 73.

⁹² *Погодин С. Н.* Вказ. праця. С. 227, 233—235, 236—239.

⁹³ Науково-історичну діяльність професора Вайтца Фортинський докладно розглянув у праці «Научно-историческая деятельность профессора Вайтца по поводу выхода последних томов его «*Deutsche Verfassungsgeschichte* // *Университетские известия*. Киев, 1879. № 3—4.

⁹⁴ *Majer H.* Op. cit. S. 130—133; *Die Deutschen Universitäten*. Berlin, 1893. S. 551.

займався інтелектуальною історією середньовіччя і джерелознавством, присвятив ряд праць Фюстель де Куланжу, загальним проблемам історичної критики. Після повернення з Німеччини і захисту в 1877 р. докторської дисертації «Приморские вендские города и их влияние на образование ганзейского союза» (Київ, 1877) Фортинський був обраний професором кафедри всесвітньої історії Київського університету. Як послідовник Вайтца, Фортинський і в наступних своїх дослідженнях розглядав середньовіччя з позицій вогнищної теорії, аналізував структуру середньовічних міст і слідом за Вайтцем виводив середньовічні цехи з організованих у вогнища груп ремісників, на чолі яких сеньйор ставив магістра⁹⁵.

Особливе місце у розвитку наук «українська історія» і «історія всесвітня» в Україні займає Михайло Драгоманов (1841—1895). Восени 1870 р. Київський університет направив Драгоманова до Німеччини в наукове відрядження терміном на три роки. На той час молодий дослідник уже захистив магістерську дисертацію із всесвітньої історії «Об историческом значении Римской империи и Тацит». Під час відрядження Драгоманов мав можливість слухати лекції багатьох європейських професорів, працювати в бібліотеках і архівах Берліна, Відня, Гайдельберга, Цюриха, Флоренції. Пробувши вісім місяців у Берліні, де він відвідував лекції Теодора Моммзена, Драгоманов через Відень і Гайдельберг (там він слухав лекції Георга Вайтца), прибув у середині листопада 1871 р. до Флоренції, де почав збирати матеріали для свого дослідження про культ Мітри. З цією ж метою він виїжджав до Рима і Неаполя⁹⁶. Співпраця з Моммзеном і Вайтцем справила значний вплив на формування наукового світогляду Драгоманова. У своїх наукових дослідженнях він нерідко посилається на їхні твори⁹⁷. В Німеччині Драгоманов пробув трохи більше року, і більше вже упродовж усього відрядження сюди не повертався, оскільки після Італії

⁹⁵ Див. напр.: *Фортинский Ф. Я.* Положение городских ремесленников в Германии в средние века // Университетские известия. 1879. № 2. С. 56—79.

⁹⁶ *Борщак І.* Драгоманов у Франції. Мюнхен, 1957. С. 3—4.

⁹⁷ *Драгоманов М. П.* Вибране. Київ, 1991. С. 67, 70.

він аж до самого повернення в Україну перебував у Франції. Однак саме під впливом контактів з німецькими вченими у нього визріли плани написання багатьох наукових праць⁹⁸. Рішення Драгоманова не повертатися до Німеччини пояснювалося тим, що поряд з високою оцінкою наукових ідей і методологічних позицій своїх учителів Моммзена і Вайтца, Драгоманов взагалі не приймав тодішньої німецької політики. Перебуваючи під час війни 1870—1871 рр. у Берліні, Драгоманов виніс сумні враження від нової німецької імперії, яка, як тоді йому здавалося, загрожувала одночасно і Франції, і слов'янському світові. У 1871 р. Драгоманов писав Миколі Шульженку — діячеві Київської громади з Парижа: «Взагалі здається, що ми, піддані Російської імперії, вже не повернемося до попереднього ліричного захоплення загрозою, особливо Німеччиною. Нас від німців відділяє риза часу — расова ненависть... Європа увійшла в період такої ненависті, яка є зворотньою стороною відомого принципу національного... Ми, східні люди, німці і слов'яни, з-за нашої дурної географії і історії, підготували поле для расової ненависті. Німці вже ллють кров на Заході, повернуться вони і на Схід, будемо лити і ми свою і чужу кров... На кожному кроці тут бачиш, як німці не люблять нас, слов'ян і руських. Нас не милують і французи, але у них головна думка, що ми стовп деспотизму, ображаються на нас з-за Польщі... Однак, коли в нас щось виправиться, розсіється фальшива думка у французів, і не буде ненависті. Це й зрозуміло, бо нам і французам немає чого ділити. Відношення німецьких вчених до французів і до нас свідчать, що у німців тепер ще немає чистої політико-моральної науки. Тому чекайте, друзі мої, нового кровопролиття, та ще й тривалого, бо справжня цивілізація, тобто повага до правди і до людини, перш за все, ще не виставила свого прапора на схід від Рейну»⁹⁹.

⁹⁸ Це, зокрема, такі праці: Положение и задачи науки древней истории // Журнал Министерства народного просвещения. 1874. № 10. С. 152—181; Борьба за духовную власть и свободу совести в 16—17 столетии // Отечественные записки. 1875. № 2. С. 445—494; № 3. С. 175—234.

⁹⁹ Записки історико-філологічного відділу УАН. Київ, 1926. Кн. 7—8. С. 385—398.

Критично ставився Драгоманов і до «Філософії історії» Гегеля з її зміною національних гегемоній відповідно до періодів всесвітньої історії¹⁰⁰. Спростовує він цей висновок Гегеля, порівнюючи історію євреїв та інших народів світу, зокрема зазначає, що боротьба пророків і священників з царями у давніх євреїв після Соломона аналогічним чином відбувалася у так званий «вік жерців» і в інших народів, у яких також вік жерців не був найстародавнішим, а сила жерців не була постійною¹⁰¹. Натомість Драгоманов пропонує послідовне проведення систематики історичних фактів за соціальними групами, а в них за ступенями розвитку. Це, на його думку, має руйнівним чином подіяти на традиційний поділ всесвітньої історії на давню, середню і нову, оскільки рух розвитку різних станів одного й того ж народу завжди був нерівномірним¹⁰². Драгоманов був переконаний, що подолання суб'єктивізму в історичній науці настане з відмовою від спекулятивної, за його словами, філософсько-історичної системи Гегеля, де «народи групуються відповідно до абстрактної ідеї як ступені загальнолюдського розвитку, історія власного розвитку кожного народу залишається на задньому плані і народне життя зображується тільки з певного боку, — того, який більше може підходити до встановлених апріорно моментів загальнолюдського життя»¹⁰³. Найбільш яскраво значення діалектики теорії і методу, або ж її відсутності у висвітленні проблеми історії України і всесвітньої історії, Драгоманов, на нашу думку, показав характеризуючи історичну концепцію Пантелеймона Куліша.

¹⁰⁰ «Philosophie der Geschichte» Гегеля він називає «штучними і поверховими побудовами системи історії», хоча й визнає, що ця філософія історії суттєво впливала «навіть на монографічні роботи по історії» (див.: Драгоманов М. Положение и задачи науки древней истории // Драгоманов М. П. Вибране. С. 73; Йога ж. Чудацькі думки про українську національну справу // Там само. С. 482).

¹⁰¹ Драгоманов М. Положение и задачи науки древней истории. С. 73, 74.

¹⁰² Саме це, на думку Драгоманова, дасть змогу остаточно відмовитися від розповідно-синхроністичного викладу історії, див.: Там само. С. 70, 82.

¹⁰³ Драгоманов М. Программа по истории древнего Востока // Университетские Известия. 1865. № 10. С. 3. Ці думки Драгоманова спростовують гіпотезу Омеляна Пріцака про те, що М. Грушевський ніби-то свою концепцію бачення України як селянської нації сприйняв від Драгоманова (див.: Пріцак О. Історіософія та історіографія М. Грушевського. С. 32). Пізніше Драгоманов також відкидав цю концепцію (див., наприклад: Потульницький В. А. Ідея прогресу в політичній спадщині М. Драгоманова // Михайло Драгоманов і українське національне відродження. Київ, 1991. С. 121—128).

Драгоманов зауважує, що «Куліш (як звичайно історики Русі) судить пригоди нашої країни окремо од всевітньої історії і без порівняння з історією других народів»¹⁰⁴. Він пояснює це тим, що Куліш відійшов від «строго наукового методу із-за кількох «хиб» в його філософії історії України»¹⁰⁵. Справді, в історичній концепції Куліша переплелися ірраціональний романтизм і раціональний позитивізм з виразною домінантою романтизму. Якщо філософія історії Куліша була переважно романтичною, то методологія була в основному позитивістською. Це призвело до того, що практично вся історична концепція Куліша виявилася романтично-ірраціональною, і лише виникнення козацтва та його оцінка викладені з позицій позитивізму. Згодом у такій самій діалектиці були побудовані і деякі інші ірраціональні концепції української історії, в тому числі й концепція Грушевського, Лисяка-Рудницького та ін.

Праці Драгоманова також суттєво вплинули на формування уявлень ряду французьких¹⁰⁶, австрійських¹⁰⁷ та російських учених про Росію і Україну, на розробку ними своїх науково-теоретичних концепцій¹⁰⁸. Особливий вплив вони справили на французьких істориків-регіоналістів, провансальських й ак-

¹⁰⁴ (Драгоманов М.) Погляд Драгоманова на українську історію (його стаття з приводу переписки П. Куліша з Крашевським і Павликом) // Народ. 1895. № 17. С. 264.

¹⁰⁵ Там само. С. 263, 264. Див. також: *Похила Л. С. П. Куліш очима М. Драгоманова* // Записки історичного факультету. Одеса, 1997. Вип. 5. С. 150—155.

¹⁰⁶ До таких вчених можна віднести, зокрема, французького історика Луї Легера, який досліджував панславизм і російську політичну домінацію в ньому. Саме під впливом Драгоманова Легер сформулював свої уявлення про Росію та Україну, роль євреїв у формуванні відносин між цими двома слов'янськими групами (див.: *Cooley Martha Helms. Nineteenth Century French Historical Research on Russia* — Louis Leger, Alfred Rambaud, Anatole Leroy-Beaulieu: Ph. D. Dissertation, Indiana University, 1971. P. 157—180).

¹⁰⁷ Про вплив Драгоманова на видатного австрійського економіста, теоретика неолібералізму Людвіга фон Мізеса свідчить праця останнього *Die Entwicklung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Galizien (1772—1848)*. Wien, 1902.

¹⁰⁸ Особливий вплив твори Драгоманова справили на формування поглядів російських істориків Щапова і сибірського автономіста Ядрінцева. Обидва вони були засновниками концепції регіоналізму в російській історіографії (див.: *Jozef Wachendorf. Regionalismus, Raskol und Volk als Hauptprobleme der Russischen Geschichte bei A. P. Scapov. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Universität zu Köln. Köln, 1964. S. 130—138*). Нами досліджений також вплив Драгоманова на російських євразійців, зокрема князя М. Трубецького (див.: *Potul'nyts'ryj V. The Image of Ukraine and Ukrainians in Russian Political Thought (1860—1945)* P. 28, 29).

вітанських патріотів, які стояли на засадах федерального вселатинства¹⁰⁹.

Наступне покоління київських і харківських істориків було представлене, окрім Грушевського, який з 1894 р. працював у Львові, такими спеціалістами з всесвітньої історії, як М. Ковалевський та В. Піскорський. Обидва вони, як і Драгоманов, були представниками шляхетських українських родів і сповідували консерватизм, принаймні у предметах своїх наукових пошуків, а також рішуче заперечували основні постулати німецької філософії історії, зокрема положення Гегеля і Маркса про «історичні» та «неісторичні» народи. Як і Драгоманов, вони намагалися у своїх творах підвести читача до розуміння федеративно-демократичних ідей, протилежних унітарно-централістським принципам державної політики Росії і Німеччини того часу. І Ковалевський, і Піскорський, які починали як позитивісти, згодом перейшли на позиції неопозитивізму, або «критичного позитивізму», який сформувався у лоні позитивістської історіософії кінця XIX — початку XX ст. Його становлення визначалося критичним ставленням до провідних світоглядних основ історичної науки того часу: неокантіанства і позитивізму. Історіософію (теорію) неопозитивізму характеризували такі елементи:

- відмова від теорії історичного прогресу і зосередження уваги на порівняльному соціологічному вивченні окремих культур і народів;
- особлива увага до соціально-економічної історії, аж до визнання соціально-економічного чинника системоутворюючим, відмова від монізму та економічного детермінізму в історії;
- визнання повторюваності основних елементів і стадій у суспільно-історичному процесі;
- відстоювання єдності наукового знання з урахуванням специфіки історії як суспільної за своєю природою науки.

¹⁰⁹ Зокрема, на сторінках французького журналу «Alliance Latine», що був органом провансальського руху, Драгоманов надрукував надзвичайно цікаві розвідки «Федералізм і соціалізм в Окцітанії» (Аквітанії. — В.П.) і «Федеральний панславізм», які мали досить великий резонанс у французькому науковому і політичному світі (див.: *Кошувль Мішель*. Від України до Окцітанії: Михайло Драгоманов і французький регіоналізм // Всесвіт. 1991. № 7).

Методи, породжені теорією неопозитивізму, також відрізнялися від позитивістських. Їх можна зрозуміти наступним чином: переконання у відносному характері історичних істин, їх залежності від соціальної практики сучасності; висування суб'єкта пізнання як чинника, що детермінується історичним світом і є активним творчим елементом у процесі пізнання; захист ролі загальних понять в історії; модернізація стародавньої історії.

Максим Ковалевський (1851—1916) закінчив у 1872 р. юридичний факультет Харківського університету й упродовж 1872—1877 рр. навчався за кордоном, переважно займаючись проблемами соціології і всесвітньої історії¹¹⁰. Спочатку Ковалевський навчався у Берлінському університеті в історика державних і суспільних установ Західної Європи професора Г.-Р. Гнейста, історика права професора Брунера, а також історика Німеччини професора Нітча. Характеризуючи лекції останнього, Ковалевський зазначав, що саме вони зародили в ньому «бажання внести з часом в моє викладення історії якщо не стародавніх, то середньовічних державних порядків»¹¹¹. Проте незабаром Ковалевський залишає Німеччину і переїжджає до Франції. Причиною переїзду була негативна реакція вченого на німецьке тогочасне суспільство взагалі, і на пруський шовінізм в академічному середовищі зокрема. «Вони (німецькі науковці. — *В.П.*), — писав Ковалевський, — відкрито проповідували шовіністичний, чисто пруський патріотизм і пристроювали до кафедр відповідних учнів і послідовників»¹¹². У Школі хартій в Парижі Ковалевський слухав курс середньовічної історії професора Альфреда Морі, товариша І. Лучицького і його рецензента. Будучи монархістом, Ковалевський у своїх працях особливу увагу приділяв ролі дрібномаєтного дворянства в історії середньовічної Європи, зокрема Англії, куди він переїхав після Франції і де завершив свою докторську дисертацію «Общественный строй Англии в конце средних веков». У 1877 р. Ковалевський

¹¹⁰ Про основні наукові концепції М. Ковалевського як історика і соціолога див.: *Потупницький В. А.* Теорія української політології: Курс лекцій. Київ, 1993. С. 53—55.

¹¹¹ *Ковалевский М.* Мое научное и литературное скитальчество // *Русская мысль*. 1895, № 1. С. 67.

¹¹² Там само. С. 68.

після п'яти з половиною років навчання і наукової роботи за кордоном повертається до Росії і працює доцентом і професором Московського університету, з якого був звільнений у 1887 р. за «негативне ставлення до російського державного ладу»¹¹³. На відміну від Гегеля, який, як ми вже зазначали, стверджував, що прапор історії несуть лише історичні народи, які передають його як естафету після певної дистанції і сходять з історичної арени, виконавши своє призначення, Ковалевський вважав, що всі народи беруть участь у суспільному прогресі і проходять одні й ті ж етапи, хоча й не одночасно. За Ковалевським, згідно з теорією прогресу, всі народи є історичними, оскільки в той чи інший спосіб беруть участь у підготовці й наступних стадіях розвитку. Хоча випадкові причини внутрішнього або зовнішнього порядку на певному етапі призвели до нерівномірності прогресивного розвитку окремих країн і народів, проте лише взаємодія і взаєморозуміння різних народів призводять до загальних змін історичного процесу, і вся історія людства являє собою єдиний взаємопов'язаний поступальний процес¹¹⁴. Ця соціологічна концепція Ковалевського знаменувала собою той факт, що український вчений вперше прилучився до чергової зміни вже не методів чи конкретно-історичного бачення історії певної країни, як Драгоманов чи Лучицький, а до зміни самих філософських основ історичної науки, зокрема до першого обґрунтування основних положень майбутньої концепції гомології історії, завершеної Арнольдом Тойнбі та Освальдом Шпенглером. Ковалевський обґрунтував положення про неодноразовість подібних явищ в історії в різні її періоди, різні епохи і перехідні моменти шляхом порівняльного аналізу. Наукова діяльність Ковалевського з історії західноєвропейських країн, зокрема історії англійської монархії і її відносин з іншими суб'єктами федерації — Шотландією, Уельсом і т. ін. (простежуються паралелі з історією Росії і України. — *В.П.*), дістала широкий резонанс серед учених світу. Взагалі ж у своєму підході до вивчення проблем всесвітньої історії Ковалевський найбільш широко використовував історико-порівняльний метод, суть якого, за

¹¹³ Ковалевский М. Две жизни // Вестник Европы. 1909. № 7. С. 27.

¹¹⁴ Ковалевский М. М. Социология. СПб., 1910. Т. 1. С. 66.

його визначенням, полягала в «паралельному вивченні різних форм співжиття у різних давніх і сучасних народів, вивченні, яке має дати нам спільну формулу соціальної еволюції»¹¹⁵. Основним завданням у вивченні історії різних країн і народів він вважав виявлення законів і фактів істотної подібності між ними, оскільки лише такі закони дадуть можливість вивчити явища як закономірні, так і випадкові. Без цих фактів і законів явища не будуть зрозумілі, так само як і їхня роль у поступовому розвитку держави¹¹⁶. Перебуваючи в Парижі, де він до 1905 р. керував заснованою ним же «Російською Вищою школою суспільних наук», яка займалася дослідженням історії за позитивістською соціологією Конта¹¹⁷, М. Ковалевський заклав на ґрунті неопозитивізму і соціології підвалини майбутньої філософсько-історичної концепції, яку вже пізніше Шпенглер і Тойнбі назвали гомологією та морфологією історії.

Історик-медієвіст В. К. Піскорський (1867—1910), який так само як і Лучицький, Драгоманов і Ковалевський був вихідцем із української шляхти¹¹⁸ і дотримувався консервативно-ліберальних поглядів, закінчив історико-філологічний факультет Київського університету в 1890 р. З січня 1896 по січень 1898 р. він навчався і працював у Франції та Іспанії. Перебуваючи у Франції, Піскорський слухав лекції професорів Сорбонни: теоретика історіософії Ланглуа та істориків Олера, Лакомба і Шательєна¹¹⁹. Як і Лучицький, Ковалевський та Драгоманов, Піскорський був прихильником історико-порівняльного методу, приділяв у своїх дослідженнях багато уваги Каталонії, яка своєю залежністю від Мадриду нагадувала йому становище України в Російській

¹¹⁵ Ковалевский М. М. Очерк происхождения и развития семьи и собственности. СПб., 1895. С. 13.

¹¹⁶ З цього приводу Ковалевський писав, що «пояснення причин відхилення в суспільному розвитку того чи іншого народу від спільного для всіх них і тому нормального ходу подій неможливо раніше, ніж після попереднього рішення, яким був цей хід» (див.: Ковалевский М. М. Историко-сравнительный метод в юриспруденции и приемы изучения истории русского права. Москва, 1880. С. 20, 21).

¹¹⁷ Докладніше про це див.: Ковалевский М. и др. Русская Высшая Школа общественных наук в Париже. Лекции профессоров. СПб., 1905. У 1903 р. на запрошення Ковалевського у цій школі стажувався М. Грушевський.

¹¹⁸ Новікова О. О. Піскорський В. К. Біографічний нарис // Піскорський В. К. Вибрані твори і епістолярна спадщина. Київ, 1997. С. 17, 18.

¹¹⁹ Там само. С. 23.

імперії¹²⁰. Будучи видатним ученим-іспанологом, він проводив дослідження з середньовічної історії Іспанії, які давали йому можливість не лише простежити закономірність історичного розвитку на терені однієї країни, а й доповнити панораму розвитку історії Європи в цілому, в тому числі Росії та України¹²¹. Характеризуючи порівняльний метод, він пов'язував його з проблемами вивчення всесвітньої історії взагалі, завдання якої визначав наступним чином: «Але загальна історія, як синтетична форма історичної побудови, яка іноді ототожнюється з філософією історії, ставить перед істориком ще й свої особливі вимоги. З метою уникнення нагромадження маси конкретних фактів або механічного поєднання низки окремих історичних процесів всесвітній історик має широко користуватися порівняльним методом вивчення, зупиняючись переважно на основних типах суспільного розвитку, на тих початках його, які спільні для всіх народів»¹²². Як і Ковалевський, Піскорський заперечував теорію Гегеля і Маркса про поділ народів на «історичні — неісторичні», оскільки вважав, що слідувати за такою точкою зору означало б підкорити історію етнографії, знищити ту лінію, яка відділяє цивілізовані народи від нецивілізованих. До того ж концепція Гегеля заперечує значення культурних чинників розвитку, вимагає сповіщати про дії всіх людей у всі епохи без винятку, не упускати жодного факту, а це є неможливим¹²³. Праці Піскорського з історії Іспанії, за свідченнями самих іспанських істориків, допомогли їм краще пізнати власне значення своєї історії¹²⁴. Таким чином, наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. українська історична наука в ділянці всесвітньої історії завдяки працям Луцицького, Драгоманова, Ковалевського і Піскорського ста-

¹²⁰ Новікова О. О. Піскорський В. К. Біографічний нарис // *Піскорський В. К. Вибрані твори і епістолярна спадщина*. Київ, 1997. С. 24.

¹²¹ Саме глибоке вивчення історії Іспанії, зокрема Каталонії, дало змогу вченому провести історичні паралелі, виявити закономірності, що проєктуються і на сучасність України (див.: *Сохань П. С. Українець, який творив духовну спадщину Європи* // Там само. С. 9, 10).

¹²² *Піскорский В. К.* О предмете, методе и задачах науки всеобщей истории. Вступительная лекция, произнесенная в Казанском университете 3 октября 1906 года // Там само. С. 48, 49.

¹²³ Див.: Там само. С. 46.

¹²⁴ Див. рецензії на праці Піскорського: *La servidumbre rural en Cataluna*, in.: *Revista critica de historia y Literatura Espanolas, Portuguesae, Hispano-americanas*. 1898. Т. 7 No. 11—12. P. 423—431.

ла врівень зі світовою історичною наукою. Іншим шляхом пішов розвиток досліджень з дисципліни «історія України», яка, окрім Драгоманова і меншою мірою Лучицького та Ковалевського, розвивалась також і прихильниками народницької конкретно-історичної концепції, зокрема Антоновичем і Грушевським.

Таким чином, у вищезмодельованому концептуально-політичному контексті на український ґрунт у першій половині XIX ст., як і в попередню добу, були перенесені основні дискусії історичної науки, в тому числі й дискусія про «історичні» і «неісторичні» народи. Маркс сприйняв гегелівську концепцію історичних і неісторичних народів, і всі його послідовники, у тому числі й російські на чолі з Леніним, тієї концепції трималися. Завдяки привнесеній у Харківський і Київський університети ірраціональній філософії історії Гегеля і відповідним методам дослідження українська історична наука змогла не тільки сформулювати нову, народницьку ірраціональну концепцію власної історії, яка відділила українців від поляків, а й закласти підвалини концепції всесвітньої історії з урахуванням історії російської, частиною якої була українська історія як історія єдиного руського народу. Розвиток німецької, російської та української історичної думки (останньої — в галузі всесвітньої історії) до кінця 1860-х років відбувався в одному напрямі, на спільних засадах романтичної історіософії. Обидві історії — вітчизняна і всесвітня — на українському ґрунті постали, проте залишалися розмежованими, оскільки ті вчені, які працювали в галузі вітчизняної історії, насамперед Максимович і Костомаров, відсепарувували українців не лише від поляків, а й від самих росіян. Такий стан речей не задовольняв ані уряд, ані самих учених.

З кінця 1860-х років до початку XX ст. предмети національної і всесвітньої історії в українській історичній науці продовжують розвиватися сепаратно. З кінця 1860-х років як національна історія України, що розвивалася на філософсько-історичному ґрунті німецького романтизму (Антонович, Грушевський), так і інтеграціоністсько-традиціоналістська історія України (Драгоманов, Ковалевський), поступово витісняються інтеграціоністською за-

гальноруською державною історією, що відповідала унітарно-централістським принципам державної політики Росії. Цей процес відбувається під впливом трьох взаємопов'язаних явищ: посилення реакції в Росії щодо української справи, яка стала розглядатися у зв'язку з польськими подіями; остання в XIX ст. спроба визволення Польщі; процес об'єднання Німеччини, який вимагав нової світоглядної основи — філософії історії — з акцентом не на нації, а на ті ж унітарно-централістські принципи державної політики. Ці обставини, а також спричинені ними погіршення відносин між Росією і Німеччиною, й навпаки, поліпшення стосунків між Росією і Францією, призводять до того, що з початку 70-х років XIX ст. російська і вже французька, а не німецька історичні науки, а також українська історична наука в галузі всесвітньої історії починають рухатися в спільному напрямі досліджень на загальних засадах позитивізму і неопозитивізму, відмежовуючись від німецької і австрійської науки¹²⁵.

Якщо вчені, які побували за кордоном у 1840-х роках, у своїх історичних дослідженнях приділяли значну увагу обґрунтуванню своєї теоретико-історичної світоглядної позиції, то їхні послідовники, які стажувалися в зарубіжних університетах у 60—90-х роках XIX ст., працювали вже здебільшого або в контексті емпіричних досліджень з позитивізмом як основою дослідницької методології (Луцицький), або в поєднанні з історичною школою права, ідентифікацією держави і народу, соціологічною стороною історичних досліджень (Фортинський). На етапі бездержавності це аж ніяк не сприяло розвитку української національної історії, а, навпаки, працювало в контексті загальноруської державної історії в Україні, що в методологічному плані також відповідало уніфікаційним теоріям, які набули розвитку в тогочасній Німеччині. Історична думка, яка б з'ясувала місце України у світовій історії, проблеми її власної національ-

¹²⁵ Тут ми лише частково погоджуємося з твердженням Л. В. Таран про те, що «розвиток французької, російської і української історичної думки з 70-х років 19 століття до початку 30-х років 20 століття рухалися в одному напрямку» (див.: Таран Л. В. Вказ. праця // Український історичний журнал. 1998. № 5. С. 30). В українській історичній науці це твердження стосується лише галузі всесвітньої історії, та й то не всієї.

ної історії, віддалялася від загальноуніверситетського освітнього і наукового процесу в Україні (Антонович, Піскорський), переміщалася в еміграцію (Драгоманов, Ковалевський) або австрійську Галичину (Грушевський). Як українські народники-романтики й водночас спеціалісти з вітчизняної історії (Антонович, Грушевський), так і українські консерватори-традиціоналісти й водночас дослідники всесвітньої історії (Драгоманов, Ковалевський, Піскорський), які піднімали, або починали піднімати, чи потенційно були спроможні підняти пласт проблем, які суперечили уже загальнозатвердженій схемі інтеграції російської історії у світову, не знаходили в імперії застосування.

РОЗДІЛ 2

Впливи домінуючих націй на розвиток української історичної науки у ХХ ст.

Як ми вже з'ясували в попередньому розділі, інтелектуальна, часова і територіальна еволюція основних концепцій, течій і напрямів української історичної думки величезною мірою, окрім інших чинників, визначалася впливами домінуючих націй на українську історичну науку, і навпаки, впливами українських учених на формування уявлень про Україну серед учених домінуючих націй. Ця закономірність, притаманна для ХІХ ст., яка в українській історичній думці виявляла себе під знаком романтизму і «неісторичного народу», була перенесена і в ХХ ст.

Українська історична наука в Галичині наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.

У 1880—1890 рр. українські письменники починають друкувати свої твори за кордоном, насамперед в австрійській Галичині, де за підтримки українців з Росії були засновані українські періодичні видання, зокрема так звана «Руська історична бібліотека» і наукове товариство ім. Тараса Шевченка. Це було пов'язано з відомими Емським і Валуєвським указами, спровокованими М. Катковим, І. Аксаковим та іншими російськими публіцистами, які таким чином відреагували на полеміку з приводу українсько-єврей-

ських відносин, що відбувалася в 1861—1862 рр. між петербурзьким журналом «Основа», редагованим М. Кулішем, і єврейською газетою «Сион», яка виходила в Одесі¹.

Велику роль в організації видань вітчизняних авторів за рубежем відіграв видатний український історик В. Антонович². У 1880 р. він уперше побував у Галичині, відвідав Львів, де зустрічався з відомим галицьким істориком Ісидором Шараневичем, вченими, письменниками, політичними діячами Омеляном і Олександром Огоновськими, Антоном Петрушевичем, Олександром Барвінським³. До часу появи «Руської історичної бібліотеки» галицька історіографія займалася, головним чином, середньовіччям, особливо галицько-волинським, трактуючи його як частину історії триєдиної Русі і розвиваючи думку про етнічну ідентичність русинів — корінного населення Галичини⁴. Окрім того, галицькі історики другої половини ХІХ ст. — Д. Зубрицький, А. Петрушевич, І. Шараневич, Ю. Целевич в теоретичному і методологічному відношеннях стояли на позиціях гегелівського романтизму⁵.

До появи в Галичині спочатку Антоновича, а згодом і Грушевського, там ще не було видання, яке б охоплювало всю історію України в її цілісності і подавало цілісну картину історичного минулого України. Саме таким виданням стала «Руська історична бібліотека», започаткована В. Антоновичем. М. Грушевський приніс у Галичину позитивістську методологію, й до того ж спромігся структурувати теорією Гегеля весь курс історії України, тобто вдруге після Луніна, Петрова, Костомарова та Антоновича, наново апро-

¹ Саме М. Катков підказав Валуєву формулу «не было, нет и быть не может» щодо української мови і літератури (див. детальніше: *Potul'nyts'kyj V. The Image of Ukraine and Ukrainians in Russian Political Thought (1860—1945)*, in.: *Acta Slavica Japonica*. Т. 16. 1998. Р. 1—29). Про полеміку «Основи» з «Сионом» див.: *Шестопал М. Євреї на Україні*. Київ, 1998. С. 26, 36, 41, 42, 50, 51.

² Антонович як історик сформувався під впливом французької романтичної історіософії і польської романтичної історіографії, зокрема Йоахима Лелевеля (1786—1861), який, своєю чергою, сформувався під впливом німецької романтичної історіософії Гегеля (див.: *Пріцак Омелян*. Вказ. праця. С. 8; *Потульницький В. А. Історія української політології*. Київ, 1992. С. 13—16).

³ Див.: *Соневицький Леонід*. Володимир Антонович і українська історична наука в Галичині // *Соневицький Леонід*. Студії з історії України. Записки НТШ. Праці історично-філологічної секції. Париж; Нью-Йорк, 1982. С. 125—132.

⁴ *Зубрицький Д.* История древнего галичско-русского княжества. Львов, 1885; *Петрушевич А.* Сводна галицько-руська літопис 1500—1772. Львів, 1878.

⁵ Див.: *Педич В. П.* Львівська історична школа М. Грушевського (1894—1914). Дис. ... канд. іст. наук. Київ, Інститут української археографії. 1996. С. 52, 53.

бував її на українському ґрунті, в цілісній українській конкретно-історичній концепції. Саме Грушевський став «знаряддям» творчого розвитку цієї концепції вже австрійською стороною (з метою створення контрбалансу тій ж польській перспективі в Галичині і на противагу російській перспективі української історії, яка завдяки працям московських і петербурзьких учених, а також Лучицького, Піскорського та інших учених України набувала дедалі більшого значення у світовій науці). Уже в березні 1892 р. барон фон Гауч, тодішній міністр віросповідань і освіти Австро-Угорської монархії, затвердив план про заснування другої кафедри все-світньої історії у Львівському університеті з українською мовою викладання. Завданням новоствореної кафедри мало стати дослідження історії Східної Європи⁶. Її заснування було наслідком спільної ініціативи українських депутатів (послів) Віденського парламенту, австрійських урядовців та намісника Галичини Казимира Бадені⁷. Оскільки з погляду австрійських урядових кіл українська історія внаслідок її невідсепарованості від російської не могла вважатися конкретною наукою⁸, ставилося завдання зробити все необхідне для такого розмежування⁹. Був обраний саме Грушевський, оскільки, як зазначалося в австрійських урядових документах, він був «людиною поважної, солідної і чесною вдачі, яка присвячує свій час лише науковим дослідженням». Австрійським урядовцям імпонувало й те, що «за своїми політичними переконаннями він належить до младорутенських націоналістів так званого українського партійного спрямування, й, отже, не є прихильником ані панславистичних, ані

⁶ Vortrag des Ministers für Kultur und Unterricht, Freiherr von Gautsch, 22 März 1892, in.: Österreichischen Haus-hof-und Staatsarchiv. Akten 1892. Kabinettskanzlei. No. 1297.

⁷ Останній, зокрема, вважав, що на посаду завідуючого кафедрою найкраще підходили професори Антонович (Київ) і Левицький (Краків), оскільки обидва були українцями і відомими дослідниками європейського сходу. Проте перший із них відмовився від цієї пропозиції, а другий не зовсім влаштував українську сторону. Зрештою очолити нову кафедру було доручено молодому учневі Антоновича — Михайлові Грушевському (див.: *Винар Любомір*. Австрійські урядові документи про призначення Михайла Грушевського професором Львівського університету // *Український історик*. 1986. № 3—4. С. 78, 79).

⁸ Там само. С. 77, 78

⁹ Як зазначає англійський дослідник цього питання В. Велш, «саме Грушевський був обраний австрійським урядом для співпраці проти Росії» (див.: *Walsh W. B. Russia and the Soviet Union. A Modern History*. London, 1958. P. 403).

ультранациональних тенденцій», і тому, «після його призначення на цю посаду і звільнення з російського громадянства, саме він зможе виконати все необхідне»¹⁰. Через відсутність у Галичині кандидатури, яка б відповідала вимогам австрійського уряду, Грушевського перевели з посади стипендіата і кандидата на викладача Київського університету відразу на посаду звичайного професора загальної історії Львівського університету, щоправда «авансом», з огляду на майбутні можливі значні і життєво необхідні для Австрії наукові здобутки і звершення. Було закрито очі навіть на той факт, що Грушевський не знав жодної західноєвропейської чи східної мови, окрім французької, та й то на рівні гімназії¹¹. Політичні вподобання молодого вченого не лише не зашкодили, а, навпаки, найбільшою мірою посприяли виборві саме його кандидатури, на відміну, скажімо, від кандидатури М. Драгоманова з його федералістичною теорією¹², хоча останній не лише володів шістьма західними мовами, а й мав на той час наукові праці західноєвропейськими мовами, а не лише українською чи російською, як Грушевський¹³. До консерваторів типу Ковалевського чи Лучицького австрійці взагалі не звертались.

¹⁰ Vortrag des Ministers für Kultur und Unterricht, Ritter von Madryski, in.: Österreichischen Haus-hof-und Staatsarchiv. Akten 27 März 1894. Kabinettskanzlei. No. 1544.

¹¹ Зважаючись на цей безпрецедентний для австрійської університетської системи крок, міністр культури і освіти лише констатував, що «колегія професорів філософського факультету Львівського університету оцінює його праці дуже прихильно, і лише висловлює своє жалкування з того приводу, що такий обдарований і старанний молодий науковець володіє лише слов'янськими мовами, що до деякої міри обмежує його науковий кругозір» (див.: Ibid).

¹² Тут ми не можемо погодитися з думкою англійського дослідника В. Велша, що «саме М. Грушевський став альтернативою поглядам М. Драгоманова при переході від федералізму до самостійництва» (див.: Walsh W. B. Op. cit. P. 403), оскільки, як переконливо довів український вчений Микола Варварцев, Драгоманов по суті пропагував контрфедералізм, а не той федералізм, що йому постійно приписували, оскільки завжди був проти централістичного парламентаризму і політичного об'єднання на самій горі (див.: Varvarcev Micolu. La Diffusione del Pensiero Mazziniano in Ucraina Nell'Ottocento, in.: Il Mazzinianesimo Nel Mondo. A Cura di Giuliana Limitri Istituto Domus Mazziniana. Pisa, 1996. II. P. 463—509).

¹³ Неабияку роль, на нашу думку, зіграв і той факт, що Драгоманов негативно ставився до сепаратизму в українському національному русі і тому саме Грушевський став альтернативою його поглядам (див.: Walsh W. B. Op. cit. P. 403). Крім того, як слушно зауважує дослідник творчості М. Драгоманова І. Лисяк-Рудницький, завжди «існував чіткий водорозділ між науковою і політичною працею Драгоманова, що є характерною рисою як особистості, так і наукового методу цього історика» (див.: Rudnytsky I. Drahomanov as a Political Theorist, in.: Mykhailo Drahomanov. A Symposium and Selected Writings. The Annals of Ukrainian Academy of Arts and Sciences. Vol. II. No. 1(3). P. 70).

Хоча Грушевський і очолив кафедру всесвітньої історії, проте аж до Першої світової війни питання всесвітньої історії він у своїх дослідженнях практично не піднімав, а займався виключно історією України, створивши не лише 10-томний компедіум «Історія України-Руси», а й ряд спеціальних праць¹⁴. За традицією націоналістів своєю онтологією він обрав романтичний націоналізм Гегеля з його вченням про «історичні» і «неісторичні» народи, а гносеологію змінював від позитивізму до неопозитивізму і соціології, поєднуючи ірраціональну історіософію з раціональними методами дослідження¹⁵. Релігійне середовище, в якому ріс Грушевський, сприяло засвоєнню ним ідеї романтичної України. Цю ідею у своїй історіософії він проніс крізь усе своє життя¹⁶ і, звичайно, саме ця ідея романтичної України привела його до ірраціональної філософії Гегеля, яка так само була етичною і релігійною, і «являла собою в цілому крок назад у прогресі філософії, і нині свідомо відкидається тими дослідниками, які прагнуть знайти наукову правду й істину»¹⁷. Лише в 1914 р. Грушевський доходить висновку, що без створення загальної всесвітньої історії, дослідження різноманітних зв'язків між народами неможливо повноцінно пізнати історію національну¹⁸. Проте свою «Всесвітню історію» Грушевський писав поспіхом, будучи головою Центральної Ради і прислухаючись до її дебатів. Як наслідок, у цій всесвітній історії практично не знайшлося місця для історії України; в ній подається на

¹⁴ Докладніше про ці праці див.: *Потульницький В. А.* М. Грушевський як соціолог // Вісник Київського університету. Серія історико-філологічна. Київ, 1991. № 1. С. 2—19; *Пріцак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. Київ; Кембрідж, 1991; *Потульницький В. А.* Наукова діяльність М. Грушевського в еміграції (1919—1924 рр.) // Український історичний журнал. 1992. № 2. С. 48—58; *Його ж.* Історія української політології. Київ, 1992. С. 42—62; 75—89; *Захківляк Л. П.* Історіографічна творчість М. Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця 19 — початку 20 століття // Михайло Грушевський і українська історична наука: Збірник матеріалів конференції 1994—1996 рр. Львів, 1999. С. 31—46; *Яковенко Н. М.* Особа як діяч історичного процесу в історіографії М. Грушевського // Там само. С. 89—97.

¹⁵ Як зазначає Омелян Прицак: «Нарід» у М. Грушевського — це поняття метафізики романтичного періоду.... Тільки «герой в історії» відповідає позитивістичній концепції, як і метод праці перших шести томів ІУР. Як вище сказано: томи 1—6 писані істориком-позитивістом, а дальші томи — соціологом-істориком» (див.: *Пріцак Омелян.* Історіософія та історіографія М. Грушевського. С. 28, 29).

¹⁶ Там само. С. 31, 32.

¹⁷ *Russell Bertran.* *Mysticism and Logic.* New York, 1957. P. 93, 94.

¹⁸ *Грушевський М. С.* Всесвітня історія в короткім огляді. Київ, 1996. Частина перша. С. 8—11.

основі різних підручників розвиток світової історії, виклад якого можна знайти всюди. Подальші події і специфіка наукової роботи в еміграції, організація Українського Соціологічного Інституту тощо позбавили на той час Грушевського можливості для написання всесвітньої історії з особливим баченням України¹⁹. До ідеї синхронного проведення досліджень із всесвітньої історії і історії України, які б доповнювали одна одну і сприяли інтеграції української історії у світову, Грушевський повертається лише в 1928 р., коли в проєкті заснованого ним Українського Історичного Інституту відводить одне з основних місць окремому відділові порівняльної історії західноєвропейської і азійської, з окремими європейською і азійською секціями²⁰.

Окрім Михайла Грушевського, західноєвропейські впливи, зрозуміло, повною мірою позначилися й на творчості його учнів — істориків так званої «галицької» школи — Степана Томашівського, Мирона Кордуби, Івана Кревецького, а також представників галицької історико-соціологічно-правничої школи — Станіслава Дністрянського і Володимира Старосольського. Безперечною заслугою Грушевського у формуванні галицької школи істориків було запровадження у редактованих ним «Записках НТШ» спеціальної рубрики під назвою «Історіософія, помічні науки історії, загальні публікації»²¹, яку компонував Мирон Кордуба (1876—1945). Окрім семінару М. Грушевського з української історії, М. Кордуба в лютому 1896 р. записався в семінар відомого австрійського історика Цайсберга, де підготував реферат на тему «Перший слов'янський рейх»²². Кордуба підтримував тісні зв'язки з іноземними науковцями — В. Ягічем, Л. Нідерле, О. Редлі-

¹⁹ *Потульніцький В. А.* М. Грушевський як соціолог // Вісник Київського університету. Серія історико-філологічна. Київ, 1991. № 1. С. 2—19; *Його ж:* Наукова діяльність М. Грушевського в еміграції (1919—1924 рр.) // Український історичний журнал. 1992. № 2. С. 48—58.

²⁰ Цей проєкт так і залишився на папері (див.: *Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського. 1924—1930. Київ, 1999. С. 329).

²¹ У рубриці з'ясовувались переваги і хиби соціологічних і психологічних методів дослідження історії, колективного й індивідуального розуміння історії, подавались огляди праць Лампрехта, Лякомба, Сеньюбоса, Зібеля, Тена, Фробенюса, Кроче (див.: *Записки НТШ*. Т. 22—28).

²² *Купчинський О.* Листи М. Кордуби до М. Грушевського: Питання творчих взаємин і співпраця учня та вчителя // Михайло Грушевський і українська історична наука: Збірник матеріалів конференцій 1994—1996 рр. Львів, 1999. С. 180.

хом, В. Ваттенбахом та іншими. Починаючи з другої половини 1890-х років він систематично реферував журнали «Byzantinische Zeitschrift», «Zeitschrift für Volkskunde», «Zeitschrift für Österreichische Volkskunde», «Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte», а також різноманітні французькі і чеські видання. Його праці під час навчання у Віденському університеті рецензували Йозеф Іречек і Ватрослав Ягіч²³. Коли в 1907 р. «Український клуб» у Відні запропонував Міністерству віросповідань і освіти план реорганізації кафедр австрійської історії та історії устрою Австрії Львівського університету, МIRON Кордуба, який разом зі Степаном Томашівським висувався українською стороною як кандидат на посаду професора новоствореної кафедри, висловив М. Грушевському свої міркування щодо структури і реорганізації кафедр. Він вважав, зокрема, що становленню української історичної науки сприятиме розділення досліджень у галузі всесвітньої і української історії. Як куратор рубрики історіософії в «Записках НТШ», Кордуба був добре ознайомлений зі специфікою становлення всіх національних історичних шкіл Європи. Стосовно найважливіших завдань «Українського клубу» у цьому напрямі, він вважав за необхідне «домагатися створення кафедри загальної історії зокрема, а української знову зокрема»²⁴.

Степан Томашівський як учений формувався під впливом Михайла Грушевського. В перші роки своєї наукової кар'єри він цілковито поділяв методологію і народницькі пошуки свого вчителя. Проте вже в 1907—1908 рр. унаслідок переорієнтації наукових пошуків у зв'язку з потребами української політики в Галичині, а також у зв'язку з обранням на посаду доцента у Львівському університеті, до якого він почав ретельно готуватися, Томашівський став більше уваги приділяти історіософії і методиці наукових досліджень. Уже передвоєнні наукові праці засвідчили про перехід Томашівського до вивчення проблем всесвітньої історії²⁵. Цим проблемам присвяче-

²³ Archiv der Universität Wien. Rigorozen der Miron Korduba. PN 1086/z137.

²⁴ Купчинський О. Вказ. праця. С. 183.

²⁵ Це, зокрема, праця «Угорщина і Польща на початку XVIII століття» (Львів, 1909), якою Томашівський змінює свою колишню тематику на дослідження проблем всесвітньої історії, зокрема історії Східної Європи. Ці проблеми він вивчає у контексті політичних аспектів боротьби угорців за незалежність і політики європейських держав щодо цієї боротьби (див.: Державний Архів Львівської області (ДАЛО). Ф. 26. Оп. 5. Спр. 1889. Арк. 30—34).

но й ряд інших праць так званого «австрійського» періоду життя вченого²⁶. В них виразно простежуються впливи неопозитивістської всесвітньої історії, викладеної у працях російського дослідника Р. Ю. Віппера (1859—1954) та німецького вченого Е. Мейєра (1855—1930)²⁷. На противагу позитивістській теорії історичного прогресу, Віппер, як і інші неопозитивісти, звернувся до конструкції Едуарда Мейєра, який намагався дати власну схему історії стародавнього світу. Мейєр вважав, що історія людських цивілізацій знаходиться в постійній взаємодії (звідси випливає необхідність синхронного викладення фактів) і змішування культур призводить до створення великих держав. Мейєр вводить поняття «культурний комплекс», як результат взаємодії матеріальної і духовної культури народів, і вважає, що окремим народам притаманна особлива духовна організація, яка здатна створити більш високу духовну культуру²⁸. Попри значний інтерес до економічної і соціальної історії, вчений за основу свого викладу бере політичні події та історію державності, оскільки форма держави, на його думку, визначає долю народу. Політичні події становлять основу періодизації стародавньої історії Мейєра, яку він викладає з позиції циклічності²⁹. Основні положення цієї теорії сформульовані вченим найбільш повно в полеміці з іншим німецьким істориком і економістом Карлом Бюхером (1847—1930)³⁰. Виходячи з позицій циклізму, Мейєр заперечує

²⁶ Див.: *Томашівський С.* Словацький висланник на Україні (1708—1709). Львів, 1906; *Його ж.* Із записок Каролинців про 1708—1709 рр. // Записки НТШ. Львів, 1909. Т. 92. С. 66—92; *Його ж.* Листи Петра Великого до Адама Синявського // Там само. С. 194—238; *Його ж.* Мазела і австрійська політика // Там само. С. 244, 245.

²⁷ Про методологічні впливи на творчість С. Томашівського див.: *Потульницький В. А.* Історія української політології. С. 121, 122; *Його ж.* Теорія української політології. С. 173.

²⁸ *Meyer Ed.* Zur Theorie und Methodik der Geschichte. Halle, 1902.

²⁹ *Meyer Ed.* Die wirtschaftliche Entwicklung des Altertums. Jena, 1895; *Die Sklaverei im Altertum.* Dresden, 1898.

³⁰ Бюхер доводив, що історія поділяється на три-чотири періоди, що відповідають певним стадіям прогресивного економічного розвитку. Згідно з цією схемою вся історія античності і раннє середньовіччя знаходились на стадії більш примітивній, ніж середина середньовіччя (див.: *Bücher K.* Die Frauenfrage im Mittelalter. Tübingen, 1910. 2 Aufl.; *Idem.*; *Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte.* Tübingen, 1922). У той же час згідно з теорією Мейєра гомерівська Греція визначається як «грецьке середньовіччя», класична елліністична Греція — як період капіталізму, а історією Риму завершується капіталістичний розвиток в античну епоху. Теорія Мейєра вплинула, у свою чергу, на концепцію Освальда Шпенглера, а через Шпенглера — на пізні праці Томашівського (так званого «польського» періоду його творчості).

чував прогресивний поступовий хід історичного розвитку і стверджував, що найвищим рівнем розвитку суспільства є капіталізм, крах якого може призвести до загибелі культури³¹. Також і Віппер уже в перших своїх працях виявив себе прихильником соціально-економічного розуміння історії, продовжуючи в цьому відношенні лінію свого вчителя П. Г. Виноградова. Його цікавила не боротьба ідей, а боротьба класів, партій і соціальних установ³². Відмова від ідеї прогресу розглядалася Віппером як необхідна умова соціологічного підходу до історії, де будь-яка історична теорія, на думку Віппера, є відповіддю на запити того чи іншого суспільства, політичного табору, соціальної групи³³. Під впливом цих ідей Мейєра і Віппера Томашівський уже в 1908 р. писав М. Грушевському, що в науці «ціль має виправдовувати засоби»³⁴. Це значною мірою і спричинило його так звану «перманентну революцію» у поглядах, у процесі якої він поетапно обґрунтовує необхідність національно-територіальної автономії українських земель в Австро-Угорщині, незалежності ЗУНР і автономії Галичини у складі Польщі.

У роки Першої світової війни Томашівський брав активну участь у роботі політичного факультету Інституту вивчення культури у Відні, а також Товариства, що опікувалося поширенням літератури з історії Сходу³⁵. У Відні він знайомиться з працями італійських істориків і соціологів Гуільємо Ферреро і Джузеппе Мацціні, які дали новий імпульс його науковим пошукам³⁶. Під впливом соціологічних теорій Ферреро Томашів-

³¹ Meyer Ed. *Zur Theorie und Methodik der Geschichte*. Halle, 1902.

³² Це знайшло своє втілення в його докторській дисертації «Церковь и государство в Женеве XVI века в эпоху кальвинизма» (Москва, 1894), незавершеній праці «Общество, государство, культура Запада в XVI веке» (Москва, 1897), серії статей і лекційних курсів з грецької і римської історії кінця XIX — початку XX ст.

³³ Див.: Hecker Hans. *Russische Universal-geschichtsschreibung. Von den «Vierziger Jahren» des 19. Jahrhunderts bis zur sowjetischen «Weltgeschichte»*. München; Wien, 1983. S. 167, 168, 170, 171. Див. також: Виппер П. Ю. *Круговорот истории*. Берлин, 1923; Його ж. *Кризис исторической науки*. Казань, 1921.

³⁴ ЦДІА України у Києві. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 792. Арк. 222, 223.

³⁵ ЦДІА України у Львові. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 159. Арк. 1—3.

³⁶ Гуільємо Ферреро створив власну класифікацію типів державної влади, виділяючи, зокрема, «легітимістські» та «революційні» уряди, стверджував, що держави, в яких править легітимістський уряд, є завжди стабільними, оскільки громадяни традиційно «приймають» його правління і вільно, без примусу, «віддають йому лояльність», революційні ж уряди примушують людей до покори страхом. Джузеппе Мацціні будував свою концепцію держави на поєднанні абсолюту релігійної ідеї та принципу національності як основи розмежування держави (див.: *Потульницький В. А. Нариси з української політології (1819—1991)*. С. 163, 164).

ський прагне довести «легітимність» Галичини в українській і всесвітній історії, друкє кілька праць, присвячених цьому питанню³⁷. Легітимність Галичини він підкріплює історичними і політико-географічними чинниками. Галицько-волинську землю називає правітчизною слов'ян і вбачає саме в Галичині (Володимерії) традиції першої української національної держави, оскільки саме в ній наприкінці XI ст. виникли самостійні осередки національно-політичного життя, політично відокремлені від Києва, а також і від поляків³⁸. В результаті аналізу питань окремішності від Польщі, російсько-українських та австрійсько-українських взаємин Томашівський вперше приходиться до обґрунтування перспектив створення самостійної Прикарпатської держави³⁹.

Проблеми української і всесвітньої історії в українській історичній науці міжвоєнної доби

У міжвоєнну добу проблеми української історії розробляли синхронно три групи вчених — із Радянської України, галицькі й учені-емігранти⁴⁰. У 20-ті роки наукові зв'язки між ними не переривалися і були досить плідними. Це стосується взаємних контактів, видання праць, спільної участі в конгресах і т. ін.⁴¹ Чимало українських учених повернулося з еміграції до Києва, Харкова, Львова. На початку 30-х років ситуація докорінно змінюється і ця співпраця припиняється.

³⁷ *Tomashivs'kyj S. Die weltpolitische Bedeutung Galiziens. München, 1915.* Більш пізні і доопрацьовані українські версії див.: *Томашівський С. Королівство Галичини і Володимерії // Діло. Львів, 1916. Ч. 104. С. 2, 3; Його ж. Галичина як політичний і воєнний чинник колись і тепер. Львів, 1918 (рукопис). ЦДІА України у Львові. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1—60.*

³⁸ Ці думки лягли в основу однієї з основних праць Томашівського, написаної трохи згодом (див.: *Томашівський С. Українська історія. Старинні і середні віки. Львів, 1919. Нарис. Т. 1*). У цьому дослідженні вчений подає огляд політичного розвитку України з особливим узглядненням Галичини до Люблінської унії 1569 р.

³⁹ *Томашівський С. Галичина як політичний і воєнний чинник колись і тепер. Львів, 1918 (рукопис). ЦДІА України у Львові. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1—60.*

⁴⁰ Див.: *Potul'nys'kyj V. Das ukrainische Historische Denken. S. 7—12, 23—27.*

⁴¹ *Потульницький В. А. Нариси з української політології. С. 41—82.*

У Галичині українська історична наука відразу після за-
снування другої польської держави зазнавала постійного тис-
ку з боку польської державної історичної концепції, і зреш-
тою була взагалі витіснена з університетського процесу. Ця
дискримінація по відношенню до української науки була пря-
мим наслідком державної національної політики. Так, під час
виборів до сейму 5 листопада 1922 р. українці здобули лише
19 депутатських мандатів, а в ході виборів до сенату, 12 ли-
стопада 1922 р. — всього шість депутатських мандатів⁴². Уже
12 вересня 1921 р. була введена інструкція Міністерства віро-
сповідань і освіти Польщі про умови прийому студентів до
вищих навчальних закладів. «З огляду на скасування военно-
го стану, — говорилося в цьому документі — втратили силу
обмеження в прийомі до вищих навчальних закладів, введені
на час війни постановою Ради Міністрів від 18 вересня 1919 р.,
і які містяться в розпорядженні № 8745 від 29 вересня 1919 р.,
а також усі розпорядження, що випливають з цих обмежень.
Однак, коли з огляду на брак місця і нормальний хід навчан-
ня треба буде обмежити кількість прийнятих кандидатів, від-
повідні органи в студентських справах повинні при розгляді
вступних заяв, взявши до уваги наукову підготовку канди-
датів, у першу чергу приймати колишніх добровольців Війська
Польського, колишніх солдатів Війська Польського, які пішли
до армії унаслідок мобілізації, громадян Польщі, і лише потім
приймати інших кандидатів. Ці вказівки не порушують тих
розпоряджень, які були вже введені на деяких факультетах у
зв'язку з застосуванням ст. 86 про вищі школи. Аж до наступ-
ного розпорядження не треба вимагати від вступників подачі
на вступній анкеті національності і державної приналежності»⁴³.
Викладачів вищої школи, які відмовлялися скласти урядову
присягу на лояльність польській державі і дотримання прин-
ципів цієї лояльності у своїй науковій і викладацькій діяль-
ності, звільняли наказом ректора з посади без огляду на їхні
професійні якості як науковців⁴⁴.

⁴² Die Krise des Parlamentarismus in Ostmitteleuropa zwischen den Beiden Weltkriegen (Hrsg von Hans-Erich Volkmann). Marburg/Lahn, 1967. С. 70, 71.

⁴³ Львівський Обласний Державний Архів (ЛОДА). Ф. 26. Оп.17. Спр. 507. Арк. 1.

⁴⁴ Так, наказом ректора Львівського університету професора Юраша у зв'язку з відмовою скласти урядову присягу був звільнений з посади приват-доцента відомий український вчений Іларіон Свенціцький (див.: Z senatu akademickiego uniwersytetu we Lwowie // ЛОДА. Ф. 26. Оп. 18. Спр. 459. Арк. 11).

У 1924 р. ці дискримінаційні заходи посилились. Виступаючи перед колективом співробітників Львівського університету в червні 1924 р., його ректор, професор Ю. Макаревич, висловив своєрідне ставлення до національних меншин, яке відтепер мало стати правилом в університетській політиці, зокрема при вступі до університету. «Ради факультетів дійшли висновку, — заявив він, — що існуюча система лібералізму, яка допускає всіх, хто хоче навчатися в університеті, веде до вкрай небажаних результатів, бо з навчання через тиск і метушню не може скористатися урешті-решт ніхто. Питання відбору кандидатів, що виникло — безумовно важливе. Приймання відповідно до часу подання заяв, згідно з принципом «*prior tempore, potior iure*», виявилось неможливим, бо це було би фаворизуванням жителів Львова, які мають університет на місці їх проживання, з шкодою для тих, які прямують із села або далеких міст і містечок і з своєю заявою могли з'явитися запізно. Факультетські ради дотримувалися принципу надати першість тим, які відбули військову службу в польській армії, або вирізнилися громадською працею на благо держави і польської громадськості; з інших першість надано тим, хто закінчив школу з польською мовою навчання. Ті принципи не вимагають, здається, широкого розгорнення. Ясно, що в польському університеті у Львові, який утримується за рахунок польської держави, першість мусять мати ті, які всім серцем і душею віддані польській державності, які ані на хвилину не мали сумніву щодо свого громадянства, які в критичний час не шукали притулку за межами держави, а навпаки, проливали кров за цілість та існування держави і за те, щоб червенську землю зберегти при польській державі. Ясно також, що в польському університеті, на благо якого найкращі наукові польські сили із справжнім самопожертвуванням матеріального буття працюють, віддаючи усі зусилля мозку і нервів, складаючи плоди трудолюбивого життя, першість мусять мати учні, які польську культуру увісали з молоком матері, а в університеті шукають поглиблення польської думки»⁴⁵. Така політика відразу ж відбилася і в розподілі дисциплін у ділянці історії. Згідно з законом від 13 липня 1920 р. про вищі навчальні заклади і

⁴⁵ Kronika uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie za rok szkolny 1923/1924. Lwow. 1924. S. 5, 6.

реорганізацію університетів, дисципліна «історія» входила в структуру курсів філософського факультету і поділялась на шість основних дисциплін:

- історія Польщі;
- всесвітня нова історія;
- всесвітня середньовічна історія;
- стародавня історія;
- суспільна й економічна історія;
- допоміжні історичні дисципліни⁴⁶.

Поділ дисциплін, що існував за часів австрійського правління, коли у структурі другої кафедри всесвітньої історії, очолюваної Грушевським, певне місце відводилося й історії України, скасовувався, а саме дослідження з ділянки історії України узяли до уваги як певні розділи в загальній двоблоковій структурі: польська історія — всесвітня історія. Такий поділ дисциплін з акцентом на два основних блоки досліджень (польська історія — всесвітня історія) залишався чинним до 1939 р. Тут до ділянки власне польської історії входили такі теми:

- Заселення (колонізація) польських і сусідніх земель (4 год. — проф. Буяк);
- Роль Львова і Землі червенської в історії польської духовної культури (2 год. — д-р Лемпицький);
- Ідеологія вихователя Станіслава Щепанівського (1 год. — д-р Лемпицький);
- Проблеми позашкільної освіти за кордоном і на землях польських. При вивченні цієї теми виділялися такі вузлові лекції: а) методичний вступ до вивчення історії культури, освіти та навчання; б) аналіз педагогічних інструкцій XVI—XIX ст.; в) вибраний розгляд з історії культури польських південно-східних земель; г) оригінальний вклад польський в інтелектуальну світову культуру в стислому огляді (8 год. — д-р Лемпицький);
- Історія Польщі за Ягеллонів (1430—1490) (3 год. — проф. Колянковський);

⁴⁶ Organizacja Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie // ЛОДА. Ф. 26. Оп. 14. Спр. 142. Арк. 101—104.

- Стосунки Сигізмунда-Августа з Іваном Грозним (1 год. — проф. Колянковський);
- Історіописання польське у XV—XVI ст. (1 год. — проф. Колянковський);
- Історія інтелектуальної і матеріальної культури Польщі у XVI—XVIII ст. (2 год. — д-р Гартлеб);
- Стосунки Польщі із Заходом у період Соборів XV ст. (1 год. — д-р Гартлеб);
- Розгляд королівських рахунків у період Ягеллонів (2 год. — д-р Гартлеб);
- Політична діяльність «Фамілії», зокрема князя Адама Чарторийського (1 год. — д-р Нанке);
- Польська дипломатія (2 год. — д-р Малєжинський); історія сільського господарства в Польщі (X—XX ст.) (2 год. — д-р Інглот);
- Історія Галичини в автономістичний період (1 год. — д-р Тишковський);
- Урбанізація південно-східних земель Речі Посполитої (1 год. — д-р Харевичова);
- Війна за незалежність (2 год. — доц., д-р Липинський);
- Ідеологія виховання польської шляхти в XVI—XVII ст. (1 год. — доц., д-р Курдубаха);
- Історія виховної думки в Польщі (1 год. — доц., д-р Курдубаха);
- Система освіти в першій половині XVIII ст. (частина перша до виступу Ш. Конарського) (1 год. — доц., д-р Трухим)⁴⁷.

З предмету «всесвітня історія» на 1939 р. передбачалося читати такі теми:

- Історія устрою Спарти й Афін у класичну епоху (2 год. — проф. Вітковський);
- Діодор, грецькі написи (2 год. — проф. Вітковський);
- Історія суспільна і господарська (2 год. — проф. Буяк);
- Держава Франків за Каролінгів (2 год. — проф. Модельський);

⁴⁷ Spis Wykładów w roku akademickim 1939/1940. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Lwow, 1939. S. 45—49.

- Дипломатія папська (2 год. — проф. Модельський);
- Семінарій середньовічної історії (4 год. — проф. Модельський та асистент Кропп);
- Джерела поліграфічно-дипломатичні (2 год. — проф. Модельський та асистент Хайзіг);
- Джерела сфрагістичні (2 год. — проф. Модельський та асистент Хайзіг);
- Поліграфія руська (2 год. — д-р Малєжинський);
- Нарис середньовічної хронології (2 год. — проф. Малєжинський);
- Нарис історії гандлю (2 год. — д-р Інглот);
- Середньовічна історіографія (1 год. — д-р Володарський);
- Германія і Сарматія у висвітленні старожитніх авторів (2 год. — доц., д-р Маєвський);
- Історія завоювання і панування римлян у Дакії (2 год. — доц., д-р Маєвський);
- Основи економіки, історії доктрин економічних і статистики для істориків (2 год. — доц., д-р Гошовський);
- Початки колоніальної експансії європейських держав (XVI—XVIII ст.) (1 год. — доц., д-р Гошовський);
- Вступ до наук історичних (2 год. — доц., д-р Харевичова);
- Історія виховання (лектура та інтерпретація джерельних текстів) (2 год. — доц., д-р Курдубаха);
- Нарис державного права (конституційне та адміністративне) (2 год. — доц., д-р Гейнош);
- Навчання історії в середній школі (2 год. — д-р Малєжинська);
- Основи економіки, історії доктрин економічних і статистики для істориків (2 год. — д-р Гошовський);
- Основи картографії і географії з особливим углядженням антропогеографії (2 год. — доц., д-р Вашович)⁴⁸.

Для підсилення дисципліни «всесвітня історія» в гуманітарному відділі працювало відділення орієнталістики, де вив-

⁴⁸ Spis Wykładów w roku akademickim 1939/1940. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Lwow, 1939. S. 45—49.

чалися різноманітні східні мови. Наведемо як приклад кілька викладів з індійської філології, яка поділялася на дві дисципліни: староіндійська і новоіндійська філологія. У курсі староіндійської філології читалися: а) вступ до санскриту; б) філософія Веданти; в) індійський рік у давніх уявленнях (шиваїзм і вішнуїзм); г) основи індійської музики. У курсі новоіндійської філології читалися: а) Прем-Сагар (вибрані розділи у зіставленні з відповідними розділами Бхагават-Пурани); б) семінарії новоіндійський⁴⁹.

23 січня 1923 р. українці заснували у Львові власний, так званий Таємний університет з аналогічним розподілом історичних дисциплін, з тією лише різницею, що дисципліна «історія Польщі» замінялась «історією України»⁵⁰. Польський уряд ставився до цього університету як до чогось меншовартісного і не визнавав за ним права навіть називатися вищим навчальним закладом, не кажучи вже про визнання його дипломів. Так, польське посольство у Відні в своїх франкомовних листах до Міністерства зовнішніх справ Австрії від 1923 і 1924 рр. характеризувало цей університет як такий, що не має ніякого відношення до вищої освіти, і його дипломи не можуть прийматися у Відні як офіційний документ при працевлаштуванні, продовженні навчання в Австрії тощо⁵¹. Міністерство освіти Австрії доручило вивчити це питання вченим із Граца і Відня. Останні у своєму звіті констатували, що викладачі, які ведуть заняття у львівському Таємному університеті, були свого часу професорами і доцентами австрійських університетів у Львові і Чернівцях, а також російських університетів у Москві та Петербурзі, забезпечують достатній рівень освіти і знань, і студенти з цими дипломами можуть навчатися в Австрії, особливо після скасування Польщею утраквістичного характеру Львівського університету⁵².

Курс всесвітньої історії в Українському Таємному університеті у Львові читав доктор Мирон Кордуба; курси україн-

⁴⁹ Ibid. S. 52.

⁵⁰ ЦДІА України у Львові. Ф. 310. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 2.

⁵¹ Neues Politisches Archiv (NPA) in Wien. Karton 347.

⁵² Ibid. Докладніше про полеміку з цього питання між австрійцями, поляками і екзильним урядом ЗУНР на чолі з Євгеном Петрушевичем див.: *Потупницький В. А. Огляд фондів українки архівів і бібліотек Відня // Українсько-австрійські культурні взаємини другої половини 19 — початку 20 ст.* Київ; Чернівці, 1999. С. 60—71.

ської історії — доктори Василь Герасимчук та Іван Крип'якевич, які, відповідно, читали лекції і проводили семінарські заняття з дисциплін «Історія Київської держави» та «Історія української держави 17—18 віків»⁵³. Університет видавав «Історичний вісник» — друкований орган студентів-істориків Таємного університету у Львові, перші три випуски якого з'явилися у 1923 р.⁵⁴ Проте якщо провідні викладачі Українського Таємного університету у Львові — Кордуба, Крип'якевич, Герасимчук — продовжували застосовувати у своїх дослідженнях у міжвоєнну добу, як і їхній вчитель М. Грушевський, синтез методологій позитивізму і неопозитивізму, двоє галицьких учених — С. Томашівський та І. Кревецький, намагалися вже застосовувати онтологічні і гносеологічні новації в дослідженнях всесвітньої та української історії, зокрема теорію морфології історії, яка щойно, в 1920 р., з'явилася як нове слово в історичній науці.

У 1918—1921 рр. С. Томашівський перебував за кордоном як член Української дипломатичної місії в Швейцарії, Франції та Англії, був членом делегації ЗУНР на Паризькій мирній конференції, а також звертався до різноманітних політичних діячів у справі сприяння незалежності Галичини⁵⁵. Для осучаснення «науковості» своїх обґрунтувань, щоб мати змогу «говорити на рівних» з політичними діячами Європи, які користувалися найсучаснішими науковими розробками, він знову звертається до проблем всесвітньої історії і методології. Томашівський ґрунтовно опрацьовує наукові праці Міхелса, Ніцше, Вільсона, Лінкольна, Ферреро, Шпенглера і Тойнбі⁵⁶. Хоча ця робота не сприяла його успіхові в політико-дипломатичній діяльності, вона стала новим витком у його власній політичній орієнтації і в наукових дослідженнях із всесвітньої історії. Найбільший вплив на його подальші наукові дослідження мали ідеї Шпенглера, праці якого щойно були надруковані. Томашівський творчо розробляє ідеї Шпенглера про таке явище, як «візантинізм», його відокремленість від Заходу, про західноєвро-

⁵³ ЦДІА України у Львові. Ф. 310. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 3.

⁵⁴ Там само. Ф. 397. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 1—27.

⁵⁵ ЦДІА України у Львові. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 165. Арк. 1—4; Спр. 167. Арк. 1, 2; Спр. 169. Арк. 1; Детальніше про цю діяльність Томашівського див.: Халак Н. Наукова спадщина і громадсько-політична діяльність Степана Томашівського. Дис... канд. іст. наук. Київ, 1997. С. 71—101.

⁵⁶ Там само. Спр. 50. Арк. 1—90.

пейську науку щодо духовного права і папства, розуміння аристократії як творця історії, влади традицій, розуміння боротьби між аристократією і філософською культурою як суті світової історії та ін.⁵⁷ Концепція морфології історії, або морфології культурного розвитку, який заступає історію, стимул для появи якої дали позитивізм і неопозитивізм, була наступним за неопозитивізмом етапом у розвитку світової історичної науки. Її творцями були німецький історик Освальд Шпенглер та англійський історик Арнольд Тойнбі. Історіософія морфології історії базувалась на таких концептуальних положеннях:

- незадоволеність лінарним трактуванням історії;
- обрання як мірила вартості для своїх занять і знаходження сенсу історичного розвитку не поодиноким держав, а культур;
- заперечення єдиної історії людства, натомість ствердження, що є тільки історія окремих своєрідних і замкнених цивілізацій.

Методи, вироблені теорією морфології історії, були такі:

- намагання охопити культури заселеної землі, обмежуючись невеликою кількістю цих культур для свого аналізу;
- створення концепції гомології, на основі якої можна було брати явища з різних періодів, якщо вони схожі за своєю формою, і творити синтезу;
- виділення кількох характерних ознак, що дають змогу класифікувати цивілізації;
- вироблення на цьому ґрунті деяких емпіричних законів суспільного розвитку, що дають можливість передбачати головні події і в сучасному світі.

У 1919—1921 рр. у наукових поглядах Томашівського відбувається еволюція політичної орієнтації — від підтримки національно-демократичних ідей до прихильності українському консервативно-гетьманському рухові. Водночас свої наукові праці він коцептуалізує багатьма ідеями теоретиків гомології

⁵⁷ Про це свідчать виписки і переклади Томашівського з праці Шпенглера «Der Untergang des Abendlandes» (див.: ЦДІА України у Львові. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 67—90).

історії, зокрема Шпенглера⁵⁸. Саме ідеї останнього про традиційний консерватизм аристократії і засадничої відокремленості візантинізму від західної культури лягли в основу подальших обґрунтувань Томашівського в галузі української і всесвітньої історії⁵⁹.

У своїх працях Томашівський доходить висновку, що лише творчі сили, корені і традиції монархічно-аристократичних сил здатні, на противагу демократично-республіканським ідеологіям, створити в Україні соборну державність⁶⁰, що революційним теоріям має бути протиставлений ідеал політичної влади і морального авторитету, які базуються на історичному досвіді. Як приклад він наводить досвід грецьких і римських аристократичних республік, що «витворилися з примітивних монархій не шляхом революцій, а мирних еволюцій, які не усували, а тільки асимілювали монархічну владу»⁶¹. Відсутність політичного авторитету і вродженого досвіду політичної практики Томашівський вважає однією з основних причин втрати Галичиною своєї державності у 1919 р.⁶²

Не менш цілісно на основі концептуалізації ідей Шпенглера про «візантинізм» і «захід» досліджує Томашівський у своїх останніх наукових працях і проблеми всесвітньої історії давнього періоду з особливим узглядненням України. Тут він своєрідно вирішує для себе і проблему «історичних» і «неісторичних» народів. Зокрема, він говорить про так звану «неісторичність» візантійської церковної традиції на українських зем-

⁵⁸ Як відомо, Шпенглер створив концепцію гомології, на основі якої можна було брати явища з різних періодів, якщо вони схожі за своєю формою, і на цій основі творити синтезу. Взагалі ж у природничих науках, за визначенням київського морфолога Павла Потульницького (1906—1989), гомологічними органами вважаються такі, які відрізняються за зовнішнім виглядом і характером функцій, але мають спільне походження (див.: *Потульницький П. М. Морфологія вегетативних органів рослин // Ботаніка. Анатомія і морфологія рослин. Київ, 1971. С. 190, 191*).

⁵⁹ Див.: *Шпенглер О. Закат Європи. Москва, 1997. Т. 1. С. 77—84; Москва, 1999. Т. 2. С. 94, 95, 98, 99, 439, 440, 450.*

⁶⁰ *Томашівський С. Наука історії // Українське слово. Берлін, 1922. Ч. 148. С. 1.*

⁶¹ *Томашівський С. Влада і культура // Хліборобська Україна. Відень, 1922—1923. Зб. 6. 7. С. 309, 310.*

⁶² *Томашівський С. Політичний провід // Політика. Львів, 1926. Ч. 1. С. 1—4.* Цим проблемам присвячено й ряд інших праць ученого (див.: *Томашівський С. Історія і політика // Хліборобська Україна. Відень, 1921. Зб. 5—6. С. 165—170; Його ж. Про історичні причини політичної несамостійності українського народу. Львів, 1920 (рукопис). ЦДА України у Львові. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 1—11 та ін.*

лях, про перерваність цієї традиції на західноукраїнських землях і, навпаки, про тяглість на цих землях традицій західних⁶³. Східна традиція Візантії передбачала диктатуру політичної влади над релігією і церквою, на відміну від Риму, де церква, навпаки, сприяла розвиткові політичної самосвідомості. Крізь усі праці Томашівського проходить ідея про тяглість зв'язків із Заходом і вимушеність (через складну міжнародну політичну гру) зв'язків з Візантією. Він намагається довести, що «прагнення України до зближення із Заходом такі самі природні і давні, самостійні й органічні, як історичний процес творення української народності як окремої національної індивідуальності»⁶⁴.

Теорію паралельних культур Тойнбі, а також окремі елементи концепції гомології історії Шпенглера (зокрема виділення кількох характерних ознак для класифікації історичних явищ) застосовує у своїй версії історії України Іван Кревецький (1883—1940). Так само, як і С. Томашівський та М. Кордуба, він приділяв велику увагу проблемам історіософії⁶⁵. До теоретичних новацій, насамперед формування власного бачення історії України в контексті історії Європи Кревецький приходить через усвідомлення необхідності національно-територіальної консолідації поодиноких відокремлених і відчужених земель на шляху до створення власної національної державності⁶⁶. Цьому, безперечно, сприяли тісні контакти з С. Томашівським. 14 серпня 1922 р. в листі до С. Томашівського І. Кревецький писав про своє давнє бажання підсумувати наслідки злуки України з Росією і здійснити «баланс українсько-російської спілки з історичної перспективи»⁶⁷. Роком пізніше в «Історичному Віснику» львівського Таємного університету

⁶³ Див.: *Томашівський С.* Церковна унія і українська національна ідея // *Нова зоря*. Львів, 1929. Ч. 65. С. 2, 3; Ч. 66. С. 2, 3; Ч. 69. С. 2, 3; *Його ж.* Вступ до історії церкви на Україні // *Записки ЧСВВ*. Жовква, 1932. Вип. 1—2. С. 1—160.

⁶⁴ *Томашівський С.* Предтеча Ісидора Петро Акеревич, незнаний митрополит Руський (1241—1245). Окрема відбитка із Записок Чина св. Василя Великого. Жовква, 1926. Т. 2. Вип. 3, 4. С. 313.

⁶⁵ Проблема історіософії вчений присвятив ряд своїх праць (див.: *Кревецький І.* Українська історіографія на переломі // *Записки НТШ*. 1924. Т. 134—135; *Його ж.* Традиції українських революцій // *Громадський вісник*. 1923. № 53—65; *Його ж.* Українська державна ідеологія // *Там само*. 1922. № 113—117; *Його ж.* Чому ми не маємо власної держави? // *Письмо з «Просвіти»*. 1922. № 35—36).

⁶⁶ *Стеблій Ф. І.* Іван Кревецький — історик // *Михайло Грушевський і українська історична наука*. Львів, 1999. С. 204.

⁶⁷ ЦДІА України у Львові. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 173. Арк. 38.

вийшла друком нова розвідка вченого, в якій містилися теоретичні викладки його бачення історії України, що базувалося на концепції двох центрів — Київщини і Галичини-Волині⁶⁸.

Кревецький вважав, що окрім Київщини на Сході лише дві українські землі на Заході могли претендувати на роль центра, який творив українську історію в рамках історії Європи. Це Галичина і Волинь, оскільки всі інші землі — Чернігівщина, Поділля, Слобожанщина, Закарпаття тощо — перебували і продовжують перебувати в орбіті Києва і Галича — Володимира, утворюючи під їх проводом дві групи українських земель: східну і західну⁶⁹. Серед критеріїв, які забезпечили особливе місце в історії України цих центрів, І. Кревецький називає передусім культурно-цивілізаційний фактор, оскільки обидва вони розвивалися під впливом двох пануючих тоді у світі культур: східної (Київ) і західної (Галич — Володимир)⁷⁰. Величезну роль тут відіграють також політичний фактор (саме навколо обох центрів традиційно розвивалась стара українська державність) і суспільно-економічний фактор, що теж вирізняє їх поміж інших українських земель. Так, наприклад, головною базою варязько-дружинного устрою, що панував тоді на східноукраїнських землях, був Київ, а головною базою боярсько-магдебурзького устрою, що панував на західноукраїнських землях, були Галичина і Волинь⁷¹. Свою визначну роль в історії України згадані вище землі, зазначає І. Кревецький, зберегли й після занепаду обох старих українських держав. Оцінка обох центрів у плані порівняльного аналізу різних культурно-цивілізаційних впливів на творення української історії приводить І. Кревецького до цікавого історіософського узагальнення. Він вважає, що на західноукраїнських землях створився окремий виразний український національний тип⁷². Підкреслюючи саме національний характер цього типу, Кревецький стверджує, що Галичина і Волинь упродовж майже всієї української історії являли собою не пересічні українські

⁶⁸ Кревецький І. Галичина і Волинь в українській історії і історіографії // Історичний Вісник. Орган студентів-істориків Українського університету у Львові. Львів, 1923. Ч. 2—3 // ЦДІА України у Львові. Ф. 397. Оп. 1. Спр. 38.

⁶⁹ Кревецький І. Галичина і Волинь в українській історії і історіографії // Історичний Вісник. 1923. Ч. 2—3. С. 7.

⁷⁰ Там само. С. 8.

⁷¹ Там само.

⁷² Там само. С. 11.

провінції чи окраїни, а були метропольними землями України, які ні в чому не поступалися Київщині⁷³.

На відміну від С. Томашівського та І. Кривецького, які розробляли консервативну галицьку конкретно-історичну концепцію на основі нових, найпрогресивніших на той час світоглядних основ концепції гомології історії, зокрема ідей Шпенглера і Тойнбі, українські історики і соціологи як у Радянській Україні, так і на еміграції, уже вкотре (після романтиків 1840-х років і Грушевського у 1890-х роках) повертаються до ірраціональної тотальності методу Гегеля та ірраціональної революційності методу Маркса з їхньою тезою про «історичні» — «неісторичні» народи і знову приміряють її до української історії. Так, українські соціологи на еміграції О. Бочковський і В. Старосольський у своїх історичних екскурсах, посилаючись на «неісторичність» українського народу, відділяли його від російського. Практично тих самих поглядів (у плані перевернутості дискурсу в сенсі Фуко)⁷⁴ дотримувалися історики-марксистки в Радянській Україні, з тією різницею, що, посилаючись на тезу про «неісторичність», обґрунтували приналежність українців до великого російського народу.

Ольгерд Бочковський (1885—1936), який від 1906 р. перебував на еміграції в Чехії, сприйняв концепцію Гегеля й Маркса під впливом чеського австро-марксизму. Вказуючи на відмінності між так званими «історичними» і «неісторичними» народами у процесі формування нації, він, слідом за Гегелем і Марксом, стверджував, що у народів історичних, або державних, самовизначилися спочатку верхні шари суспільства. Оскільки за доби раннього капіталізму структури феодальної станової суспільності почали перетворюватися на класові, вони монополізували право на національне представництво. Ці верхні шари — шляхта епохи феодалізму і капіталістична буржуазія. У неісторичних народів, до яких Бочковський відносить і український, вищі верстви денационалізувались. Тому за доби капіталізму ці народи репрезентувалися політично пасивними громадськими верствами — селянством і робітництвом, які перебували в політичній і

⁷³ Там само. С. 12.

⁷⁴ Фуко *Мишель*. Воля к истине. Москва, 1996. С. 79.

національній бездіяльності. Завдяки демократії нижчі шари стають повноправними членами національного організму, й тому, з суспільної точки зору, молоді нації структурно більш однорідні, їхня інтелігенція вся виростає з маси, з народно-го дна суспільної піраміди, не потребує ходіння в народ, бо тілом і духом є народною. Все це визначає органічність політичного і культурного розвитку суспільної диференціації неісторичних народів, у яких культура поширюється масово, захоплює всі шари суспільства, перестає бути аристократичним привілеєм, як у росіян або поляків⁷⁵. Бочковський визначає націю як головну дійову особу сучасної історії, яка переможе стару державу так само, як на порозі нової історії молода держава перемогла церковну теократію. Вирішальні фактори національного ренесансу він убачає в трьох еволюційних фазах національних рухів — пробудженні, відродженні, самовизначенні. Бочковський виділяє дві основні фази у розвитку народотворення: давнішу і тривалішу, коли народ постає і твориться (етногенез), та новітню і значно коротшу, коли він завдяки масовому усвідомленню перетворюється на новітню націю (націогенез)⁷⁶.

Від Бочковського концепцію «історичних» — «неісторичних» народів перейняв і його колега по роботі в українських науково-навчальних еміграційних установах в Чехії Володимир Старосольський (1878—1942). Досліджуючи історію України з найдавніших часів, Старосольський дійшов висновку, що вже на початку XVII ст. українська шляхта, у якої суспільний елемент здобув перемогу над народним, остаточно зійшла з арени боротьби за незалежність української нації, і головним ініціатором цієї боротьби стало козацтво. Козацька старшина, своєю чергою, також денационалізувалась, оскільки упродовж XVIII ст. на землях України, що опинилися під пануванням Москви, зазнавала русифікації. На думку Старосольського, аристократія як клас вийшла формально зі складу української нації і була викреслена з її життя як активний учасник, за винятком лише окремих представників, які й у XVIII ст. продовжували боротьбу за національне визволення (Капністи, Полетики). Так само у XVIII ст. поступово втрачає

⁷⁵ Див.: *Потульницький В. А.* Історія української політології. С. 190—194.

⁷⁶ Там само. С. 195—200.

своє значення як носій національної свідомості й міщанство. Основними і стійкими національними чинниками, які залишаться носіями і провідниками національної української свідомості в майбутньому, Старосольський вважав селянство у Східній Україні, духовенство в Галичині та інтелігенцію, яка тісно пов'язана з селянством в обох частинах України. Саме ці соціальні сили, за Старосольським, у ХХ ст. витворили основні партії в Україні, які зберігали український національний характер у різних ідеологічних течіях⁷⁷.

Опонентом Старосольського і Бочковського в еміграції був також і В'ячеслав Липинський⁷⁸, який привніс в українську історичну науку методологію школи еліт, розроблену італійськими соціологами Гаetano Моска (1858—1941) та Уїльфредо Парето (1848—1923)⁷⁹. Методологія школи еліт, якою користувався В. Липинський, ґрунтувалася на таких засадничих положеннях:

- інтерес до лідерських груп суспільства, функцією яких є регулювання соціальних систем;
- трактування суспільства як своєрідної піраміди, вершину якої складає соціально-політична еліта;
- узгляднення історії крізь призму ідеї постійної «циркуляції еліт», тобто динамічного процесу постійної рівноваги й оновлення владних еліт;
- розуміння еліт як меншин, що витворюють найбільш здатну до історичної ініціативи частину суспільства, спроможну усвідомлено визначати напрями соціальної, політичної та

⁷⁷ Див.: *Потульницький В. А.* Історія української політології. С. 180—190; *Його ж.* Політична доктрина Володимира Старосольського // *Молода нація*. 1998. № 9. С. 30—43.

⁷⁸ Докладніше про історичні погляди В. Липинського див.: *Потульницький В. А.* Обзор фондов украиники Восточноевропейского архивного института в Филадельфии, Австрийской национальной библиотеки в Вене // *Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Тезисы докладов 5-й Всесоюзной конференции*. 30 мая — 1 июня 1990 г. Киев, 1990. С. 142—145; *Його ж.* Концепція української державності в творчості Вячеслава Липинського // *Українська еміграція: історія і сучасність*. Львів, 1992. С. 339—359; *Його ж.* Політична доктрина В. Липинського // *Український історичний журнал*. 1992. № 9. С. 37—45; *Його ж.* В. Липинський і проблема політичної культури // *Останній Гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського*. Київ, 1993. С. 123—138.

⁷⁹ *Mosca G.* Elementi di scienza politica. Bari, 1953; *Idem.* Storia delle dottrine politiche. Bari, 1964; *Idem.* Teoria dei governi e governo parlamentare. Milano, 1968; *Pareto V.* The Mind and Society. New York, 1963; *Idem.* Transformazioni della democrazia. Rocca San Casciano, 1929; *Idem.* Trattato di sociologia generale. Firenze, 1923.

культурної орієнтації, і саме тому формують його керівний прошарок, беручи на себе зобов'язання щодо виконання певних загальнонаціональних завдань;

- чітке розмежування традиційних еліт (аристократія, духовенство), й еліт ситуаційних, як звичайних носіїв впливу⁸⁰.

В цей час у Радянській Україні марксистський вчений Матвій Яворський у своїх численних виданнях загальних курсів історії України, котрі вийшли друком у 1920-х роках, зокрема в короткому курсі історії України, який витримав п'ять видань і став у той період практично єдиним в СРСР посібником з історії України, намагався привнести в історію України марксистські схеми⁸¹. Якщо Яворський усе ж визнавав, що минуле України лише в певні історичні етапи входило в загальноєвропейський (а для деяких регіонів — у загальнопольський або австрійський) процес⁸², то його опоненти зі школи академіка М. Покровського цієї окремішності вже не визнавали, а твердили про негайне офіційне проголошення всерадянського суспільства з історичною схемою вічної українсько-російської єдності⁸³. Ця єдність обґрунтовувалась на основі методу історичного матеріалізму. Якщо марксистська теорія сприйняла гегелівську концепцію діалектики та його ірраціональну теорію «історичних» — «неісторичних» народів, то метод історичного матеріалізму виходив з таких концептуальних положень:

- причинна залежність усіх суспільних явищ від економіки;
- погляд на всесвітню історію як на боротьбу класів;
- трактування історії не як науки, а як засобу для здобуття влади;

⁸⁰ У сучасній українській історіографії теорія еліт досить вдало, на нашу думку, просистематизована у працях Н. Яковенко (див.: *Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця 14 до середини 17 ст. (Волинь і Центральна Україна): Автореф. дис... д-ра іст. наук. Київ, 1994. С. 1—9; *Його ж.* До питання про методологію вивчення історії України // *Генеза. Філософія. Історія. Політика.* Київ, 1996. № 1(4). С. 118—123).

⁸¹ Див.: *Яворський М. І.* Нарис історії України. Київ; Харків; Катеринослав, 1923—1925. Вип. 1—3; *Його ж.* Історія України в стислому нарисі. Харків, 1928; *Його ж.* Коротка історія України. Харків, 1928.

⁸² Літопис революції. Харків, 1930. № 2. С. 270, 271.

⁸³ *Покровський М. Н.* Всесоюзная конференция историков-марксистов // *Историк-марксист.* 1929. № 11. С. 3—11; *Його ж.* О задачах исторической науки в реконструктивный период // *Там само.* 1931. № 21. С. 9, 10.

- бачення людини в історії виключно з матеріалістичної точки зору, з підпорядкуванням ідеї природним чинникам і т. ін.⁸⁴

Разом з тим, і марксизм, і школа Грушевського в Радянській Україні, котрі самі по собі були опонентами, як і їхні опоненти з еміграційного та галицького таборів, мали спільну світоглядну основу — ірраціональну історіософію Гегеля з його вченням про «історичні» — «неісторичні» народи, і на цій основі різноманітними науковими методами або відсепаровували український народ від російського, або, навпаки, об'єднували їх у вічному прагненні до злиття.

Впливи ідей домінуючих націй на розвиток дискусій з проблем України у світовій історичній науці в другій половині ХХ ст.

У 1950—1960 рр. в українській діаспорі знову (уже вп'яте в українській історичній науці) піднімається на щит концепція «історичних» — «неісторичних» народів. Цього разу сумнозвісну концепцію висунув на обговорення наукової громадськості її прихильник і теоретик Іван Лисяк-Рудницький (1919—1984). Вона була своєрідною відповіддю на створення так званої радянської концепції і схеми історії України. Цю схему споконвічної російсько-української спільності постійно використовували у різноманітних виданнях з історії України різними методологічними способами: для давніх часів — застосуванням тези про етнічну єдність, недиференційованість українського та російського народів; для часів феодалізму — обґрунтуванням гіпотези про неперервне тяжіння українського народу до возз'єднання з російським, і

⁸⁴ Саме ці обставини дали можливість українському вченому Максиму Ковалевському, який бачив у Маркса лише чужу ірраціональну, а не власну, історіософію, вважати історичний матеріалізм, на відміну від позитивізму, неопозитивізму та інших концепцій не науковою теорією, а лише одним із методів вивчення історії (див.: *Ковалевский М. М. Современные социологии*. СПб., 1905. С. 282). Приблизно те ж саме стверджував і Ніцше: «Не перемога науки, — писав він, — є рисою, що виділяє наше 19 сторіччя, а перемога наукового методу над наукою (див.: *Ницше Ф. Воля к власти*. Москва, 1994. С. 218).

зокрема з російською централізованою державою; для ХІХ та ХХ ст. — шляхом монополізації більшовиками всього процесу революційної боротьби з царизмом⁸⁵. Ця схема остаточно була створена як послідовниками, так і критиками М. Покровського в Радянській Україні, а з включенням Галичини до складу СРСР поширена й на всю територію сучасної України⁸⁶. Вона базувалася лише на єдиній науковій основі — історичному матеріалізмові й не допускала жодних методологічних і теоретичних новачій. Через відсутність конкурентних методологій і теорій, одновекторного тлумачення власної і світової історії з методом історичного матеріалізму в СРСР унаслідок його неперервності відбулася «негативна для розвитку науки гра розтину і проріджування дискурсу» (в сенсі Мішеля Фуко)⁸⁷, що призвело до консервації традиції. Чимало науковців, які застосовували метод історичного матеріалізму, особливо представників молодшого покоління, консервували самих себе, імітуючи традиції Маркса за формального збереження деяких правил.

Дещо інші процеси з розвитком досліджень у ділянці історії України відбувалися в діаспорі. Хоча там і допускалось існування різних теорій, проте в ділянці саме української історичної науки цей плюралізм звівся відповідно або до апологізації тези Гегеля — Маркса про «історичні» та «неісторичні» народи, або до її спростування. Як уже зазначалося вище, ця теорія, унаслідок своєї ірраціональності, якнайкраще прислужилася обом цілям: інтегруванню української історії в росій-

⁸⁵ Doroshenko D. A Survey of Ukrainian Historiography // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US. Special Issue 1957. Vol. V—VI. New York, 1957. P. 267—307; Ohloblyn O. Ukrainian Historiography. 1917—1956 // Ibid. P. 360—372; Polonska-Vasylenko N. Zwei Konzeptionen der Geschichte der Ukraine und Russland. München, 1970. S. 54—59; Krupnyckyj B. Bohdan Khmelnytsky and Soviet Historiography // Ukrainian Review. Munich, 1955. No. 1. P. 65—76; Velychenko Stephen. Shaping Identity in Eastern Europe and Russia. Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History. 1914—1991. New York, 1995. P. 135—199; 207—212.

⁸⁶ Характеризуючи в цілому період 1920—1950 рр. у розвитку української історичної науки, професор О. Оглоблін писав, зокрема, що українська радянська історіографія пройшла за цей період три головні етапи свого розвитку: перший — 1920-ті роки, коли вона була українською, але ще не радянською; другий — 1930-ті роки, коли внаслідок урядового погрому і терору не стало української і не утвердилася ще й радянська історіографія; третій — післявоєнні 1940—1950-ті роки, коли була створена уніфікована і навіть уніформована радянська українська історіографія, яка по суті справи не була взагалі українською (див.: Оглоблін О. Думки про сучасну українську советську історіографію. Нью-Йорк, 1963. С. 6).

⁸⁷ Фуко Мішель. Воля к истине. Москва, 1996. С. 79, 80.

сько-радянську, що було метою української історичної науки в СРСР, і сепарації української історії від російсько-радянської, чим займалися І. Лисяк-Рудницький та його численні попередники і послідовники в діаспорі. Саме навколо дискусії про «історичні» — «неісторичні» народи були проведені з інтервалом у 33 роки (в 1963 і 1996 рр.) дискусії між провідними русистами і українцями на сторінках журналу «Slavic Review»⁸⁸.

Іван Лисяк-Рудницький, який в молоді роки в Галичині сформувався як гетьманець, у другій половині 1940-х років остаточно пориває з гетьманським табором і в 1949—1950 рр. робить спробу увійти в УНДО, веде переговори з цього приводу з лідером галицьких націонал-демократів Степаном Бараном у Швейцарії, а після смерті останнього виїжджає в червні 1951 р. зі своєю дружиною-американкою Мері Бентон до США⁸⁹. В Америці він спочатку працював як кореспондент Гарвардського проекту, проводячи інтерв'ю з «переміщеними особами» (displaced persons). Вже через рік, провчившись трохи менше року в Колумбійському університеті, вмістив свою першу публікацію про Драгоманова у збірнику «Анналів УВАН», де, зокрема, зазначав, що Драгоманов, як політичний теоретик, розвивав погляди щодо історичних і неісторичних народів.

У руслі концепції Гегеля⁹⁰, обгрутовуючи «неісторичність» українського народу свій варіант періодизації українського національного руху, І. Лисяк-Рудницький надрукував у журналі «Slavic Review» у 1963 р. дискусійну розвідку, де виклав своє бачення ролі України в модерній історії⁹¹. У

⁸⁸ Slavic Review. 1963. No. 22. P. 196—256; Slavic Review. 1995. No. 3. Vol. 54. P. 658—719.

⁸⁹ Див.: Грицак Я. Іван Лисяк-Рудницький (Нарис інтелектуальної біографії) // Сучасність. 1994. № 11. С. 81, 82.

⁹⁰ Можна погодитися з львівським істориком Ярославом Грицаком, що «найбільший вплив на нього (Лисяка-Рудницького. — В.П.) мала філософія Гегеля» (див.: Грицак Я. Іван Лисяк-Рудницький та його праці з нової української історії // Лисяк-Рудницький І. Нариси з нової історії України. Львів, 1991. С. 6). Значний вплив на Лисяка-Рудницького справив також відомий дослідник проблеми «історичні — неісторичні народи» Роман Роздольський (1897 —1967) (див.: Rosdolsky R. Engels and the «Nonhistoric» Peoples: The National Question in the Revolution of 1848 // Critique. Glasgow, 1986; Потульницький В. А. Проблема історичних та неісторичних народів // Теорія української політології. Київ, 1993. С. 98—100).

⁹¹ Rudnytsky I. L. The Role of the Ukraine in Modern History // Slavic Review. 1963. No. 22. P. 196—216 (див. цю статтю в україномовному варіанті: Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Львів, 1994. Т. 1. С. 145—171).

своїй версії періодизації українського національного руху І. Лисяк-Рудницький виділив у рамках ХІХ — початку ХХ ст. «шляхетську», «народницьку» та «модерністичну» добу. До «шляхетської доби» він відносив історію України до 1840-х років, тобто до появи Кирило-Мефодіївського товариства. На його думку, в цей період провід у суспільстві утримувався на Лівобережжі та Слобожанщині за дворянством козацького походження; на Правобережжі — за польсько-українською шляхтою; на Галичині — за уніатським духовенством. У рамках «доби народництва» (40—80-ті роки ХІХ ст.) Рудницький виділяє два етапи: романтичний і позитивістський. До першого етапу належить покоління кирило-мефодіївців, до другого — народники на Лівобережній Україні та Росії, хлопомани на Правобережжі і народовці в Галичині. «Доба модернізму» (90-ті роки ХІХ ст. — початок Першої світової війни) характеризувалася появою партій і визріванням соціалістичної ідеї⁹². Основою періодизації, запропонованої І. Лисяком-Рудницьким, є ідея дисконтинуїтету (перервності). Історію України ХІХ — початку ХХ ст. він розділяє за єдиним критерієм — належністю України до «не-історичних» народів на основі аналізу долі еліти на кожному з виділених періодів-відрізків і її зміни на наступному етапі новою елітою⁹³. Радянський український історик В. Сарбей цілком справедливо вказав на майже абсолютну тотожність періодизації Лисяка-Рудницького з ленінською схемою періодизації визвольного руху в Росії⁹⁴; додамо лише, що ця тотожність ґрунтується на спільній гегельянсько-марксистській основі. Проте якщо світоглядне теоретичне бачення історії І. Лисяком-Рудницьким ґрунтувалося на гегельянських засадах, інтерпретованих його попередниками В. Ста-

⁹² *Rudnytskyj I. L. Op. cit. P. 216.*

⁹³ Обстоюючи ідею дисконтинуїтету в елітах, високих культурах і в розвиткові української суспільно-політичної думки, Лисяк-Рудницький вважав, що «Україна є типова не-історична нація, і факт дисконтинуїтету має бути поставлений в основу всіх досліджень стосовно проблем української нації» (див.: *Лисяк-Рудницький Іван*. Історичні есе. Київ, 1994. Т. 1. С. 21; *Його ж.* Ivan L. Rudnytskyj. The Ukrainian National Movement on the Eve of the First World War // *East European Quarterly* 11 (1977). P. 141—154; *Idem.*: Observations on the Problem of «Historical» and «Non — Historical» Nations // *Harvard Ukrainian Studies* 5 (1981). P. 358—368).

⁹⁴ В. Сарбей лише замінив у ній назву «пролетарський етап» на етап «загальнонаціональний» (див.: *Український історичний журнал*. 1993. № 7—8. С. 6—15).

росольським та О. Бочковським⁹⁵, методологічно І. Лисяк-Рудницький, як ми бачимо з його періодизації, керувався положенням теорії еліт Гаetano Моски і Уільфредо Парети, викладеними в українському трактуванні В. Липинським і С. Томашівським⁹⁶. Сучасний український дослідник націоналізму Георгій Касьянов, говорячи про концепцію Лисяк-Рудницького як про синтез теорії поділу націй на «історичні і неісторичні» з простеженням етапів втрат Україною державності та політичних еліт, слушно зауважує, що «подекуди міркування І. Лисяк-Рудницького мають телеологічний присмак — згідно з його аргументацією українська нація виникла тому, що вона мала виникнути»⁹⁷.

Основний опонент І. Лисяк-Рудницького в дискусії 1963 р. професор Омелян Прицак у своєму варіанті періодизації українського національного руху брав за основу так званий територіальний принцип своєрідності кожної «місцевої історії», які лише в сукупності визначають історію націоналізму. Цим принципом і раніше широко послуговувалися історики цілого ряду інших націй. Так, ще В. Ключевський у своїй версії історії Росії ставив питання про загальноісторичний процес, у котрому кожна «місцева» історія має свою своєрідність. Водночас «вона дає готовий і найбагатший матеріал для історичної соціології»⁹⁸, оскільки «успіхи спільного життя людства, здобутки культури або цивілізації ...створені спільними або спадкоємними зусиллями всіх культурних народів, і хід їх нагромадження не можуть бути зображені в тісних рамках будь-якої місцевої історії»⁹⁹.

Видатний єврейський історик Сало Вітмайер Барон, який у своєму баченні єврейського історичного монотеїзму, побудованого на єдності Бога, всесвіту і людства, також виходив із

⁹⁵ *Потульницький В. А.* Теорія української політології. Київ, 1993. С. 96. Поджуючись з цим висновком сучасний український дослідник теорії нації і націоналізму Г. Касьянов цілком слушно зауважує, що повторюючи тезу своїх попередників В. Старосольського та О. Бочковського про «смерть нації», яка втратила еліту, Лисяк-Рудницький призводить своїми міркуваннями до того, що пропорована ним «типологія націй за принципом «історичні/неісторичні» стає неспроможною з суго логічного погляду (див.: *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. Київ, 1999. С. 74, 75).

⁹⁶ *Потульницький В. А.* Вказ. праця. С. 25—31.

⁹⁷ *Касьянов Г.* Вказ. праця. С. 273. Зауваження Касьянова цілком збігається з висновком видатного американського дослідника Бертрана Рассела про релігійно-теологічні аспекти, які й спричинили ірраціональність історіософії Гегеля (див.: *Russell Bertran. Mysticism and Logic.* New York, 1957. P. 93, 94.

⁹⁸ *Ключевський В. О.* Сочинения: В 9 т. Москва, 1987. Т. 1. С. 35.

⁹⁹ Там само.

територіального принципу, писав із цього приводу: «Величезного значення тут набуває територія — досвід переміщення євреїв через багато цивілізацій, і той факт, що найбільші три групи євреїв, розташовані в США, СРСР та Ізраїлі, мають акумулювати весь попередній досвід минулого і сучасного свого народу, його спадщину»¹⁰⁰. Цю думку він розвивав і в інших своїх працях. Завжди існує певний територіальний творчий центр, який постійно переміщується, писав учений. Спочатку це Вавилон, за ним Іспанія, згодом Східна Європа, тепер СРСР і США¹⁰¹. Лише усвідомивши весь попередній досвід усіх територіальних центрів, євреї зможуть протистояти новим деструктивним силам і не тільки вижити, а й суттєво сприяти виконанню людством своєї месіанської цілі, суттєво допомогти окреслити людству його дорогу до прогресу¹⁰².

Територіальний принцип використав у своїх дослідженнях історії Франції і видатний французький історик Фернан Бродель, який вважав, що «відповісти на питання, що таке нація, можна лише в тому випадку, коли нація ця володіє певною єдністю, яка є умовою її існування, відображає і перетворює її буття»¹⁰³. Ця єдність може бути встановлена лише при виявленні багатоліких, переплутаних, важковловимих уз, які «пов'язують історію Франції з територією, яка згуртовує цю країну, служить їй основою і певним чином (хоча й не повністю, що цілком зрозуміло) її пояснює»¹⁰⁴. Бродель розглядає у такому контексті історію всіх провінцій Франції, причини її роздробленості, історичне значення Парижа як столиці і т. ін.

Застосувавши територіальний принцип (або принцип «єдності місцевих історій», або принцип «переміщення центрів» до української історії), О. Пріцак у своїй відповіді І. Лисяку-Рудницькому пропонує власну періодизацію українського національного визвольного руху в ХІХ — на початку ХХ ст. Таким чином, О. Пріцак першим в українській історичній науці спробував провести періодизацію на основі нової теорії і мето-

¹⁰⁰ *Baron Salo Wittmayer. The Modern Age // Great Ages and Ideas of the Jewish People* (Ed. by Leo W. Schwarz). New York, 1956. P. 484.

¹⁰¹ *Baron Salo Wittmayer. A Social and Religious History of Jews*. Vol. 1—15. New York, 1960—1972.

¹⁰² *Baron Salo Wittmayer. The Modern Age*. P. 314—484.

¹⁰³ *Бродель Фернан. Что такое Франция? Пространство и история*. Москва, 1994. Т. 1. С. 12, 13.

¹⁰⁴ Там само. С. 19.

дології історії французької школи Анналів, яка на той час посіла домінуюче місце у світовій історичній науці, поряд з теорією морфології історії. Спробуємо синтезувати історіософію і методологію всіх чотирьох поколінь школи Анналів й, таким чином, вивести її концептуально-об'єднуючу модель. Теорія школи Анналів ґрунтується на таких положеннях:

- Вивчення руху сил, природи людських асоціацій, консистенції (цього) руху крізь призму перелому ментальності даного суспільства (тобто колективної психології) в певні історичні періоди, коли вивчення ментальності людей минулих епох стає необхідною умовою для розуміння і цих епох, і сучасності;
- Встановлення ритму змін, в якому розрізняється час тривалий і нетривалий. Історичний розвиток відбувається трьома ритмами різних змін: а) географічний час — зміни, що мають тривати довше; б) коротші зміни, які укладаються в економічні та демографічні цикли (суспільний час); в) індивідуальні зміни, які можна прослідкувати в системі даного циклу (індивідуальний час);
- Обґрунтування релятивності часу, тобто допускання того факту, що був період, який визначався релігійним часом. Є час купця, торговця і т. ін., а також різні пов'язані з цим проблеми;
- Зміна характеру викладу історії, коли оповідний стиль хоча й залишається, але не замінює собою весь виклад історії, а фігурує, як його невід'ємна складова частина, влітаючись у канву історіософічного дослідження.

На основі цієї теорії були встановлені також певні, притаманні саме школі Анналів методи історичних досліджень. Зокрема такі:

- Намагання встановити «діалог» з джерелом, отримати від нього все те, що там не сказано шляхом спеціальної методики «запитування» джерел;
- Тотальний підхід до історичних фактів, згідно з яким треба всі ті факти, що сприяють тотальному розглядові, зібрати до купи, обмежуючись при цьому лише фактами, які потрібні для тотального розгляду, а інші відкидаючи;
- Використання жанру біографії, де біографія не є для дослідника інформацією про кар'єру тієї чи іншої людини, героя,

а використовується пов'язана з біографією ситуація, щоб з'ясувати цілу структуру суспільства, а також як та чи інша людина в тій структурі могла діяти;

- Концентрація уваги на масовій свідомості, колективному образі світу;
- Розгляд суспільства у всій його повноті, взаємозв'язку і взаємозумовленості його компонентів — матеріального, соціального, економічного життя, і людини в історичному, природному і соціальному контексті;
- Всебічне вивчення функцій вибраних історичних фактів, які є складовою загальної системи, а не вивчення історичних фактів як таких.

О. Прицак виділяє в період з кінця XVIII ст. до початку Першої світової війни п'ять основних етапів у розвитку українського національно-визвольного руху, які відповідають, на його думку, періодизації української національної історії того часу¹⁰⁵. Це, насамперед, Новгород-Сіверський період (кінець XVIII — початок XIX ст.), що дістав свою назву від міста, де була орієнтовно написана «Історія Русів» — багатоплановий політичний памфлет з державно-політичним підтекстом. Далі іде Харківський період (початок XIX — перша третина XIX ст.), що характеризується розвитком української літератури, творами П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, а також виданням першої української граматики в 1819 р. Наступний, Київський період (1840—1870 рр.) починається діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства, виходом у світ «Книги буття українського народу», проходить через творчість Тараса Шевченка і завершується рухом «Громад» і виданням у 1861—1862 рр. у Санкт-Петербурзі журналу «Основа». Четвертий, Женевський період характеризується діяльністю Драгоманова і його товаришів по еміграції, котрі видавали в Женеві у 1876—1882 рр. журнал «Громада» — перший український політичний журнал. Цей період тривав з 1870 до початку 1890-х років. Останній, Галицький період (1890—1914), коли була створена перша українська політична партія (1890) — галицька Радикальна партія, ха-

¹⁰⁵ Pritsak O., *Reshetar I. The Ukraine and the Dialects of Nation-Building // Slavic Review*. 1963. No. 22. P.216—256.

рактизується також діяльністю Грушевського в Галичині, зокрема заснуванням «Записок НТШ» у Львові¹⁰⁶. Разом з тим Прицак, так само як і Томашівський, який використав методологію морфології історії лише з метою дослідження Галичини, застосував методологію школи Анналів на українському ґрунті лише локально¹⁰⁷.

Як уже зазначалося вище, ідеї Гегеля — Маркса — Леніна — Старосольського — Бочковського — Лисяка-Рудницького — Гроха мають чимало послідовників у сучасній українській і світовій історичній науці, які відповідно до концепції про «історичні» — «неісторичні» народи і на її основі намагалися й намагаються концептуалізувати ключові проблеми історії України¹⁰⁸. Навколо ідеї бачення українського народу як народу неісторичного солідаризувалися й деякі сучасні відомі історики-україністи. Так, директор Канадського інституту українських студій Зенон Когут вважає, що «українське дворянство повністю асимілювалось в російській культурі»¹⁰⁹. Директор науково-дослідного фонду ім. Яцика в Канаді Френк Сисин твердить про «асиміляцію української шляхти у шляхту польську»¹¹⁰. Директор Гарріманівського науково-дослідного стратегічного центру в Нью-Йорку Марк фон Хаген, який започаткував другу (через 33 роки) дискусію з проблем історії

¹⁰⁶ Ibid. P. 249—253.

¹⁰⁷ Окрім вищенаведеної періодизації, О. Прицак, відкинувши теорії Дільтея, Кроче і Тойнбі, застосував теорію школи Анналів і метод діалогу з джерелом Марка Блока при написанні своєї праці з давньої Русі (див.: *Прицак О. Походження Русі // Хроніка 2000*. Київ, 1992. Вип. 1. С. 25), а також спробував на зразок Фернана Броделя, який написав цитовану вище книгу «Що таке Франція?», поставити аналогічні концептуальні завдання і для історії України у своїх доповідях, виголошених на науковій конференції, присвяченій 30-річчю УВАН у США (див.: *Прицак О. Що таке історія України? // Свобода*. 1980. 29 липня — 30 серпня 1980 р. № 165—170) і на 1-му Конгресі Україністів у Києві в 1990 р. (див.: *Прицак О. Що таке історія України // Вісник Міжнародної Асоціації Україністів*. Київ, 1991. № 1. С. 44—54).

¹⁰⁸ Як зауважував з цього приводу Роман Шпорлюк, «по суті я і мої колеги можемо вважатися студентами професора Лисяка-Рудницького» (див.: *Грицак Я. Іван Лисяк-Рудницький (Нарис інтелектуальної біографії) // Сучасність*. 1994. № 11. С. 96.).

¹⁰⁹ *Kohut Zenon. The Ukrainian Elite in the 18 th Century and Its Integration into the Russian Nobility // The Nobility in Russia and Eastern Europe*. Edited by Ivo Banac and Paul Bushkovitch. New Haven: Yale Concilium of International and Area Studies 1983, 1985. P. 65—98; Idem. Problems in Studying the Post-Khmelnytsky Ukrainian Elite (1650s to 1830s) // *Rethinking Ukrainian History*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies 1981. P. 103—119.

¹¹⁰ *Sysyn Frank. The Problem of Nobilities in the Ukrainian Past: the Polish Period, 1569—1648 // Rethinking Ukrainian History*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies 1981. P. 29—102; Idem. Between Poland and the Ukraine: the Dilemma of Adam Kysil. 1600—1653. Cambridge, Mass., 1985. P. 32—36.

України в журналі «Slavic Review»¹¹¹, вважає що в «модерний період Україна повністю втратила континуїтет державних і національних традицій ...континуїтет еліт...і навіть у культурній сфері постраждала від дисконтинуїтету»¹¹². Заступник директора цього центру, відомий американський історик і політолог Олександр Мотиль переконаний, що в «модерний період три ... страти визначали українське суспільство: неосвічене і зубожіле українське селянство, багаті російські та польські поміщики і єврейські купці, що вклинилися між двома першими стратами»¹¹³. Провідний науковий співробітник Інституту слов'язознавства і балканістики, російський історик Олексій Міллер стверджує, що «традиційні еліти Гетьманщини були асимільовані переважно у XVIII на початку XIX ст.»¹¹⁴. Директор Гарвардського Українського науково-дослідного інституту Роман Шпорлюк¹¹⁵ відносить Україну до «неісторичних» народів і вважає, що вона має будувати за допомогою інтелігенції модерні національні спільноти на народному ґрунті знизу догори — від нижчих шарів до верхніх елітних страт, оскільки міське середовище для селян-

¹¹¹ Ця дискусія, в якій окрім Марка фон Хагена брали участь А. Каппелер, Д. Грабович, Я. Ісаєвич, на відміну від першої дискусії 1963 р., звелася більше до переліку ще невіршених завдань для майбутніх досліджень історії України, аніж способів та шляхів (а також засад) для їхнього вирішення.

¹¹² *Mark von Hagen*. Does Ukraine Have a History? // *Slavic Review* 54 (1995). No. 3. P. 658—674, esp. P. 667—670; *Idem*. The Dilemmas of Ukrainian Independence and Statehood, 1917—1921 // *The Harriman Institute Forum* 1994. Vol. 7. No. 5. P. 7—11. Опонент Марка фон Хагена в цій дискусії — німецький вчений Андреас Каппелер у цій «новій» дискусії в «*Slavic Review*» цілком слушно, як на нашу думку, радив Хагену приділяти більше уваги не «дисконтинуїтету», «втрачі еліт» і т. ін., а недослідженим моментам української історії, зокрема польським і єврейським чинникам у ній.

¹¹³ *Motyl Alexander J.* *Dilemmas of Independence: Ukraine After Totalitarianism*. New York: Council on Foreign Relations Press, 1993. P. 26.

¹¹⁴ *міллер О.* Засвоюючи логіку націоналізму: ставлення владних кіл Імперії та громадської думки її столиці до українського національного руху в перші роки царювання Олександра II // *Україна модерна*. Львів, 1999. С. 101.

¹¹⁵ Роман Шпорлюк ще в 1972 р. висловив думку про те, що слабкість українського консерватизму була її результатом того, що українське суспільство складалося лише з одного класу — селянства (див.: *Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies held at Harvard University During the Academic Years 1972—1973 // Eight Meeting*. November 30, 1972. Cambridge, Mass. No. 3, 1972—1973. P. 40; *Idem*. *Ukraine: A Brief history*. Detroit (Mass), 1982. P. 41—47); У своїх пізніших публікаціях він, хоча й з певними застереженнями, приєднується до бачення формування нації, висуваючого ... визнанням фахівцем з цього питання Мірославом Грохом (див.: *Шпорлюк Р.* Україна: від імперської периферії до суверенної держави // *Сучасність*. 1996. № 11. С. 76—78). Останнім часом Шпорлюк дещо еволюціонував у своїх поглядах. Не відкидаючи цілком тези Гроха і Лисяка-Рудницького, він висловлює думку, що Україна займає проміжне місце в класифікації «історичні» — «неісторичні» народи, поєднуючи риси обох типів (див.: *Idem*: *Des Marches de l'Empire a la construction d'une nation // L'autre Europe*. Cahier semestrel. 1995. No. 30—31. P. 134—150.

ського українського народу на тривалий час залишається органічно чужим.

Саме Роман Шпорлюк уже вкотре в українській історії витягнув на пострадянський український ґрунт німецьку ірраціоналістичну філософію історії в її найновіших інтерпретаціях, здійснених Мирославом Грохом і Лисяком-Рудницьким, з тезою про «історичні» та «неісторичні» народи¹¹⁶. Як і Лисяк-Рудницький, Шпорлюк нерідко суперечить сам собі, оскільки, повсюдно критикуючи Маркса й ортодоксальних марксистів¹¹⁷, за основу своїх досліджень бере модель Мирослава Гроха, яка вперше була представлена науковцям на історичному семінарі в Марбургу (1965) як синтез східноєвропейського неомарксизму, сталінської трактовки національного питання і західної суспільствознавчої теорії. Приєднуючись до схеми «визначного фахівця з питання формування націй М. Гроха», оскільки вона, за його словами, «здобула широке міжнародне визнання», Шпорлюк структурує нею українську історію¹¹⁸. На цій основі Шпорлюк пропонує «український проект» із трьох складових частин: 1. Історія; 2. Народ; 3. Територія¹¹⁹ (місця для традиційної української еліти тут уже не знаходиться), де виникнення і пропаганда концепції «самодержавство, православ'я, народність» підштовхнуло до пошуків і формулювання «української альтернативи»¹²⁰ (навпаки, саме ця «альтернатива», як ми показали вище, всіляко заохочувалась домінуючими націями як найменш небезпечна, на противагу гетьмансько-реставраційній концепції Репніна-Волконського та його однодумців). Твердячи про проміжне місце української нації у категорії «історичні» — «неісторичні» народи, Шпорлюк тепер пропонує поєднати в українському проекті співіснування в модерній ідентичності двох компонентів — етнічного і територіально-політичного і, слідом за українськими романтиками, стверджує, що «українська інтелігенція, що лишень поставала, визначала український народ як націю, віддану свободі»¹²¹. Інтерпретуючи таким чином за допомогою схем Геґе-

¹¹⁶ Див.: Шпорлюк Р. Українське національне відродження у контексті європейської історії кінця 18-го — початку 19-го століть // Слово. 1991. № 4 (26). С. 5.

¹¹⁷ Див.: Його ж. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. Київ, 1998.

¹¹⁸ Його ж. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. 1996. № 11. С. 78.

¹¹⁹ Там само. С. 78.

¹²⁰ Касьянов Г. Вказ. праця. С. 324.

¹²¹ Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії... С. 55.

ля, Маркса, Гроха і Лисяка-Рудницького українську історію, вищезгадані автори повторюють розвиток історіософських схем і моделей своїх попередників і закономірно доходять таких конструкцій, де, як справедливо зауважував Клод Леві-Строс, «варіанти та розтлумачення міфу не викривлюють, а тільки розвивають та доповнюють закладену в ньому структуру»¹²². Свого часу цю рису підмітив також і Ф. Ніцше, який зазначав, що важливо зрозуміти і той факт, що в трактуванні міфу або його інтерпретації завжди змагаються два початки — аполонівський, представлений такими елементами, як сутність та історичність, і діонісійський, який виражає особистість та ірраціональність¹²³.

Таким чином, як показав аналіз розвитку української історичної думки в ХХ ст., ще чотири покоління українських істориків унаслідок впливу домінуючих націй і власних національно-ідеологічних уподобань, які найчастіше збігалися, продовжували і продовжують дотепер традицію творення міфів на одній і тій же ірраціональній основі. Ця чергова поява романтизму і різноманітних неоромантизмів в українській історичній думці упродовж ХІХ—ХХ ст. стала можливою не лише внаслідок відсутності схеми і періодизації розвитку української історичної думки у всесвітньо-історичному контексті, яких неоромантики не давали і не могли дати, а й унаслідок цілком зрозумілого (кожна нова течія для того, щоб постати і утвердитися, має заперечити попередню) небажання всіх загонів романтиків і неоромантиків враховувати дослідження традиційного українського консерватизму і його можливих метаморфоз в ХІХ та ХХ ст. Разом з тим, це явище українського традиційного консерватизму хоча й розвивалося такими науковцями, як Драгоманов, Ковалевський, Липинський, Томашівський та іншими, все ж не стало домінуючим чи бодай паритетним ані в російській, ані в українській, ані в польській історичній думці. З'ясувати, чому це сталося, ми спробуємо у наступному розділі.

¹²² Claude Levi-Strauss. Mythos und Bedeutung. 5 Radiovorträge mit Claude Levi-Strauss (Hrsg. von Adelbert Ruf). Frankfurt/M, 1980; див. також: *Голосовець Я. Е. Логика мифа.* Москва, 1987. С. 27.

¹²³ Ніцше Ф. Народження трагедії // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. Львів, 1996. С. 43, 44.

Частина п'ята

**Проблема
інтеграції
української
національної
історії у світову
та її визначальні
особливості
у ХІХ—ХХ ст.**

Таким чином, крізь призму двоперспективного аналізу (впливи, перспективи), здійсненого у попередніх частинах дослідження, нами були виявлені внутрішньо притаманні власній українській перспективі явища і феномени, відсутність комплексного аналізу яких досі не давала українській історії інтегруватися у світову, оскільки вони досі або не висвітлювалися належним чином, або свідомо чи несвідомо ігнорувалися, або знаходили неповне чи однобічне висвітлення, або не трактувались цілісно, без перевірки всіх їхніх перспектив. Це, насамперед, такі феномени:

- Світогляд українських традиційних еліт з обома притаманними йому явищами — інтеграціонізмом і традиціоналізмом, перше з яких змінювало свою територіально-географічну скерованість об'єктів і суб'єктів інтеграції у XVII—XVIII ст. з України на Росію і навпаки.
- Регіоналізм у взаємодії зі світоглядом традиційних еліт і в їхній взаємній динаміці.
- Українська історична думка в контексті розвитку всесвітньої історії і впливів домінуючих націй на вироблення її основних історіософських схем, моделей і перспектив.
- Схеми і періодизації української і світової історії, які концептуально виводили представники української історичної думки.

У цій заключній частині книги спробуємо з'ясувати, як вищезгадані феномени української історії працюють разом, як вони впливають один на одного у їхній внутрішній діалектиці, взаємодії всіх елементів їхньої структури, і якою була еволюція цієї взаємодії у XIX—XX ст. Спробуємо вияснити також, як ця взаємодія і взаємовплив виявляли себе в контексті розвитку української історичної думки зокрема і в контексті розвитку всесвітньої історії взагалі, в контексті виведення схем і періодизацій української і світової історії.

Тим самим ми сподіваємося не лише осмислити чотири феномени, які можуть у діалектиці інтегрувати українську історію у світову, а й набути досвіду універсального рівня для апробації конкретної історіософської моделі інтеграції.

РОЗДІЛ 1

Український консервативний рух у ХІХ—ХХ ст.: світоглядні та історико-політичні аспекти

*К*оли ми говоримо про консерватизм, маємо на увазі певний стиль мислення, антагоністичний буржуазному лібералізму і раціоналістично-індивідуалістичній філософії Просвітництва, стиль, який з'явився як відповідь Французькій революції та індустріальній революції в Англії¹. Одне з визначень консерватизму було запропоноване польським ученим Анджеєм Валіцьким. У своїй відповіді Самуелю Хантінгтону, який подав три дефініції консерватизму (консерватизм як феодальна й аристократична ідеологія; «автономна» дефініція, згідно з якою консерватизм є цілком автономною й універсальною системою ідей і цінностей; ситуаційний консерватизм) А. Валіцький наполягає на істотній відмінності між історичним і неісторичним визначенням консерватизму². Ми можемо погодитися, що визначення консерватизму як феодальної та аристократичної ідеології є історичним за змістом, тоді як «автономне» визначення збігається з тим, що А. Валіцький називає неісторичною за змістом дефініцією³.

¹ Mannheim K. *Essays on the Sociology of Knowledge*. Oxford; New York, 1952. P. 38.

² Walicki A. *The Slavophile Controversy. History of a Conservative Utopia in Nineteenth-Century Russian Thought*. Oxford, 1975. P. 8.

³ Докладніше про етапи самоідентифікаційних пошуків української традиційної еліти див.: *Потульницький В. А. Український консерватизм у ХІХ — на початку ХХ ст. // Український археографічний щорічник*. Київ. 2001. Вип. 5/6. С. 80—111.

У цьому розділі ми досліджуємо всі три існуючі типи українського традиційного консерватизму. Відмінності між ними простежуються не стільки ідеологічні, скільки територіальні. Відомо, що Україна вступила у ХІХ ст. як конгломерат кількох різних історико-географічних територій, кожна з яких мала свою власну історичну долю⁴. Перший із трьох вищезазначених типів консерватизму — це рух ідеологів і лідерів української шляхти Лівобережної України — території козацько-гетьманської держави ХVІІ—ХVІІІ ст., яка була остаточно інкорпорована в Російську імперію наприкінці ХVІІІ ст. Цей рух розпочинається відразу ж як реакція на проведену інкорпорацію і ліквідацію автономії.

Другий — це рух українофільської польської шляхти і польської шляхти українського (руського) походження з Правобережної України — території давньої Київської княжої держави, а пізніше — козацько-гетьманської держави ХVІІ ст. Ці землі до кінця ХVІІІ ст. перебували під владою польської Речі Посполитої і лише після її поділів потрапили до складу Російської імперії, ще не будучи об'єднаними органічно з колишнім Гетьманатом. Тому відповідно й рух правобережної шляхти проходить головним чином після останнього поділу Польщі в контексті домагань польських консервативних лідерів — Косцюшка, Чарторийського та ін., хоча українські репрезентанти і висувають свою власну програму.

Третій — це рух західноукраїнської шляхти з австрійської Галичини, яка ніколи не входила до складу Російської імперії. Хронологічно він розпочинається найпізніше — лише напередодні і в ході Першої світової війни, оскільки був інспірований лояльною до Габсбургів українською аристократією галицького походження, яка намагалася таким чином запобігти кризі імперської австрійської системи.

Відомо, що ознакою будь-якого історичного консерватизму є вимога «реставрації», яка визначається як «зміна існуючого стану справ на подібні або еквівалент-

⁴ Potul'nyc'kyj V. Das ukrainische historische Dencen... S. 2—9.

ні попереднім»⁵. Хоча після французької революції це трактування і вишло з ужитку, однак у творах ідеолога українського консерватизму В'ячеслава Липинського (1882—1931), твори якого стали концептуальними для всіх трьох відламів, слово «революція» в українському варіанті означає поворот до реставрації гетьманської України⁶. Також вважається доведеним той факт, що для будь-якого консервативного руху дворянської опозиції притаманне прагнення відповідно до ідей Монтеск'є, Вольтера та багатьох інших філософів трансформувати систему без підготовки кривавої розв'язки у вигляді революції. Будь-яка дворянська опозиція має спільного ворога в дегенерованій автократії і намагається вирішити ситуацію реформами, а не революцією⁷. Ми погоджуємося з Єжи Топольським в тому, що в передреволюційний період революційна свідомість, яка перебуває у процесі формування, інспірується ідеями, відношеннями й активністю саме дворянського класу, який водночас прагне до реформістського розв'язання проблем⁸. Більше того, саме дворянство у спробі трансформувати королівську владу починає говорити в ім'я «нації» або «народу», але «ніколи навіть і не думає поділитися владою з третім станом»⁹.

У своєму аналізі ми будемо концентруватися на світоглядних (консервативна аристократична ідея, виражена в формі реставрації Гетьманату чи князівства

⁵ Griewank K. The Emergence of the Concept of Revolution // *Revolution: A Reader* (Ed. B. Mazlish, A. Kaledin and D. Ralston). New York, 1971. P. 14; Arendt H. *On Revolution*. New York, 1963. P. 34—40.

⁶ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Київ; Філадельфія, 1995; Про діяльність шляхти у цьому напрямі див.: *Потульницький В. А.* Шляхта і консервативна державна ідея на Україні в 19-му — 20-му столітті: проблеми історіографії та історіософії // Гетьман Павло Скоропадський та Українська держава 1918 року. Науковий збірник, присвячений 125-річчю від народження гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української держави 1918 року. Київ, 1998. С. 66—71.

⁷ *Topolski Jersy.* Revolutionary Consciousness in America and Europe from the Mid-Eighteenth to the Early Nineteenth Century as a Methodological and Historical Problem // *The American and European Revolutions, 1776—1848: Sociopolitical and Ideological Aspects* (Ed. by Jaroslaw Pelenski). Jowa, 1980. P. 83.

⁸ *Ibid.*

⁹ *Gruder V. R.* The Royal Provincial Intendants: A Governing Elite in Eighteenth-Century France. New York, 1968; *Egret J.* La Pre-Revolution francaise 1787—1788. Paris, 1962.

Руського) та історико-політичних аспектах формування консервативного світогляду української традиційної еліти (шляхти і, насамперед, її військових та політичних кіл).

Аристократія, аристократизм, аристократичний спосіб правління

Аристократія (від грец. aristokratia — панування кращих) в історико-політичному розумінні цього слова означає державну будову, в якій влада належить вельможному панству, знаті. У загальноприйнятому розумінні слова має два тлумачення:

- вузьке — вищий стан вельможного панства, родової знаті (шляхти, дворянства);
- широке — сукупність особистостей деяких або всіх суспільних груп, що займають вище, виняткове становище у своєму середовищі (військова аристократія, купецька аристократія, інтелектуальна аристократія, козацька аристократія, аристократія мантиї, робітнича аристократія тощо).

Обидва різновиди аристократії прагнуть до встановлення аристократичного типу правління у формі аристократичної монархії або аристократичної республіки.

Сутнісною рисою аристократичного способу правління є «вертикальна дистанція» між правителями і тими, ким управляють. Під цією дистанцією розуміється встановлення і закріплення численних духовних, ритуальних актів, які впроваджуються з метою затвердження і визнання того факту, що ця вертикальна дистанція є головним механізмом, завдяки якому правителі (дійсно кращі) зберігають і утримують владу¹⁰. Звичайно, правителі аристократичних суспільств контролюють і багато матеріальних засобів, які дають їм змогу підтримувати свою владу (наприклад зброя, засоби зв'язку), проте не матеріальні речі наділяють їх владою, і надають їм право

¹⁰ Mannheim K. Essays on the Sociology of Culture. London, 1964. P. 210.

на неї. Не матеріальна, а саме внутрішньо-сутнісна здатність таких правителів бути кращими змушує вважати їх вищими істотами, аристократією.

В аристократичному суспільстві правляча страта «створює» дистанцію між собою і нижчими групами, трактуючи останніх, так би мовити, з позицій більш високого якісного рівня. Кожний контакт між «вищими» і «нижчими» зводиться до ретельно формалізованого ритуалу. Домінація над нижчими групами визначається не тільки віддаванням наказів і впровадженням у життя законів, що спонукають чи примушують до покірливості та слухняності. Значною мірою вона складається з підтримки вертикальної дистанції, яка стає органічною частиною мислення не лише правителів, а й тих, ким управляють¹¹. Ця духовна віддаленість є не лише частиною аристократичного ієрархічного устрою, а й визначається також наявністю нерівного розподілу переваг і ризиків, які аристократія бере на себе значно більшою мірою, ніж інші.

Суворі й вибагливі стандарти поведінки, що диктували церемонійний етикет на кожен випадок, є владним інструментом для утримання дистанції. Аристократичні культури негативно сприймають спонтанну, імпульсивну поведінку, вважаючи її вульгарною. Вони приймають такі ідеали поведінки, як грецька «kalokagathia», середньовічне німецьке *maze* (міра), так званий «кодекс честі» шевальє (поведінки дворянина), вироблений провансальською шляхтою, який став до певної міри універсальною нормою європейського дворянства, кодекси виховання, що застосовувались, наприклад, в англійських школах «Ітон» і «Харроу», в російських «Інститутах шляхетних дівчат» і «Пажеському корпусі»¹². Ці приклади показують, що аристократичні культури намагаються максимізувати дистанцію не лише у вертикальному вимірі, тобто між «вищими» і «нижчими» групами, а й також поміж рівними. Це типове аристократичне відношення є «дистанцією» і зберігається навіть у вузькому колі.

Аристократичні еліти, як правило, намагаються створити власну елітну культуру. Вони вважають, що певні істотні риси культури їхньої групи, такі як форми соціальних стосунків,

¹¹ Ibid.

¹² *Потульницький В. А.* Нариси з української політології. С. 187—188.

моделі промов, розваги, ігри, а також різні технічні прийоми і системи знань, які передаються з покоління в покоління (генетичний підхід, систематика, стратегія, тактика військової справи, політичного мистецтва тощо), не можуть перейти у спільне володіння з масою, з багатьма¹³. Наприклад, інтелектуальні елітні групи аристократичного типу, такі як священницькі касти, часто у спілкуванні між собою вживають виключно такі раритетні мови як санскрит або латинь.

Аристократичний спосіб поведінки є типово офіційно-формальним, стереотипним і стилізованим. Його горизонти суворо регламентовані: певні «нижчі» об'єкти з нього повністю виключаються. Речі, що є звичайно найвищою цінністю для страт, які борються за щоденне існування, такі як їжа чи гроші, а також засоби задоволення елементарних потреб не мають згадуватися взагалі як щось важливе чи істотне. Така манірність і делікатність набуває крайніх форм, коли аристократична група стає старшою і починає складатися з членів, які не створили, а успадкували своє привілейоване становище¹⁴. «Перше покоління» правлячої групи аристократичного способу правління, яке завжди має прямий досвід ризику і боротьби у війні за створення своєї держави або завоювання чужої, за насадження свого способу правління у змаганні з демократичним або олігархічним режимом, у здобуванні становища, влади, фінансів тощо, ще не володіє уповні цією екстремною делікатністю. Їхні нащадки, як правило, мають тенденцію не помічати «факти життя» звичні для більшості, оскільки вони вже успадковують традицію життя не стільки у світі реальних речей, скільки в іншому світі традиційних штучних символів. Культурована мова цієї укритої під дахом традицій вищої страти відділяє їх від простих людей; це є одним із важливіших соціальних бар'єрів між класами у стратифікованих суспільствах¹⁵. Там, де «вища» і «нижча» мови існують поруч одна з одною, повне взаємне спілкування між ними є неможливим. Для простої людини елегантна мова виглядає як натуральна і гіперкритична; для вищої страти народна мова

¹³ Mannheim K. Op. cit. P.211.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid. P. 212.

видається брутальною, деградуючою, грубою і навіть непристойною.

Одним із симптомів дистанціювання аристократії і більшості є тенденція означувати нижчі соціальні групи певними термінами, які претендують на характерне оціночне значення. Відомим прикладом є зміна слова «villain» в англійській мові і «vilain» у французькій. Спершу це слово насамперед означало «селяк», «житель села», а в сучасній англійській вже є синонімом слова «rogue» — шахрай, шибеник¹⁶. Слова ж, які традиційно асоціюються з приналежністю до елітної страти, мають схильність змінювати своє значення у протилежному напрямі (див., наприклад, етимологію слова «куртуазний»).

Інтелектуальні групи, які існують в аристократичному оточенні (здебільшого при монархічних формах правління), схильні вважати особливо престижними стосунки з родовою аристократією, не кажучи вже про родину монарха. Самооцінка митця, артиста залежить від його успіху у збиранні патронів із середовища аристократії; те саме можна сказати про вчителя, який має певну кількість учнів-аристократів, що становить предмет його особливої гордості. З часом, поступово, ці групи інтелектуалів, що працюють в аристократичних суспільствах, розвивають стандарти незалежності від вердикту соціально домінуючих груп. Оцінка власної аристократії (кращих людей своєї професії) стає важливішою від оцінки зі сторони. Ще пізніше, з подальшим розвитком аристократичного суспільства, стандарти в термінах, якими культурна, наукова чи освітня еліта оцінює себе, стають менш виключними і вузькими. Найкращі інтелектуали, військові, промисловці, які стають елітою, оскільки вони належать як до вищих, так і до нижчих соціальних груп, уже не трактують родову аристократію як найвищу людську особистість. Тепер уже інтелектуал, як правило, не дивиться зверхньо на робітника фізичної праці, зникає й колишнє схиляння перед аристократом. Він уже трактує свою спеціальність як таку, що вимагає більше знань, але не є вищою від інших в істотних якісних виразах, як таку, що реалізується «вищою» людською особистістю¹⁷.

¹⁶ Про етимологічні і контитативні зміни у вживанні й означенні слова «віллан» див.: *Brinkmann C. Wirtschafts und Socialgeschichte. Berlin; München, 1927. P. 40.*

¹⁷ *Mannheim K. Op. cit. P. 206.*

На відміну від аристократії, демократія характеризується не відсутністю всіх елітних страт, а зовсім іншим способом відбору і порядком формування еліт (на відміну від описаної нами триетапної циркуляції еліт в аристократичних суспільствах) і зовсім іншими критеріями самоінтерпретації цих еліт¹⁸. В періоди кардинальних, різких змін, трансформацій, революцій завжди існують невеликі групи, які досліджують нові культурні можливості в побудові суспільства і здійснюють експерименти для поліпшення життя інших в новому суспільстві. Таким способом вони створюють нові типи досвідів (майбутнього демократичного, аристократичного, олігархічного чи іншого правління), що можуть пізніше стати загальним зразком. При утворенні нових суспільств для таких елітних груп величезне значення має традиція чи її інтерпретація, особливо в тому, яке саме суспільство, форма влади — аристократична чи демократична, існували до того, оскільки повернення status quo завжди має право на легітимність, якщо не заперечується ще більш ранньою традицією.

Здійснення курсу на демократизацію в суспільствах, що утворюються, призводить до поглиблення дистанції між елітою і табелем про ранги¹⁹. Демократична еліта спирається на підтримку мас, які покладають на неї певні надії. Однак часто трапляється, що, здійснюючи курс на демократичне суспільство, ця еліта знову зрікається своєї ролі. Мобілізовані маси знову скинуть або, «за ініціативою народу», захоплять чи знівелюють експериментальну еліту, і регресують до примітивного рівня замість просування вперед до заможнішого життя²⁰. Зовсім за іншим сценарієм розвиваються події в аристократичних суспільствах, в яких експериментальна еліта поєднує «генетичний» і «систематичний» типи мислення. Аналітична думка при організації аристократичних суспільств, звичайно, надає перевагу генетичному підходові, тоді як авторитарні культури, які здебільшого приходять на зміну невдалому демократичному експерименту з метою «навести нарешті порядок» і дискредитувати експериментальну

¹⁸ Див.: Липинський В. Релігія і церква в історії України. Філадельфія, 1925. С. 8; Потульницький В. А. Нариси з української політології. С. 179.

¹⁹ Mannheim K. Op. cit. P. 200.

²⁰ Ibid.

демократичну еліту, відмежовуються від генетичного підходу і вдаються до пошуків правди, незаторкнутої історичними змінами і мінливостями²¹. Для авторитарної думки дійсність та обґрунтованість мають бути незалежними від розв'язку²².

Концепцію аристократичного способу правління для України розробив український історик і політолог В'ячеслав Липинський. Він поєднав необхідність діалектики гетьманської форми правління з необхідністю панування національної аристократії. Такий лад він назвав класократією, розуміючи під останньою такий суспільно-політичний лад, де активна меншість — аристократія — приходять до влади шляхом вибору кращих представників різноманітних класів і станів, з яких складається суспільство²³. Обґрунтовуючи ідею гетьмансько-парламентарної форми правління, Липинський наголошував на необхідності побудови такого парламенту, в якому засідали б кращі представники класократичних трудових організацій, насамперед професійних спілок — селянсько-хліборобських, робітничих, кооперативних, а також професійних спілок, визнаних державою: релігійних, наукових, освітніх, юридичних, медичних, промислових, торгових, фінансових²⁴.

Слід зазначити, що обидві форми державних утворень, які виникли на території України і, на відміну від інших (демократичних, олігархічних тощо), довели свою ефективність, характеризувалися аристократичними типами правління. Княжа держава являла собою монархію з аристократичним типом правління; козацька держава була аристократичною республікою, у якій робилися окремі спроби утворити монархію (Хмельницький, Самойлович, Мазепа, Скоропадський). Більшість українських політичних, військових, релігійних діячів були аристократами за походженням і належали до традиційної еліти. Серед них гетьмани і державні діячі — Дмитро Вишневецький, Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Іван Брюховецький, Іван Мазепа, Пилип

²¹ Ibid. P. 217.

²² Mannheim K. *Essays on the Sociology of Knowledge*. London; New York, 1952. P. 276—285.

²³ *Потульницький В. А. Історія української політології*. С. 136—137.

²⁴ Там само. С. 137.

Орлик, Іван Самойлович, Олександр Безбородько, Василь Капніст, Микола Репнін-Волконський, Павло Скоропадський; церковні діячі та митрополити — Іпатій Потій, Петро Могила, Іов Борецький, Сильвестр Косів, Веніамін Рутський, Андрій Шептицький, Василь Липківський; письменники і поети — Іван Котляревський, Леся Українка, Євген Гребінка, Микола Гоголь; дипломати і науковці — Михайло Тишкевич, В'ячеслав Липинський, Михайло Драгоманов, Максим Ковалевський, Дмитро Дорошенко, Омелян Пріцак та багато інших.

Консервативний рух лівобережної української шляхти

Уже через кілька років після ліквідації Гетьманату відомий поет Василь Капніст шукає собі спільників за кордоном з метою скористатися складною міжнародною ситуацією (війна Росії з Туреччиною та інші події) для його реставрації на Україні. Місія Василя Капніста як репрезентанта політичних кіл української шляхти до прусського двору в 1791 р., безумовно, активізувала дії української опозиції²⁵. Він намагався дістати підтримку прусського двору на випадок козацького повстання на Лівобережжі, яке було можливим за умови відновлення російсько-прусської війни. За ним стояли дуже поважні і добре поінформовані в міжнародній політичній ситуації кола²⁶. Є підстави стверджувати,

²⁵ Докладніше про місію Капніста див.: *Грушевский М.* История украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. Петроград, 1916. Т. 16. С. 318; *Оглоблин О.* До питання про місію Капніста 1791 року (3 історії українсько-німецьких взаємин) // Краківські вісті. Краків, 1943. Ч. 129 (867); *Його ж.* Василь Капніст (1756—1823) // Збірник Української Літературної газети 1956 року. Мюнхен, 1957. С. 167—196; *Dembinski B.* Tajna Misja Ukrainca w Berlinie w r. 1791 // Przegląd Polski. Krakow, 1896, Т. 118. S. 511—523; *Idem.* Z dziejow i zycia narodu. Lwow, 1913. S. 155—169; *Sacke Georg. V.* Kapnist und seine Ode «Na rabstwo» // Zeitschrift für Slavische Philologie. Leipzig, 1941. В. 17. S. 291—301.

²⁶ Див.: *Оглоблин О.* Люди старої України. Мюнхен, 1957. С. 94—95; Про особу та рід Капніста див.: *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник. Киев, 1910. Т. 2. С. 284—285; *Сочинения графа П. И. Капниста.* Москва, 1901. Т. 1. С. XVII—XVIII.

що Капніст діяв не сам, а мав підтримку князя Олександра Андрійовича Безбородька (1747—1799). Безбородько уважно читав і рецензував проект Капніста від 1788 р. про вербування й утримання війська з числа козаків-добровольців²⁷. Хоча сам проект Капніста про утворення з українських козаків самодостатньої армії так і не був надрукований, проте в рукописі залишилися власноручні позитивні ремарки Безбородька, зокрема про минуле Гетьманату, ранги сотників, полковників тощо²⁸. Безбородько мав замолоду титул бунчукового товариша, яким дуже пишався й пізніше. Він так і не зрусифікувався, погано володів російською мовою, розмовляв з помітним акцентом²⁹. Недаремно деякі сучасники (російські і польські) підозрювали Безбородька в тому, що він прагне «Малоросією, на зразок колишніх гетьманів, управляти»³⁰. 25 листопада 1794 р. Безбородько писав генерал-фельдмаршалу Репніну про необхідність збереження у новоприєднаних правобережних українських землях дії Литовського статуту і про небезпеку введення урядового «Уложения о губерниях»³¹. Майже всі солдати в гатчинських військах цесаревича Павла були українцями³².

Світогляд Безбородька найкраще характеризує його лист до свого батька — генерального писаря, а з 1762 р. генерального судді козацького Гетьманату Андрія Яковича Безбородька (1711—1780). Під протекцією Безбородька видавець Василь Рубан видав у 1777 р. «Краткую летопись Малой России». Безбородько тоді ж надіслав батькові цю книгу разом із листом, у якому писав: «Маю честь представити Вам при цьому «Краткую летопись Малой России» по 1776 рік, видану Руба-

²⁷ Сам проект не зберігся, проте залишилось «Мнение графа А. А. Безбородко на проект Капниста «Положение на каком может быть набрано и содержано войско охочих козаков в начале 1788 года» (див.: Григорович Н. Князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени. Сборник Императорского Русского Исторического Общества (СИРИО). Т. 1—148. Санкт-Петербург, 1867—1916. Т. 29. С. 516—517).

²⁸ Там само. С. 6, 516—517.

²⁹ Schumann H. Der Hetmanstaat (1654—1764) // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 1936. Н. 1. S. 525; Ханенко А. Рассказы о старине // Русский Архив. 1868. С. 1069—1080; СИРИО. Т. 29. С. 339.

³⁰ Оглоблин О. Люди старої України. С. 155; Саме автономістськими планами Безбородька О. Оглоблин пояснює його активність у проведенні польської політики, внаслідок чого Правобережна і Лівобережна України були об'єднані у складі Російської імперії (Там само. С. 154).

³¹ СИРИО 16. С. 60.

³² Саблуков Н. А. Воспоминания // Русский Архив. 1869. С. 1888.

ном, приношу данину, що справедливо належить Вам, бо у багатьох випадках пряму любов до того краю, коханої вітчизни нашої, Ви не один раз довели і за якої доклали своїх старань, щоб справи і обставини, слава і честь пращурів наших досягнуті були із забуття. Невеликий цей твір є початком до видання мною повної малоросійської історії, в котрій, звичайно, всі недоречності малого літопису будуть виправлені, коли тільки встигнемо зібрати все — потрібні нам дані»³³.

Під впливом Безбородька Павло I повернув Україні в 1796 р. її стару юрисдикцію, давши розпорядження відновити дію Литовського статуту, а також запровадити колишню правову систему³⁴. Відновлена Павлом I українська юрисдикція протрималась майже півстоліття і лише в 1842 р. була остаточно ліквідована Миколою I. До речі, ще раніше вона була модернізована і пристосована до нових умов у результаті вдалої реформи, здійсненої останнім гетьманом України часів першого гетьманату Кирилом Розумовським. Ця реформа була своєчасною і відповідала тодішнім правовим відчуттям народу. Українська юрисдикція на основі Литовського статуту діяла з невеликим інтервалом (1783—1796) аж до 1842 р.³⁵ Саме тоді, коли Безбородько обіймав посаду канцлера, дискутувалося питання про відновлення гетьманства. Причому новим гетьманом мав стати великий князь Костянтин, а регентом України — граф Іван Гудович (1741—1820)³⁶. Невідомо, яку роль відігравав сам Безбородько у появі цих планів, але так чи інакше їм не судилося здійснитися. Ідея Гетьманату, сполученого з двох його історичних частин — Лівобережної і Правобережної України, починає поступово забуватись у колах лівобережної шляхти і залишається на тривалий час лише у спогадах³⁷.

Саме за часів зростання могутності Безбородька ціла низка представників української шляхти посіла визначні і впли-

³³ По поводу столетия со смерти князя А. А. Безбородка // Киевская старина. 1899. Т. 65. С. 77—78.

³⁴ Ця правова система була скасована у 1783 р. Катериною II, яка запровадила натомість «Уложение о губерниях» (див.: Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України 19-го століття. Одеса, 1925. Т. 1. С. 6.)

³⁵ Яковлів А. Українсько-московські договори в 17—18 віках. Варшава, 1934. С. 170.

³⁶ Слабченко М. Вказ. праця. Т. 1. С. 5.; Гніп М. Громадський рух на Україні в 1860 році. Харків, 1930. Т. 1. С. 45.

³⁷ Див.: Слабченко М. Вказ. праця. Т. 1. С. 5.

вові посади в державі. В роки війни з наполеонівською Францією один із них — колишній малоросійський цивільний губернатор (1797—1800), а згодом губернатор новоросійський і катеринославський (1801—1807) Михайло Миклашевський (1757—1847), склав цікавий проект відновлення козацьких полків на Лівобережній Україні, як форпосту проти Наполеона і бази для відновлення гетьманства під протекторатом Російської імперії. Миклашевський планував навіть звільнити всіх українських казенних селян від податків і озброїти їх як козаків³⁸.

Заслугують на увагу своєю українофільською активністю двоє українських сановних вельмож з гурту князя Безбородька — Петро Завадовський і Дмитро Трощинський. Якщо канцлерові Безбородьку Україна завдячує поверненням старої юрисдикції і Магдебурзького права для всіх міст, то завдяки особистому втручання графа Завадовського (1738—1812) Україні було повернене її традиційне право обирати власних урядовців. У 1801 р. йому вдалося переконати юного царя, що українська шляхта здавна мала звичай обирати сама зі свого власного середовища юридичних чиновників і чинити свій власний суд³⁹.

Сподвижник Безбородька Дмитро Трощинський (1754—1829) здобув великий вплив у державі незабаром після вбивства Павла I. При запровадженні у 1812 р. козацької міліції, він запропонував для всіх рядових міліціонерів зберегти назву «козак», для офіцерів — запровадити ранги «державний обозний», «державний осавул», «сотенний», тим самим поєднавши традиційні звання гетьманської держави з новим адміністративним порядком. Натомість тодішній генерал-губернатор Малоросії Лобанов-Ростовський наполягав на запровадженні російських військових рангів⁴⁰.

Процес утворення масонських лож, які організуються офіцерами — учасниками закордонних походів російської армії, не обійшов й Україну. Новгород-Сіверсько-Полтавський гурток, який склався переважно з нащадків української козацько-гетьманської старшини⁴¹, видав у 1818 р. відому «Істо-

³⁸ А. Л. (Лазаревський). Мысль императора Александра I об учреждении в Малороссии козацких полков // Киевская старина. 1890. №. 28. С. 119—120.

³⁹ Ханенко А. Вказ. праця. С. 176.

⁴⁰ Клепацький П. Дворянське земське ополчення. С. 7—12.

⁴¹ Оглоблин О. Вступна стаття // Історія Русів. Нью-Йорк, 1956. С. V—XXIX.

рію Русів» — багатоплановий політичний памфлет з яскраво вираженим державно-політичним підтекстом. У книзі проводяться дві основні думки:

- українська нація (на відміну від Московської держави) має право вступати в будь-яку міжнародну політичну коаліцію — з Литвою, Польщею і, нарешті, Москвою, як рівна;
- козацький офіцерський клас, який бере свій початок з XV ст., здобув свої станові привілеї, так само як і дворянство і рицарство Західної Європи та польська шляхта, своєю власною шаблею завдяки боротьбі на полі бою⁴².

Авторами «Історії Русів», на нашу думку, були люди з кола українських автономістів, що гуртувалися навколо Безбородька, Миклашевського, генерал-фельдмаршала Івана Гудовича, а згодом — князя М. Репніна-Волконського, і діяли як у Петербурзі, так і на території колишньої Гетьманщини⁴³.

Після польського повстання 1830—1831 рр. лівобережна шляхта намагалася знову використати кризовий для імперії час (як у період війни з Наполеоном, коли був запропонований проект Миклашевського) для нової спроби реорганізації українських козацьких військових формувань. Проект був висунутий українською козацькою старшиною, думку котрої виражав генерал-губернатор Малоросії князь Микола Григорович Репнін-Волконський (1778—1845). М. Репнін був не лише

⁴² *Pelech Orest. Toward a Historical Sociology of the Ukrainian Ideologues in the Russian Empire of the 1830s and 1840s. Ph. D. Princeton University, 1976. P. 26.*

⁴³ Безпосереднім автором, на нашу думку, був Іван Гудович. Про це свідчить, зокрема, вищенаведений факт існування планів щодо призначення Гудовича регентом при гетьманові України. Особливий інтерес викликає також твердження Ю. Шевельова, що автором «Історії Русів» була людина, «чия мова формувалася в Полтавщині — Київщині, не без дещо західних впливів, яка знала, крім української і російської, також польську, і можна думати, французьку мову, людина, що була надзвичайно добре обізнана на термінології і фразеології російського війська 18-го століття (див.: *Шевельов Ю. «Історія Русов» очима мовознавця // Збірник на пошану О. Глоблина. Нью-Йорк, 1977. С. 481*). Цими якостями не володів ані Безбородько, ані Репнін-Волконський, не кажучи вже про відкинута історіографією кандидатури на авторство Полетик, Лобисевича чи Кониського. Володів ними лише Гудович (див.: *Бантыш-Каменский Д. Н. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов. СПб., 1840. Т. 3*). Саме в уста батька Івана Гудовича — Василя Андрійовича Гудовича — генерального підскарб'я і таємного радника, автор «Історії Русів» вкладає найголовніше: легітимність автономістської програми — лояльність вільного народу малоросійського царській владі, справедливість і необхідність для України саме гетьманського правління. Внаслідок цієї промови Гудовича депутати були відпущені в Малоросію з грамотою цариці, що дозволяла вибір гетьмана (див.: *Історія Русів. Москва, 1846. С. 245*).

одним з ініціаторів відновлення козацтва й протектором Шевченка. В середовищі малоросійської старшини 1820—1830-х років він вважався найімовірнішим кандидатом на посаду гетьмана України⁴⁴. При дворі Миколи I особисто проти Рєпніна як малоросійського сепаратиста була організована могутня опозиція, до якої входили В. П. Кочубей, І. Ф. Паскевич, А. Г. Строганов, А. В. Орлов, М. Ф. Канкрін. Ще в 1821 р. Рєпнін у своєму листі до міністра внутрішніх справ Віктора Кочубея писав: «Зміна прав, якими користувався століттями войовничий народ козаків, і заборона їхніх старовинних порядків і власності є нічим іншим як наслідком необдуманої зміни судження і мусить бути назад повернена»⁴⁵. В офіційному листі до царя, висловлюючи свою думку щодо планів Рєпніна, Кочубей наголошував: «У Росії не може бути жодних автономних частин, або, краще сказати, федеративних провінцій, які би самі управлялися, і мали би якісь особливі права»⁴⁶. Наприкінці 1832 р. Кочубей писав Рєпніну: «Хоча я по народженню є хохлом, за своїми принципами, своїм становищем і своїми звичками я ще більше росіянин, ніж хтось інший. Мій титул і моя посада підносить мене високо над різними мікроскопічними справами; я розглядаю, на відміну від Вас, справу Вашого генерал-губернаторства з штампункту загальних інтересів нашої землі»⁴⁷.

Незважаючи на всі ці перепони, малоросійський генерал-губернатор не відмовився від своєї боротьби за автономію і права козаків. 27 січня 1833 р. у своєму листі до міністра Кочубея він зауважує, що для козаків звільнення від податків було б благодійною справою. Цьому листу передував той факт, що в 1832 р. російський міністр фінансів граф Канкрін, посилаючись на важке економічне становище імперії, підняв питання про нове обкладання козаків податками. «Їхній військових дух і їхня дисципліна (козаків. — *В.П.*) прекрасні, — зазначає Рєпнін, — і їх, я глибоко переконаний, не слід занадто перевантажувати. Єдине, що було би доцільним — це нада-

⁴⁴ Полонська-Василенко Н. До історії Гетьманської України ХVІІ—ХХ вв. // Збірник на пошану Івана Мірчука (1891—1961). За ред. О. Кульчицького. Мюнхен, 1974. С. 136.

⁴⁵ «Из воспоминаний, изданных не для публики» // Киевская старина. 1895. № 49. С. 214—238.

⁴⁶ Слабченко М. Вказ. праця. Т. 1. С. 67.

⁴⁷ Там само. С. 143.

ти козакам їхню власну організацію і їхні особливі установи повернути. Держава має надати своїм сановним особам більше свободи у вирішенні територіальних проблем держави, зокрема щодо розпоряджень по козацькому питанню». Для Кочубея ж усі ці постійні наполягання Репніна були «позбавлені сенсу»⁴⁸. В принципі, Кочубей не лише добивався запровадження в Україні російської податкової системи. Він вважав згубними для імперії будь-які плани, пов'язані з автономізацією її національних частин⁴⁹.

Узагалі ж боротьба між російським князем Репніним—Рюриковичем за походженням, і царедворцем українського походження Кочубеєм засвідчила еволюцію, що відбулася з українською елітою імперії, і ті метаморфози, яких зазнало нове покоління еліти внаслідок зміни політичної ситуації. Українець Кочубей, який став визначним царедворцем і жив у столиці імперії, повністю асимілювався; натомість такий, здавалося б, чужий для України елемент, як князь Репнін, став на його місце. Петербуржці захищали права України, а провінціали, що увійшли до петербурзької еліти, стали вірними поборниками імперії.

Окрім Кочубея, рішучим опонентом Репніна був інший російський царедворець — граф М. Канкрін. У ході його протистояння з Репніним відбулася, між іншим, і перша відома нам дискусія між українськими і російськими консерваторами щодо єврейського питання. Канкрін був призначений у 1823 р. міністром фінансів і відразу ж виступив на захист єврейської монополії на торгівлю та підприємництво в селах імперії. Проти цієї монополії в українських селах виступив Репнін⁵⁰. Він узагалі вважав недоцільним проживання євреїв в українській сільській місцевості, мотивуючи це тим, що сам факт перебування євреїв там лише роз'ятрує взаємну ненависть євреїв і українців один до одного. На думку губернатора, євреї значно підприємливіший народ, а українці — більш пригнічені, порівняно з євреями, вважають їх голов-

⁴⁸ Слабченко М. Вказ. праця. Т. 1. С. 147—153.

⁴⁹ Там само. С. 67.

⁵⁰ «Предание указывает в лице иноземца Канкрина, сына крещеного еврея, другого (крім Кочубея. — В.П.) главного коневода «тогдашних царедворцев і клеветов их», как выражается князь (Репнін. — В.П.) в своем письме», — пише дослідник Листовський (див.: Листовский Н. Князь Н. Г. Репнин. Киевская старина. 1889. № 1. С. 217).

ними винуватцями свого злиденного становища. Репнін стверджував, що євреї, завдяки своїй меркантилістичній діяльності на селі, руйнують народне господарство. Він пропонував як найкращу, на його думку, розв'язку для мирного співжиття обох народів негайно виселити всіх євреїв у міста. Полеміка між Канкріним і Репніним щодо єврейського питання в Україні знайшла відображення у надзвичайно цікавому документі, опублікованому в 1864 р. під назвою «Извлечение из записки на французском языке, поданой М. Ф. Канкриним, и Возражения на оную малороссийским Военным губернатором князем Репниным»⁵¹.

Політика, яку здійснювали Безбородько і Репнін уже іншими засобами, аніж гетьмани ХVІІІ ст., засвідчила, що вони, особливо Репнін, у своїй боротьбі за втрачені права України не лише наслідували гетьманів, а й практично виконували де-факто їхні функції, не маючи де-юре їхньої влади. Вони вели цю боротьбу в загальному руслі і під ширмою створення в Петербурзі та провінціях не російської, а саме змішаної, російсько-української еліти⁵².

Кирило-Мефодіївське товариство, яке постало майже відразу після завершення політичної діяльності князя Репніна, за своїм соціальним складом було неоднорідним. Серед його учасників були також діячі консервативно-гетьманської орієнтації. До останніх належали насамперед лівобережні шляхтичі Опанас Маркевич (1822—1867) і Георгій Андрузький (1827—1895), які глорифікували Гетьманщину і прагнули її

⁵¹ Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских. Москва, 1864, Кн. 2. С. 131—142. Ця полеміка між двома російськими аристократами єврейського і українського походження ілюструє, як і полеміка з Кочубеєм, стан розвитку тогочасної суспільної думки Росії щодо українського питання взагалі, і можливої справи відновлення малоросійського монархічного гетьманату зокрема.

⁵² Ця політика створення змішаної еліти дала можливість німецькому дослідникові Андреасу Каппелеру відмовитись від трактування Російської імперії як «тюрми народів» і дійти до висновку, що Російська імперія могла розширюватись, інкорпоруючи правлячі еліти інших націй до керівної верхівки імперії. Більше того, ієрархія імперії була значно складнішою системою, ніж «пригноблення нещасних інородців», і мультимірною. У структурі моделі мультимірності існували три ієрархічні системи: політична лояльність, майнова власність і культурна наближеність чи віддаленість від великоросів, які лише в комплексі визначали місце кожної етнічної групи в цій ієрархії (див.: Каппелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии российской империи // Россия — Украина: история взаимоотношений (Ред. Миллер, Репринцев, Флоря). Москва, 1997. С. 125—144).

реставрації. Андрузький — виходець із небагатої дворянської родини (Полтавська губернія) — був монархістом-гетьманцем, що знайшло відображення у складених ним проектах майбутнього державного ладу України⁵³. Георгій Андрузький розробив «Начерки Конституції Республіки», де разом зі своїми однодумцями продекларував як основну мету встановлення Гетьманщини. Майбутню Україну він волів би бачити окремою незалежною державою, а якщо це неможливо, то у складі слов'янської конфедерації⁵⁴. Обґрунтовуючи у своїх «Начерках» ідею Слов'янських Сполучених Штатів, Андрузький першим з таких штатів називав Україну з Чорномор'ям, Галичиною і Кримом. Цікаво, що в цій слов'янській конфедерації не знайшлося місця для Росії, що взагалі не характерно для автономістської суспільно-політичної думки лівобережної шляхти. Разом з тим Андрузький висловив традиційну для української консервативної еліти думку, що розв'язання проблеми Гетьманату можливе тільки міжнародним шляхом, головним чином завдяки вирішенню російської проблеми. Під час одного з обшуків у нього було виявлено кілька зошитів, у одному з яких був такий запис: «Щоб створити Україну, треба зруйнувати Росію, а вона зміцнювалася віками»⁵⁵. Ідеї товариства на Поділлі поширював ще один шляхтич — підпоручик О. Глоба, який доводив переваги парламентарної монархії, висловлювався за виборність урядових осіб і т. ін.⁵⁶

У другій половині ХІХ ст. лівобережне українське шляхетство продовжувало розвивати концепцію автономності Гетьманату у складі Російської імперії. Виразники цих ідей гуртувалися навколо Григорія Галагана і Василя Тарновського — представників давніх козацько-старшинських родів. Обидва були поміщиками-магнатами: перший у Сокиринцях, а дру-

⁵³ Див.: *Сергієнко Г. Я.* Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. Київ, 1971. С. 184—188.

⁵⁴ *Слюсаренко А. Г., Томенко М. Г.* Історія української конституції / За ред. Омеляна Прицака. Київ, 1993. С. 39—40.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ *Сергієнко Г. Я.* Вказ. праця. С. 268.

⁵⁷ Сам П. Куліш теж походив з української козацької старшини. Його предком був Михайло Куліш — військовий товариш за часів Мазепи. Сини Михайла — Іван і Дем'ян були курінними отаманами Чернігівської губернії. Син Івана, Андрій, був підпоручиком російської армії (див.: *Luckyj G. Panteleimon Kulish. A Sketch of His Life and Times.* New York, 1983. P. 97—98).

гий — у Качанівці Чернігівської області. Галаган і Тарновський допомагали фінансово Пантелеймону Кулішу⁵⁷ та іншим українським інтелектуалам; у їхніх палацах збиралися відомі діячі української культури — Т. Шевченко, М. Гоголь, О. Масимович та ін.

Відомо, що Пантелеймон Куліш уже в 50-ті роки обирає ідеалом українського державотворення саме гетьманську державу, в якій головний провід у політичній, економічній і культурній сфері мав належати козацькій старшині. Запорукою політичної стабільності такої держави він уважав російський імперський протекторат⁵⁸. У 70-ті роки Куліш доводить, що саме монархізм був переважаючим настроєм простолюддя, змальовує козаків як розбишацький гурт, який руйнував ту культуру, яку вносила в життя краю освічена польсько-українська шляхта, і навіть позитивно оцінює централістські антикозацькі заходи російських царів Петра I і Катерини II⁵⁹.

Консервативні тенденції української традиційної еліти особливо виразно проявилися у такому явищі українського інтелектуального життя, як «Громади», що постали ще на початку 60-х років у Києві, Полтаві, Чернігові і Харкові, а також у Москві і Петербурзі⁶⁰. Серед лівобережної шляхти найбільш яскравими постатями серед діячів Київської громади були П. А. Косач — батько поетеси Лесі Українки, О. С. Лашкевич — редактор-видавець «Киевской Старини», філолог і громадський діяч П. Г. Житецький, історик і політик М. П. Драгоманов та ін.⁶¹ Проте відкрито лозунги реставрації Гетьманату і повернення «давніх прав» висунула саме Московська громада, яка існувала з 1859 по 1866 р. при Московському університеті⁶². Весь провід Громади — секретар Фелікс Волховський (1846—1914), скарбник Іван Силич (1842—?), бібліотекар Микола

⁵⁸ *Дзира І.* Пантелеймон Куліш і козацьке літописання // Неопалима купина. 1995. № 3—4. С. 121—123.

⁵⁹ *Куліш П.* История Воссоединения Руси. Киев, 1874. Т. 2. С. 24—26.

⁶⁰ Докладніше про діяльність «Громад» див.: Архів Михайла Драгоманова. Варшава, 1938. Т. 1; *Антонович М.* Коли постали Громади? // Збірник на пошану Професора Олександра Оглоблина. Нью-Йорк, 1977. С. 127—137.

⁶¹ *Оглоблин О.* Олександр Степанович Лашкевич (1842—1889), редактор-видавець «Киевской Старини» // Український історик. Нью-Йорк, 1974. № 4. С. 54—55.

⁶² *Стовба Ол.* Українська Студентська Громада в Москві 1860-х років // Збірник на пошану Олександра Оглоблина. Нью-Йорк, 1977. С. 411—454.

Шугуров (1843—1901), дорадник Валеріан Родзянко (1841—1912), члени Громади Іван (1843—?) та Михайло (1844—1910) Роговичі, Володимир Тхоржевський (1842—1903), Ананій Брежинський (1843—1897) — складався із нащадків козацької старшини з Гетьманщини XVII—XVIII ст. До її складу входили також кілька польських шляхтичів з Правобережної України⁶³. Громада пропагувала автономістські ідеї гетьмана Павла Полуботка, мріяла про відновлення Гетьманату і висувала політичні вимоги.

У другій половині ХІХ ст. вирізняється інший напрям діяльності української шляхти, який об'єднує виключно представників лівобережної козацько-гетьманської старшини. Ця діяльність розгортається в новостворених у Російській імперії в результаті реформ 1860-х років земельних самоуправліннях — земствах. Досить влучно програму діяльності української шляхти в земствах сформулював М. Драгоманов, який назвав земства в Україні «нашими симпатичними національними порядками»⁶⁴. «Українські автономісти, — писав Драгоманов, — зроблять найрозумніше, коли рішуче зв'яжуть свою долю з долею земств на Україні, а значить у цілій Росії. Треба тільки поставити таку практику на ґрунт ясної і широкої теорії»⁶⁵. Уже в 1874 р. виявився перший результат діяльності українських автономістів у земствах: російському урядові було подано донос, у якому повідомлялося, що українці «прагнуть вільної Української республіки з Гетьманом на чолі», і кандидатом на посаду гетьмана називали активного земського діяча В. В. Тарновського, який допомагав і опікувався Шевченком⁶⁶. В. Тарновський був не лише фундатором музею української старовини, активним земським діячем — земським «гласним», дописувачем і меценатом «Киевской Старини», а й унікальним колекціонером історії Гетьманщини⁶⁷. Не менш активну діяльність наприкінці ХІХ ст. вів інший претендент на гетьманську булаву, представник однієї з най-

⁶³ *Стовба Ол.* Українська Студентська Громада в Москві 1860-х років // Збірник на пошану Олександра Оглобина. Нью-Йорк, 1977. С. 424—435.

⁶⁴ *Драгоманов М.* Чудацькі думки. С. 100.

⁶⁵ Там само. С. 100—101.

⁶⁶ *Полонська-Василенко Н.* До історії Гетьманської України 17—20 вв. // Збірник на пошану Івана Мірчука. Науковий збірник Українського Вільного Університету. Мюнхен, 1974. Т. 8. С. 137.

⁶⁷ Див.: *Сарбей В. Г.* Вказ. праця. С. 120—121.

більш відомих козацько-шляхетських родин, земський діяч Григорій Галаган, який уже в 1883 р. виразно відмежовував український шляхетський консерватизм від українського народництва й оцінював реставраційний монархічний гетьманський рух як певний напрям українського політичного життя, до якого зараховував і себе, відмежовуючись тим самим від Шевченка⁶⁸.

У 90-х роках XIX ст. земський рух на Лівобережній Україні набуває дедалі масовішого характеру. В кожній губернії Лівобережної України мешкала в той час плеяда високоосвічених представників українського шляхетства, які брали участь у громадсько-культурній, науковій, мистецькій, літературній і політичній діяльності, й водночас проводили активну земську роботу⁶⁹. Чимало чернігівських і полтавських земських діячів, зокрема Ханенко, Чижевський, Мартос, Леонтович, Лизогуб, брати Шемети та інші в 1918 р. стали міністрами, членами уряду, дипломатами другого Гетьманату Павла Скоропадського.

Саме активні діячі Полтавського земства — брати Володимир і Сергій Шемети — утворили в 1904 р. на Полтавщині Українську демократичну партію (УДП), програма якої передбачала викуп поміщицьких маєтків за умови збереження приватної власності на землю, а також автономію України у складі Російської федерації⁷⁰. Ця партія послужила основою для створеної Липинським і Шеметами в серпні 1917 р. Української демократичної хліборобської партії (УДХП), яка стала першою політичною організацією, що реконструювала політично легітимність домагань української шляхти⁷¹. На початку XX ст. в усіх губерніях України створюються хліборобські організації — так звані «Союзы земельных собственников», які об'єднують землевласників — як поміщиків, так і селян. Якщо в більшості губерній ці союзи підтримували російські поміщицькі партії,

⁶⁸ Див.: Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. Центральна Наукова Бібліотека АН УРСР, Київ, 1966. С. 73—74.

⁶⁹ Моргуєн О. Українські діячі в земствах // Український історик. 1969. № 1—3. С. 58—61.

⁷⁰ Полтавщина. 1905, 27 нояб.

⁷¹ Див.: Турченко Ф., Заліська Н. Вячеслав Липинський — ідеолог української демократичної хліборобської партії // Вячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна / За ред. Ярослава Пеленського. Київ: Філадельфія, 1994. С. 171—180.

що виступали за збереження імперії, то на Лівобережній Україні — зокрема на Полтавщині і Чернігівщині — керівництво рухом землевласників опинилося в руках українських радикал-демократів і самостійників, які надали його діяльності виразного національного забарвлення⁷². Це пояснювалося тим фактом, що на Полтавщині і Чернігівщині більшість землевласників були нащадками української шляхти першого Гетьманату⁷³.

Консервативний рух правобережної української шляхти

Уже відразу після приєднання Правобережної України польська шляхта, і насамперед офіцerstvo, організувала повстання під проводом Косцюшка. До складу офіцерського корпусу Косцюшка входила й руська шляхта, роди якої політично спольшилися, проте зберегли в пам'яті своє етнічне походження й нерідко належали до православної віри. Офіцери українського походження служили в дивізії під командуванням генерала Любомирського, у Волинській, Брацлавській і Пінській бригадах, у легкокінних Житомирському і Костянтинівському полках, у кавалерійській бригаді генерала Мадалинського — учасника таємної організації патріотів, війська якого першими розпочали повстанські дії⁷⁴. У своїх універсалах від 2 і 7 травня 1794 р. Косцюшко проголосив свободу релігійних віросповідань, зокрема свободу православ'я і матеріальне забезпечення його священнослужителів. Православним надавалось право посту-

⁷² Див.: Турченко Ф., Заліська Н. Вячеслав Липинський — ідеолог української демократичної хліборобської партії // Вячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна / За ред. Ярослава Пеленського. Київ: Філадельфія, 1994. С. 172—173.

⁷³ Kappeler A. The Ukrainians in the Russian Empire 1860—1914 // A. Kappeler (Hg.): The Formation of National Elites, Aldershot / New York, 1992. P. 105—132, esp. P. 114—115, 117—119 = Comparative Studies on Governments and Non-dominant Ethnic Groups in Europe, 1850—1940. Vol. 6; Idem. Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszählung von 1897. Hrsg. von H. Bauer, A. Kappeler und B. Roth, Bd. A-B. Stuttgart, 1991, here Bd. B, S. 198.

⁷⁴ Смолій В. А. Повстання 1794 року під проводом Т. Косцюшка і Правобережна Україна // Український історичний журнал. 1974. № 2. С. 99.

пати на цивільну і військову службу⁷⁵. Всі ці заходи значною мірою сприяли тому, що представники руської шляхти, українського міщанства і частини православного духовенства зробили свій вибір на користь Косцюшка, а не Росії⁷⁶. Тоді в середовищі українського православного духовенства, а також руської польської шляхти ходили чутки, що Косцюшко — українець за походженням, що його батько був уніатом, а дід — православним священиком і що саме ця обставина посприяла прийняттю польською шляхтою у свої ряди православного українського духовенства⁷⁷. Взагалі, якщо характеризувати політичний та ідеологічний аспекти цього виступу, доведеться визнати, що хоча його провід і запозичив теоретично ідеї американської революції, на практиці це був аристократичний рух, який засуджувався польськими демократами за відсутність належного радикалізму і суцільне аристократичне оточення Косцюшка, намагання контролювати перехід від капіталізму до соціалізму шляхом значних поступок аристократії і монархізму⁷⁸.

Наступний етап у діяльності української правобережної шляхти пов'язаний із замірами українофільських прибічників князя Адама Чарторийського. Це пояснювалось тією обставиною, що традиція «Польської революції 18-го століття» (як її називав американський історик Роберт Палмер⁷⁹), була повністю монополізована монархістами з табору князя Чарторийського⁸⁰. Як відомо, князь Чарторийський робив усе можливе, щоб уникнути соціальної революції в Польщі, і співпрацював з ліберальними урядами, а не з революційними народами. В контексті еміграційної діяльності князя Чарторийського європейські події 1850-х років знову висунули на порядок денний питання реалізації його концепції «полонізму», що

⁷⁵ Костомаров Н. И. Сочинения. СПб., 1886. Т. 18. С. 538—539.

⁷⁶ Киевская Старина. 1885. № 11. С. 387—388.

⁷⁷ Див.: Петрушевич А. Сводная Галицко-Русская летопись. Львів, 1890. Ч. 1. С. 238, 373; Щурат В. Українські традиції про походження Косцюшка // Записки НТШ. Львів, 1921. Т. 131. С. 232—243, 245, 246.

⁷⁸ Topolski Jerzy. Op. cit. P. 92; W. Heltman and J. N. Janowski. Demokracja polska na emigracji (Ed. H. Rządowska). Warszawa, 1965. P. 212—229.

⁷⁹ Palmer R. R. The Age of the Democratic Revolution: A Political History of Europe and America, 1760—1800. Princeton, 1959. Vol. 1. P. 429—435.

⁸⁰ Walicki A. The Problem of Revolution in Polish Thought // The American and European Revolutions, 1776—1848: Sociopolitical and Ideological Aspects (Ed. by Jaroslaw Pelenski). Jowa, 1980. P. 294.

відкрило нові можливості для української правобережної традиційної еліти у здійсненні своїх традиційних цілей — відродження Гетьманату і Руського князівства.

Виразником інтересів частини поляків-українофілів і руської (української) шляхти Правобережжя виступив відомий письменник і політичний діяч Міхал Чайковський (1804—1886)⁸¹, який узгляднявав Русь (Україну) як автономну одиницю у складі майбутньої реставрованої Речі Посполитої (за схемою відомої Гадяцької угоди середини ХVІІ ст., що передбачала перетворення Речі Посполитої з двочленної структури на тричленну)⁸². Сам Чайковський по материнській лінії був нащадком українського козацького гетьмана Івана Брюховецького. Чимало своїх творів, зокрема романи «Гетьман України», «Вернигора», присвятив українській історії. Був гарячим поборником ідеї єдності українців і поляків⁸³. У його трактуванні українці становлять органічну частину Речі Посполитої, що опирається традиційному ворогові — Московщині. Чайковський був монархістом, проте у його світогляді монархізм пов'язувався з козацькою ідеєю. Він бачив автономну козацьку Україну під владою спадкового короля із династії Ягеллонів, який буде визнаний і шанований усіма, але не втручатиметься у справи автономного козацького війська⁸⁴. Після розгрому повстання 1830—1831 рр., у якому Чайковський брав безпосередню участь, він опинився в еміграції, в Парижі, де солідаризувався з князем Адамом Чарторийським (1770—1861). Водночас він не поділяв поглядів лідера аристократичного табору польської еміграції на українську проблему.

⁸¹ Див.: Рудницький Євген. До історії польського козакофільства // За сто літ. Київ, 1927. Вип. 1. С. 62—66; Шамрай Сергій. Київська козащина 1855 року // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. Київ, 1928. Т. 20. С. 199—323; Rawita-Gawronski Fr. Michal Czaykowski (Sadyk Pasza). St. Petersburg, 1901; Piotrowiczowa Jadwiga z Wakulskich. Michal Czajkowski jako powiesciopisarz. Wilno, 1932; Chudzikowska Jadwiga. Dziwne zycie Sadyka Paszy. Warszawa, 1971; Grabowicz George. The History and Myth of Cossack Ukraine in Polish and Russian Romantic Literature. Ph. D. Thesis. Harvard University, 1975; ХКО (Czajkowski Michal). Kozaczyzna w Turcyj. Paryz, 1857; Idem.: Moje wspomnienia o wojnie 1854 roku. Warszawa, 1962.

⁸² Текст Гадяцького трактату поданий М. Грушевським у його «Історії України-Руси» (Київ, 1937. Т. 10. Ч. 1. С. 354—364).

⁸³ На думку деяких дослідників, один із дідів Чайковського був вихрещеним євреєм (див.: Chudzikowska. Dziwne. P. 11—21).

⁸⁴ Див.: Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Київ, 1994. Т. 1. С. 255—256.

Біограф Чайковського, історик польської літератури З. Швейковський, характеризуючи політичний світогляд письменника, зазначає: «Провідною ідеєю Чайковського було воскресіння Запорозької Січі, старої козацької України, у тій самій формі і характері, що існували в добу польської незалежності (тобто за старої Речі Посполитої. — *В.П.*). Він вірив, що стара Україна була втіленням найвищих життєвих ідеалів, і тому її воскресіння вважав справою не локальною, а радше європейського і навіть світового значення. За цією «святою», за цією «божественною» Україною Чайковський тужив усе своє життя. Ідея незалежної Польщі, без сумніву, була для нього другорядною справою. У його свідомості вона нерозривно пов'язана з ідеєю вільної України, і без неї повністю втрачала для нього привабливість і сенс. Влада, проте, обмежувалася польським королем, який був далеким повелителем для України»⁸⁵.

В реалізації своїх прагнень Чайковський намагався використати Туреччину і події Кримської війни 1853—1856 рр. У 1853 р. з дозволу турецького візиря він почав формувати військові підрозділи з добруджійських козаків (нащадків козаків Задунайської Січі), дезертирів російської армії, болгар та ін.⁸⁶ Офіцерами в цих підрозділах були переважно поляки — ветерани повстання 1831 р., вихідці з України, земляки Чайковського, які з дитинства володіли й українською мовою⁸⁷. Усього Чайковським було сформовано два полки: перший у 1853 р. (налічував 600 чоловік), другий у 1854 р. (450 чоловік)⁸⁸.

Турецький султан Абдул-Меджин (1823—1861), який прагнув відновити протекторат над греками, румунами, сербами і болгарам, пропозицію Чайковського долучити до цього протекторату вивільнену від Росії Україну сприйняв позитивно. Основна ідея Чайковського полягала в тому, щоб відновити Гетьманщину під турецьким протекторатом, наслідуючи традиції козацьких гетьманів, які були васалами

⁸⁵ Szwejkowski Z. Wstęp // Czajkowski Michał. Owruczanin. Biblioteka Ossolineum. Lviv. S. III—XXIY, N. 67.

⁸⁶ Pawlicowa Maria. O formacjach kozackich w czasie wojny krymskiej // Kwartalnik historyczny. 1936. No. 50. S. 3—50, 622—654.

⁸⁷ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т. 1. С. 258.

⁸⁸ Pawlicowa M. Op. cit. S. 20, 45.

Османської імперії — Петра Дорошенка (1666—1676) та Пилипа Орлика (1710—1742), а також тих запорожців, які поселилися в Добруджі після зруйнування у 1775 р. Запорозької Січі. Чайковський планував вступити в Україну на чолі свого підрозділу, що мало, на його думку, викликати там антиросійське повстання⁸⁹. Полки Чайковського брали участь у військовій кампанії 1854 р., зокрема в штурмі фортеці Сілістра на Дунаї, вступили до Бухареста після залишення його російською армією. Деякий час Чайковський був навіть військовим губернатором Бухареста — столиці Волозького князівства.

У 50-ті роки виразником інтересів правобережної української шляхти виступив також інший відомий її представник — Францішек Духінський (1816—1893)⁹⁰. Духінський, який завжди старанно підкреслював своє українське походження і до свого прізвища завжди додавав, підписуючи власні праці, «Kijowianin» (Киянин), навчався у школі отців-василіан в Умані. Вихованцями цього навчального закладу були відомі представники польського літературного українофільства, такі як Богдан Залеський, Северин Гошинський, Олександр Гроза та ін. З 1834 по 1846 р. Духінський проживав у Києві, а в 1846 р., будучи задіяним у польській конспірації, виїхав до Парижа через Константинополь. Ще в Києві він дійшов висновку, що єдиним засобом відбудови Польщі є самостійність русинів. Засобом її досягнення могла стати реставрація князівства Руського — держави українців, котра укладе добровільний союз з Польщею, з якою вона пов'язана походженням, культурою та історичною минувиною.

Духінський виробив політичну програму, яку згодом сформулював у листі до графа Владислава Замойського від 13 липня 1850 р. Програма містила три основні пункти:

- Польща має бути відновлена у своїх кордонах 1654 р., які простягалися до тогочасних кордонів Туреччини зі сходу і півдня, до Балтійського моря на заході і півночі. Вона творитиме спільну державу як для власного, так і для чужих народів.

⁸⁹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т. 1. С. 259.

⁹⁰ Див.: Возняк М. Францішек Духінський // Діло. Львів, 1935. № 101.

- Внутрішній уклад Польщі має бути побудований на основі Гадяцької унії 1658 р. (федерація Польщі, Литви і Русі (України)).
- Вироблення самостійності русинів є наймогутнішим внутрішнім двигуном для відбудови Польщі⁹¹.

Наприкінці 1840-х — на початку 1850-х років Духінський допомагав Чарторийському організувати польські легіони в Папській державі, у П'ємонті; з 1849 по 1855 р. перебував у Константинополі, де допомагав Чайковському, а після Паризького миру 1856 р. оселився в Парижі, посвятивши себе науково-пропагандистській та публіцистичній діяльності⁹².

До кінця свого життя Духінський залишався поборником розв'язання українського питання в контексті польського і побудови окремої держави русинів (українців) — Великого князівства Руського. В 1871—1872 рр. він публікує кілька статей у Львівському релігійному журналі «Основа» про окремішність українців і росіян⁹³. Там же ним були надруковані статті на таку тематику:

- Відношення язика руського до московського⁹⁴.
- Відношення русинів до поляків і москалів: а) під поглядом гідрографічним; б) під поглядом орфографічним; в) щодо походження і цивілізації⁹⁵.

Фундатором львівської «Основи» була група українських політиків під проводом віце-маршалка галицького сейму Юлі-

⁹¹ *Pisma Fr. Duchinskiego*. Rapperswyl 1901. Т. 1. С. XXI—XXII.

⁹² *Duchinski F. Peuples aryas et tourans, agriculteurs et nomades. Necessite des reformes dans l'exposition de l'histoire des peuples aryas — europeans et tourans*. Paris, 1864.

⁹³ Духінський сам признався у виданій ним у 1892 р. брошурі «Stosunki z księciem wojewoda Czartoryskim i jego rodzina» (Paris, 1892) про своє авторство статей в «Основі».

⁹⁴ Основа. 1871. № 2. С. 52—69.

⁹⁵ Основа. 1872. № 18—20; М. Возняк вважає, що Духінський був автором і третьої статті в формі кореспонденції «Лист русинів з Цюриха» з нагоди Шевченківського вечора, влаштованого Просвітою за підписом «Русини з Цюриха» (див.: Діло. Львів, 1935. № 100). Нарешті, Возняк переконаний, що саме Духінський подав до «Основи» 1870 р. (№ 4—8, 10—11, 21—22, 25—26) «Гадки і замітки о російській історії» К. Кавеліна, з редакційною приміткою, у якій викладені думки талановитого російського вченого, щоб читачі переконались, наскільки правдивими є твердження, ніби українці і росіяни складають один народ, а також на протиположність твердженням москвофільського Львівського «Слова», яке, за словами автора, від 1866 р. працює над затемненням поняття про справжні відносини між українським і російським народами (Там само).

ана Лаврівського, яка шукала зближення і порозуміння з поляками і видавалась на польські кошти⁹⁶.

Духінського підтримували впливові французькі інтелектуали, які розглядали його прорусинські погляди в контексті свого власного антиросійського наставлення⁹⁷. Разом з тим його погляди викликали негативну реакцію серед українських народників, а також деяких російських і польських вчених і публіцистів⁹⁸.

Однак, попри критичну оцінку праць Духінського, саме його ідеї та концепції сприяли формуванню консервативної школи в польській історичній думці, до якої належали визначні польські історики Валеріан Калінка, Міхал Бобжинський, Антоній Ролле, Едвард Ліковський, Йозеф Шуйський, Станіслав Смолька, Станіслав Тарнавський⁹⁹. Ідеї цієї консервативної краківської школи істориків, заснованої Духінським, справили великий вплив на формування як історика і шляхетського ідеолога його земляка, польського шляхтича з Правобережної України, майбутнього творця гетьманської консервативної концепції в українській політичній та історичній думці В'ячеслава Липинського (1882—1931), який з 1903 по 1914 р. (з короткими перервами) працював і навчався у Кракові. Саме ідейно-теоретичні пошуки цього дослідника сприяли ідеологічному зближенню лівобережної і правобережної шляхти¹⁰⁰.

Вступивши на політичну арену в 1907—1908 рр., Липинський відразу виявив себе палким прихильником ідейно-теоретичних орієнтацій правобережної польської шляхти в її пошуках своєї ідентичності з краєм — Україною¹⁰¹. З метою допомогти польській шляхті, яка віками проживала на правобережних українських землях, відродити українську шляхетську

⁹⁶ Франко Іван. Нарис історії української літератури. Львів, 1910, С. 222—223.

⁹⁷ *Martin Henri*. La Russie et L'Europe. Paris, 1866. P. 336, 345. Ця книга професора Мартена була написана у співзвучності з теорією Духінського (див.: *Grabski A. F.* Historiografia i polityka. Warszawa, 1979. S. 35).

⁹⁸ *Костомаров М.* Науково-публіцистичні статті. Київ, 1928. С. 79; *Baudouin de Courtenay*. Z powodu jubileuszu prof. Duchinskiego. Krakow, 1886; Отечественные Записки. СПб., 1864. Т. СХL. С. 426—448.

⁹⁹ Докладніше про польських консерваторів див.: *Потульницький В. А.* Теорія української політології: курс лекцій. Київ, 1993. С. 44—50.

¹⁰⁰ Див.: *Потульницький В. А.* Нариси з української політології (1819—1991). Київ, 1994. С. 58—65, 150—226, 300—316.

¹⁰¹ ЦДІА України в Києві. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 604. Арк. 4. 7—10.

свідомість і культуру, щоб стати однією з еліт українського народу, й ототожнити себе з програмою створення української державності під проводом цієї шляхти, В. Липинський з трьома товаришами — теж польськими шляхтичами з Правобережної України — Леоном Радзейовським, Богданом Ярошевським і Тадеушем Михальським засновує в Києві часопис «Przegląd Krajowy» (1909—1910). У проспекті, виданому в Києві у квітні 1909 р. і підписаному Л. Радзейовським, були окреслені положення, що відбивали ідейні спрямування часопису та його засновників: «Ми є громадянами Русі — України, котру розуміємо як територіально-національну одиницю»¹⁰².

Торкаючись питання про вироблення у польської шляхти Правобережної України специфічної лояльності і зобов'язань щодо країни проживання, Радзейовський наголошував, що часопис досліджуватиме «життя українського люду — народу, котрий відроджується, щодо якого ми — шляхта польська і руська (українська. — В.П.) як верства заможніша і освіченіша, маємо культурно-суспільні зобов'язання»¹⁰³.

У 1909 р. В. Липинський писав про себе, що він є «українцем польської культури»¹⁰⁴. Визначаючи життєву позицію тих, хто, як і він сам, обрав український тип шляхетської свідомості, Липинський наголошував: «Ми ж, котрі спільно з цим народом, зробили це через почуття прихильності до цього народу, почуття, яке ніколи не згасало у грудях принаймні частини спольщеної української шляхти, і яке тепер, разом з відродженням нашого народу, перетворилося з неясного почуття спільноти на почуття національної свідомості і добровільного національного пов'язання з нашим людом»¹⁰⁵. Не лише в соціально-політичному, а й в ідеологічному відношенні В. Липинський та його товариші стояли близько до Чайковського і Духінського.

Друкований орган Липинського та його однодумців — «Przegląd Krajowy» — існував на кошти його видавців, а також завдяки пожертвуванням, що надходили від співчуваючих з кіл правобережної шляхти. Значну підтримку надавав і митрополит української греко-католицької церкви в австрійській Галичині

¹⁰² Prospect tygodnika politycznego, społeczno — ekonomicznego i literackiego // Przegląd Krajowy. Kijów, 1909, kwiecień.

¹⁰³ Ibid.

¹⁰⁴ Lipinski W. Dwa wyjaśnienia // Przegląd Krajowy. 1909. No. 7. S. 1.

¹⁰⁵ Ibid. S. 2.

граф Андрей Шептицький. З ним Липинський познайомився ще в 1908 р. і листувався до самої смерті. Обоє їх єднала спільність поглядів на більшість суспільних, політичних, релігійних і ідеологічних питань. 27 березня 1909 р. Липинський писав із Кракова Шептицькому про тижневик «Przegląd Krajowy», в редакції якого він тоді працював: «З вірою у правдивість і живучість нашої ідеї беремося до праці. Думаємо, що зустрінемо спочуття та підмогу з боку суспільності, і це для нас найважливіше — з боку тих, хто досі своїм життям та діяльністю показував нам шлях до кращої будучини нашого рідного краю, можливої лише при *всестановім* (підкреслено нами. — В.П.) відродженню і всестороннім розвитку українського народу»¹⁰⁶. А Шептицький, своєю чергою, 5 травня 1909 р. повідомляв про передачу тисячі крон для редакційного комітету тижневика¹⁰⁷.

Водночас Липинський задумує видавати тритомний збірник статей під назвою «Z dziejow Ukrainy». У своєму листі від 1 серпня 1908 р. до Б. Ярошевського — співредактора «Przegląd Krajowy» Липинський писав, що планує друкувати в новому збірнику матеріали, які з тих чи інших причин не увійшли до «Przeglądu»¹⁰⁸. Варто зауважити, що Б. Ярошевський — польський шляхтич із Правобережжя — не лише ідентифікував себе з Україною, а й з часом прибрав собі нове прізвище Конашевич-Сагайдачний¹⁰⁹.

Загалом політична позиція В. Липинського та його однодумців збігалася з позицією графа А. Шептицького щодо необхідності союзу поляків і українців на спільному ґрунті побудови української держави на зразок князівства Руського. Об'єднували їх також династичні консервативні прагнення і розуміння важливості протидії російським імперським замірам¹¹⁰. 5 грудня

¹⁰⁶ ЦДІА України у Львові. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 292. Арк. 14.

¹⁰⁷ Там само. Арк. 21.

¹⁰⁸ ЦНБ АН України в Києві. Ф. 3317. № 579.

¹⁰⁹ *Pobog-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. 1864—1945. Paryż, 1953. Т. 1. S. 72.*

¹¹⁰ Ці, а також наведені нижче міркування зайвий раз свідчать, що світогляд Липинського, всупереч твердженням Ярослава Пеленського (див. «Передмову» Я. Пеленського до книги В. Липинського «Листи до братів-хліборобів»). Київ; Філадельфія, 1995. С. 12), ніколи не характеризувався дисконтинуїтетом монархічних традицій і не мав жодних «демократичних» періодів. (Про нашу дискусію із цього приводу див.: *Потульницький В. А. Історія української політології. Київ, 1992. С. 111—115*). Інша справа, що монархізм Липинського до часів Першої світової війни був типовим відлामом пропольського, правобережного українського монархізму, або польського монархізму українофільського типу (на зразок Чайковського, Духінського та ін.).

1912 р. на прохання групи українських політичних емігрантів з Лівобережної України В. Липинський пише трактат «Меморіал до Українського комітету про наше становище супроти напруженої ситуації в Європі», в якому висуває концепцію самостійної української держави.

Комітет був заснований у Львові в березні 1911 р. Посилаючи цей документ Андрію Жуку, Липинський просив його приховати своє авторство від усіх членів комітету, окрім Володимира Дорошенка і Володимира Степанківського, оскільки, за його словами, «в майбутній австро-російській війні Україна не повинна визначати свою орієнтації однозначно на боці Австрії або Росії»¹¹¹. У меморіалі Липинський стверджував, що «Україна в етнографічних границях стає незалежною державою (форма правління: конституційна монархія і еventуальна справа династії — австрійської, германської, чи може навіть російської — залежатиме від української констинуанти і становища Європи) і під протекторатом Австрії або Росії зобов'язується заховати повний нейтралітет супроти цих двох держав»¹¹².

В 1912—1914 рр. В. Липинський проживає навперемінно у Кракові, на своєму хуторі на Уманщині та у Львові. Продовжуючи своє кочове життя, він разом з тим активно займається насамперед науковою діяльністю. Ще до початку війни Липинський зрозумів, що правобережна польська шляхта у своїй більшості для української гетьманської справи втрачена. Його найближчий товариш — співредактор і співзасновник «Przeglady» Леон Радзейовський у 1911—1914 рр. стає на позиції польської національно-демократичної орієнтації¹¹³. Така ж сама еволюція, оскільки постала реальна можливість визволення Польщі, відбулася з багатьма товаришами Липинського по Уманському гуртку. За відсутності української шляхетської організації, яка б відповідала його замірам, Липинський пише наново українською мовою книгу

¹¹¹ *Bilas L. B. The Intellectual Development of V. Lypynskyj: His World View and Political Activity before World War I // Harvard Ukrainian Studies. 1985. Vol. IX. No. 3/4. P. 280—281.*

¹¹² *Пеленський Я. Спадщина В. Липинського і сучасна Україна // В. Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Студії. Київ; Філадельфія, 1994. Т. 1. С. 17.*

¹¹³ *Zieba A. Radziejowski Leon // Polski Słownik Biograficzny. Wrocław, 1987. T. 30. S. 64—66.*

«Шляхта на Україні» — свою останню велику історичну розвідку. У 1920 р. вона була видана у Відні під назвою «Україна на переломі». Темою нової, української версії монографії В. Липинського стало створення Богданом Хмельницьким провідної української верстви та будівництво за її допомогою української держави¹¹⁴.

Лише події Першої світової війни об'єднують В. Липинського, як виразника домагань правобережної польської шляхти, з представниками лівобережної козацької шляхти. Останні на той час уже були досить добре організовані (УДХП, союзи земельних власників), проте не мали у своєму середовищі професійного історика-теоретика, політолога й ідеолога, який зміг би теоретично вмотивувати їхні традиційні козацько-гетьманські та землевласницькі ідеали, дати їм науково обгрунтовану програму й історичний ґрунт для їхніх домагань, а також зв'язати цей міф з міжнародною політикою і цілями проукраїнськи налаштованих держав, здатних підтримати українську гетьманську справу¹¹⁵. Крім того, Липинський мав широкі міжнародні зв'язки не лише з митрополитом Шептицьким і польськими шляхетськими та науковими колами, а й з швейцарськими, німецькими та австрійськими науковцями й аристократами.

Окрім Липинського, який був ідеологом Другого Гетьманату й української монархічної ідеї в еміграції, а за часів

¹¹⁴ Див.: *Потульницький В. А.* Нариси з української політології. С. 157—161.

¹¹⁵ Саме в цей період Липинський остаточно переходить з позицій польсько-го монархізму українофільського типу на позиції українського консервативно-монархічного (гетьманського) світогляду. Взагалі, наведена Я. Пеленським триступенева періодизація світогляду Липинського (1) ранній — демократичний період (1908—1919); 2) середній — консервативно-монархічний (гетьманський період 1919—1929); 3) пізній — незалежний, консервативний період (1929—1931), на нашу думку, відповідає дійсності лише стосовно другого періоду (див.: *Пеленський Я.* Передмова. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. Київ; Філадельфія, 1995. С. 12). Ми пропонуємо таку класифікацію: 1) ранній — польський правобережний монархізм українофільського типу (1908—1918); 2) середній — український гетьманський монархізм, орієнтований на Павла Скоропадського (1918—1929); 3) пізній — незалежний гетьманський український монархізм (1929—1931). На користь останнього твердження свідчать визнання самого Липинського. Так, у листі до Теофіла Горникевича від 2 грудня 1931 р. Липинський писав: «В ідеї я не змінив ні слова... Виступати проти негідного кандидата на монарха — це не тільки право, а й обов'язок монархіста, розуміється в західному, класократичному, а не в азійському, охлократичному значенню цього слова... Для мене, як і для всіх гетьманців мого типу, особа гетьмана варта стільки, скільки вона варта для України... (ЦДІА України у Львові. Ф. 360. Оп. 1. Спр. 525. Арх. 2—3).

Гетьманату Скоропадського обіймав посаду посла Української держави в Австрії, до правобережної української шляхти належав не менш відомий діяч Української держави — міністр фінансів у гетьманському уряді і його ключова фігура — Антон Карлович Ржепецький. Ржепецький походив зі старої київської шляхти і був людиною мішаної польсько-української культури¹¹⁶. У Києві мешкав у будинку, що стояв на перехресті Софіївської вулиці та Майдану¹¹⁷. До революції Ржепецький був головою Землеробного синдикату, близько п'яти років працював у банках, був радником Київської міської Думи, очолював виборчу комісію по обранню депутатів до Державної Думи¹¹⁸.

Державні діячі Гетьманату Д. Дорошенко і М. Могилянський характеризували міністра фінансів як вірного слугу української держави, який за будь-яких умов намагався відстоювати фінансову незалежність України¹¹⁹. Ще на початку свого перебування на посаді міністра Ржепецький заявляв: «Потрібна самостійна Україна, але без шовінізму. Треба звернути увагу на кордони України. Крим мусить відійти до України, як потрібний їй для вільного господарського розвитку»¹²⁰.

Консервативний рух галицько-буковинської української шляхти

Монархічні аспірації української шляхти в австрійській Галичині почались лише напередодні і в ході Першої світової війни. Галицька шляхта, переважна частина якої отримала свої титули від австрійської корони, до

¹¹⁶ Див.: *Дорошенко Д.* Замітки до історії 1918 р. на Україні // Хліборобська Україна. 1921. Кн. 3. 36. 5, 6. С. 75—104; *Известия Союза Промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины.* 1918. 28 апр.

¹¹⁷ Останній кабінет Ф. А. Лизогуба (домашні і робочі адреси міністрів та їхні телефони) // ЦДАВОВУ. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 22.

¹¹⁸ Журнал Ради Міністрів від 19 жовтня 1918 року // ЦДАВОВУ. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 19—21.

¹¹⁹ *Дорошенко Д.* Вказ. праця; *Могилянський М.* Трагедия Украины (Из пережитого в Киеве в 1918 г.) // Революция на Украине по мемуарам белых. Москва; Ленинград, 1990. С. 115—135.

¹²⁰ *Известия*, 1918. 15 мая.

початку війни навіть не мріяла про можливість створення української монархічної держави. Це пояснювалося не тільки більш-менш стабільним становищем Австрійської держави, а й неоднорідною внутрішньою структурою самої галицької шляхти. Вона поділялася на три загони. Значна частина галицької шляхти ХІХ ст. вже легітимізувала себе як священницькі роди, цілком «освященилась» і втратила шляхетські традиції. Лише у ХХ ст. декотрі з її представників починають здобувати світські професії. Інша частина повністю полонізувалася і певною мірою солідаризувалася з пропольськими монархічними ідеями, український контекст яких походив з Правобережжя. Третій загін — це австрійська шляхта українського етнічного походження. Саме вона і стала основою галицького монархізму, оскільки була лояльною існуючій австрійській монархії, й до того ж здебільшого не мала давніх власних аристократичних державницьких традицій. Хоча ця шляхта етнічно вирізняла себе, і навіть билася з польською шляхтою на дуелях за свою етнічну гідність¹²¹, проте до часу Першої світової війни її хвилювали більше проблеми, скажімо, Тюрінгії, аніж Києва, оскільки вона цілковито ототожнювала себе з австрійською монархією.

Приведені у попередньому розділі факти про тісні контакти правобережної шляхти з митрополитом Шептицьким, а також про дискусії у її середовищі щодо можливості посадження на відновлений гетьманський стіл австрійського принца до певної міри проливають світло на появу напередодні Першої світової війни на українській політичній сцені такого цікавого феномена як полковник українських січових стрільців Вільгельм Габсбург — Вишиваний, який, з одного боку, був австрійським кронпринцом далекого ступеня престолонаслідування (тобто при будь-якому розкладі не міг би посісти габсбурзький престол), а з іншого — був романтиком, настільки захоханим в Україну, що навіть писав вірші українською мовою¹²².

¹²¹ Див.: *Чорновол І.* Дуелі у Львові (Теофіл Окуневський contra Томислав Розвадовський) // Львів: місто — суспільство — культура. Спеціальний випуск Вісника Львівського університету. Серія історична. Львів, 1999. Т. 3. С. 348—351.

¹²² Див.: *Гіряк Н.* Полковник Василь Вишиваний. Вінніпег, 1956. С. 10, 19—20; *Терещенко Ю., Осташко Т.* Вільгельм Габсбург — Василь Вишиваний: з історії життя та діяльності // Гетьман Павло Скоропадський та Українська держава 1918 року: Науковий збірник, присвячений 125-річчю від народження гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української держави 1918 року. Київ, 1998. С. 49—54.

Діяльність Липинського та його однодумців значною мірою збігалася із заходами, здійснюваними офіційними політичними габсбурзькими чинниками, а також митрополитом Шептицьким і очолюваною ним українською греко-католицькою церквою в Галичині щодо розв'язання польського питання. Як один із варіантів передбачалося створення під егідою Габсбурзького дому васальної польської держави, до складу якої мали увійти галицькі австрійські та правобережні українські землі історичної Польщі. Східна Галичина, Буковина, Поділля і Волинь мали утворити автономний коронний край — Україну. Австрійський посол у Константинополі в листопаді 1914 р. вручив турецькому уряду ноту, в якій заявлялося: «Нашою головною метою у цій війні є тривале ослаблення Росії і тому на випадок нашої перемоги створення незалежної української держави було б нам дуже по душі»¹²³. У 1915 р. австрійський посол у Німеччині висунув проект створення коронного краю Україна (Kronenland Ukraine) у складі Східної Галичини, Буковини та прикордонних земель Наддніпрянської України¹²⁴.

Підтримуючи австрійські політичні плани щодо утворення автономного коронного краю Україна і всіляко сприяючи досягненню цієї мети, Шептицький разом з тим не віддавав переваги жодній з українських політичних партій. Торкаючись питання підтримки тих чи інших політичних сил, він наголошував: «Я не стою на позиції жодної групи з огляду простого факту морального нейтралітету. Роки роботи пішли в мене, поки моя нація зрозуміла, що мотиваціями моїх дій є любов до всієї нації»¹²⁵. Така позиція аж ніяк не суперечила підтримці ним галицьких шляхетських монархічних кіл, які гуртувалися навколо Вільгельма Габсбурга — Вишиваного. Разом з тим митрополит не приховував своєї ворожості як до російської політики, так і до російської церкви. Він вважав, що на відміну від греко-католицизму, який був релігійним, православна церква в Росії базувалася на владі держави і за-

¹²³ Fischer F. Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland. 1914 / 1918. Düsseldorf, 1961. S. 151.

¹²⁴ Haus-Hof und Staatsarchiv Wien. PA. Karton rot 842. Krieg 4. Allgemeines. 1914—1915. Hohenlohe an Burian. 9. 8. 1915.

¹²⁵ Cyrille Korolevskyj. Metropolitane Andre Szeptyckyj. 1865—1944. Opera Theologicae Societatis Scientificaе Ucrainorum. Rome, 1964, Vol. XVI—XVII. P. 69—70.

вжди була інструментом держави¹²⁶. Шептицький чи не єдиний з греко-католицьких ієрархів з початком Першої світової війни залишився в Галичині протистояти російському окупаційному режимові.

Лідери західноукраїнської націоналістичної інтелігенції, зокрема ті з них, які були послами до австрійського парламенту і підтримували тісні зв'язки з Т. Масариком та іншими лідерами чеського національного відродження, інтерпретували підтримку Андреем Шептицьким українського руху в Галичині, як намір приховати свої справжні ідеали й цілі. В 1908 р. Кирило Трильовський, радикальний український депутат до австрійського парламенту, назвав Шептицького чотири рази Валленродом¹²⁷. Головний герой знаменитої поеми Адама Міцкевича «Конрад Валленрод» — литовський лицар Валленрод — вступає до тевтонського ордену з метою помститися йому за розорення своєї батьківщини і привести орден до поразки¹²⁸. Того ж року редакція львівської газети «Діло» назвала Шептицького чужинцем, інспірованим традицією валленродизму¹²⁹. На відміну від української націонал-демократії, галицька шляхта була лояльною до Шептицького і Вишиваного. Навіть більше, у співпраці цих двох чинників вона убачала майбутнє України у плані коронування на гетьмана України австрійського кронпринца.

Окрім впливу Шептицького, з яким Вишиваний підтримував тісні стосунки¹³⁰, еволюції Вільгельма фон Габсбурга з австрійського в українського монархіста посприяли й такі фактори як знайомство з життям українського народу, контакти з представниками австрійської аристократичної опозиції, стосунки з українськими галицькими монархістами. Розглянемо детальніше всі ці чинники.

У 1909 р. чотирнадцятилітнім юнаком Вільгельм Габсбург, перебуваючи в Живці — родовому маєтку свого батька в око-

¹²⁶ Царський в'язень. 1914—1917. Львів, 1918. С. 8.

¹²⁷ *Трильовський К.* Потоцький, Січинський, Шептицький: промова посла доктора Трильовського, виголошена в Раді державній 22 мая 1908 року. Коломия, 1908. С. 56—59.

¹²⁸ *Мицкевич А.* Избранные произведения / Пер. с пол. Москва, 1955. Т. 1. С. 319—406.

¹²⁹ Див.: *Ad majorem Poloniae gloriam* // Діло. Львів, 1908. № 29. Число 182. С. 2.

¹³⁰ ЦДІА України у Львові. Ф. 309. Оп. 2. Спр. 109. Арк. 5—9.

лицях Кракова, здійснив кілька подорожей до Ворохти, під час яких ознайомився з життям і побутом гуцулів. Природа Карпат й екзотика життя гірського народу надзвичайно вплинули на молодого романтика. Пізніше у своїй автобіографії Вільгельм писав, що до Жванця він повернувся палким українофілом і навіть посварився зі своїм шурином, польським князем Чарторийським, який, так само як і більшість поляків, дивився на українців як на щось нижче і провінційне¹³¹. У 1915 р., після закінчення Військової Академії ім. Марії Терезії, молодий лейтенант австро-угорської армії дістав призначення до 13-го уланського полку. Полк складався з солдатів українського походження, спілкуючись з якими Вільгельм вивчив українську мову. До своїх підлеглих він завжди ставився шанобливо, називаючи їх не інакше як «мої браві улани», «мої хоробрі українці, з якими мені так добре» і т. ін.¹³² У своєму листі до буковинського українського аристократа барона Василька ерцгерцог писав: «Ваша персона і мої браві та вірні улани символізують для мене весь так гаряче любий мною український народ»¹³³. Особливо наголошуючи, що його уланський полк є цілковито українським, він звертався до Василька з проханням заснувати інвалідний фонд для полку і просив його поопікуватися збором коштів на лікування поранених уланів¹³⁴. Якимось одним із уланів подарував герцогові українську вишиту сорочку, яку він дуже полюбляв одягати. Звідси й пішло його українське прізвище «Вишиваний». Через рік Вільгельм уже читав українською мовою «Історію України—Руси» М. Грушевського, твори І. Франка, Т. Шевченка, В. Липинського, стрілецьку літературу¹³⁵.

Внаслідок своєї українофільської позиції Вільгельм близько зійшовся з представниками габсбурзьких кіл, опозиційних імператорові та його «пропольському» оточенню. До таких, як відомо, належало коло осіб, які гуртувалися навколо престолонаслідника Франца-Фердинанда. Вільгельм Вишиваний у своїй автобіографії характеризує Франца-Фердинанда як «розумного й енергійного діяча, прихильного до українців, з на-

¹³¹ ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 61 зв.

¹³² ЦДІА України у Львові. Ф. 309. Оп. 2. Спр. 109. Арк. 1—17.

¹³³ Там само. Арк. 14—15.

¹³⁴ Там само.

¹³⁵ ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 63 зв.

мірами відбудови великої Української держави»¹³⁶. Звичайно, ця оцінка щодо відбудови «великої України» є дещо зідеалізованою, але відомо, що, на відміну від Франца-Йозефа, який сподівався приєднати до імперії всю Польщу, без якихось поділів на польську і українську частини, плани Франца-Фердинанда були дещо іншими. Вони насамперед ґрунтувалися на програмі докорінної перебудови політичної структури австрійської монархії, де поруч з австрійським і угорським комплексами держави мав бути легітимований і третій — хорватсько-південнослов'янський. Ця реформа була спрямована на територіальне і політичне послаблення Угорщини у складі імперії за рахунок висунення інших чинників, у тому числі й українського. Контакти Франца-Фердинанда з українськими політичними колами в Галичині викликали стурбованість і в Росії. У тексті донесення російської жандармерії згадувалося про формальну угоду, укладену між ерцгерцогом Францом-Фердинандом і «російськими мазепинцями» щодо створення за сприятливих обставин «Українського королівства» під скіпетром Габсбургів¹³⁷.

У своїй концепції триалізму Франц-Фердинанд спирався на католицьку християнсько-соціальну партію. Зокрема, голова цієї партії, найближчий однодумець і приятель Франца-Фердинанда, князь Алоїзій Ліхтенштейн виявляв глибокий інтерес до українських справ, насамперед галицької проблеми, а також унії, яку він уважав культурно-релігійним містком між Заходом і Сходом¹³⁸. Ліхтенштейн не лише допускав можливість створення української держави, а й убачав у цьому ключ до розв'язання багатьох проблем східноєвропейської і навіть світової політики.

Серед українського галицького аристократичного оточення Вільгельма Габсбурга, яке багато в чому посприяло формуванню його консервативної позиції та її еволюції з австрійського до українського монархізму, слід виділити трьох осіб: барона Гужковського, шляхтича Олесницького і барона Василька. З Гужковським Вільгельм познайомився у 1915 р. Тоді майор, а згодом підполковник уланів австрійської армії

¹³⁶ ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 64.

¹³⁷ Див.: Чикаленко Є. Щоденник (1907—1917). Львів, 1931. С. 473.

¹³⁸ Терещенко Ю. І., Осташко Т. С. Український патріот з династії Габсбургів. Київ, 1999. С. 7.

Гужковський був однополчанином молодого герцога. Походив він з українського шляхетського роду з Правобережної України, який у ХVІІІ ст. перебрався до Галичини¹³⁹. Гужковський відіграв дуже важливу роль у справі заснування і розбудови організації Українських Січових Стрільців (УСС), а згодом і Української Галицької Армії (УГА)¹⁴⁰. З початком Першої світової війни Гужковський був комендантом Самбора і Перемишля, а також військовим старостою Сокаля і Дрогобича. Маючи широкі зв'язки в урядових сферах та при імператорському дворі, виконував роль посередника між австрійськими і українськими монархічними українофільськими колами. Саме під впливом Гужковського Вільгельм Габсбург звертається до свого дядька, командувача австрійською армією ерцгерцога Фрідріха, з метою з'ясування можливої майбутньої української перспективи у пропольських планах Франца-Йозефа¹⁴¹.

Інший австрійський барон українського походження — М. Василько, був депутатом австрійського парламенту від Буковини. Член однієї з політичних груп українських депутатів у австрійському парламенті, куди крім нього входили також Ю. Романчук, К. Левицький, Є. Олесницький та ін. Хоча Василько та його однодумці вважали Галичину «П'ємонтою» українського відродження, вони, як вірнопіддані Габсбургів, насамперед домагалися двох цілей:

- Звільнити Східну Галичину від польського домінування, об'єднавши її з Буковиною, як майбутній український автономний коронний край у структурі Австро-Угорської монархії.
- Всіляко сприяти своїм етнічним братам у Росії у справі «реставрації козацької гетьманської держави колишніх часів»¹⁴².

¹³⁹ ЦДІА України у Львові. Ф. 309. Оп. 2. Спр. 109. Арк. 11, 16; Ю. Терещенко і Т. Осташко повідомляли, що Гужковський, як виходець із Правобережної України, ще в 1908 р. познайомився з В. Липинським у Закопаному, де український шляхетський ідеолог тоді відпочивав. Гужковський близько сприйняв його ідеї і навіть розповсюджував «Przeglad Krajowy» серед колонізованих українських шляхтичів Галичини (див.: Терещенко Ю. І., Осташко Т. С. Вказ. праця. С. 10—11).

¹⁴⁰ Хліборобська Україна. 1920—1921. Ч. 2—4. С. 255—256.

¹⁴¹ Рясевич В. Політик, що розминувся зі своїм часом // Європейський час. Львів, 1997. № 1. С. 33.

¹⁴² Auswärtiges Amt (Bonn) Politisches Archiv. Weltkrieg (WK). 11 A, Vol. 1. Unternehmungen und Aufwiegelingen gegen unsere Feinde — in der Ukraine. Bericht von Heinze. Aug. 6. 1914.

Повідомляючи К. Гужковського про політичні плани Василька щодо Галичини, інший член парламенту Є. Олесницький зазначав, що «Василько зовсім не є противником сполучення Буковини з Галичиною Східною в одну провінцію, а навпаки, готовий сей план цілим серцем підтримати»¹⁴³. Свої династичні австрійські погляди Василько, як і його соратники, переносив і на український ґрунт. Більше того, у 1917 р. він дійшов висновку, що лише завдяки вирішенню українського питання шляхом побудови української монархії у структурі австро-угорської, Австрія зможе врятуватися як велика держава.

В одному зі своїх листів до Вільгельма Габсбурга Василько так формулював свою політичну позицію стосовно Австрії і України: «Якщо біля графа Черніна не скоро з'явиться міцна і надійна рука на чолі внутрішньої політики Австрії, тоді такій людині, як справжньому австрійському патріоту і особі з відвертими династичними поглядами, як, наприклад, мені, стає страшно за майбутнє. Щодо моєї думки, за яку Ви питаєте, то я не бачу іншої можливості, як встановити для Австрії і для моєї нації нового порядку у російській Україні у напрямку майбутнього впливу на неї. Сучасний уряд має мати в тому цілеусвідомлений план на перспективу. Мушу сказати відверто Вашій Високості: я бачу в цілому Австрію в майбутньому дуже і дуже слабкою і маленькою. При таких обставинах випадають з рук, звичайно, для мене і всі майбутні комбінації для австрійської України. Щодо моєї позиції, то я мушу потурбуватися з метою, щоб мій власний австрійський будинок не згорів, про будівництво великого монархічного українського будинку в Росії, в співробітництві і побудові якого має бути і моя частина. Ці мої довірочні слова призначені лише для Вас, оскільки, як Ви знаєте, я був і буду патріотом Австрії і України і прихильником династії Габсбургів, і саме ці можливості я буду використовувати»¹⁴⁴.

Василько вважав, що на Галичині потрібне правління лише представника династії Габсбургів, який міг би з часом приєднати до свого скіпетра й інші, насамперед правобережні українські землі. Проте внаслідок трактування прав-

¹⁴³ ЦДІА України у Львові. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 567. Арк. 124 зв.

¹⁴⁴ Там само. Ф. 309. Оп. 2. Спр. 109. Арк. 12—13.

лячими колами імперії українських проблем як другорядних, порівняно з польськими і мадярськими, Василько висловлює ерцгерцогові свій сумнів щодо самої можливості вирішення українського питання у контексті австрійського, водночас запевняючи його у своїй лояльності династії. У наступному листі до Вільгельма він пише: «Я є австрійський патріот і прихильник династичного способу правління, і є разом з тим патріотом України, і мене бере страх, коли його Величність не прислухається до порад таких, як я патріотів, які сумлінно і всеціло бажають кращого династії і Австрії. Тісса з його мадярським горизонтом, і Бобжинський з горизонтом польським заслонили Гогенлое бачення українців узагалі, і приборегли всі козири лише для себе. Як можу я після цього всього ще надіятися, що майбутня Україна з «австрофільською орієнтацією» зможе існувати?»¹⁴⁵. Василько вважав, що лише тоді, коли український напрям в австрійській політиці зрівняється або й перевищить інші, можна буде говорити про успіх як українського, так і австрійського консерватизму.

Перша зустріч Вільгельма Габсбурга з іншим представником галицького українського монархізму — Євгеном Олесницьким, відбулася 23 січня 1917 р.¹⁴⁶ Тоді ж Олесницький передав ерцгерцогові для вручення новому австрійському імператорові Карлу низку меморіалів щодо української проблеми в Австро-Угорщині, де, окрім питання поділу Галичини на польську і українську частини і долю митрополита Шептицького, йшлося про призначення нового намісника Галичини з числа австрійських військових. На думку Олесницького, який ще в 1913 р. був прийнятий престолонаслідником Францом-Фердинандом і обговорював з ним перспективи українського руху в Росії, найкращою кандидатурою на посаду нового намісника був колишній шеф канцелярії вбитого в Сараєво ерцгерцога генерал Бардоуер¹⁴⁷.

Сам Олесницький походив з родини греко-католицьких священників, у якій жила традиція належності до руського шля-

¹⁴⁵ Лист від 6 травня 1917 р. // Там само. Арк. 15.

¹⁴⁶ Там само. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 567. Арк. 118 зв.

¹⁴⁷ *Левицький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914—1918. Львів, 1929. Ч. 2. С. 422—444; *Расевич В.* Вказ. праця. С. 33—36.

хетського роду Олесницьких. Найвизначнішим представником роду був відомий у Польщі католицький ієрарх, краківський єпископ Збігнев Олесницький¹⁴⁸. Познайомившись з ерцгерцогом Вільгельмом, Олесницький відразу ж спробував залучити його до кола прихильників українського консерватизму, щоб запобігти його «розтіканню» серед інших українських політичних ідеологій. У листі до Гужковського Олесницький зауважує з цього приводу: «Наші зв'язки з архикнязем повинні бути дуже дискретними, інакше ціль і вартість їх готові бути ударемнені. Тимчасом уже тепер знають про них люди може зашироко. Говорять про них у Відні. Архикнязь був також у Союзі Визволення України, куди заходять різні люди. Це можете мати на увазі, та добре було би дуже делікатно і обережно остерегти князя»¹⁴⁹.

Олесницький радить Гужковському, який служив разом із ерцгерцогом, ознайомити останнього з працями В'ячеслава Липинського, які мали б не лише поглибити знання Вільгельма про українців, а й показати йому, що український консервативний гетьманський рух був рухом аристократичним, шляхетським, представники якого сповідували певну українську політичну ідеологію. «Також дуже варто, — наголошує Олесницький, — коли б архикнязь прочитав Липинського «Z dziejów Ukrainy», звідки переконався би, що наша вікова боротьба з Польщею не була ніяким гайдамацтвом, а чисто політичною боротьбою, в якій з нашої сторони брали участь безчисленні наші шляхетські роди»¹⁵⁰.

Під впливом цих нечисленних представників галицької української аристократії Вільгельм Габсбург поступово еволюціонував від австрійського до українського консерватизму. Саме у шляхті він убачав той стан, який зможе посприяти династичним планам його самого і його середовища. 6 квітня 1917 р. ерцгерцог писав Василькові: «Ви зараз перебуваєте у Відні і можете найкраще допомогти нашим цілям зробити з Австрії Великоавстрію. Ця спільна мета єднає нас усіх, за цей ідеал ми воюємо. Чи не було б можливим, щоб Україна, якщо вона отримує автономію, вступила в союз з Австрією, як прикордон-

¹⁴⁸ Олесницький Є. Сторінки з мого життя. Львів, 1935. Ч. 1. С. 4—8.

¹⁴⁹ ЦДІА України у Львові. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 567. Арк. 122 зв — 123.

¹⁵⁰ Там само. Арк. 123—123 зв.

ний захист і стіна проти всіх великоросійських домагань?... Я знаю, що саме такі як Ви є єдиною силою, яка в змозі щось зробити для українського народу. Робити це слід саме нам з Вами, оскільки ми зробимо це впевненіше, краще і безпечніше, ніж якби ми поклалися на якусь національну українську силу»¹⁵¹. Вже буквально через місяць герцог прямо виступає з позицій українського консерватизму. «Я вважаю, — пише він до Василька, — що нам треба підтримувати далі австрофільські настрої серед українців. Ми маємо йти далі, і готуватися до союзу різних відокремлених українських територій. Австрія, як і Україна, ще вступить у новий славний час. Моя ціль відома. Я турбуюся за українське майбутнє, як за свою власну Батьківщину. Я вважаю і вірю, що це і є мій обов'язок»¹⁵².

У травні 1918 р., коли Вільгельм Габсбург був уже командиром легіону Українських Січових Стрільців, серед українських соціалістів Одеси виник задум підняти повстання проти гетьмана Павла Скоропадського і передати владу в Україні Вільгельмові як новому гетьманові. Одеські соціалісти провели нараду з галицьким політиком О. Назаруком і командиром коша УСС Н. Гірняком. Учасники наради вирішили звернутися до Вільгельма із запитом щодо можливості його гетьманства. Вільгельм Вишиваний відповів так: «Ви знаєте, панове, що я широ полюбив український народ і сам почуваюся українцем. Але я ніколи не думав про якусь кар'єру в Україні. Одначе, коли буде воля цілого українського народу, щоб я станув на чолі його держави, я не відкажуся від того»¹⁵³. Таким чином, Вільгельм Габсбург став не лише «австрійським контр-кандидатом на гетьмана України», а й бажаним для українських галицьких військових і шляхетських та австрійських кіл «кандидатом на український королівський престол»¹⁵⁴.

Після приєднання у 1794 р. Правобережної України (Київщина, Волинь та Поділля) до Російської імперії українська шляхта остаточно поділилася на два основних заго-ни. Перший із них — це шляхетство колишнього Гетьмана-

¹⁵¹ ЦДІА України у Львові. Ф. 309. Оп. 2. Спр. 109. Арк. 1—2.

¹⁵² Там само. Арк. 7—10.

¹⁵³ Гірняк Н. Полковник Василь Вишиваний. Вінніпег, 1956. С. 22.

¹⁵⁴ Пеленський Я. Передмова. Павло Скоропадський. Спогади. Київ, Філадельфія, 1995. С. 21.

ту Лівобережної України, його козацько-старшинська еліта та їхні нащадки, які організовували консервативний рух за відродження Гетьманської держави. Виявом цього руху були місія Капніста, козацькі проекти Миклашевського 1812 р., Репніна-Волконського 1831 р., Георгія Андрузького 1848 р., Тарновського і Галагана в 1860—1870-х роках, братів Шеметів у 1904—1905 рр. Другий загін — це українська і польська шляхта Правобережної України, яка включалася в загальнопольський консервативний реставраційний рух, однак, продовжуючи ідеї Великого князівства Руського, надавала цьому рухові й українського характеру. Реставраційну політичну діяльність правобережної української шляхти організували М. Чайковський, Ф. Духінський, В. Липинський, Б. Ярошевський, Т. Михальський, Л. Радзейовський та ін.

Незадовго до початку Першої світової війни вирізняється і третій напрям українського консерватизму — галицький. Його певна «запізненість» порівняно з двома першими пояснювалася тим фактом, що українська шляхта в Галичині була нечисленною і до того ж за умов стабільного існування австрійської монархії не відділяла себе від австрійської держави. Можливість відновлення галицького консерватизму була спричинена перенесенням туди В. Липинським уже сформованої на Правобережній Україні гетьманської ідеології, а також певною еволюцією самих австрійських монархічних кіл на чолі з Францом-Фердінандом і Вільгельмом Вишиваним-Габсбургом, які прагнули запобігти кризі австрійської монархії. До цих кіл входила і українська галицька шляхта (А. Шептицький, С. Гужковський, М. Василько, Л. Цегельський, Є. Олесницький та ін.).

Всі три територіальні відлами української шляхти мали схожу ідеологічну платформу і політичну програму, що характеризує домагання будь-якого історичного консерватизму. Всі вони намагалися знайти у реставрації українського монархізму чи Гетьманату ключ до українського майбутнього відповідно в російських, польських чи австрійських рамках. Інша характерна, спільна для всіх трьох відламів українського консерватизму, риса також була притаманна будь-якій консервативній дворянській опозиції. Це намагання трансформувати систему без підготовки кривавої роз-

в'язки у вигляді революції. Всі три українські консерватизми, маючи спільного ворога в особі дегенерованої (російської, польської, австрійської) автократії, намагалися трансформувати власну державу й домогтися відповідно монархічно-гетьманської української автономії в межах Російської імперії (лівобережна шляхта), монархічно-гетьманської української автономії в межах відновленої польської держави (правобережна шляхта) і монархічної української автономії на чолі з австрійським принцом (з 1918 р. також номінованим як гетьман) в межах австрійської Галичини (шляхта галицька).

Характерним є той факт, що коли до початку Першої світової війни збігалися інтереси правобережної і галицької шляхти, які протиставлялися інтересам лівобережної шляхти, то в повоєнний період уже збігалися інтереси лівобережної і правобережної шляхти (на гетьманському ґрунті), які мали в опозиції галицьку (що висувала свого контркандидата на гетьманський престол). Практично після наполеонівських війн у колах лівобережної шляхти зникає ідея об'єднаного Гетьманату з лівобережних і правобережних земель на користь відновлення автономного Гетьманату в структурі Російської імперії, який би повністю складався із лівобережних земель. У середовищі лівобережної шляхти Правобережна Україна трактується як «край польський». Натомість шляхта Правобережної України була центральним, об'єднуючим елементом в усій триєдиній структурі українського консерватизму. Саме вона робила спроби об'єднання як з лівобережною шляхтою, так і, напередодні Першої світової війни, з галицькою. Якщо лівобережна шляхта уникала цього союзу і до початку Першої світової війни, коли Липинський витворив спільну для всіх відламів ідеологію, не бажала об'єднання, галицька шляхта напередодні Першої світової війни — періоду оформлення своєї консервативної ідеології — перебувала в союзі з правобережною шляхтою. Об'єднувала їх насамперед спільна необхідність вирішувати польське питання.

У результаті встановлення Гетьманату Скоропадського ролі помінялися. Коли назріли, з одного боку, загибель Австрійської і Російської імперій, а з іншого — утворення

Польської держави, деякі представники правобережної шляхти перейшли в польський табір, інші ж виявили свою лояльність гетьманові Скоропадському, що й поєднало Липинського та його однодумців з лівобережною шляхтою. Натомість прихильники Вільгельма Вишиваного солідаризувалися з Українськими Січовими Стрільцями, які зіграли вирішальну роль у поваленні Гетьманату Скоропадського. Хоча після ліквідації Гетьманату лідери Українських Січових Стрільців (Назарук, Кучабський та ін.) стали прихильниками Скоропадського і Липинського, питання відновлення проавстрійського українського консерватизму вже не піднімалося.

Разом з тим український консервативний рух у досліджуваній період підносив не лише гасла й ідеї реставрації старого ладу, повернення і відновлення Гетьманату. Він набував й інших форм. Навіть сама реставрація Гетьманату трактувалася вже як шлях і ключ до майбутнього — «демократії», «федерації», «слов'янського братства» і т. ін. Слід зазначити, що практично всі революційні події, які відбувалися на території України в ХІХ — на початку ХХ ст., стали віхами формування «національної свідомості», ініціювалися в ім'я «народу», «нації», були інспіровані насамперед ідеями і діяльністю української традиційної еліти — шляхти. Це стосувалося участі української шляхти в діяльності Кирило-Мефодіївського братства, так званих «Громад», земського руху, рухів польської демократії та української націонал-демократії в Галичині й т. ін. Все це спростовує створений українською інтелігенцією у 1840—1860-х роках романтичний міф, у якому вона бралася стверджувати, що саме вона першою приступила до національного відродження України, і побудовану на цьому міфі ірраціональну теорію ряду українських учених, у тому числі з української діаспори, про віднесення України до «модерної» європейської нації, яка в ХІХ ст. формується за чеським зразком, проходить етапи модернізації українського політичного і культурного життя, поступово витісняє старі «руську» та «малоросійську» ідентичності новою — власне українською, що інтегрує народні традиції в національну культуру і формує політичну програму українського руху, керівництво яким перебирає до своїх рук світська інтелігенція. Насправ-

ді, як свідчить поданий тут матеріал, все відбувалося зовсім інакше.

Таким чином, у ХІХ—ХХ ст. інтеграціонізм перетворився на три регіональні відлами відповідно російського (лівобережний), польського (правобережний) і австрійського (галлицький) традиційного консерватизму. Натомість традиціоналізм перетворився на триєдиний реставраційний рух із трьома аналогічними регіональними відлами. Цей висновок дає також відповідь на питання про діяльність цілого ряду українських культурних діячів, починаючи з Веделя, Бортнянського, Березовського та інших, які були культуртрегерами в Москві та Варшаві і місія яких обмежувалась констатацією цього культуртрегерства. Проведене дослідження дає відповідь, чому і на якій основі це культуртрегерство ставало можливим.

РОЗДІЛ 2

Проблема регіоналізму в українській історичній думці другої половини XIX — першої половини XX ст.

Образ Західної України в історичній і політичній думці викликає інтерес як через необхідність вивчення історичного досвіду української інтелектуальної історії, так і з огляду на розвиток сучасної української ідентифікації. Вивчення відношення до Західної України в українській політичній думці може виявити деякі нові площини для порівняльного аналізу і майбутніх досліджень. Крім того, порівняльний аналіз уявлень науковців з різних регіонів України дасть можливість висвітлити особливості взаємосприйняття і розмежування регіональних напрямів української історичної думки, простежити еволюцію обох процесів протягом XIX—XX ст.

Одним із джерел, де українці узгляднявали Галичину і ЗУНР, була серія українських історичних і політичних праць, написаних у 1860—1940-х рр., головним чином у 1918—1945 рр., після невдалих спроб створити українську державу в 1917—1920 рр. Базуючись на аналізі цієї спадщини українських учених у їх еволюції, автор виділяє три напрями в українській політичній та історичній думці того часу: народництво, консерватизм і націоналізм¹. У Західній Україні переважали консерва-

¹ Докладніше про дослідження, які тут аналізуватимуться, див.: *Потульницький В. А.* Історія української політології. Київ, 1992. С. 26—230; *Його ж.* Нариси з української політології (1819—1991). Київ, 1994. С. 41—286; *Його ж.* Das ukrainische historische Denken im 19. und 20. Jahrhundert: Konzeptionen und Periodisierung // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 45 (1997). H. 1. S. 2—30.

тивний і націоналістичний напрями; у Східній Україні — народництво і консерватизм. Стосовно Західної України перші два напрями можуть трактуватися як «образ власний»; два останні — як «образ іншого». Погляди українських істориків на проблему регіоналізму нами досліджуються в контексті загального методологічного підходу до української історичної думки, який дає можливість зосередити увагу на різних трактуваннях трьох факторів: концепції нації, ролі національної території і бачення держави².

Виокремлюючи образ Галичини в українській політичній думці, спробуємо відповісти насамперед на такі питання: а) якою була відмінність між образом Західної України у власне галицькій історичній і політичній думці і образом Галичини в східноукраїнській політичній думці?; б) чи узгляднювалася проблема Західної України в українській політичній думці окремо від вирішення питання всієї української національної ідентифікації?; в) чи існувала в українській історичній думці ідея спроможності галичан стати окремою нацією?; г) чи дійсно існувала схожість між загальними доктринами в українській політичній думці і їхнім ставленням до Західної України? д) якою мірою галицька тематика вплинула на формування української ідентифікації, і навпаки; ж) які відмінності і схожості між східно- і західноукраїнськими мислителями простежуються в аналізі їхніх поглядів на мову, релігію, державність та історію?

Щоб відповісти на ці питання, проведемо порівняльний аналіз поглядів на західноукраїнську проблему представників «свого» і «іншого» в контексті чотирьох «дійсних генерацій» української політичної думки. Представники всіх цих напрямів демонстрували відповідно до власного хронологічного виміру спільне «місце

² Такий методологічний підхід ми вже використовували при аналізі німецької, російської та української історичної думки. Див.: Potulnyskyj V. Deutsche Einflüsse auf die Entwicklung des Ukrainische historische Denken im 19 Jahrhundert // Zeitschrift für Ostmitteleuropa Forschung, 46(4) 1997. P. 475—499; Його ж. The Image of Ukraine and Ukrainians in Russian Political Thought. 1860—1945 // Acta Slavica Japonica, 1998. Vol. XVI. P. 1—29; Його ж. Jews and Jewish Theme in Ukrainian Historical Thought // Jews in Eastern Europe. Journal of the Hebrew University of Jerusalem. Jerusalem 2000. N 3(43). P. 5—35.

перебування у часі — просторі» (скористаємося цим висловом Карла Маннгейма)³ і демонстрували діаметрально протилежні погляди стосовно однієї генерації в одній країні. Згідно з Веберівсько-Маннгеймівською концептуалізацією проаналізуємо вибірково погляди двох мислителів з кожної із чотирьох досліджуваних генерацій.

Образ іншого

Народники

Починаючи з 1840-х років і до кінця 1920-х років в українській політичній і історичній думці майже цілковито домінував народницький напрям. Учені — представники цього напрямку — у своїх працях основну увагу приділяли аналізу подій, пов'язаних з життям народних мас, головним чином селянських, і з особливим інтересом і симпатією змальовували народні бунти, повстання, революції⁴. Вони свідомо протиставляли народ і еліту, оскільки були переконані, що все, що піднімається над народом, є паразитичним, морально занепалим і навіть не-українським, ігнорували проблеми елітного шляху державного будівництва України. Засновником народницького напрямку в українській історичній думці вважається професор Харківського і Київського університетів Микола Костомаров (1817—1885), хоча найбільш виразно народницька ідеологія була викладена у працях професора Київського університету Володимира Антоновича (1834—1908) і професора Львівського університету, академіка Михайла Грушевського (1866—1934). У контексті народницької традиції творили й інші українські вчені, зо-

³ Див.: Mannheim K. «The Problem of Generation» // Essays on the Sociology of Knowledge. London, 1952. P. 302—304.

⁴ Нова, народницька концепція в українській політичній та історичній думці, починаючи з 1840 по 1991 р., була альтернативою старшій, малоросійсько-державницькій концепції, що виникла як реакція на інкорпорацію Катериною ІІ Гетьманату в 1783 р. (див.: Potul'nyc'kyj V. Das ukrainische historische Denken... S. 13—30; Йоґо ж. Основні етапи розвитку української історичної думки в європейському контексті (1800—1991) // Схід—Захід. Історико-культурологічний збірник. Харків. 1999. № 2. С. 13—62.

крема, Олександр Лазаревський (1834—1902), Микола Сумцов (1854—1922), Дмитро Багалій (1857—1932). Вони порівнювали український народ з «Самсоном, який розірве ланцюги рабства», й уніфікували всіх українців лише під свій, народницько-соціалістичний кшталт, відмовляючи членам еліти, насамперед дворянської, навіть у праві називатися українцями. Тому всі мислителі народницького напрямку — від Костомарова до Грушевського — з підозрливістю ставилися до всіх проектів державного будівництва, які пропонувала українська традиційна еліта-шляхта⁵.

Володимир Антонович узглядноє відмінності між розвитком Західної України (Галичини) і центральної, Наддніпрянської, України наступним чином. Він визнає вирішальну роль козацтва у становленні нового порядку за часів Хмельниччини. Натомість у галичан, на його думку, вирішальне значення зіграв саме континуїтет з феодальною Галицько-Волинською державою⁶.

Антонович підкреслює континуїтет між старокиївською і козацькою традицією на Наддніпрянській Україні і перерваність цього континуїтету в Галичині. Зі зруйнуванням на Галичині старого общинного ладу і наближенням до рівня польського селянства та міщанства, галичани перейняли від останніх і засвоїли типові польські етнопсихологічні риси, що ніколи не були притаманні наддніпрянським українцям. Це, насамперед, запозичена від греко-католицької церкви і католицизму взагалі нетолерантність щодо чужих релігій; по-друге, застосування в науці методу доктринерства, схильність до абстрактної філософії та історії; по-третє, у більшості галицьких літераторів можна помітити низку тверджень, зовсім мало пов'язаних між собою, зате таких, що не терплять заперечень⁷.

⁵ Докладніше про розвиток української історичної думки у XIX ст. див.: *Rudnyts'kyj I. L. Essays in Modern Ukrainian History*. Cambridge, Mass. — CIUS, 1987; *Wynar L. Michael Hrushevskyj's Scheme of Ukrainian History in the Context of the Study of Russian Colonialism and Imperialism // Russian Empire. Some Aspects of Tsarist and Soviet Colonial Practices*. Edited by Michael S. Pap. Cleveland, Ohio, 1985. P. 19—41; *Potul'nyc'kyj V. Deutsche Einflüsse auf die Entwicklung des historischen Denkens in der Ukraine im. 19 Jahrhundert // Zeitschrift für Ostmitteleuropa — Forschung*. 1997. 46 (4). S. 475—499; *Його ж. Нариси з української політології*. С. 5—40.

⁶ *Антонович В.* Коротка історія козащини. Чернівці, 1897. С. 17—18.

⁷ *Statni ustredni archiv v Praze. Ukrajinske Museum v Praze. F. 904. Karton 77.*

Розглядаючи особливості українців Наддніпрянщини, Антонович зазначав, що їхнім політичним ідеалом є правда, справедливість і громадська рівноправність. Такий ідеал убагацьється вченому в стародавньому віці, у козацькій раді, в Запоріжжі, де всі члени мали певну волю і рівноправність. У релігійному почутті наддніпрянець виявляє повагу до віри інших людей: «не чіпай мого, і я не буду займати твого»⁸. Обережне ставлення до всіляких теорій та тверджень — національна особливість українців Наддніпрянщини. Михайло Грушевський у своїй характеристиці особливостей Галичини ще в 1906 р. стверджував, що Галичина належить і буде належати до іншої держави, до іншої церкви, аніж Україна, живе і буде жити під іншими культурними впливами, і якби кожна з них (Галичина і Наддніпрянська Україна. — *В.Л.*) не піклувалась про зближення, а пішла своїм шляхом, то за 20—30 років вони б утворили дві різні національності на єдиній етнічній основі, як серби і хорвати — дві частини сербського племені, що внаслідок політичних, культурних та релігійних обставин спромоглися розійтися до повного відокремлення⁹. З іншого боку, Грушевський зазначає, що «Угорська Русь» стала чужою для Галичини¹⁰. Водночас Грушевський наголошував, що народна основа в Наддніпрянській Україні і Галичині дуже близька, і це особливо яскраво проявляється при порівнянні їх із білорусами, поляками або великоросами. Тоді те спільне, що їх єднає, набуває особливо виразних форм, певною мірою нівелюючи відмінності. Серед особливостей Галичини Грушевський підкреслював передусім західні впливи, які спостерігалися ще у Галицько-Волинській державі, яка, на відміну від Наддніпрянської України, «повністю увійшла в русло західноєвропейського життя». Торкаючись питання про великі західноєвропейські, зокрема німецькі, колонії на західноукраїнських землях, Грушевський зазначає, що центр Галичини Львів з кінця ХІV ст. стає типово німецьким містом і залишається таким протягом ХV і навіть частини ХVІ ст., будучи водно-

⁸ Див.: Антонович В. Три національні типи народні // Антонович В. Твори. Київ, 1932. Т. 1. С. 196—210.

⁹ Грушевський М. З біжучої хвилі. Статті і замітки на тему дня. 1905—1906. Київ, 1907. С. 123.

¹⁰ Там само.

час культурним центром України¹¹. Аналізуючи подальші культурні зв'язки України із Заходом, вчений зауважує, що вона підтримувала безпосередні стосунки із Західною Європою, у першу чергу з Німеччиною, а також з Італією, пройшла епоху Ренесансу, італійсько-німецького Відродження, німецької Реформації, жила одним життям із Заходом, запозичувала від нього зразки культури. Це знаходило свій вияв у архітектурі, мистецтві, культурі Галичини. Водночас Грушевський цілком справедливо зазначає, що західні впливи в Галичині «не запозичувалися рабським чином», а творчо перероблялися відповідно з особливостями українського народного духу»¹².

Оцінюючи роль Галицько-Волинської держави, Грушевський вважає, що Галичина, як західна окраїна української території, не могла стати «всеукраїнською державою». Вона була лише західним краєм української території, де особливо руйнівні наслідки мало чотирьохсотлітнє польське панування. «Надзвичайно складне становище, у котрому опинилася українська народність (у Галичині. — *В.П.*), — пише Грушевський, — є, перш за все, результатом її економічної і культурної відсталості — цього спадку історичної Польщі, яка ретельно знімала з неї за час свого чотирьохсотлітнього панування все, що тільки могло вважатися вершками нації, яка залишила її в стані забитості і безпорадності, і нащадки якої ретельно консервують її в тому становищі»¹³.

Це домінування польської народності на західноукраїнських землях насправді виходило далеко за межі Галичини. Грушевський наголошував, що на початку XX ст. у Західній Україні (до її складу він включав Галичину, Поділля, Волинь, Побужжя, Холмщину і Підляшшя) польська народність займала фактично привілейоване становище, порівняно з українською, завдяки майновій перевазі, більш сприятливим культурним та національним умовам, що склалися в результаті історичного розвитку. В 1928 р. він знову засудив «історичну Польщу», що реанімувалась по відношен-

¹¹ Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії. Київ, 1918. С. 14.

¹² Там само.

¹³ Грушевський М. Украинцы. Формы национального движения в современных государствах Австро-Венгрия, Россия, Германия / Под ред. А. И. Кастелянско-го. Санкт-Петербург, 1910. С. 170.

ню до Галичини у новій, ще більш загостреній формі підсудчини¹⁴.

Визнаючи наявність польських впливів у галичан, Грушевський не заперечував і значного східного впливу на формування наддніпрянців, вважав, що українці є одним із найбільш орієнталізованих західних народів, так само як і болгари, серби, іспанці. Взагалі, на думку Грушевського, західна основа та східні впливи, що взаємно переплавлялися, у своїй основі складають сутність українського народу. Більше того, він неодноразово підкреслював, що східна спадщина є надзвичайно цінною складовою культури наддніпрянських українців, якої не слід цуратися, послабляти чи ігнорувати у планах майбутнього України. Вчений наголошував, що східне підґрунтя українського народу, яке існує поруч із західним, «полегшує нам зв'язки з нашими сусідами, котрі пройшли через аналогічні орієнтальні впливи, створює ґрунт для спільної угоди, для спільної моральної близькості»¹⁵. Збереження нації було пов'язане з «некультурністю» наддніпрянців, такий висновок робить Грушевський, хоча й зазначає далі, що національне почуття остаточно не зникло й серед тих елементів, які піднімались над рівнем народної маси. Цю «напівзбереженість» національного почуття у вищих станів і серед народних мас він називає незрозумілим расовим інстинктом наддніпрянців, який сам по собі не обіцяє нічого рятівного¹⁶.

Грушевський вважав, що Галичина, як західна окраїна української території, не могла і ніколи не зможе поширити свої впливи на інші українські землі, у тому числі й сусідні подільські чи волинські. Зазнавши польсько-литовських впливів й асиміляції, вона, на відміну від Києва, не могла відігравати роль історичного й політично-об'єднавчого центру українських земель. «Всеукраїнською, якою була Київська, — зазначає Грушевський, — Галицько-волинська держава стати не подужала, обмежилася лише Західною Україною, хоча було кілька моментів, коли заносилося як не опанування нею цілої України, то значне розширення сфери впливів на Сході. На

¹⁴ Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. 1928. Кн. 5. С. 7.

¹⁵ Грушевський М. На порозі нової України. С. 22.

¹⁶ Його ж. На порозі століття. С. 2.

перешкоді стали різні причини і пригоди, але і без них таке розширення впливів на Подніпров'я утруднялось тим, що підставою держави стала Галичина — західний край української території»¹⁷.

Консерватори

В українському варіанті традиційний консерватизм¹⁸, як і будь-яка феодальна й аристократична ідеологія, бере свій початок з часів інкорпорації російською імператрицею Катериною II українського Гетьманату в 1784 р. і ліквідації залишків української автономії в наступні десятиліття. Представники українського дворянства-шляхти, які походили як із польської шляхти українського походження, так і з давньоруських князівських родів, не кажучи вже про нове дворянство козацького походження, виступали за реставрацію своєї української монархічної гетьманської держави і здійснювали в цьому напрямі конкретні організаційні кроки¹⁹. Їхня діяльність, зрозуміло, була оформлена у відповідну ідеологію, метою котрої була реставрація саме української гетьманської держави²⁰. Наддніпрянський консерватизм у XIX—XX ст. формувався шляхом взаємопроникнення з двох основних його відламів: ліво-

¹⁷ Грушевський М. Історія України—Русі. Київ, 1913. Т. 3. С. 1.

¹⁸ У визначенні традиційного консерватизму автор солідаризується з польським ученим Анджеєм Валицьким, котрий визначає традиційний консерватизм як феодальну й аристократичну ідеологію, і називає саме такий консерватизм історичним, на відміну від ситуаційного, або автономного, консерватизму, де останній є універсальною системою цінностей. Консерватизм як аристократична ідеологія і є історичним, на відміну від інших, неісторичних типів консерватизму (див.: *Walicki A. The Slavophile Controversy. History of a Conservative Utopia in Nineteenth — Century Russian Thought.* Oxford, 1975. P. 8.

¹⁹ Про етапи самоідентифікаційних пошуків української традиційної еліти — шляхти див.: *Potul'nys'kyj V. Das ukrainische historische Denken im 19. und 20. Jahrhundert: Konzeptionen und Periodisierung.* S. 2—30; *Idem. The Image of Russia and the Russians in Ukrainian Political Thought (1860—1945) // Quest for Models of Coexistence. National and Ethnic Dimensions of Changes in the Slavic Eurasian World* (Ed. By K. Inoue and T. Uyama) Slavic Research Center, Hokkaido University. Sapporo, 1998. P. 172—180.

²⁰ Див.: *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. Київ: Філадельфія, 1995; *Потульницький В. А.* Шляхта і консервативна державна ідея на Україні в 19-му — 20-му столітті: проблеми історіографії та історіософії // Гетьман Павло Скоропадський та Українська держава 1918 року: Науковий збірник, присвячений 125-річчю від Народження Гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української держави 1918 року. Київ, 1998. С. 66—71; *Його ж.* Український гетьманський консерватизм у другій половині 19 ст. // Науковий збірник Тернопільського університету. Серія історична. Тернопіль, 1999. № 7. С. 118—135.

бережного і правобережного. Найбільш яскравими представниками обох напрямів українського консерватизму в українській історичній думці Наддніпрянської України були українські і польські дворяни — історики Михайло Драгоманов (1841—1895), Максим Ковалевський (1856—1916), В'ячеслав Липинський (1882—1931), Дмитро Дорошенко (1882—1951), релігійний і політичний діяч, граф Михайло Тишкевич (1854—1930), письменники Пантелеймон Куліш, Леся Українка та ін.

Сприймання образу Галичини Михайлом Драгомановим слід розглядати в контексті його суспільно-політичного світогляду. На ранньому етапі він являв собою синтез консервативно-гетьманських, ліберально-демократичних і навіть низки соціалістичних ідей на спільній філософській основі позитивізму. Драгоманов завжди гостро критикував представників альтернативної народницької концепції і всіляко підкреслював особливу роль козацтва, шляхти і гетьманської держави в історії України. Найбільш демократичною державою Європи того часу Драгоманов вважав англійську конституційну монархію²¹. За послідовної критики Драгомановим української народницької концепції, його творчість стала тим фундаментом, на котрому базується весь подальший розвиток консервативно-гетьманської концепції²².

Проблеми Західної України привертають увагу Михайла Драгоманова²³ з кінця 1860-х років. У своїх дослідженнях він апріорно виходить з того факту, що українці Австро-Угорщини є інтегральною частиною українського питання. У наступні роки Драгоманов відкриває для себе, що українці в Росії і Австрії переживали надзвичайно різні історичні досвіди²⁴. Він зазначає, що українці в Австрії розвинули «сильне відчуття ідентичності і культурної окремішності від ото-

²¹ Див.: Переписка Михайла Павлика з Михайлом Драгомановим. Чернівці, 1911. Т. 3. С. 382.

²² *Potul'nyts'kyj V. Das ukrainische historische Denken im. 19. und 20. Jahrhundert.* S. 18—20.

²³ Різноманітні ідеологічні міфи настільки «обплутали» постать Драгоманова, що віднесення його до представників традиційного консерватизму може здатися новітнім міфотворенням. Проте всі його ранні дослідження на аналогічну проблематику й особливо найбільш зрілі праці, такі як «Листи на Наддніпрянську Україну», «Старі хартії вольностей» та інші яскраво свідчать на користь нашого твердження (див.: *Potul'nyts'kyj V. The Image of Russia and the Russians in Ukrainian Political Thought (1860—1945).* P. 163—195).

²⁴ Див.: *Potul'nyts'kyj V. Deutsche Einflüsse auf die Entwicklung des historischen Denkens in der Ukraine im. 19 Jahrhundert.* S. 475—499.

чуючого іонаціонального люду», яке було польським і римо-католицьким. Російсько-українську диференціацію на Великій Україні визначити було значно важче, оскільки участь у російській політичній і культурній діяльності усуває окрему українську самосвідомість, а то й робить її неможливою; тоді як в Австрії релігія і мова роблять українців окремою групою²⁵.

У 1873 р. Драгоманов відвідав Львів і був уражений провінціалізмом інтелектуального життя міста. Однією з основних причин такого становища, на його думку, було домінування клерикалізму, який утруднював сприймання прогресивних ідей²⁶. Драгоманов робить висновок, що буде практично неможливим заохотити незалежницький політичний рух серед галицьких українців, коли така впливова клерикальна партія пов'язує народ з інтересами домінуючої австрійської національності²⁷. В ході дискусій з представниками української інтелігенції у Львові Драгоманов переконався, що страх антагонізму з клерикалами відлякував навіть найбільш прогресивних галицьких діячів, незважаючи на їхні в цілому ліберальні погляди на релігію²⁸.

Однією з головних перешкод для ефективної літературної і політичної роботи серед галицьких українців, на думку Драгоманова, була проблема національної ідентичності. Він зазначав, що галицькі українці безліч разів піднімали питання «що таке русини?», але так і не дійшли рішення, яке могло б задовольнити націю в цілому²⁹. Драгоманов проілюстрував цей свій висновок анекдотом з власного досвіду. Під час поїздки в 1874 р. на археологічний конгрес у Києві він вступив у поїзді в дискусію з одним делегатом з Галичини. Пояснюючи своє національне походження, делегат у процесі дискусії відкинув

²⁵ Драгоманов М. П. Література російська, великоруська, українська і галицька // Михайло Петрович Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. / За ред. О. І. Дея. Київ, 1970. Т. 1. С. 186.

²⁶ Див.: Драгоманов М. Русские в Галиции // Вестник Европы. 1873. № 1—2; Политические сочинения М. П. Драгоманова / Под ред. М. Гревса и В. Кистяковского. Москва, 1908. Т. 1. С. 268—342.

²⁷ Драгоманов пересвідчився у цьому на власному досвіді. Львівська газета «Правда», яка спочатку взяла до друку його статтю, незабаром відхилила її як провокаційну по відношенню до церкви (див.: Драгоманов М. Австро-руські спомини // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. Т. 2. С. 181).

²⁸ Там само. С. 196.

²⁹ Драгоманов М. Русские в Галиции. С. 318.

стосовно себе означення «руський», «малорос» і зупинився остаточно на «галичанин»³⁰.

Драгоманов вважав, що Галичина зможе піднести українську національну справу, утворити європейський тип і повернути українців до джерел європейської культури лише тоді, коли позбавиться своїх внутрішніх слабостей — браку європейської й узагалі освіти, особливо політичної, а також поверховості і верхоглядства попівсько-адвокатської школи, небажання досліджувати емпіричний матеріал і робити з нього широкі висновки, що призводить до фразерства, емоцій і нестійкості в політиці³¹. Галицьким політикам, на думку вченого, слід відмовитись від вуличності у зовнішній політиці, передусім по відношенню до Росії та Австрії і вести боротьбу за українську народність на внутрішньому полі, внутрішніми засобами. Політичну освіту молоді (на основі широкого запровадження європейських зразків) слід поєднувати з повним відстороненням її від політичної практики, оскільки втягнення молоді в коловорот національної та партійної боротьби неминуче призведе до повної поразки або до виродження національно-політичної думки. Драгоманов вважав, що ставка на молодь, яка завжди існувала в політичній боротьбі у Галичині, пояснювалась слабкістю освіти та браком політичної волі у старших членів громадянства. Така практика надавала політичному рухові нестійного характеру внаслідок заповнення революційних рядів людьми молодими, без завершеної освіти. Водночас вона деморалізувала провідників цього руху, призводила до домінанти емоцій, вихолощувала з нього практичну думку, а натомість насаджувала сектантство³². Як для галичан, так і для наддніпрянців, за Драгомановим, політична праця і боротьба мають бути засновані на моральному ґрунті, і ніякі компроміси з совістю, терор, диктатура не можуть служити засобом для досягнення кращого суспільно-політичного ладу³³.

³⁰ Драгоманов М. Австро-руські спомини. С. 236.

³¹ Томашівський С. Трагедія Драгоманова // Політика. Львів, 1925. № 1—6. С. 27—30.

³² Томашівський С. Драгоманов і Галичина // Там само. С. 78—84; Його ж. Драгоманов і молодь // Там само. С. 44—46.

³³ Див.: *Потульницький В. А. Ідея прогресу в політичній спадщині М. Драгоманова // Михайло Драгоманов і українське національне відродження: Тези доповідей і повідомлень Республіканської наукової конференції, присвяченої 150-річчю з дня народження М. П. Драгоманова. 22—23 травня 1991 року. Київ, 1991. С. 120—123.*

В'ячеслав Липинський основною умовою для здійснення української державності вважав єдність — релігійну, національну, організаційну. Він неодноразово наголошував, що на рівні еліт перш за все має встановитися єдність між правобережною і лівобережною українською шляхтою, з одного боку, і галицьким греко-католицьким духовенством — з іншого. У своїх листах до адвоката і політичного діяча Осипа Назарука Липинський знову й знову звертається до теми Галичини. «Майте врешті на увазі, — пише він, — що підкреслювання галичансько-наддніпрянського антагонізму абсолютно перешкоджає нашій ідеології; «справу української державності завжди губила відсутність єдності між українцями, насамперед регіональна також»; «регіоналізм теоретично не шкідливий, але практично вносить ще більший хаос у життя нашої землі, тому його треба поборювати»; «об'єднання українських земель мусить бути провідною ідеєю»³⁴. Для визволення від польського гніту галичанам необхідно завоювати територіальну автономію, яку Липинський розглядає як перший етап для виховання галичан у дусі державницької монархічної ідеї. Порозуміння галичан з місцевими поляками проти централістичного панування Варшави — єдиний шлях, яким може відбутися політичне визволення західноукраїнських земель. Проте навіть здобуття територіальної автономії у межах Польщі Липинський оцінював як бажаний, проте далеко не першорядний крок у майбутніх подіях, оскільки вважав, що Галичина ніколи не зможе утворити власну, окрему від усієї України, ідентичність і може бути лише каталізатором протистояння східній частині Великої України³⁵. У листі до Назарука від 30 грудня 1927 р. Липинський застерігає його від надмірної прихильності до римського католицизму: «Треба не забувати, — пише він, — що у нас є три традиційні, історично вироблені християнські релігії. Бачити єдиний порятунок у нас, на візантійському ґрунті, лише в римськiм католицизмі, — це значить, якнайбільше цьому католицизмові шкодити. І Ви не слушно у своїй статті ганьбите «візантинізм». Це культура, інша ніж західна, але це культура, причiм найкраще до нашого дико-

³⁴ ЦДІА України у Львові. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 266. Арк. 67—90.

³⁵ Там само. Арк. 84, 91.

го самостійного ґрунту пристосована. Це треба знати, щоб зрозуміти відносини в греко-католицькій церкві на Галичині, про які Ви пишете. Корінь цих відносин у тому, що у нас нема справи, на яку кожна церква могла би опертися, й нема сурогату держави — зорганізованої світської сили, про яку церква могла би сказати: люди, робіть так, як оце»³⁶.

Образ власний Консерватори

Галицький консерватизм, так само як і наддніпрянський, також утворювався двома шляхами. З одного боку, це був традиційний консерватизм галицької української шляхти (барон Василько, барон Гужковський, шляхтич Олесницький та ін.), яка мала виразне проавстрійське наставлення і була галицьким регіональним відламом австрійського монархізму³⁷. А з іншого — це був ситуаційний консерватизм частини української інтелігенції з наукових, політичних і військових кіл, яка сприйняла монархічну консервативну ідеологію за свою лише після Першої світової війни і визвольних змагань 1917—1920 рр. Саме до другого крила галицького консерватизму належали відомі представники української історичної думки — історики С. Томашівський (1875—1930), В. Кучабський (1895—1944), І. Кривецький (1883—1940), І. Крип'якевич (1886—1967), О. Прицак (1919—), публіцист О. Назарук (1883—1940) та ін. Слід зазначити, що декотрі з них — О. Назарук, В. Кучабський та інші, були активними учасниками повалення Гетьманату Павла Скоропадського в 1918 р., а згодом, в еміграції і в Галичині у міжвоєнну добу, стали його чи не найпалкішими прихильниками, зберігши вірність цій ідеології до кінця життя.

³⁶ ЦДІА України у Львові. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 266. Арк. 73.

³⁷ Докладніше про діяльність галицької шляхти див.: Терещенко Ю. І. Причини до історії галицького консерватизму // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія історія, економіка, філософія. Київ, 2000. Вип. 4. С. 11—67.

Вже в роки Першої світової війни С. Томашівський прагне довести «легітимність» Галичини в українській і всесвітній історії, присвятивши цій проблемі кілька своїх праць³⁸. Цю легітимність він виводить з історичного і політико-географічного погляду. Галицько-Волинську землю вчений називає правітчизною слов'ян і вбачає саме в Галичині — Володимирії традиції першої української національної держави, оскільки саме в ній наприкінці XI ст. виникли самостійні осередки національно-політичного життя, політично відокремлені не лише від Києва, а й від поляків³⁹. У результаті аналізу питання окремішності Галичини від Польщі, російсько-українських і австрійсько-українських взаємин, Томашівський вперше обґрунтовує перспективи створення самостійної Прикарпатської держави⁴⁰.

Значення Галицько-Волинської держави в історії України С. Томашівський оцінює з огляду її п'яти основних історичних впливів на майбутнє українського народу:

- збереження України від передчасного поневолення й асиміляції з боку Польщі;
- розірвавши династичні та церковно-політичні зв'язки з Московщиною, Галицько-Волинська держава надовго затримала розпочатий у XII ст. процес творення нової політичної нації зі слов'янських та фінських етнічних елементів над Волгою;
- забезпечення доступу західноєвропейської культури на українські землі, захист української нації від подальшого монгольського проникнення;
- надання Галицько-Волинським князівством матеріальної та моральної підтримки Західній Україні в боротьбі з поль-

³⁸ *Tomashivs'kyj S.* Die weltpolitische Bedeutung Galiziens. München, 1915. Пізніші, доопрацьовані українські версії див.: *Томашівський С.* Королівство Галичини і Володимирії // Діло. Львів, 1916. Ч. 104. С. 2—3; *Його ж.* Галичина як політичний і военний чинник колись і тепер. Львів, 1918 (рукопис). ЦДІА України у Львові. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1—60.

³⁹ Ці думки лягли в основу однієї з основних праць Томашівського, написаної трохи згодом (див.: *Томашівський С.* Українська історія. Старинні і середні віки. Львів, 1919. Нарис. Т. 1. Тут Томашівський подає огляд політичного розвитку України з особливим розглядом історії Галичини до Люблінської унії 1569 р.).

⁴⁰ *Томашівський С.* Галичина як політичний і военний чинник колись і тепер. Львів, * 1918 (рукопис). ЦДІА України у Львові. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1—60.

ською експансією; засвоєння ним нових просторів на Сході на користь української народності;

- саме завдяки українській державності ХІІІ—ХІV ст. утворюється сучасна національно-політична, культурна і, певною мірою, мовна самостійність України серед слов'ян⁴¹.

Томашівський глибоко переконаний, що проникнення литовської, польської та угорської культури на західноукраїнські землі, яке розпочалося за часів Галицько-Волинської держави, саме існування цієї держави відіграли в історії України надзвичайно позитивну роль, дали можливість зберегти українську культуру та націю в Галичині, на відміну від східноукраїнських земель, які, зазнавши татаро-монгольської навали, поділили історичну долю російських земель і втратили свою національно-політичну та культурну самостійність.

Таким чином, Галичина, на думку вченого, була своєрідним кордоном, що розділяв сфери господарських та культурних впливів між Сходом і Заходом, зокрема впливів римської та візантійської церков, які стали символами європейського роз'єднання на Схід і Захід. Ці впливи, що завжди починалися з Галичини і Волині, завершилися Брестською унією 1596 р., унаслідок якої, на думку Томашівського, утворився посередній між Сходом і Заходом церковно-культурний тип з візантійською формою і римським змістом⁴².

Томашівський вважав соборність України менш актуальним завданням, аніж підготовку до державного життя у Східній Галичині. Виходячи зі своїх історичних концепцій, Томашівський робив висновок, що Галичина повинна не лише здобути свій окремий, автономний, статус у межах польської держави⁴³, а й стати українським П'ємонтом. Ця роль Галичини як П'ємонту мала, за Томашівським, не лише консолідувати в майбутньому всі українські землі, а й посприяти найкращому регулюванню польсько-українських відносин на

⁴¹ *Томашівський С.* Українська історія. Львів, 1919. С. 111, 112.

⁴² Там само. С. 89—110.

⁴³ Учений передбачав створення на території Галичини окремого сейму, крайового уряду, органів адміністрації та судочинства, наділених якнайширшими повноваженнями, що мало обмежити верховенство центральних владних структур Польщі (див.: *Томашівський С.* За автономію українських земель при Польщі // Нова Зоря. Львів, 1928, 25 берез.; *Його ж.* Найважливіша політична задача нашого сучасного покоління // Там само. 1 квіт.).

грунті міжнародної солідарності обох народів і їхньої спільної історичної місії⁴⁴.

Інший представник галицького консерватизму Василь Кучабський аналізує історико-політичні особливості ЗУНР, до складу якої входила лише Східна Галичина. На його думку, ЗУНР була короточасним державним об'єднанням, оскільки місцева інтелігенція виявила повну нездатність до державного творення. Незважаючи на поміркованість, навіть жертвовність західноукраїнського громадянства, неприйняття ним анархізму і радикалізму, що само по собі могло стати доброю основою для будівництва держави, слабкість «механічного» парламентаризму, врахування тільки хвилимих настроїв виборчої маси, низький рівень самосвідомості інтелігенції гальмували процес консолідації державотворчих сил, були сприятливим ґрунтом для корупції державного апарату, а головне — для політичних переворотів чи зростання соціально-революційних рухів, спрямованих до обох фатальних течій — націоналізму чи більшовізації країни⁴⁵.

Аналізуючи об'єктивні труднощі, що гальмували процес утворення ЗУНР, Кучабський доходить висновку, що основною з них була внутрішня слабкість цього недовговічного державного об'єднання і насамперед відсутність центрального керівного державного проводу, спроможного здійснювати політику, що відбивала б інтереси всього краю, а не окремих його частин, координувати зусилля місцевих політичних діячів, громадських організацій, армії⁴⁶. Кучабський вважає, що відсутність кваліфікованих державних політиків у середовищі західноукраїнської інтелігенції була закономірним явищем. Причини такого становища, на думку вченого, крилися в інтелектуальній обмеженості і малодушності галицької інтелігенції, відсутності у неї шляхетності і громадської моралі. Давалися взнаки також брак героїчних якостей, військового духу й досвіду військового будівництва та організації, безвідповідальність, невимогливість до своїх власних державних функціонерів, призвичаєння

⁴⁴ *Томашівський С.* Десять літ українського питання в Польщі. Львів, 1929. С. 28.

⁴⁵ *Кучабський В.* Вага і завдання західно-української держави серед сил Східної Європи на переломі 1918—1919 року // Дзвони. Львів, 1932. Т. 1. С. 112—120.

⁴⁶ Там само.

місцевих органів до абсолютної безкарності за помилки і не-кваліфікованість, безчесність і продажність багатьох представників західноукраїнської бюрократії, «що пояснювалось її матеріальною бідністю і скупкою оплатою, а також потягом значної її частини до «панського життя», яке імпонувало значній частині галицької інтелігенції і якого вона ніколи не знавала». Поряд з тим у її середовищі слабкими були моральні категорії особистої гідності і честі, які традиційно плекалися в аристократичних «панських» верствах. Подібне прагнення до матеріального добробуту за відсутності особистої і громадської моралі сприяло, на думку Кучабського, поширенню серед значної частини інтелігенції таких негативних рис, як політична й особиста продажність і навіть злодійкуватість⁴⁷.

Позитивними рисами населення Галичини Кучабський вважає працьовитість, «слухняність», зокрема його вміння господарювати, економити і розподіляти результати своєї праці, цілеспрямованість, поміркованість і патріотизм, які за умови кваліфікованого державного керівництва могли б стати добрим підґрунтям для самостійного державного творення. Інша позитивна риса населення Галичини, що особливо проявилася у 1918—1919 рр., — це енергія, розпорядливість і професіоналізм місцевих політиків, які виявили здатність до організації і самоврядування, вміло використовуючи відповідні етнічні якості західноукраїнського населення. Загалом учений вважає, що Західна Україна перестала бути політичним центром, лишаючись дуже важливим і необхідним помічником Наддніпрянської України в її державотворчій діяльності, як це було під час Хмельниччини⁴⁸. На відміну від Томашівського, Кучабський не стоїть на католицькому ґрунті. Він вважає, що з позицій католицької релігії і західноєвропейської орієнтації не можна «оцінювати долю народу, який за виїмком одної лише Галичини, і то лише наповдовж останніх неповних двісті літ, належить своєю духовною структурою до східно-християнського світу»⁴⁹.

Разом з тим, на думку Кучабського, Галичині належить особлива роль у справі формування майбутньої української

⁴⁷ Кучабський В. Вага і завдання західно-української держави серед сил Східної Європи на переломі 1918—1919 року // Дзвони. Львів, 1932. Т. 1. С. 118.

⁴⁸ ЦДІА України у Львові. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 177. Арк. 13—14.

⁴⁹ Там само. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 266. Арк. 18.

ідентичності внаслідок двох чинників. По-перше, справу утворення української держави може вирішити формування психічного складу нації в якомусь певному місці її скупчення. Найкраще підходить для цього Галичина, яка зможе організувати решту України на визвольну боротьбу. По-друге, саме в умовах Галичини можна виховати одночасно антипольську і антиросійську українську еліту, «яка створила б на Україні людей зовсім нового духовного і політичного типу»⁵⁰.

Кучабський подає цікаву характеристику українців Галичини, порівнюючи їх із поляками. Аналізуючи той факт, що поляки спромоглися збудувати і відстояти свою державність у 1917—1920 рр., а українці, зокрема галичани, свою державу — ЗУНР, втратили, Кучабський пояснює це тим, що українці Галичини виявили набагато більше національної і політичної моралі у своєму внутрішньому житті, аніж поляки, однак на чолі польського народу стояли набагато світліші уми від українських. Ті, хто стояв на чолі українців, були «маленькими провінційними політиками», напівінтелігентними агітаторами і організаторами «мас». «Вони, аби втишити розруху, хапалися за все: за переговори з місцевими поляками, сподівалися на наддніпрянську допомогу, замість організувати збройний опір ворогові»⁵¹. Усі ці факти, на думку Кучабського, свідчили за те, «що сама суттєва субстанція нашого галицько-українського народу, наша національна, політична і соціальна мораль є вища від субстанції польського народу, і це є найважливіший момент у підбою землі нашої галицької Польшею, що довершився в цьому підбій не народу нище стоячого народом вище стоячим, тільки народу примітивнішого, але маючого в собі здоровіші політичні зв'язки, народом розложеним, здоров'я політичного позбудим»⁵².

Оцінюючи визвольні змагання 1917—1920 рр., Кучабський доходить висновку, що збудування української держави було можливим на той час лише в Галичині і лише на просторі Галичини, Волині і Поділля, оскільки державний етос галицько-

⁵⁰ Кучабський В. Українська державна путь // Дзвони. 1936. Т. 4. С. 68.

⁵¹ Kutschabsky W. Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolchewismus in den Jahren 1918—1923. Berlin, 1934. S. 32.

⁵² Кучабський В. Завдання гетьманського руху на Західній Україні // Збірник Хліборобської України. Прага, 1931. Т. 1. С. 46.

го загалу був вищим, аніж на Наддніпрянщині⁵³. «Коли б усе-таки західним українцям пощастило приборкати східноукраїнський хаос, — зауважує В. Кучабський, — то й тоді перспективи не були би блискучими. Можливо, тоді могла б утворитися якась українська держава — «обрубок», що охоплював би центральні і східні землі Східної Галичини та Волині, Поділля, а можливо сягала б навіть Дніпра і Чорного моря. Проте їм не залишалось нічого іншого, як вступити в цю ризиковану гру, так як неможливо було іншим чином відстояти західноукраїнську державність»⁵⁴. У цьому аспекті Кучабський схвально оцінює державний етос Галичини, ставить його вище Наддніпрянського. Так, Західна Україна надзвичайно активно охороняла свою територію від поширення пропаганди соціальних бунтів. Відомо, що радикально-соціалістичні фракції, підбадьорені своїм небувалим успіхом, завдяки якому вони, на думку Кучабського, загубили Східну Україну, намагалися поширити свій вплив і на Галичину. Разом з тим, якщо в Наддніпрянській Україні дивилися на галичан, як на щось незрозуміло чуже, в Галичині були навчені дивитися на Наддніпрянщину з деякою зневагою, недовірою. Все це призвело до розриву між двома частинами одного народу. Ця негативна тенденція нестримно розвивалась і спричинилась урешті-решт до поділу українського народу на два сепаратних табори⁵⁵. Цей історичний екскурс давав підстави Кучабському для таких політичних висновків⁵⁶.

Націоналісти

Національно-державницький напрям в українській історичній і політичній думці дістав своє організаційне оформлення головним чином в австрійській Галичині. Це пояснювалося тим фактом, що серед української інтелігенції в Наддніпрян-

⁵³ ЦДІА України у Львові. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 177. Арк. 11—12.

⁵⁴ *Kutschabsky W. Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolchewismus. S. 127—128.*

⁵⁵ *Ibid. S. 129.*

⁵⁶ Слідом за Томашівським, Кучабський звертав увагу на приклад італійського П'ємонту і вважав, що побудова держави є результатом не технічної організованості народу, а його духовного світу, реалізацією психічного стану нації (див.: *Кучабський В. Большевизм і сучасне завдання українського Заходу: Національно-політичні замітки. Львів, 1925. С. 113).*

ській Україні панував народницький напрям, представники якого надавали перевагу соціальним інтересам, соціалізму й інтернаціоналізмові трудящих мас над національними інтересами. Навпаки, в Австро-Угорській монархії, де суспільні відносини вирізнялися у порівнянні з царською Росією значно більшим демократизмом, національна проблема для українців мала певні шанси на своє успішне вирішення. Це не могло не привести до вироблення українською інтелігенцією певних трактувань і наукових підходів до аналізу національного питання в самій Галичині.

Серед представників національно-державницького напрямку в українській політичній і історичній думці слід згадати насамперед історика і географа, професора, академіка Степана Рудницького (1877—1937), історика і соціолога Ольгерда Бочковського (1885—1939), юриста і соціолога, академіка Станіслава Дністрянського (1870—1936), соціолога і юриста, професора Володимира Старосольського (1878—1942), істориків Андрія Яковліва (1872—1955), Олександра Лотоцького (1870—1939)⁵⁷. Захищаючи право української нації на самовизначення у межах своєї власної етнічної території, ці вчені узгляднювали в ідеях республікансько-демократичної національної державності основу життя української нації, визначали національну ідею і національну психологію як сутність нації, що скеровує її на боротьбу з усіма домінуючими націями й етнічними групами, з територіальними претензіями інших держав.

Серед учених національно-державницького напрямку особливості Галичини з погляду геополітики проаналізував Степан Рудницький. На його думку, упродовж століть Галичина відігравала визначну роль в українській історії двічі: «Перший раз у 14—16 століттях, коли українська державність, зруйнована над Дніпром, знайшла захист у Галицько-Волинському князівстві; другий раз у кінці 19 століття, коли український культурний рух мусив від переслідувань і утисків російського уряду хоронитися за Збруч»⁵⁸. Учений зау-

⁵⁷ Докладніше про концепції цих учених див.: *Потульницький В. А. Нариси з української політології*. С. 226—300; *Його ж. Політична доктрина Володимира Старосольського // Альманах «Молода нація»*. Київ, 1998. № 9. С. 30—44.

⁵⁸ *Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України / За ред. Л. Гарбарчука*. Львів, 1994. С. 220.

важує, що територія Галичини не виходить за рамки етнічних меж української соціальної національної території, і хоча політичні обставини спричинили певні відмінності між галичанами і наддніпрянцями, наблизивши перших до Середньої Європи, а других — до Сходу, проте за своєю першоосновою і ті й інші представляють антропологічний тип українця. На доказ свого твердження він приводить дані антропогеографії. Їх аналіз, на думку вченого, дає можливість зробити висновок, що за своїми природничо-географічними ознаками Західна Україна є краєм Східної Європи, перехідним до Середньої Європи: «Східноєвропейська великопросторність, великочертність і одноманітність краєвиду на Західній Україні значно злагіднішала, хоча середньоєвропейська різноманітність тільки несміло і позірно де-не-де виступає. Ця переходовість зазначається не тільки у географічному положенні і у геоморфологічних відносинах, а й в усіх інших ділянках географічного обличчя Західної України: в географії, кліматі, рослинному і тваринному світі та в антропогеографічних відносинах»⁵⁹. Тому Західну Україну дослідник вважає головним континентальним географічним посередником між Німеччиною, Польщею, Чехословаччиною та Угорщиною, з одного боку, і Центральною та Східною Україною — з іншого, про що свідчать, зокрема, історичні джерела про прадавній «бурштиновий шлях», який пролягав через Західну Україну від Чорного до Балтійського моря, переселення різних племен, народів, воєнні походи, торговельні подорожі. Географічне положення поставило Галичину в роль посередника між Середньою Європою і «цілим півднем східноєвропейського комплексу країв, які, в свою чергу, є переддвір'ям Передньої Азії»⁶⁰. Однак свою важливу географічну роль Галичина зможе виконати лише тоді, коли вона стане невід'ємною частиною України і зможе бути вузловим пунктом природно визначених шляхових ліній для всієї України в сукупності. Разом з тим Рудницький зазначає, що галичани складають окрему групу українського народу. «Як швейцарські німці творять з національно-куль-

⁵⁹ Рудницький С. Західна Україна. Географічний нарис // Центральна Наукова Бібліотека АН України. Відділ рукописів. Ф. 10. Спр. 4744. Арк. 2.3.

⁶⁰ Там само. Арк. 4.

турного боку окрему групу німецького народу, так і галицькі українці серед українського народу»⁶¹. Саме федеративність, на його думку, є основою всієї української історико-політичної традиції. Тому передчасне з'єднання Галичини і Великої України на тактично-політичному полі, застерігає вчений, принесе величезну шкоду всій українській справі⁶². Це станеться внаслідок того, що Галичина самостійно нічого робити у Великій Україні не може і великоукраїнських відносин не знає, а також тому, що рівень національної свідомості на Галичині і кількісно, і якісно є абсолютно відмінним від іншої України⁶³.

Важливе місце у своєму трактуванні особливостей Галичини Рудницький відводить лісам, які, на його думку, головним чином визначили географічне становище, що позначилося на характері державно-політичних норм Західної України взагалі. Крім того, Галичина, за С. Рудницьким, «належить до просторів, які треба назвати старою Україною, що не була ніколи вилюднена кочовиками і заховала свій рослинний характер, за винятком Поділля, де домінував луг».

На думку вченого, саме лісовий характер Західної України захистив Галицько-Володимирську державу від Польщі, Угорщини та кочовиків, не дав татарському лихоліттю поширитись у Галичині так сильно, як це відбулося у Східній Україні. Значення лісів, вважає дослідник, істотно вплинуло й на внутрішню історію Західної України. «Ліс утруднював лучбу, він роздрібнював населення на дрібні групи, що жили по природних полянах чи викорчовуваних серед лісу погарах, чи на надрічних лугах, кожна своїм життям. Такі умови підсобляли економічному і політичному партикуляризмові. Він і виступив на Західній Україні цілком виразно»⁶⁴.

Природні географічні умови багато в чому спричинили формування таких рис галичан, як індивідуалізм, партикуляризм, здатність до копіткої праці, на противагу колективізму і розміреності наддніпрянців. Незважаючи на певні протиріччя між західними і східними групами українського населення, вчений дотримується думки, що необхідно спочатку об'єднати

⁶¹ Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. С. 401.

⁶² Там само. С. 381.

⁶³ Там само. С. 383.

⁶⁴ Рудницький С. Західна Україна. Арк. 49, 50.

націю — Галичину і Наддніпрянську Україну, а вже потім виборювати свободу і незалежність України⁶⁵. Тому шлях до самостійної України слід долати етапами, першим з яких має бути утворення самостійної нейтральної Галицької української держави⁶⁶. Ця держава має бути незалежною від усіх, але водночас не відділеною від решти України. Її постання не лише скріпить розвинуту в Австрії галицько-українську національну ідеологію, а й може стати головним огнищем підготовчої агітаційної роботи на цілий південь Східної Європи (українські землі), і, що найважливіше, «східно-український уряд міг би у вирішальний момент одним махом заволодіти Правобережною Україною та організувати її політично і військово за допомогою місцевих українських елементів»⁶⁷. Завдяки прилученню до Галичини в національному плані правобережних земель (де масові контакти місцевого населення з росіянами розпочалися лише у ХХ ст.), можна, на думку Рудницького, почати організацію національної ідентичності цілого півдня Східної Європи.

Володимир Старосольський наполягає, що процес денационалізації серед української аристократії в ранньо-модерний період відбувався швидше і глибше на півдні і заході української території, тоді як на сході і півночі він протікав значно повільніше. У Східній Галичині остання потуга української шляхти проти Польщі була здійснена на початку ХVІ ст., в той час як на Волині, півдні Поділля і Київщині вона бере активну, якщо не провідну участь у боротьбі під проводом Богдана Хмельницького в ХVІІ ст.⁶⁸ Старосольський вважає, що є підстави вести мову про континуїтет феодалної та аристократичної ідеології лише на територіях колишнього українського Гетьманату, зокрема на Правобережній і Лівобережній Україні.

Західна Україна має інші особливості. Перш за все, в Галичині греко-католицька церква була центральною інституцією українського життя, і духовенство було єдиним осві-

⁶⁵ Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. Берлін, 1923. С. 113.

⁶⁶ Його ж. Чому ми хочемо самостійної України. С. 384.

⁶⁷ Там само. С. 378.

⁶⁸ Старосольський В. Суспільно-політичні рухи та їх носії // ЦДІА України у Львові. Ф. 360. Оп. 1. Спр. 466. Арк. 1.

ченим класом. «На час інкорпорації Галичини до складу Австро-Угорської імперії, — вказує Старосольський, — уніатське духовенство було найвищим соціальним класом на цих територіях, який лишився українським, оскільки належність до тієї чи іншої церкви була синонімом належності до тієї чи іншої національності. За своїм стилем життя вони були схожі на дрібну шляхту»⁶⁹. До 1918 р. греко-католицьке духовенство було носієм подвійної (української та австрійської) ідентичності і лояльності. У міжвоєнну добу основні ідеологи греко-католицької церкви належали до стану консерваторів⁷⁰.

Старосольський зазначав, що іншою характеристикою галицької інтелігенції було її переважно селянське походження. З цих кіл інтелігенції рекрутувались лідери національних організацій, ідеологи і політики національного руху. «Війни за національну незалежність, — пише вчений, — коли більш ніж сотня тисяч галичан — солдатів переважно селянського походження перетнули кордони Східної України і вступили в контакт зі своїми східними співвітчизниками, мали величезний вплив на процес поглиблення національної і політичної свідомості українського селянства»⁷¹. Не менш важливе значення у цьому процесі формування національної свідомості галичан відіграло існування ЗУНР, а також той факт, що після війни велика кількість емігрантів опинилася в Австрії, а потім у Чехословаччині, де тисячі представників української молоді навчалися в різних коледжах і університетах⁷². Там вони довідалися про чеські методи національно-визвольної боротьби, які увінчалися успіхом — побудовою незалежної держави. Старосольський доходить висновку, що під час Першої світової війни і міжвоєнної доби в Галичині сформувався такий тип української національної ідентичності, який виразно сепарував себе не лише від поляків і великоросів, а й навіть від східноукраїнського дворянсько-шляхетського консерватизму⁷³.

⁶⁹ Там само. С. 5—6.

⁷⁰ *Starosols'kyj V. Political and Social Movements in Ukraine // Tzentr. Archiv Vyshhych Organiv Vlady i Upravlinnia. F. R. — 4186. Op. 2. Spr. 10. Ark. 12.*

⁷¹ *Старосольський В. Суспільно-політичні рухи та їх носії. С. 7—8.*

⁷² Там само. С. 9.

⁷³ *Starosols'kyj V. Political and Social Movements in Ukraine. P. 18.*

У своїй оцінці взаємозалежності між двома процесами: державотворення і націотворення, з одного боку, і методами, можливостями і способами формування української ідентичності, з іншого, — ключові напрями української історичної думки істотно різнилися між собою. З цих відмінностей випливало різне сприймання ними Західної України.

Спільним для українських наддніпрянських консерваторів і народників було визнання необхідності збереження Галичиною власної ідентичності і неможливості її поширення на інші українські землі, оскільки, на думку народників, Наддніпрянська Україна має в своїй основі не лише західні, а й східні культурні вартості. Консерватори ж дотримувалися думки, що Правобережна і Лівобережна Україна та Галичина мають спільно сформувану власну, відмінну від росіян, ідентичність як відновлений варіант забутого Гетьманату, а не національну державу, як основу ідентичності галичан.

Галицькі консерватори і націоналісти підкреслювали особливу роль Галичини в історії України, її окрему (від решти України) історію, ідентичність і певну всеукраїнську місію, яку вона, на їхню думку, несла і нестиме. Цю місію Галичини вони трактували по-різному: консерватори стверджували, що саме в Галичині змогла сформуватися греко-католицька антипольська й антиросійська еліта, а націоналісти, — що саме в Галичині сформувався справжній тип української національної свідомості. І консерватори, і націоналісти наголошували на необхідності утворення Галицької окремої державності (ЗУНР), як етапу становлення всеукраїнської держави. Разом з тим консерватори оцінювали цю галицьку державність як можливого союзника в утворенні і зміцненні майбутньої загальноукраїнської гетьманської держави. Натомість націоналісти вважали, що Галицька держава, у випадку її утворення, має поширити підготовчу роботу на всю Україну, і зможе сформувати спільну ідентичність насамперед з Правобережною Україною, де масові контакти з росіянами розпочалися лише з ХХ ст.

У ХХ ст. концепція нації і бачення держави більше збігалися у трактуваннях наддніпрянських і галицьких кон-

серваторів, аніж наддніпрянських народників і галицьких націоналістів. Між консерваторами, як галицькими, так і наддніпрянськими, з одного боку, і наддніпрянськими народниками та галицькими націоналістами, з іншого, — бачення нації і держави докорінно відрізнялися. Оцінка ролі національної території була різною у всіх чотирьох напрямів.

Різна історія і різні поєднання домінуючих чинників у формуванні ідентичності сформували більшою мірою ідеологічну, аніж регіональну спорідненість між ключовими напрямками української історичної думки.

РОЗДІЛ 3

Українська історична думка в XIX—XX ст. у **всесвітньо-історичному контексті: концепції і періодизація**

Складовою української національної історичної перспективи, що зумовлювала її розвиток у XIX—XX ст., була сама українська історична думка.

У своєму дослідженні української історичної думки та її періодизації автор методологічно виходить з такого положення: історія є баченням, котре ґрунтується на аналізі історичних фактів у їх каузально-лінійних пучках, у секвенціях закінчених історичних періодів протягом територіалізованого часу. В розвитку української історичної думки, яка визначала її власну національну історичну перспективу, а не була, скажімо, російською чи радянською, ці пучки, переміщаючись територіально, весь час еволюціонують у системі альтернатив. Пучок теоретичних альтернатив роздвоюється, й (як у випадку з лінією української історичної думки XIX—XX ст.) ідея обирає ту територію, систему і методологію, котра здатна забезпечити її існування. Цією формулою «ідея — територія — альтернативи» ми будемо користуватися у своєму варіанті періодизації української історичної думки XIX—XX ст. У запропоновану нижче періодизацію автор включає лише ті території, де могла існувати і розвиватися українська національна історія, з акцентом на внутрішні українські сили, які себе взаємопоборювали і стикалися концептуально і світоглядно упродовж XIX—XX ст., а також і з обов'язковим урахуванням політики домінуючих націй. У XIX—XX ст. ми виокремлюємо такі етапи української історичної думки.

Харківсько-київський період (перша половина XIX ст.)

Одночасно з ліквідацією залишків української автономії наприкінці XVIII ст. виступає на сцену українське національне відродження, що виникло під впливом двох чинників: з одного боку, в Україну проникають, головним чином із Німеччини, ідеї романтизму з його інтересом до народності, до національної старовини, до народної поезії¹. З іншого — оживають старі історичні традиції, починається ідеалізація героїчних часів козацтва і форм своєї недавньої, пов'язаної з поняттям політичної свободи автономії². Обидві ці течії тісно взаємодіють, і на зламі XVIII—XIX ст. виникає нове явище — український національний рух. Він виявляє себе передусім у появі української літератури, і першим надрукованим твором цієї літератури стала «Енеїда» Котляревського 1798 р. Починається збір і публікація народних пісень, історичних матеріалів, з'являються цілі курси національної історії. Цей рух був справою рук дворянського стану українського суспільства, невдоволеного централізаційною і нівеляційною політикою російського уряду. І саме в політичних і соціальних аспіраціях цього стану національний рух знаходив собі опору³. Доба наполеонівських війн виразно показала російському царизмові, що в Україні дійсно існують сепаратистські прагнення, про що свідчив сам факт існування цілої низки таємних організацій, котрі мріяли про звільнення України від російського панування⁴. Прояви симпатії до Наполеона, як до визволителя від російського деспотизму, прояви ненависті до москалів

¹ Hösch E. An Episode from German-Ukrainian Scholarly Contacts: Dietrich Christoph von Rommel // *German-Ukrainian Relations in Historical Perspective* (Ed. by Hans-Joachim Torke and John-Paul Himka). Edmonton; Toronto, 1994. P. 1—9.

² Kohut Z. E. *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy. Imperial Absorption of the Hetmanate. 1760—1830S.* Cambridge, Mass., 1988; Saunders D. *The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750—1850.* Edmonton, 1985.

³ Borchak I. *Le mouvement national Ukrainien au XIX siecle* // *Le Monde Slave.* Paris, 1930. Vol. 4. N 1. P. 46—72; N 2. P. 248—293; Рубаков І. До характеристики доби кризи «ancien régime» на Україні // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідів української історії, письменства та мови. Київ, 1928. № 2. С. 47—63.

⁴ Див.: Павловский Н. Массонская ложа в Полтаве // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Полтава, 1909. Ч. 1. С. 15—45; Ефремов С. Массонство на Україні // Наше минуле. Київ, 1918. № 3.

(росіян) відзначали навіть спостережливі іноземці⁵. Тому російський уряд з такою недовірою поставився до спроб організації української міліції у 1812 та 1830 рр.⁶ Після повстання декабристів російський уряд розпочав нищення усіх залишків української окремішності, які ще подекуди залишалися після реформ Катерини II, і котрі бодай самою назвою нагадували щось своєрідне, українське. Через це, а також у зв'язку з польським питанням було скасоване Магдебурзьке право на українських землях; зокрема, спеціальним царським указом від 1835 р. ліквідовано Магдебурзьке право в самому Києві, де раніше навіть існувала власна міліція⁷. Того ж року українську шляхту було остаточно зрівняно в правах з російським дворянством, чим значною мірою було покладено край фронді української шляхти проти уряду⁸. Водночас було скасовано титул «малоросійський генерал-губернатор». Останній став називатися просто губернатором «Чернігівським і Полтавським». Так само «Слобідсько-Українську» губернію перейменовано в Харківську, щоб і сама назва не нагадувала про колишню окремішність. Нарешті, в 1842 р. була скасована дія давніх литовських законів на українських землях, так званий «Литовський статут», і запроваджені загальноросійські закони⁹.

Новий український рух у своєму подальшому розвитку базувався на зовсім інших основах, аніж ідеали старого устрою. Його надихали ідеї політичної свободи, соціальної рівності і свободи національного розвитку — ідеї, котрі надходили із Заходу. Їхніми носіями були вже не тільки шляхта (дворянство), як це мало місце в першому десятилітті ХІХ ст., а й інтелігенція, яка рекрутувалася з різних станів суспільства і вирізнялася радикальнішими настроями. У програмі таємного українського товариства «Кирило-Мефодіївське братство»

⁵ Borschak I. Napoleon et Ukraine // Revue des Etudes Napoleoniennes. Paris, 1922. Vol. XI. No. 7—8. P. 24—40.

⁶ Свідзінський П. Земська міліція 1806—1808 рр. // Прапор марксизму. Харків, 1927. № 1. С. 144—176; 1928. № 1. С. 114—140; № 2. С. 115—144.

⁷ Багалій Д. І. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні // Руська історична бібліотека. Львів, 1904. Т. 24. Ч. 2. С. 387—442.

⁸ Kappeler A. Russland als Vielvölkerreich. München, 1992. S. 207—215; Idem. Kleine Geschichte der Ukraine. München, 1994. S. 131—134.

⁹ Див.: Лашенко Р. Лекції по історії українського права. Прага, 1923. Ч. 1. С. 120—145; Падох Я. Суди і судовий процес старої України // Записки НТШ. Т. 209. Нью-Йорк, 1990. С. 39—123.

йдеться про емансипацію селян, як про основне завдання соціальної політики, і про перебудову Російської імперії у вільну федерацію з центром у Києві, яка мала об'єднати всі слов'янські народи Європи¹⁰. З цього часу привид українського сепаратизму ввижається урядові навіть у найбільш скромних виявах українського літературного життя. Саме українське слово видається йому небезпечним, і з 1847 р. в Росії розпочинається новий етап переслідувань української мови і літератури. Після поразки у Кримській війні ситуація в країні поступово змінюється. Новий імператор Олександр II започатковує цілу низку ліберальних реформ, що відкрило нові можливості для українського національного руху. Українці виступили з дуже поміркованими вимогами: вони не згадували про жодну крайову автономію, а просили лише дозволу на запровадження української мови в школі, церкві і суді, а також виявили готовність сприяти урядові в боротьбі з польськими претензіями на правобережні українські землі¹¹. Проте російський уряд поставився до цих прохань з недовірою, вважаючи, що вони потягнуть за собою нові вимоги уже на політичному ґрунті. Тому після короткої ліберальної паузи наприкінці 1850-х років, коли було дозволено навчати дітей в народних школах і навіть видавати підручники українською мовою, почався новий наступ реакції.

Загалом у першій половині XIX ст. український національний рух характеризувався такими явищами, як відкриття мови, історії і народної культури малоруськими дворянами й українофілами серед російської та польської інтелігенції. Окремі представники російської і польської нації пов'язували свої ідеали і прагнення із землею свого проживання, роблячи тим самим істотний внесок в українську культуру й історію. Прикладом може слугувати подвижницька діяльність гуртка вчених Харківського університету 1820—1850 рр., які започаткували цілий ряд досліджень, продовжених наступними поколіннями вчених, які вивчали і популяризували мову, культуру, фольклор та історію українського народу.

¹⁰ *Papazian P. N. Kostomarov and the Cyril-Methodian Ideology // Russian Review 1970. No. 29. P. 59—73; Костомаров М. І. «Закон Божий» (Книга буття українського народу). Київ, 1991. С. 5—39.*

¹¹ *Марахов Г. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. Киев, 1967. С. 178—192.*

Цей етап гармонійних і взаємовигідних відносин між українськими, польськими і російськими інтелектуалами прийшов до свого завершення в результаті як перших політичних вимог з боку українців, так і розвитку національної свідомості в російському суспільстві й розгортанні польського національного руху.

В цей час були засновані перші університети західного типу в Україні — Харківський (1803) і Київський (1834), котрі започаткували новий інтелектуальний період. Остаточ-но сформувалися у своєму первісному варіанті обидві концепції української історії: малоросійська (державно-автономістська, чи регіональна) й українська народницька (концепція сільського недиференційованого народу). Найяскравішими представниками першої концепції були українські дворяни — вихідці з старовинних козацько-старшинських родів: С. Кочубей, В. Тарновський, В. Лукашевич, С. Алексєєв-Хорольський, М. Максимович. Другу започаткували М. Костомаров, Т. Шевченко, інші члени Кирило-Мефодіївського товариства та їхні послідовники. Ідейні передвісники малоросійської концепції з'являються в Російській імперії на початку ХІХ ст., хоча ґрунт для її виникнення був підготовлений ще в 1780—1790 рр.¹² Ідеї лібералізму, республіки, запровадження конституційного ладу вносились у російське середовище представниками дворянського корпусу Російської імперії, зокрема офіцерами — учасниками зарубіжного походу російської армії 1813—1815 рр., серед яких було немало представників старшинсько-гетьманських родів. Перебуваючи за рубезем, вони дістали можливість ознайомитись з державним ладом західноєвропейського суспільства. Ці дворяни утворювали таємні гуртки (масонські ложі), в яких відбувалися теоретичні дискусії, обговорюва-

¹² Мається на увазі існуючий на той час у місті Новгород-Сіверському патріотичний гурток, членами котрого були відомі на той час українські громадсько-політичні і культурні діячі, які мешкали тоді в місті. Це, насамперед, Григорій Долінський — лідер ніжинського і батуринського дворянства, яке відразу після скасування Гетьманату в 1767 р. висунуло основні вимоги українського автономізму. Іван Халанський — директор гімназії й автор проекту про заснування університету в Новгород-Сіверському, український композитор Андрій Рачинський, Володимир Сокальський — останній архімандрит Запорозької Січі, Федір Туманський — письменник, перекладач і видавець кількох часописів, зокрема «Російського магазину» (1792—1794), член Королівського Геттінгенського наукового товариства та ін. (Див.: *Оглоблин О.* Люди старої України, Мюнхен, 1959).

лись майбутні практичні кроки. Із Новгород-Сіверсько-Полтавського гуртка вийшла відома «Історія Русів», а Полтавська ложа «Любовь к истине», членами якої були декабрист О. Глінка, письменник І. Котляревський, українські дворяни С. Кочубей, В. Тарновський, В. Лукашевич та інші, серед своїх програмних завдань на перше місце вже висувала питання формування української державності¹³. У програмі товариства — «Катехізисі» — йшлося про те, що реалізація національної ідеї може бути досягнута лише шляхом відокремлення Малоросії від Росії. Автономістичні погляди масонів знайшли своє продовження у працях першого ректора Київського університету Михайла Максимовича, який підкреслював особливу роль козацтва, як стану, серед інших станів малоросійського народу, зокрема духовенства і міщанства. В ході дискусій з польським істориком Грабовським Максимович показав, що значна кількість української шляхти брала участь у війнах Богдана Хмельницького¹⁴. Він зазначав, що Україна тривалий час становила частину Речі Посполитої, була відчужена від Москви ще від часів удільної окремішності і татарської неволі. Боротьба Західної, або Литовської Русі, тобто України і Білорусії, зі Східною, або Московською Руссю, була продовженням удільної боротьби, і похід українського гетьмана Сагайдачного на Москву в 1618 р. був її відгуком¹⁵.

Поступове, хоча й не остаточне витіснення малоросійської концепції українською народницькою концепцією пояснювалось тією обставиною, що, окрім інтеграції малоросійської козацької старшини в дворянство, й інтеграції соціальної, економічної та культурної, сама російська еліта не бажала визнавати за козацькою старшиною якийсь окремий статус, що відрізнявся б від її власного¹⁶. З іншого боку, в західній політичній та інтелектуальній думці на той час запанувала ідея Гегеля про народи історичні і неісторичні (до останніх була віднесена і країна козаків — Україна), що виключило Україну

¹³ Павловский Н. Массонская ложа в Полтаве. С. 37—39.

¹⁴ Максимович М. Собр. соч. Т. 1. С. 270—272; Т. 3. С. 261—262.

¹⁵ Там само. Т. 1. С. 343.

¹⁶ Kohut Z. E. Problems in Studying the Post-Khmelnytsky Ukrainian Elite (1650s to 1830S) // Rethinking Ukrainian History. Edmonton, 1985. P. 103—120. Saunders D. Op. cit.

з кола інтересів західноєвропейської науки і політики. Разом з тим у контексті інтеграції соціальної, економічної і культурної відбувається процес (на основі німецьких інтелектуальних і російських політичних впливів) інтеграції загальнооруської або всеслов'янської історії. Засоби цієї інтеграції — Харківський і Київський університети переживають інтелектуальний диморфізм: з одного боку — процес соціальної русифікації еліт, а з іншого — сприйняття німецької історіософії ідеалізму і романтизму, котра стала визнаною передумовою сучасного націоналізму¹⁷. Цей пронімецький філософський рух знайшов своє відображення і в суспільно-літературному житті, у розвитку романтично-ідеалістичних поглядів на мистецтво, народну творчість, націю і, таким чином, всіляко сприяв національному відродженню України. Т. Шевченко під впливом шеллінгіанця П. Авсенєва обрав для свого бачення термін «Україна». Якщо термін Україна вперше з'являється у Харкові, на Слобідській Україні, то Шевченко сприймає Україну такою, якою вона була раніше у польському визначенні — Правобережну Україну. Всі ці обставини забезпечили постання й існування поряд із малоросійською концепцією нової концепції — української.

Київсько-еміграційний період (початок 1860-х — початок 1890-х років)

Після 1860-х років, незважаючи на указ Валуєва та інші заборони, спрямовані проти розгортання українського руху, останній усе ж продовжував розвиватися. Заборони та утиски лише сприяли радикалізації українського руху. Частина української інтелігенції молодшого покоління вступила просто до лав російських революційних партій з метою виборювати політичну свободу для всієї Росії, тим самим борючись і за свободу для України. Чимало видатних діячів

¹⁷ Whittaker C. H. The Origins of Modern Russian Education: an Intellectual Biography of Count Sergei Uvarov. 1786—1855. Northern Illinois University Press, 1984.

російського революційного руху 1870-х років, таких як Желябов, Петровська, Кибальчич, Лизогуб, Осинський, були українцями за походженням. Щоправда, ці люди, захоплені процесом революційної боротьби, не ставили жодних українських національних вимог, і самим фактом свого відходу від українського ґрунту послаблювали ряди українських національних діячів. Інша частина української інтелігенції — переважно люди старшого віку, навпаки, замикалися в тісному колі «аполітичної культурної роботи», організовували дослідження і розробку різних галузей українознавства: археології, історії, мови, етнографії, історії літератури і мистецтва, права, економіки¹⁸. Працюючи у цьому напрямі, вони намагалися створити творчу базу для обґрунтування українських національних вимог; свої праці вони видавали російською мовою, підлягаючи російській цензурі. Водночас українська політична еміграція на чолі з М. Драгомановим заснувала в Женеві видавництво, яке ставило за мету пропаганду української справи в Європі, а також пропаганду революційно-соціалістичної ідеї серед самого українського суспільства¹⁹.

Михайло Драгоманов восени 1875 р. був видворений з історичного факультету Київського університету за свою наукову і громадсько-політичну діяльність на українському ґрунті²⁰. Йому було заборонено працювати в усіх університетах України. На початку березня 1876 р. вчений назавжди залишив Київ і виїхав до Швейцарії в добровільну еміграцію як представник і посол Київської Громади (об'єднання громадських і політичних діячів України²¹). За її дорученням він мав організувати в цій країні вільну трибуну українства, щоб вести пропаганду української справи за рубезем. Драгоманов провів у Женеві 13 років. Підтримував тісні зв'язки з Києвом, провадив активну наукову і політичну діяльність. Його головною метою було зв'язати український рух з Європою. У своєму листі до Київської Громади Драгоманов так характеризував

¹⁸ *Потульницький В. А.* Нариси з української політології. С. 31—70.

¹⁹ *Drahomanov M.* A Symposium and Selected Writings // *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences.* 1952. P. 175—180.

²⁰ Див.: *Борщак І.* Драгоманов у Франції (за невиданими документами). Мюнхен, 1957. С. 3—22

²¹ Докладніше про діяльність громад див.: *Антонович М.* Коли постали Громади? // *Збірник на пошану професора О. Оглобина.* Нью-Йорк, 1977. С. 127—137.

свою діяльність у Женеві: «3/4 всього, що за останні 15 років писалось на іноземних мовах про Україну, написав я, або написано з приводу моїх публікацій і з моєї ініціативи»²². Оцінюючи свою діяльність на ниві українознавства, Драгоманов наголошував, що він по суті не був політиком, а був ученим-істориком, а політиком його зробили обставини²³.

У цей період в Україні, особливо в Києві, спогади про Гетьманську державу, як символ незалежної України, попри домінування народницької ідеї, продовжували жити в українському суспільстві і мали своїх послідовників. У зв'язку з ліберальними реформами Олександра II в Україні розгорнувся культурно-національний рух, було засновано «Южное отделение Императорского Географического общества», котре об'єднало українських учених; уже згадувана «Стара Громада» згуртувала громадських і політичних діячів України. У 1874 р. російський уряд отримав донесення, в якому повідомлялося, що українці «прагнуть до вільної української республіки з гетьманом на чолі»²⁴. Подібні повідомлення мали під собою реальну основу. У ліберальних колах України на той час, як і раніше, виникали думки про реставрацію Гетьманату. Кандидатом на гетьманську булаву називали багатого поміщика В. Тарновського — відомого мецената. Він підтримував матеріально «Київську Старовину», зібрав велику колекцію українських старожитностей і подарував її місту Чернігову²⁵. Таким чином, у середовищі української еліти ідея Гетьманату не помирала.

В концептуальному зрізі проблеми, що досліджується, саме М. Драгоманов і В. Антонович розвинули на новому ґрунті відповідно малоросійську і народницьку концепції. Здавалося б, Драгоманову (про творчість якого як передвісника марксизму, соціаліста, ліберала написано безліч досліджень) найменше пасує роль виразника й продовжувача малоросійської концепції з її державно-автономістичним гетьманським змістом монархічного характеру. Проте цілий ряд міркувань, зокрема щодо

²² *Возняк М.* До історії Мисії М. Драгоманова // Україна. Київ, 1929. № 1—2. С. 52.

²³ *Борщак І.* Драгоманов у Франції. С. 4; Найбільш детальний огляд діяльності Драгоманова в галузі української науки і політичної думки виклав М. Грушевський у своїй праці «З починків українського соціалістичного руху» // М. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток. Відень, 1922.

²⁴ *Полонська-Василенко Н.* До історії гетьманської України 17—18 вв. // Збірник на пошану Івана Мірчука (1891—1961). Мюнхен, 1974. С. 137.

²⁵ Там само. С. 137—138.

еволюції поглядів ученого, свідчить за те, що Драгоманов хоча й не стояв твердо на цих позиціях, то принаймні наближався до них. Будучи прихильником ідеї прогресу, вчений піддавав критиці погляди як Куліша, котрий убачав у козацтві руйнівну силу в українській історії²⁶, так і погляди М. Грушевського, зокрема його статтю «Громадський рух на Україні-Русі в 13 віці» (Записки НТШ у Львові). Як відомо, у цій статті М. Грушевський вперше сформулював свою народницьку концепцію в українській історичній думці, як продовження на новому історичному відрізку поглядів М. Костомарова і В. Антоновича²⁷. Навіть російські політичні діячі того часу проводили чітку різницю між народниками (зокрема Т. Шевченком) і Драгомановим. Один із них — М. Тихомиров писав із цього приводу: «Сучасні українські націоналісти типу Драгоманова дуже прагнуть української автономії. Народ швидше зрозуміє Шевченка, аніж їх, проте можна вважати, що коли російський уряд продовжуватиме придушувати кожний ідейний рух у Росії, націоналістичні тенденції можуть узяти гору на Україні і зробитися сепаратистськими»²⁸. Взагалі, на нашу думку, М. Драгоманова в цьому виділеному нами Київсько-еміграційному періоді у розвитку української історичної думки слід вважати зв'язуючою ланкою між М. Максимовичем і його попередниками — шляхетськими дослідниками А. Марковичем, О. Мартосом, А. Маркевичем, з одного боку, і наступним представником малоросійської концепції, який уже трансформував її в державно-консервативну, — В. Липинським, з іншого²⁹. Ми робимо цей висновок про М. Драгоманова не лише тому, що він гостро критикував представників альтернативної народницької концепції і всіляко підкреслював особливу роль козацтва, шляхти і гетьманської держави в історії України. У своїй останній праці «Старі хартії вольностей», виданій в 1903 р. у Львові вже після смерті автора, Драгоманов нівелює ідею історичного прогресу щодо політичного життя держав і народів і повертається до ідеї історичного круговороту трьох політичних форм: аристократичної, монархічної і демократичної³⁰.

²⁶ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську справу. С. 34.

²⁷ Див.: Павлик М. М. Драгоманов та його роль в розвою України. Львів, 1907. С. 85—87, 91

²⁸ Tichomirov A. La Russie politique et sociale. Paris. 1886. P. 55—58.

²⁹ Липинський добре знав твори М. Драгоманова і часто покликався на них (див.: Липинський В. Листи до братів-хліборобів. С. 30, 86).

³⁰ Див.: Потульницький В. А. Нариси з української політології. С. 22—24.

Тут Драгоманов приділяє особливе значення англійській Великій хартії вольностей і формі державної будови Англії — конституційній монархії. В одному з своїх листів Драгоманов зауважує: «... не вірю я ніякій державі, окрім Швейцарії і Англії»³¹. Драгоманов визнавав, що найдемократичнішою державою Європи того часу була англійська конституційна монархія. Тож він не мав заперечень проти монархії взагалі, хоча, на відміну від шеллінгіанця М. Максимовича і германофіла В. Липинського, перебував під впливом французької науки і культури. «Психологічно Драгоманова, — згадував один із його учнів, — тягнуло на Захід, зокрема до Франції і Італії. На романському Заході все було йому до вподоби — і життєвий уклад, і культурна традиція, і історичні спогади, і пам'ятки мистецтва. Драгоманов надавав перевагу французькій і італійській мовам»³². Загалом зараховувати Драгоманова до якогось конкретного політико-ідеологічного напрямку річ безперспективна, як це наочно продемонстрував ряд діаметрально протилежних оцінок його політичного світогляду. В цей період репресій Драгоманов своєю творчістю замінив цілий ряд мислителів різних напрямів, які могли б з'явитись у нормальних умовах. Тому послідовна критика Драгомановим народницької концепції, його творчість стали фундаментом, на якому базується весь подальший розвиток малоросійської концепції, яка поступово, зокрема у працях В. Липинського, еволюціонує в консервативно-державницьку концепцію³³.

Галицько-правобережний період (1890-ті роки — початок Першої світової війни)

Як уже йшлося вище, переслідування російського уряду лише радикалізували український рух, змушуючи українців пов'язувати здійснення своїх національних ідеалів з успіхом загальноросійського револю-

³¹ Див.: Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876—1895). Здавив М. Павлик. Чернівці, 1911. Т. 3. С. 382.

³² *Овсяников-Куликовський І. М. П. Драгоманов // Наше минуле. Київ, 1918. № 2. С. 50—57.*

³³ Докладніше про це див.: *Потульницький В. А. Теорія української політології. С. 82—85.*

ційного руху. Водночас М. Драгоманов сформулював українську політичну програму, в якій перспективи українства пов'язувалися з широкою автономією в майбутній федералістській Росії. Українські письменники в цей час починають видавати свої твори за кордоном, насамперед в австрійській Галичині, де на пожертви українців з Росії були засновані українські періодичні видання, зокрема так звана «Руська історична бібліотека» і товариство імені Шевченка, для котрого була закуплена друкарня. Величезну роль у цьому процесі відіграв видатний український історик Володимир Антонович, який ще в 1880 р. уперше познайомився з Галичиною. Під час свого перебування у Львові він підтримував тісні стосунки з відомим галицьким істориком Ісидором Шараневичем, вченими, письменниками і політичними діячами Омеляном і Олександром Огоновськими, Антоном Петрушевським, Олександром Барвінським³⁴. У 1885 р. О. Барвінський звернувся до В. Антоновича у справі організації видання «Руської історичної бібліотеки». Вчений порадив спочатку подати короткий історичний огляд минулого українських земель, а слідом за тим подавати історичні монографії, починаючи від княжих часів до новітнього часу. Антонович тоді ж склав план цього 15-томного видання, до виконання якого Барвінський приступив уже в наступному році. У 1893 р. програма була виконана, за винятком томів сьомого і восьмого. Дальшу роботу продовжило з 1897 р. НТШ, очолюване М. Грушевським, котре випустило ще вісім томів видання³⁵. «Руська історична бібліотека» мала в цілому досить велике значення для розвитку української історичної думки, і в цьому, поза сумнівом, головна роль належала В. Антоновичу, котрий не лише допомагав Барвінському своїми порадами і підбором відповідного матеріалу, а й дбав про матеріальне забезпечення видавництва.

До часу появи «Руської історичної бібліотеки» галицька історіографія займалася головним чином середньовіччям, передусім галицько-волинським періодом, трактуючи його як частину історії триєдиної Русі і розвиваючи думку про етніч-

³⁴ Див.: *Соневецький Л.* Володимир Антонович і українська історична наука в Галичині // *Соневецький Л.* Студії з історії України. Записки НТШ. Праці історико-філологічної секції. Париж; Нью-Йорк, 1982. С. 125—132.

³⁵ *Барвінський О.* Споми́ни з мого життя. Львів, 1913. Ч. 11. С. 317, 318.

ну ідентичність русинів — корінного українського населення Галичини³⁶. Проте на тому етапі розвитку української історичної думки в Галичині ще не було видання, яке охоплювало всю історію України і подавало б синтезно цілісну картину її історичного минулого. Саме таким виданням і стала «Руська історична бібліотека». За порадою Антоновича до першого тому зібрання увійшла «Коротка історія Русі», а наступні томи видавались у формі монографій, які в систематизованому вигляді подавали періоди литовсько-руської і козацько-гетьманської держави. В сукупності вони являли собою перший курс історії України, виданий у Галичині. Видання знайомило галицьких дослідників з найбільш відомими історичними працями вчених з Наддніпрянської України. В рамках курсу української історії, що з'являвся у формі монографій, було перевидано ряд творів М. Костомарова, котрі заповнили 11 із 24 томів видання, зокрема його праці про дві руські народності, про федеративні основи Русі, про Богдана Хмельницького, гетьманство Виговського і Юрія Хмельницького, про Мазепу і мазепинців. З творів Антоновича були перевидані «Історія Великого князівства Литовського», монографія про останні часи козащини на Правобережжі, статті про гайдамаччину, селянство та міщанство в Україні. До видання увійшли твори й деяких інших авторів, зокрема, Н. Дашкевича, О. Левицького, І. Новицького, Я. Шульгина, О. Єфименко, Д. Багалія, І. Линниченка. Тим самим забезпечувалась спадкоємність і співпраця Галичини і Правобережної України, передусім Києва у розвитку української історичної думки. У цьому плані «Руська історична бібліотека» стала першим курсом історії України, виданим літературною українською мовою, оскільки галицькі історики ХІХ ст. вживали у своїх дослідженнях німецьку і польську мови, або ж писали так званим «язичієм» — далекою від літературної мови книжковою сумішшю³⁷. Доводилося створювати українську наукову мову, випрацьовувати історичну термінологію, нарешті потрібно було встановити,

³⁶ Див.: *Зубрицкий Д.* История древнего галичско-русского княжества. Львов, 1855; *Петрушевич А.* Сводна галичско-русская літопис 1500—1772. Львів, 1878.

³⁷ Див.: *Лев В.* Борьба за українську мову в Галичині та за характер її // Збірник на пошану Івана Мірчука (1891—1961). Мюнхен, 1974. С. 67—87.

яке означення слід вживати для назви українського народу. Тут, за порадою того ж Антоновича, було вирішено вживати терміни «українсько-руський» на протигагу «великоруському», і «Україна-Русь» на протигагу Московщині (саме ці терміни перейняв М. Грушевський для назви свого 10-томного компедіуму «Історія України-Руси»).

Не менш важливе значення мала для Галичини й діяльність М. Драгоманова. Ознайомившись з літературою та суспільною діяльністю двох основних галицьких партій того часу — народовців і москвофілів, Драгоманов гостро критично відгукнувся з приводу русинства обох. Якщо москвофіли жили ідеальними уявленнями про Росію і сприймали інформацію з подання московських слов'янофілів та професора Михайла Погодіна, то народовці дещо засвоїли з творів Шевченка. Проте і їх Драгоманов засудив за вузькість національних інтересів, «споконвічне попівство і поверховість поглядів», за нездатність стати на загальноєвропейську точку зору³⁸. Як наслідок ідейних впливів Драгоманова на галицьке суспільство, в 1890 р. в Галичині була створена перша українська політична партія — галицька радикальна партія. Творчість вченого значною мірою вплинула також на формування світогляду всіх представників галицької історичної думки, котрі здобули освіту у Львівському університеті на початку ХХ ст.³⁹

Особливо активну діяльність в галузі української історичної науки розгорнув у Галичині учень В. Антоновича Михайло Грушевський, який завдяки рекомендаціям свого вчителя, вимогам галичан, а головне, завдяки підтримці австрійського уряду (що прагнув внести контрбаланс у відносинах між українським і польським населенням у Галичині)⁴⁰, очолив у 1894 р. у Львівському університеті кафедру історії Східної Європи. З самого початку передбачалося, що в центрі уваги роботи кафедри має стати дослідження історії України. Грушевський стає також організатором Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, яке під його керівництвом перетворилося на головний центр украї-

³⁸ Див.: Драгоманов М. Автобиографическая заметка // Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. Київ, 1970. Т. 1. С. 55.

³⁹ Томашівський С. Драгоманов і молодь // Політика. Львів, 1925. № 1—2; Його ж. Драгоманов і Галичина // Там само. № 5—6.

⁴⁰ Винар Л. Австрійські урядові документи про призначення Михайла Грушевського професором Львівського університету // Український історичний журнал. Нью-Йорк, 1986. № 3—4. С. 76—90.

нознавчих досліджень і фактично виконувало роль першої (звичайно, неофіційної) української академії наук. Головний друкований орган товариства видав велику кількість монографій, статей і матеріалів з історії, історії мови та літератури і т. ін. (з 1892 по 1939 р. було видано 156 томів)⁴¹.

Перша російська революція 1905—1907 рр., яка ліквідувала обмеження, що тяжіли над українською мовою, літературою й узагалі над усім українським науковим і культурним світом, відкрила можливості для відродження українського руху на Правобережній Україні, насамперед у Києві. Ще в 1904 р. російський уряд, усвідомивши зрештою, що повна заборона науково-популярної літератури українською мовою веде до зниження культурного рівня селянської маси, дав дозвіл на її друкування. У 1905 р. Священний Синод зняв заборону на видання Євангелія українською мовою і сам розпочав його переклад. Революція 1905 року ліквідувала й усі інші обмеження: з'явилась українська преса, засновувалися наукові і літературні товариства, вся Україна рясніла новоутвореними культурно-освітніми товариствами («Просвітами»), відкрито виступили українські політичні партії. У першій Державній Думі утворилася українська фракція, що об'єднувала 45 депутатів. Український рух розвивався все глибше, поширювався серед народних мас. Водночас міцніли зв'язки з українцями Австрії, формувалося почуття загальнонаціональної єдності.

Саме в цей період (приблизно з 1907 р.) історик і політолог нової генерації В'ячеслав Липинський, відтворюючи малоросійську концепцію історії України (особлива роль традиційної еліти — шляхти, ідея територіалізму, ідея гетьманату й т. ін.), оформлює її в концепцію гетьмансько-консервативну, державницько-реставраційну. В 1907—1910 рр. Липинський виступає як виразник інтересів українських римо-католиків — полонізованої української шляхти Правобережної України, розглядаючи цей політичний рух як складову всеукраїнського руху, де домінуючу роль відігравали демократи під керівництвом Грушевського⁴². Проте в наступні, передвоєнні роки в його поглядах відбувається еволюція. Відсутність широкої

⁴¹ Див.: *Гнатюк В.* Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. Мюнхен; Париж, 1984 (Видавництво Українського Вільного Університету. Серія монографій). № 36.

⁴² *Потульницький В. А.* Нариси з української політології. С. 153—157.

підтримки українцями польської культури, також власне інтелектуальне зростання зумовили перехід ученого з позицій регіональних вузько-консервативних на позиції всеукраїнсько-консервативні. Він починає орієнтуватися на підтримку не лише полонізованих поміщиків Правобережної України, а й на значно ширше об'єднання земельних власників в Україні, розвиваючи передусім ідею територіалізму, як визначальну для української нації. Вже до початку Першої світової війни Липинський обґрунтував концепцію незалежної української держави в її етнічних кордонах з конституційно-монархічною формою правління⁴³. Напередодні Першої світової війни виникає також і так звана національно-державницька концепція, як своєрідний синтез на галицькому ґрунті русинської концепції, привнесених ідей Драгоманова та Грушевського й ідей чеського націоналізму, зокрема Ф. Палацького і Т. Масарика (з останнім галицькі вчені познайомились на ґрунті спільної роботи у Віденському парламенті)⁴⁴. Творцями національно-державницької концепції були галицькі вчені та політичні діячі — С. Дністрянський, В. Старосольський, С. Рудницький та ін. Вони обґрунтували право Галичини на автономію, визначення держави в етнічних межах і опору на власні сили.

Всеукраїнський період (1914— початок 1930-х років)

Вибір терміна всеукраїнський зумовлювався кількома причинами. По-перше, у зв'язку з виникненням і об'єднанням УНР і ЗУНР державницька українська ідеологія поширилася по всій Україні. Навіть сам факт існування еміграційного уряду Української Народної Республіки відіграв свою роль у справі створення більшовиками УСРР. Польський уряд у Галичині також був змушений якоюсь мірою рахуватися з фактом існування українського пи-

⁴³ Див.: Пеленський Я. Спадщина В. Липинського і сучасна Україна // *Липинський В. Студії*. Київ; Філадельфія, 1994. Т. 1. С. 16, 17; Білас Л. В'ячеслав Липинський — історик // Там само. С. 34, 35; *Потульницький В. А.* В'ячеслав Липинський — політолог // Там само. С. 104—107.

⁴⁴ *Потульницький В. А.* Нариси з української політології. С. 221—318.

тання. По-друге, в цей період українські історики в усіх трьох центрах, де розвивалася українська наука: в УРСР, Галичині і на еміграції, не працювали до початку 1930-х рр. у відриві один від одного. Емігранти спілкувалися зі своїми колегами в Україні, друкували свої праці у виданнях Української Академії Наук, натомість деякі українські вчені друкувались у львівських та еміграційних виданнях. У 1920-ті роки деякі емігранти були обрані членами Української Академії Наук (М. Грушевський, С. Дністрянський, С. Рудницький), деякі з них переїхали до Харкова (наприклад, М. Лозинський, а згодом і С. Рудницький). Деякі вчені-емігранти повернулися до Львова (С. Томашівський, В. Старосольський). В цей період обидва гуманітарні відділи Української Академії Наук — історико-філологічний та соціально-економічний видали чимало цінних досліджень, зокрема «Праці комісії для Виучування Західно-Руського і Українського права». Продовжуючи традицію Львівського і Київського наукових товариств, історико-філологічний відділ Академії, котрий у 1924 р. очолив М. Грушевський, особливу увагу приділяв дослідженню історії України, мовознавства і літератури. Розпочалися також дослідження історії української козацької держави XVII—XVIII ст. З цієї проблематики були надруковані праці, без яких і сьогодні не може обійтися жоден дослідник козацького періоду⁴⁵. Поруч з представниками старшого покоління з'явилися й молоді талановиті науковці — О. Оглоблин, М. Петровський, М. Тищенко, П. Клименко, Л. Окиншевич, Н. Полонська-Василенко. Соціально-економічний відділ під керівництвом професора М. Василенко почав розробляти проблеми історії українського права, історію українських державних установ Гетьманщини, історію кодифікації українського права (Литовський статут, рецепція Магдебурзького права) та історію соціальних відносин. Навколо Української Академії Наук об'єдналися інші наукові установи Києва і провінції. З Українськими дослідниками активно співробітничали також російські вчені, члени Російської Академії Наук А. Шахматов і А. Корш, котрі розробляли проблеми українського мовознавства, Б. Мякотін, який досліджував проблеми історії соціально-економічних від-

⁴⁵ Це 26 томів «Записок», близько 100 томів «Збірника» і ряд серій інших видань (10 томів «Етнографічного Вісника», історичний двомісячник «Україна» та ін.).

носин гетьманської України, професор А. Петров — дослідник історії Карпатської України, а також німецькі вчені — професор Інсбрукського університету І. Бідерман, який ще в 1892 р. видав монографію «Угорські русини», і чернівецький професор Р. Кайндль, що видав ряд праць про українців Буковини і Гуцульщини. Науковий і навіть науково-організаційний зв'язок між різними напрямками (за винятком марксистського) української історичної думки, що встановився на той час, зумовлювався насамперед тією обставиною, що вся українська історіографія — і в Східній Україні, і в Галичині і на еміграції — стояла на одних і тих самих ідейних (українських державницьких) позиціях, зосереджуючи свою увагу на дослідженні проблеми української національно-державницької незалежності в її історичному розвитку і в усіх її проявах — політичному, економічному, культурному. Навіть наукові школи академіків М. Грушевського і Д. Багалія, котрі мали давню народницьку традицію, не уникнули впливу державницької ідеології. Зрештою і марксистська школа (зокрема у працях М. Яворського), не могла заперечувати, оскільки вона перебувала в рамках української історіографії, ролі і значення національно-державницького чинника в історії України. Зокрема, під час дискусії в березні 1929 р. в Українському Інституті марксизму М. Яворський обґрунтував положення про національну історію України, де йшлося і про інші народи, що заселяли українські землі⁴⁶. Саме цей державницький дух і національний характер були основними рисами української історіографії 1920-х років, зокрема і на території Радянської України. Історичні дослідження проводилися незалежно від обов'язкової пануючої доктрини — марксизму, та її складової частини — історичного матеріалізму. Це призвело до того, що з припиненням політики українізації на початку 1930-х років Академію розгромили, частину академіків і наукових співробітників зіслали, історико-філологічний та соціально-економічний відділи закрили, а наукове видавництво зліквідували. До Академії направили партійних більшовицьких діячів, і наукова робота в ній фактично припинилась. Судовий процес над членами Союзу Визволення України 1929—1930 рр., політична чистка ВУАН 1930 р., депортація М. Грушевського до Москви

⁴⁶ Літопис революції. Харків, 1930. № 2. С. 270, 271.

у 1931 р., арешт багатьох істориків, офіційне засудження наукової діяльності історичних установ і всіх видатних українських істориків у 1930—1937 рр. — все це було лише початком подальшого тотального знищення української історичної науки радянською владою⁴⁷.

Окрім народницької концепції, котру продовжував розвивати в українській історичній думці до початку 1930-х років в Радянській Україні М. Грушевський та його прихильники і послідовники, в зазначений період продовжує розвиватися також консервативна концепція. Вона розроблялася в основному в еміграції, в дослідженнях, які проводилися в Українському Науковому Інституті в Берліні В. Липинським, Д. Дорошенко, Б. Крупницьким та іншими вченими⁴⁸. Певною своєрідністю вирізнялася консервативна концепція в українській історичній думці в Галичині. Її галицький варіант в основному збігався з еміграційно-гетьманським. Відмінність галицької концепції від східноукраїнської, що потрапила в еміграцію, полягала насамперед у тому, що традиційні ідеї консерватизму (гетьманат, територіалізм, роль еліти в історії України) її виразники уже 1920-х роках поєднували з орієнтацією на греко-католицьку церкву і її священиків — традиційну галицьку еліту, підтримували тісний зв'язок з митрополитом Андреем Шептицьким та його оточенням. Галицькі консерватори — вчені-історики С. Томашівський, І. Крип'якевич, А. Ішак, письменники О. Назарук і І. Гладилевич, а також священики Скрутень і Галушинський з відома митрополита А. Шептицького створили в 1927 р. монархічну організацію католицького напрямку — Українське Християнське Об'єднання (УХО), котра функціонувала на території Галичини. Члени цієї організації друкували праці на історичну тематику на сторінках львівських журналів «Нова Зоря» і «Поступ». Безпосередньо організаційні засідання групи українських консерваторів відбулися у Львові 23 і 30 вересня 1927 р. Проводились вони під егідою УХО, яку очолював греко-католицький єпископ Хомишин.

⁴⁷ Див.: Шаповал М. Людина і система. Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні. Київ, 1994.

⁴⁸ Garsten K. Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut zu Berlin. Zwischen Politic und Wissenschaft // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 1995. B. 43. H. 2. S. 218—253.

Тон дискусіям задавав відомий публіцист — гетьманець Осип Назарук, який поставив завдання з'ясувати територіальні за-сади і політичну вагу галицького П'ємонту в історії і сучасності України. Саме від Томашівського виходила ідея не лише створити консервативну партію Галичини, а й підготувати про-ект її програми. Разом з тим ця монархічна консервативна партія так і не встигла здобути повноцінного організаційного оформлення⁴⁹, оскільки не було вироблено спільного ідеоло-гічного підґрунтя для вже існуючих консервативних груп церковного характеру. Незадовго до смерті С. Томашівського (24 вересня 1930 р.) католицька консервативна партія таки була створена. Розробка й опублікування програми партії були результатом теоретичної роботи Степана Томашівського⁵⁰.

Водночас у Галичині і в чеських еміграційних українських університетах дістала солідніше теоретичне обґрунтування на-ціонально-державницька концепція в розвитку української іс-торичної думки, до котрої приєднався цілий ряд учених зі Східної України (С. Наріжний, А. Яковлів, А. Лотоцький, О. Бочковський, М. Славінський та ін.)⁵¹. Ті ж історики на-родницького напрямку, які, на відміну від М. Грушевського, за-лишились в еміграції (наприклад, Р. Лашенко, С. Шелухин), перейшли на національно-державницькі позиції. Таким чином, у зазначений період народницький напрям був частково зни-щений, частково злився з національно-державницьким. У ре-зультаті національно-державницький напрям, так само як і аль-тернативний йому консервативний напрям, набули в україн-ській історичній думці всеукраїнського характеру.

Галицько-еміграційний період (1930-ті — початок 1990-х років)

З початком 1930-х років у радян-ській Україні щезають не лише окремі, нерідко й видатні істо-рики та їхні праці, котрі вважалися капітальним внеском в

⁴⁹ Див.: *Потульницький В. А.* Нариси з української політології. С. 204, 205.

⁵⁰ *Халак Н.* Наукова та громадсько-політична діяльність С. Томашівського. Дис. ... канд. іст. наук. Інститут української археографії. Київ, 1999. С. 133.

⁵¹ *Потульницький В. А.* Нариси з української політології. С. 286—300.

українську історичну науку, а й навіть цілі історичні течії, свого часу впливові, наукові центри, наукові видання. Все подається відтепер лише в двох кольорах — «чорному» і «білому». Першим зображається власне вся українська історіографія довоєнного часу, котру називають досить далекою від дійсності назвою «школа Грушевського». Інший, білий колір надається тим історикам, котрі поділяють і пропагують радянську схему історії України.

Після короткої паузи воєнних часів, тобто періоду Другої світової війни, коли більшовики ініціювали і навіть пропагували у своїх цілях ідею українського патріотизму, розпочався новий, цього разу тотальний наступ радянсько-московської ідеології проти основ української історичної думки. Саме тоді, у другій половині 1940-х і на початку 1950-х років українська історіографія на території всієї УРСР втратила свій український характер і традиції. За невеликими винятками (передусім це стосується школи академіка І. Крип'якевича у Львові) історичні праці, що з'явилися в Україні в цей період, лежать за межами справжньої історичної науки⁵². Так звана радянська концепція і схема історії України — схема споконвічної російсько-української єдності постійно використовувалася в різноманітних виданнях з так званої історії України, творячи в угоду цій теоретичній установці силу-силенну міфів. Це твердження повною мірою стосується й пізніших праць до початку 1990-х років⁵³. Це і стало тією прірвою, котра пролягла між українською і радянською історичною наукою і відразу виключило будь-яку можливість наукової дискусії між ними, що дає підстави стверджувати про існування галицько-еміграційного періоду в розвитку української історичної думки 1930—1990-х років.

У той час, коли в Радянській Україні з початком 1930-х років у зв'язку з політикою масових репресій, голодомором 1932—1933 рр., імплементацією діалектико-матеріалістичного розуміння історії успішно відбувається формування «нової радянської людини, патріота й інтернаціоналіста», де на-

⁵² *Ohloblyn O. Ukrainian Historiography. 1917—1956. P. 366.*

⁵³ *Pelenskyj Y. Soviet Ukrainian Historiographie after World War II // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 1964. B. XII. No. 3. S. 373—418; Horak S. Ukrainian Historiography. 1953—1963 // Slavic Review. 1965. Vol. 24. No. 2. P. 258—272; Velychenko. S. Op. cit.*

ціональній самосвідомості практично вже не залишається місця, в Галичині поширюється організований націоналістичний рух. Формально він був організований ще в 1929 р. у Відні як Організація Українських Націоналістів (ОУН). Його ідеологом став політик і мислитель Дмитро Донцов. Рух існував у 30-ті роки, в роки Другої світової війни, а потім став організаційним ядром ОУН—УПА (Українська Повстанська Армія), котра здійснювала збройний опір більшовицькій владі в Західній Україні до середини 50-х років⁵⁴. Рух опору так званих «шістдесятників», що існував у 1960—1980-х роках, також ставив метою здійснення національної ідеї головним чином у Галичині, оскільки його учасники у Східній Україні не виходили за рамки вимог реформування марксистської доктрини, а Львів і Західна Україна в цілому «небезпідставно» залишилися в уявленнях національно свідомої інтелігенції «українським П'ємонт»⁵⁵. Саме Західна Україна дала 72 % всіх дисидентів 1960—1980-х років, що повною мірою відповідає керівній ролі, яку займав цей регіон у розвитку руху опору⁵⁶.

Паралельно з політичним розвитком у Галичині і на еміграції в цей період розвивалась і наукова концепція історії України, альтернативна загальнорадянській інституалізованій історії. В 1930-х роках у Галичині активно працювало НТШ з його двома основними історичними комісіями (Комісія давньої історії України і комісія Нової історії України), в яких працювали такі відомі вчені, як І. Крип'якевич, Т. Коструба, М. Андрусак, Я. Пастернак, М. Чубатий та ін. У 1930-ті роки в Галичині продовжували існувати обидві течії в українській історичній думці: консервативно-монархічна (І. Крип'якевич, Т. Коструба, І. Кревецький, В. Заїкин, О. Пріцак) і національно-державницька (М. Чубатий, М. Андрусак, М. Кордуба). На сторінках львівської преси і на засіданнях та в публікаціях українського історико-філо-

⁵⁴ *Potichnyj Peter J., Shtendera Yevhen* (Eds). *Political Thought of the Ukrainian Underground. 1943—1951*. Edmonton. CIUS, 1986; *Potichnyj Peter J.* «UPA» and «Glasnost» // *Studien zu Nationalitaetenfragen*. München, 1989. S. 80—111.

⁵⁵ *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960—1980-х років. Київ, 1995. С. 21, 22.

⁵⁶ *Krawchenko B.* *Social Change and National Consciousness in Twentieth Century Ukraine*. Edmonton, 1987. P. 251.

логічного товариства у Празі проводилась дискусія про початки української нації⁵⁷.

Особливість розвитку української історичної думки в Галичині і на еміграції полягала в тому, що саме тут (з ліквідацією школи М. Грушевського в Радянській Україні) українська історія продовжувала концептуально розвиватися у своїх двох основних перспективах. Галицькі монархісти продовжували співпрацювати з монархістами еміграційними (Д. Оляничин, І. Лоський, Д. Дорошенко, Б. Крупницький, В. Кучабський), які друкували свої праці на сторінках консервативної галицької преси. Національно-державницька течія в Галичині також підтримувала тісні зв'язки зі своїми однодумцями в еміграції (С. Дністрянський, А. Лотоцький, П. Феденко, С. Наріжний, А. Яковлів, М. Славінський, А. Шульгин).

Зазначений період характеризується поступовою передачею естафети в розвитку української історичної думки до зарубіжного українознавства, яке пройшло складний шлях від еміграційної, значною мірою політизованої, науки, до такої науки, з якою у світі почали рахуватись⁵⁸. Хоча в Галичині продовжували свою роботу М. Кордуба, І. Крип'якевич та їхні однодумці, проте пануючою стала радянська концепція і схема історії України.

На території Німеччини у 1940—1960-х роках продовжували свою наукову діяльність під егідою Українського Вільного Університету в Мюнхені такі вчені, як Н. Полонська-Василенко, Б. Крупницький, О. Оглоблин, Л. Окиншевич, І. Мірчук, В. Залозецький. У їхніх працях дістала своє продовження і даліше теоретичне обґрунтування консервативна концепція української історичної думки⁵⁹. Національно-державницьку концепцію розвивали А. Яковлів, О. Шульгин, С. Наріжний, М. Чубатий, Р. Смаль-Стоцький та інші дослідники, які працювали і в Європі, і в США.

⁵⁷ Матеріали цієї дискусії вийшли окремою брошурою «Откуда есть пошла Русская земля» (Львів, Прага, 1931).

⁵⁸ Прицак О. Історіософія та історіографія М. Грушевського. Київ; Кембрідж, 1991. С. 62—78.

⁵⁹ Див.: Крупницький Б. Основні проблеми історії України. Мюнхен, 1955; Його ж. Історіознавчі проблеми історії України. Мюнхен, 1959; Оглоблин О. Думки про Хмельниччину. Нью-Йорк, 1957; Його ж. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк, 1960; Полонська-Василенко Н. До історії Гетьманської України 17—18 віків // Збірник на пошану Івана Мірчука. Мюнхен, 1974.

У 1960—1980-х роках центром досліджень і розвитку української національної історичної перспективи став американський континент, де в ході дискусії між І. Лисяком-Рудницьким і О. Прицаком, що велася під кутом зору втрати або збереження репрезентативних станів в історії України, розвивалися обидві національні концепції української історичної думки — консервативна і національно-державницька. В Галичині, зокрема у Львові, ще зберігалися відблиски як української, так і взагалі немарксистської історичної думки. Це, безперечно, посприяло тому, що перші контакти зарубіжних українських вчених з діаспори з представниками радянської історіографії в Україні наприкінці 1980-х років, після краху радянської системи, відбулися у Львові, де, на відміну від Східної України, вчені значно швидше попрощалися з марксизмом, раніше дістали доступ до колишніх фондів спеціального зберігання архівів та бібліотек, і де отримав свій розвиток і поширення український державницький рух.

Проведений аналіз показує, що протягом ХІХ—ХХ ст. існували дві основні лінії у розвитку української історичної думки. Це народницька — молодша лінія, яка утворилася під німецьким ідейним впливом у 40-ві роки ХІХ ст. й поступово еволюціонувала в національно-державницьку, і консервативна — старша лінія, котра еволюціонує з малоросійської перспективи української історії, як синтез елементів традиціоналістської і інтеграціоністської схем. У Галичині в ХХ ст. також розвивалися два напрями: національно-державницький і консервативний. Грушевський і Липинський лише сприяли появі цих напрямів, проте розвинулись вони на власному ґрунті, як результат функціонування руху за національну ідентичність в Галичині і його специфіки. Всі ці чотири напрями до Другої світової війни не були відірвані один від одного, хоча й не зливалися. Лише зі знищенням на початку 1930-х років у Радянській Україні народництва українську перспективу продовжували розвивати національно-державницький і консервативний напрями. Тоді західне і східне відгалуження консерватизму (останнє опинилось в еміграції) після Другої світової війни остаточно злилися в один консервативно-державницький напрям, а народницька і національно-державницька концепції — в одну національно-державницьку.

Російська і радянська перспективи української історії зайшли у глухий кут в результаті подій 1917—1920 рр. і 1986—1991 рр. Це насамперед засвідчує той факт, що завжди існувала власна українська перспектива української історії, котра розвивалась українською історичною думкою під впливом західноєвропейських (насамперед німецьких і французьких), найбільш передових на той час наукових теорій, і могла по-справжньому розвиватися лише за сприятливих умов, або ж переходила в еміграцію.

Традиції Гетьманату і польсько-литовської Русі були настільки сильними, що змушували таких дослідників, як В. Антонович, М. Драгоманов, М. Грушевський, В. Липинський та інших (попри намагання домінуючих націй нівелювати українську ідентичність) на науковому рівні розібратися в минулому і вивести на цій основі власну національну перспективу української історії, на протизвагу перспективам російській, польській або радянській. Ці пошуки у ХІХ—ХХ ст. йшли паралельно з розвитком науки і суспільно-політичних умов та подій, які цей розвиток визначали (романтизм, позитивізм і т. ін.). Це змушувало українських учених, які намагалися як унаслідок своїх особистих мотивів, наукових шкіл і оточення, так і з огляду на необхідність протидії історичній думці домінуючих націй, вибирати для обґрунтування української національної історичної перспективи саме ті ідеї, котрі, продовжуючи традицію, працювали б на національному принципі, і протиставляли свої теорії обом «звичайним» схемам української історії — російській і радянській.

Проблеми інтеграції української історії у світову мають ряд відмінних рис порівняно з аналогічними проблемами російської, польської чи навіть єврейської історії, для яких знову актуалізується завдання чергової переінтеграції власної історії в історію всесвітню. Ми, українські історики, вперше стоїмо перед завданням створення української схеми інтеграції. Переробляти і шліфувати вже напрацьоване і вже колись інтегроване завжди легше, аніж створювати. Відмінність полягає не лише в тому, що проблеми інтеграції ми розв'язуємо вперше, а й у тому, що цілий ряд як теперішніх, так і можливих майбутніх інтегрованих схем російської, польської та єврейської історії «заземлені»

на історії України, включаючи історію Київської Русі і козацької держави. Останні, як відомо, не лише були, відповідно, аристократичною монархією і аристократичною республікою, а й, згідно з діалектикою цього аристократизму і регіоналізму, справляли вплив на всю історію домінуючих націй також. У цьому й полягає своєрідність (окрім гетерогенності релігійної, цивільної, світоглядної) нашої, української схеми інтеграції і, відповідно, пов'язання нашої історії з історією всесвітньою, порівняно з історією Росії, Польщі чи інших країн Східної Європи взагалі, і розвитку націоналізму в Східній Європі зокрема. Проблеми, які постають перед українськими істориками, у зв'язку з цим виходять за рамки історії Східної Європи і, з Київською Руссю, козацькою державою та внутрішньо притаманним їм консерватизмом і регіоналізмом, охоплюють якщо не все, то принаймні майже все у світовій, а не лише східноєвропейській чи центральноєвропейській історії.

Як уже зазначалось, сьогодні українська історична наука ще не має власної науково-дослідної версії історії України у її національно-державному вимірі, яка б узгоджувалася з історією світовою. Створення такої версії є досить складною проблемою для української історичної науки, оскільки домінуючі, або «великі», нації руками своїх політиків, письменників і вчених інтегрували історію «малих», або «молодших», націй¹ у свої власні державно-історичні схеми, власні історії та їх періодизації. Цю проблему можна вирішити лише шляхом синхронного вивчення історії України і всесвітньої історії з особливим узглядненням України, в тому числі й історії домінуючих націй, і створення на основі цього вивчення атрактивної як для України, так і для світу всесвітньої історії. Нині ми маємо в наявності російську, польську, єврейську схеми історії України, котрі здебільшого суперечать одна одній, оскільки не враховують, чи й ігно-

¹ Під термінами домінуючі і «малі» нації автор має на увазі ті визначення, які вживали Мірослав Грох та інші історики європейських національних рухів. У цьому визначенні термін «малі» нації вживається як синонім так званих «неісторичних», «плебейських» народів, передумовою належності до котрих, за Грохом, є наявність трьох дефіцитів: 1. втрата так званих «вищих» класів на користь домінуючих класів іншої національності; 2. «малі» нації формують етнічну спільність, а не неперервну спільність політичну; 3. «малі» народи втрачають безперервну традицію власної літературної мови (див.: *Hroch M. Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations. Cambridge, 1985; Idem. Die Vorkämpfer der Nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas // Acta universitatis Carolinae. Philosophica et historica. Monographia XXIV. Prague, 1968.*

рують, специфіку українського історичного процесу в контексті історії Європи і світу. Головним завданням сучасної української історичної науки є знаходження такої української національної історичної перспективи, яка б не лише протиставлялася російсько- і полоноцентричним баченням української історії, а й вписувалася б у всесвітньо-історичний контекст. Синхронний і діахронний аналіз схем і періодизації історії України і світу, здійснений спеціалістами з української і всесвітньої історії дотепер, зокрема як успішних, так і невдалих спроб, виконаних у контексті інтеграції власних національних історичних схем у світову, дасть можливість актуалізувати необхідні для нас теоретико-методологічні проблеми інтеграції, а також окреслити основні проблеми, пов'язані з побудовою тієї схеми інтеграції, яка була б прийнятною не лише для України, а й для всього світу і, відповідно, навпаки, не лише для всього світу, а й для нас.

Територіально-політичні і концептуальні особливості виведення схеми історії України і світу українськими істориками

Схеми історії України Михайла Грушевського², що лягла в основу української історії та історіографії і була прийнята більшістю тогочасних німецьких, польських, чеських і деякими російськими істориками, мала у своїй загальноісторичній частині один суттєвий недолік — вона не була завершена, оскільки охоплювала історію України лише до кінця XVIII ст., закінчуючи її ліквідацією козацько-гетьманської держави. XIX і XX ст. — період сучасних націо-

² Схеми вперше була опублікована у відомій праці Михайла Грушевського «Звичайна схема» Руської історії і справа раціонального викладу історії східного слов'янства // Сборник статей по славяноведению. СПб., 1904. С. 298—304; Англомовний переклад цієї статті див.: Hruschewskyj M. The Traditional Scheme of Russian History and the Problem of Rational Organization of the East Slavs // Slavistica. Winnipeg, 1966. No. 55. P. 7—16; The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US. New York, 1952. Vol. 2. P. 355—364.

нальних рухів, застали Україну вже бездержавною, з цілим рядом притаманних їй особливостей, котрі змушують дослідника української історії зосередити свою увагу на таких її проблемах або вимірах.

Проблема територіальна — процес формування українського територіального масиву. Україна вступила в ХІХ ст. як конгломерат декількох різних історико-географічних територій, кожна з яких мала власну історичну долю³. Це, насамперед, Лівобережна Україна — територія козацько-гетьманської держави ХVІІ—ХVІІІ ст., з якою певною мірою була пов'язана Слобідська Україна, що мала водночас і своє власне історичне минуле. Правобережна Україна, яка потрапила до складу Російської імперії ще не будучи органічно об'єднаною з колишнім Гетьманатом, довгі роки іменувалась російським урядом як «край польський», а згодом — «Юго-Западный край» Російської імперії. Південна Україна в ХVІ—ХVІІІ ст. була представлена Військом Запорозьким і турецько-татарськими володіннями на півночі Причорномор'я, а пізніше Новоросією, або Новоросійським краєм, який Росія навіть після 1917 р. вважала органічною складовою частиною своєї держави. За межами цих трьох частин української землі знаходились західноукраїнські землі — Буковина, Галичина і Закарпатська Україна, котрі до середини ХХ ст. ніколи не входили до складу Російської імперії. Об'єднання всіх цих окремих, розрізнених територій в одну національно-територіальну цілісність, процес формування української національної території, що відбувається в ХІХ—ХХ ст., становить одну з найважливіших проблем української історії — проблему територіальну.

Проблема політична, де можна виокремити такі частини, як політико-юридичний статус західноукраїнських земель у

³ Kappeler A. Aspekte der ukrainischen Nationalbewegung im 19. und frühen 20. Jahrhundert // Hausmann G., Kappeler A. (Hg). Ukraine. Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates. Baden-Baden, 1993. S. 70, 71; Rudnytsky I. L. The Role of the Ukraine in Modern History // Slavic Review. 1963. No. 22. P. 196—216; Pritsak O., Reshetar I. The Ukraine and the Dialects of Nation-Building // Slavic Review. 1963. No. 22. P. 216—256.

⁴ Bihl W. Die Ruthenen // Die Habsburgermonarchie. 1848—1918. B. 3. Die Völker des Reiches. Wien, 1980. S. 555—584; Markovits A. S., Sysyn F. S. (ed.). Nationbuilding and the Politics of Nationalism. Essays on Austrian Galicia. Cambridge, Mass., 1982.

складі Австрії, Польщі, Румунії⁴, а східноукраїнських і центральноукраїнських земель — у складі Російської імперії, а також імперська політика по відношенню до України, реакція політичних і наукових кіл України на цю політику⁵.

Одним із найважливіших чинників, що впливав на українську історію XIX—XX ст., було перебування українських земель у складі Російської імперії, а згодом — Радянської держави, централістична політика котрих була спрямована на те, щоб не допустити створення таких значних національно-територіальних масивів, як Україна. Виходячи з певних політичних і військово-стратегічних міркувань, російський уряд зберігав майже до кінця існування імперії комплекс Правобережної України як «Юго-Западного края» — генерал-губернаторства, що мало значні відмінності в суспільному ладі (наприклад, відсутність земств на Правобережжі, котрі були запроваджені там лише в 1911 р.).

На відміну від Правобережжя Південна Україна, або «Новоросійський край», втратила свою адміністративно-політичну єдність (генерал-губернаторство) у другій половині XIX ст., перетворившись на три звичайні російські губернії і зберігши лише подекуди стару назву Новоросія.

Лівобережна Україна втратила своє генерал-губернаторство ще в першій половині XIX ст. (на її території також було утворено три російські губернії). Поступово вона втрачає і свою попередню назву — Малоросія, яка від другої половини XIX ст. поширюється вже на всю підросійську Україну, як Лівобережну, так і Правобережну. Ці адміністративні й термінологічні зміни означали досить багато, насамперед те, що саме і коли російський уряд міг вважати своїм, а що не міг.

Проблема концептуальна. З часів першої дискусії 30—40-х років XIX ст. не припиняється полеміка між прихильниками відновлення автономії (концепція малоросійської регіональної гетьманської державності, що еволюціонує в консервативну) і представниками української, або народницької, кон-

⁵ Kappeler A. *Russland als Vielvölkerreich*. München, 1993. Idem. *Kleine Geschichte der Ukraine*. München, 1994; Saunders D. *The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750—1850*. Edmonton, 1985; Raeff M. *Ukraine and Imperial Russia // Ukraine and Russia in their Historical Encounter*. Edmonton, 1992. P. 66—85.

цепції, котрі вперше оприлюднили термін Україна, що почав з'являтися тоді в Харкові і був ще романтично-літературним (у 1840-х роках завдяки творам Шевченка цей термін став загальнонародним). Представники народницької концепції вважали, що українська аристократія, дворянство — це чужорідний клас, який з погляду народницької ідеології не має права працювати для України. Обидві концепції, а також концепція національно-державницька, що виникла на початку ХХ ст., зливалися, еволюціонували, впливали одна на одну і, сприймаючи різні методологічні впливи, переміщувались територіально, обираючи саме ту територію, де вони могли більш-менш вільно існувати і розвиватися⁶. Існування власної національної історичної думки «малих» націй залежало передусім від пошуку і використання такої методології, яка б найкраще підходила для тієї чи іншої концепції (враховуючи політику домінуючої нації і необхідність вимушеного територіального переміщення) і сприяла дальшому розвитку їх національної історичної перспективи. У випадку з Україною ця перспектива розвивалася окремими вченими, котрі були змушені, виробляючи свої підходи до розробки проблем історії України, шукати методологію не в політично домінуючих націй, а саме там і таку, котра б найкраще підходила для обґрунтування схеми українського історичного процесу у його тій чи іншій сепарації, уніфікації і легітимності⁷.

У цьому вищезмодельованому потрійному територіально-політично-концептуальному контексті ми будемо досліджувати періодизацію історії України в українській історичній думці ХІХ—ХХ ст. Окрім власної формули: ідея — територія — альтернативи ми будемо застосовувати так званий генераційний підхід Карла Маннгейма і користуватимемося твердженням Мішеля Фуко про автономність історії науки від загальної історії.

⁶ Докладніше про ці концепції див.: *Потульницький В. А.* Історія української політології. Концепції державності в українській історико-політичній науці. Київ, 1992. С. 42—227; *Його ж.* Нариси з української політології (1819—1991). Київ, 1994. С. 82—316.

⁷ Про схеми різних методологічних впливів на українську історичну і політичну думку див.: *Потульницький В. А.* Теорія української політології: курс лекцій. Київ, 1993. С. 170—176; *Potul'nyckyj V.* Deutsche Einflüsse auf die Entwicklung des historischen Denkens in der Ukraine im. 19 Jahrhundert // *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung.* 1997. 46(4). S. 475—499.

Концепція генерацій вже застосовувалася нами при дослідженні основних етапів російської і української політичної та історичної думки XIX—XX ст. у їхньому взаємному відображенні⁸. Тут ми виходимо з того, що представники кожного нового покоління науковців у хронологічному вимірі хоча й стоять на різних концептуальних засадах і належать до протилежних теоретичних і ідейних напрямів, розробляють різні конкретно-історичні концепції і використовують різні філософські основи історичної науки, проте водночас демонструють спільне часово-просторове розташування (скористаємося терміном Карла Маннгейма)⁹ і презентують діаметрально протилежні погляди на проблеми, що стосуються однієї генерації в одній країні і одного культурного простору. Візьмемо для нашого аналізу твори представників ряду «дійсних генерацій» (у розумінні Маннгейма), української історіографії XIX—XX ст., які працювали в контексті світобачень романтизму, позитивізму, неопозитивізму, морфології історії, історичного матеріалізму і школи Анналів, і спробуємо порівняти їхні погляди на проблеми схеми і періодизації історії України.

Взаємосприйняття і відсепарованість схем української і всесвітньої історії

Як відомо, до початку XIX ст. історія вважалася провінцією літератури. Як окрема дисципліна вона постала лише тоді, коли її вилучили з літератури й віднесли до розряду точних наук у середині XIX ст. Саме в перші десятиліття XIX ст. зароджується історизм, або наукова історія. Цей процес розпочався на території Німеччини, де відбувся розподіл на писання історії і трактування історії вже

⁸ *Potul'nyckyj V.* The Image of Russia and the Russians in Ukrainian Political Thought (1860—1945) // *Quest for Models of Coexistence. National and Ethnic Dimensions of Changes in the Slavic Eurasian World* (Ed. By K. Inoue and T. Uyama) Slavic Research Center, Hokkaido University, Sapporo, 1998. P. 163—180; *Idem.* The Image of Ukraine and Ukrainians in Russian Political Thought (1860—1945) // *Acta Slavica Japonica*. T. 16. 1998. P. 1—29.

⁹ *Mannheim K.* The Problem of Generations // *Essays on the Sociology of Knowledge*. London, 1952. P. 302—304.

як науки. Останнє було пов'язане з іменем Леопольда фон Ранке, який висунув низку різних вимог щодо написання історії:

- історія починається тоді, коли є конкретні джерельні дані, які можна перевірити;
- історія, як кожна наука, має свою доказову вартість;
- історія починається в різні часи, а не скрізь у той самий час;
- історія розвиває хід подій лінійно;
- історія передає замисли діючих осіб і послуговується оповідною формою (а не цифровими та іншими аргументами);
- історія обмежується лише культурними народами.

З іменами Ранке і Гегеля пов'язаний перший, романтичний етап у розвитку історії. З романтизмом постала проблема пов'язання історії людини з історією всесвіту. У цьому зв'язку постали різні філософські концепції, що виходили за рамки історії і встановлювали ті чи інші закони з можливістю прогнозування. У Ранке кожен народ має безпосереднє відношення до Бога. Після Ранке історія зосереджена на державних народах: для Гегеля в центрі уваги була політична історія, і свою дисципліну він назвав історіософією.

Відповідно до історіософії Гегеля була проведена перша наукова періодизація української історії. Здійснив її перший ректор Київського університету Михайло Максимович. Створюючи послідовно базу для української ідентичності (автохтонність українців, український менталітет, державна документація), він запропонував періодизацію історії України, що ґрунтувалася на принципі державної еволюції. Максимович виділив такі періоди:

- Київська держава (864—1240);
- Київське князівство під татарським пануванням (1240—1320);
- Київське і Переяславське князівства, приєднані до Великого князівства Литовського (1320—1569). Цей період означений відчутною автономією українських земель, оскільки тривалий час князівство очолювали руські князі (до смерті Симеона Олександровича, або Олельковича). Згодом цю посаду обіймали русини, литвини, а за ними волиняни;

- Українські землі Великого князівства Литовського переходять до Польщі (1569—1654) унаслідок Люблінської унії. Проте і в цей період польський король наділяє жителів землі Київської чинами і посадами;
- Київсько-Переяславські землі, або Україна, разом із Запоріжжям повертаються до складу загального руського світу на засадах автономії (1654—1764);
- Ліквідована Малоросійська Гетьманщина, створена Богданом Хмельницьким, яка складалася з Київщини, Чернігівщини і Брацлавщини (з 1764 р.)¹⁰.

Таким чином, Максимович використовував критерій зовнішньополітичної еволюції держав, з особливим акцентом на статус українських держав або земель у цій еволюції — автономія, незалежність або повна залежність. Так була сконструйована перша, романтична періодизація історії України.

Наступним етапом у розвитку світової історичної науки був позитивізм. Мірилом з'ясування сенсу історичного розвитку для позитивістів був закон. Засновник позитивізму Конт відкинув метафізичну історію. Основним завданням історії він уважав систематизацію знань, необхідність встановлення порядку і прогресу, так само як і в точних науках (концепція Дарвіна й т. ін.). Позитивісти не відкидали історизм, проте зводили його роль до підготовки матеріалу для аналізу, здійснити який начебто могли лише вони, оскільки основне завдання науки позитивізму — це систематизація знань і закон. Позитивісти, так само як і представники інших напрямів, нерідко вдавалися до крайнощів. Вони прагнули зібрати всі можливі факти, і тільки на їх основі доходили до законів, часто обмежувались збиранням різноманітних матеріалів, з якими не могли дати собі раду. Все це ускладнювало можливість синтезу, встановлення саме того, чого позитивісти прагнули над усе — закону.

На ґрунті позитивізму базуються варіанти періодизації історії України, здійснені М. Драгомановим, М. Ковалевським і М. Грушевським. За Драгомановим в українській історії визначають: княжо-міський період; феодально-ли-

¹⁰ Максимович М. Нечто о земле Киевской / Украинец. Киев, 1864. С. 5.

товський; пансько-польський; козацький; царсько-російський з окремими кайзерівським і конституційно-австрійським періодами¹¹. Як бачимо, цю періодизацію побудовано на ознаках не лише сепарації або інтеграції, а й політичної, соціальної та економічної еволюції, які відбувалися в житті європейських держав на тому чи іншому етапі української історії. Драгоманов тут виходить з двох позицій, або принципів. Перший принцип співвідносився з його критерієм оцінки історичних явищ. Для Драгоманова — послідовника Контівського позитивізму — таким критерієм оцінки історичних явищ була Гердерова ідея прогресу. Інший принцип — це розуміння історичного процесу як процесу універсального, скрізь однакового за своєю соціологічною суттю і відмінного саме формами свого вияву. Тому Драгоманов аналізує історичні події неодмінно на основі порівняння з історією інших країн і народів, з урахуванням європейської еволюції. Оцінюючи той чи інший період української історії, він виходить також зі своїх основних позитивістських принципів — релятивності і прогресу.

З цього погляду литовський період української історії, період федерації трьох народів (литовців, українців, білорусів) Драгоманов оцінює цілком позитивно. Вчений констатує насамперед наявність вільного союзу як надзвичайно прогресивного явища, оскільки цей союз, на його думку, відкривав великі колонізаційні можливості, необхідні для цивілізації і прогресу. «Тимчасово на східно-європейській рівнині, — пише М. Драгоманов, — були встановлені відносини між племенами, досить вигідні для них самих і для цивілізації взагалі. З XIII століття встановились тісні федеративні зв'язки між неманськими литовцями і двінсько-дніпровськими білорусами; в XIV столітті в цей союз входять і прип'ятсько-дніпровські і деснянські українці, — і союзна держава Геди́миновичів встигає відбити від татар бузько-дніпровське Поділля і довести слов'янську колонізацію до самого Чорного моря, — до землі старих Тиверців і Уличів, де на початку XV століття з'являється гавань Хаджибей (теперішня Одеса), котра вже тоді посилає хліб у Візантію. Тим часом оживають

¹¹ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. Львів, 1892. С. 37.

й італійські колонії на Чорному морі, в той час як на Балтійському знаходиться в повній наявності союз ганзейських міст, котрий через Ригу входить у тісний зв'язок з містами білоруськими»¹².

Зовсім інше значення для цивілізації і прогресу має польський період української історії, означений для Східної Європи глибокими, непоправними помилками. Найбільшою з них було об'єднання українських і білоруських земель з Польщею. «Унія Білорусії і України з Польщею, — та й то виключно політична, — могла би втриматися лише тоді, коли би ця унія була би справді федеральною, — наскільки можливо була федерація вже шляхетської Польщі з її різношерсто-феодальними Литвою і Білорусією і доволі демократичною Україною, але польські політики прагнули не федерації, а асиміляції, а тому підготували розпад унії, котрий повинен був потягнути до загибелі і саму Польщу, вже надто підтягнуту до східних областей і відтягнуту від більш природніх для неї союзів з Сілезією, з Чехією і Угорщиною, де тим часом зумів пустити коріння німецький елемент, що мав би поновити наступ і на саму Польщу»¹³. Негативно оцінюючи приєднання українських земель до Польщі, Драгоманов, проте, вбачав і певний сенс у цьому об'єднанні. «З'єднання України з Польщею, — зауважував він, — носило в собі зародок руйнування. Хоча з кінця XV століття воно отримало ще один резон існування: необхідність для України позбавитись від нового походу на Схід, — від турецького руху від устя Дунаю на Північний Схід, — що схилило українців до закріплення унії з Польщею в 1569 році»¹⁴.

Новий період української історії, коли Україна переходить під панування Москви, найбільш критично оцінений Драгомановим. Він називає весь цей період «пропащим часом» для української культури, з точки зору ідеї прогресу, хоча й зазначає, що Україна змушена була об'єднатися з Московією з огляду на внутрішні обставини. На його думку, польський похід на Схід, на українців, водночас посилений натиском турків і татар, поставив під сумнів можливість вповні

¹² Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. Киев, 1917. С. 7.

¹³ Там само. С. 9.

¹⁴ Вольное слово. 1882. № 31. С. 6.

самостійного існування України і, врешті-решт, це привело Україну до об'єднання з Москвою»¹⁵. Проте Москва не зуміла свідомо скерувати свою політику по лінії прогресу, а, навпаки, чинила всілякі перешкоди прогресивному розвитку України. «Самодержавна, багата і архієрейська Москва виявила в своєму ставленні до України не менше невміння, яке перед цим виявила Польща. Польські політики прикладали до України і Білорусії мірку шляхетської республіки і католицької адміністративної нетерпимості, московські стали застосовувати до них аршин боярської монархії і нетерпимості православно-обрядової»¹⁶.

У системі історично-теоретичних поглядів М. Ковалевського періодизація всесвітньої історії також посідала значне місце. Розробляючи проблеми історичного розвитку і прогресу, Ковалевський доходить висновку, що економічна еволюція людського суспільства охоплює дві великі епохи. Перша — господарство безпосереднього споживання, налаштоване на задоволення попиту самого виробництва. Друга — мінове господарство, яке опікується нагромадженням запасів, орудує капіталом і кредитом. Перехід від однієї епохи до іншої є поступовим¹⁷. Цій періодизації підпорядковуються й ідеї Ковалевського про перехід від родової організації до державної¹⁸. На його думку, епосі безпосереднього споживання відповідає родова організація, а епосі мінового господарства — організація державна¹⁹.

Розробляючи свою схему всесвітньої історії, Ковалевський виходив з того, що історичну подію ніколи не можна пояснити однією причиною, оскільки вона складається як результат дії багатьох чинників, різних за характером і силою впливу. Водночас події або явища, які виникають, самі впливають на подальший хід історії. Керуючись міркуванням, що вся історія людства є свідченням вияву сфер солідарності, вчений зображував історичний прогрес у вигляді «низки конкретних концентричних кіл, які являли собою

¹⁵ Вольное слово. 1882. № 31. С. 6.

¹⁶ Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. С. 9, 10.

¹⁷ Ковалевский М. М. Краткий обзор экономической эволюции и подразделения ее на периоды. СПб., 1899. С. 28; Його ж. Развитие народного хозяйства в Западной Европе. СПб., 1899. С. 23, 24.

¹⁸ Його ж. Взаимоотношение свободы и общественной солидарности // Интеллигенция в России. СПб., 1910. С. 77.

¹⁹ Його ж. Прогрес // Вестник Европы. 1912. № 2. С. 232—235.

більше чи менше розширення людської солідарності»²⁰. Ковалевський вважав, що кожній стадії всесвітньої історії відповідає притаманна саме їй форма політичної організації — «свій особливий політичний лад». Так, для родового устрою — це племінне князівство, феодального — станова монархія, для всестановості — спочатку цезаризм, який сприяє піднесенню народних мас, а згодом — дуалістична і парламентарна монархія і республіка, які в деяких країнах доповнюються референдумом і прямим законодавчим почином виборця²¹. Водночас Ковалевський, вибудовуючи схему всесвітньої історії, як і згодом Ясперс, дотримувався думки, що дослідники ніколи не знайдуть універсальної схеми або узагальненої причини розвитку суспільства. Лише конкретне вивчення певної події в історії або історичного періоду може виявити комплекс причин, що зумовили їхнє виникнення або зміну.

Михайло Грушевський свою власну схему історії України в контексті загальноєвропейської історії виклав у праці «Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (СПб., 1904). У цій статті Грушевський поставив питання про необхідність критичного переосмислення панівної російської схеми історії Східної Європи. Зокрема, він вказав на неправомірність поєднання старої історії південних племен, Київської держави з її власним соціально-політичним ладом, правом і культурою з історією Володимиро-Московського князівства XIII—XIV ст. таким чином, нібито останнє було її продовженням. На думку вченого, київська культура була породженням однієї народності — українсько-руської (української. — *В.П.*), володимиро-московська — іншої, великоруської²².

У висунутій Грушевським схемі історії власне української державності стверджується, що спадкоємницею Київської Русі у XIII ст. була Галицько-Волинська, а в XIV—XV ст. — Литовсько-Польська держави. Натомість Московська держава виросла на своєму власному корені, і хоча «київський уряд пересадив на великоруські землі форми державно-політичної будови, право, культуру, вироблені історичним життям Киє-

²⁰ Ковалевський М. М. *Современные социологи*. СПб., 1905. С. 108.

²¹ Його ж. *Социология*. СПб., 1910. С. 51.

²² Грушевський М. *Звичайна схема «руської» історії... // Статті по славяно-вєдєнїю*. СПб., 1904. Вып. 1. С. 2.

ва, проте на цій основі ще не можна вмістити Київську державу в історію великоруської народності»²³.

Слід зазначити, що в епоху, коли формувались історичні й політичні погляди Грушевського, російська історіографія встигла не тільки опрацювати, а й значною мірою канонізувати певну схему історичного процесу Східної Європи, яку Грушевський називає «звичайною схемою руської історії». Вона базувалася на ідеї єдності російського народу як нібито гегемона історії. Йшлося по суті про народ великоруський, який, за схемою, спільними зусиллями створив на великій східноєвропейській рівнині могутню російську державу, що об'єднала всі східнослов'янські і навіть неслов'янські племена, захопила величезні території, які заселяли інші народи і держави Європи та Азії. Історії України при цьому відводилося досить скромне місце, більше того, заперечувалось навіть саме існування окремого українського народу, самостійність його історичного буття, право на вільний національний та державний розвиток. Аналогічну історичну схему, орієнтовану на гегемонію польського народу і польської державності, створила польська історіографія.

Як наслідок, писав Грушевський, залишаються без початків обидві народності: і великоруська, і українська, окрема історія якої, таким чином, починається лише в XIV—XV ст. Замість панівної схеми руської історії вчений пропонує власну, де кожній із трьох східнослов'янських народностей відводиться належне місце в загальній історії східного слов'янства. На його думку, треба побудувати не «історію Росії, тобто джерела всього того, що коли-небудь відбувалось на її території, і всіх народностей та племен, що її заселяють», а «історію народностей руських або східнослов'янських»²⁴. Уже тут Грушевський виходить з окремішності і невід'ємних прав кожного народу на свою історію, протиставляючи загальній схемі ідею необхідності більш глибокого дослідження історії кожної з народностей як окремої етнічної спільності. Таким чином, національність, на думку Грушевського, має бути основою і ґрунтом для політичного, економічного і культурного розвитку, і правити за критерій для виведення схеми і періодизації історії України.

²³ Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії... // Статті по славяно-веденню. СПб., 1904. Вып. 1. С. 2—3.

²⁴ Там само. С. 5.

Наступним етапом у розвитку світової історичної науки, стимул для якого дав позитивізм, була спроба творити м о р - ф о л о г і ю культурного розвитку, який заступає історію. Тут мали місце дві великі спроби — Освальда Шпенглера і Арнольда Тойнбі. Їх обох не задовольняло лінарне трактування історії, і тому мірилом вартості для своїх занять і знаходження сенсу історичного розвитку вони брали не поодинокі держави, а культури. Обидва дослідники намагалися охопити культури заселеної землі, обмежуючись, утім, невеликою кількістю цих культур для свого аналізу. Шпенглер створив концепцію гомології, на основі якої можна було розглядати явища з різних періодів, якщо вони схожі за своєю формою, і на основі цього творити синтезу²⁵. У своїй концепції Шпенглер виділяв чотири «одночасні» епохи духовного життя: індійська культура (з 1500 р. до н. е. — початок н. е.), антична культура (з 1100 р. до н. е. — початок н. е.), арабська культура (з початку н. е.), західна культура (з початку X ст. н. е.). Вказуючи на певні стадії, які проходять ці культури, Шпенглер хоча й виділяє на стадії розпаду імперіалістичного механізму «візантинізм», проте знаходить місце у своїй класифікації для України, і навіть для Росії²⁶.

Еволюцію поглядів Тойнбі на наукову діяльність можна умовно поділити на три періоди:

- 1910-ті роки, коли він у традиціях тогочасної історіографії за одиницю історичного розвитку вважав національну державу;
- 1920—1940-ві роки, коли одиницею історичного розвитку в нього була вже цивілізація як конкретний просторово-часовий регіон, до якого входила група країн зі спільними духовними особливостями;
- 1950—1960-ті роки, коли за одиницю історичного розвитку беруться релігія і церква; в останній період своєї творчості він зміщує увагу з окремих локальних цивілізацій і «вищих релігій» на історію людства.

²⁵ Шпенглер О. Закат Європи. Москва, 1997. Т. 1. С. 157; Москва, 1997. Т. 2. С. 51.

²⁶ Таке явище, як «візантинізм» Шпенглер повністю відокремлює від Заходу і його культури (див.: Шпенглер О. Закат Європи. Т. 1. С. 77—84; Т. 2. С. 94, 95, 98, 99, 435, 439, 440, 450).

Згідно з концепцією Тойнбі не існує єдиної історії людства, а є тільки історія окремих своєрідних і замкнених цивілізацій (спочатку він вирізняв 21 цивілізацію; згодом — 13). Досліджуючи феномен цивілізацій як замкнених суспільств, Тойнбі виокремлює кілька характерних ознак, що дають змогу їх класифікувати: «вселенська церква є основною ознакою, яка дає можливість попередньо класифікувати суспільства одного виду. Іншим критерієм для класифікації суспільства є ступінь віддаленості від того місця, де це суспільство спочатку виникло. Поєднання цих двох критеріїв дає змогу знайти загальну міру для розміщення суспільств на одній шкалі, для визначення місця кожного з них у безперервному процесі розвитку». Тойнбі зазначав, що кожна цивілізація проходить у своєму розвитку стадії виникнення, зростання, надлому та розпаду, після чого вмирає, поступаючись місцем іншій. Вважаючи соціальні процеси, які послідовно відбуваються у цих цивілізаціях, аналогічними, Тойнбі намагався виробити на цьому ґрунті деякі емпіричні закони суспільного розвитку, що дають змогу передбачити головні події і в сучасному світі. На сьогодні, за теорією Тойнбі, залишилося п'ять основних цивілізацій: китайська, індійська, ісламська, російська і західна.

Концепції Шпенглера і Тойнбі, так само як і неопозитивістські соціологічні концепції, знайшли відгук в українській історичній науці. Ця остання відповідь українських учених (після чого світова і українська історичні науки пішли різними, відсепарованими політичними бар'єрами, шляхами), як чергове осмислення проблем всесвітньої історії українською наукою, була здійснена у працях Степана Томашівського і Мирона Кордуби.

Ще не будучи знайомим із дослідженнями Шпенглера і перебуваючи під впливом його попередника Мейєра, а також російського неопозитивіста Р. Віппера та італійського історика Гуільємо Ферреро²⁷, С. Томашівський вже у 1915 р. спробував окреслити основні етапи української історії²⁸. Тут з по-

²⁷ Див. розділ другий цієї частини.

²⁸ *Tomashivs'kyj S. Die weltpolitische Bedeutung Galiziens.* München, 1915. Пізніше, доопрацьовані українські версії, див.: *Томашівський С. Королівство Галичини і Володимирії* // Діло. Львів, 1916. Ч. 104. С. 2—3; *Його ж. Галичина як політичний і воєнний чинник колись і тепер.* Львів, 1918 (рукопис) // ЦДІА України у Львові. Ф. 368. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1—60.

гляду «історичного процесу відокремлення і усамостійнення української народності» Томашівський виділяє два основні періоди: Галицько-Волинський і Гетьманщини, причому другий період, як стверджує вчений, є наступником першого в політичній і культурно-релігійній сфері. Релігійно-культурне відокремлення відбувалося через відмежування галицької, а за нею і київсько-галицької митрополії і за посередництва найбільшого здобутку — унії української церкви з Римом. Третьою — політичною і релігійно-культурною — формою національного відокремлення Томашівський називає мовну форму, яка надала українській народності остаточних рис національно-культурної індивідуальності²⁹.

Під впливом Освальда Шпенглера Степан Томашівський не лише здійснює перевірку основних постулатів вченого на історичному матеріалі, а й виводить власну схему української історії, яка в дечому відрізняється від запропонованої Михайлом Грушевським. У цій схемі Томашівський використовує виведені Шпенглером для аналізу всесвітньої історії поняття «візантинізму» і «заходу», а також і такі поняття, як «розуміння історії як історії великих залежностей», «ідеї долі і принцип причинності в історії», «пояснення смислу падінь, життя і смерті в історії»³⁰. Виходячи з цього, Томашівський дає характеристику основним періодам української історії, як він їх розуміє. Вже у своїй праці «Українська історія», хронологічно доведений до Люблінської унії 1569 р., Томашівський наголошував, що зміна періодів в історії України відбувалася під впливом зовнішніх сил, за відсутності внутрішньої органічності, а також під впливом суто географічних великих залежностей, зокрема залежності від Чорного моря, яке відіграло вирішальну роль в українській історії, залежності від степу і т. ін.³¹ Київську Русь Томашівський, на відміну від Грушевського, не відносить до етапів власне української історії, називаючи її Варяго-Руською державою, спільною для всіх трьох руських народностей. Запровадження християнства у давньоруській державі мало, на його думку, як позитивні, так і негативні на-

²⁹ *Tomashivs'kyj S. Die weltpolitische Bedeutung Galiziens. S. 1—18.*

³⁰ *Шпенглер О. Закат Европы. Т. 1. С. 77—84, 159—160, 167, 177—180.*

³¹ *Томашівський С. Українська історія. Львів, 1919. С. 1—2, 6—8.*

слідки для майбутнього, оскільки відбувалось в період занепаду візантійської культури і відповідно супроводжувалось спробами руської церкви втримати державну єдність, що, своєю чергою, призвело до втрати політичної і національної самостійності. Падіння Варяго-Руської держави Томашівський пояснює також упадком родового старшинства і внутрішньою князівською боротьбою за родовий чи вочинний принцип володіння. Перший акт розкладу Варяго-Руської держави відбувся уже в 1054—1113 рр., коли в боротьбі наступників Володимира Мономаха — Ізяслава Мстиславовича і Юрія Долгорукого виявився історичний українсько-московський антагонізм у прагненні заволодіти Київщиною³².

Першим етапом власне історії України Томашівський називає історію Галицької і Волинської земель, яку він розглядає окремо від історії давньоруської держави. Нова, Галицько-Волинська держава, що утворилася після остаточного розпаду спільної для всіх трьох народностей Київської Варяго-Руської держави, об'єднала вже тільки суто українські землі. Томашівський називає князя Романа творцем першої української держави, основою якої стала Галичина — перша українська земля, що відокремилась від загальноруської держави³³. Відповідно до шпенглерівського розуміння історії як історії великих залежностей, Томашівський оцінює особливе значення Галицько-Волинської держави в історії України з огляду її п'яти основних історичних впливів на майбутнє українського народу³⁴.

Наступним періодом української історії, за Томашівським, був період литовський (з середини XIV ст. до Люблінської унії 1569 р.). Литовську експансію на українські землі вчений оцінює як таку, що призвела до української колонізації приєднаних Великим князівством Литовським земель і їх політичного розвитку. У виступі князя Михайла Глинського Томашівський узгаднював зародження нового етапу української державницької думки — змагання за відокремлення українських земель від Литви. Загалом литовський період

³² *Томашівський С.* Українська історія. Львів, 1919. С. 7.

³³ Там само. С. 89, 90.

³⁴ Там само. С. 111—112. Докладніше про концепцію Томашівського див.: *Потульніцький В. А.* Історія української політології. С. 119—126; 152—162.

української історії Томашівський оцінював позитивно, підкреслюючи на основі шпенглерівського принципу причинності факт об'єднання за цей час більшості українських земель, їх українську колонізацію, звільнення від татарського панування. Падіння литовської державної ідеї спричинила, на думку Томашівського, боротьба пропольської і промосковської політичних ліній³⁵.

Наступний, польський період української історії Томашівський оцінював уже двояко, диференціюючи його позитивні і негативні наслідки. До останніх він відносив пригнічення Польщею української культури і церкви, національний і релігійний гніт, гальмування економічного розвитку, відсутність належної оборони з боку Речі Посполитої, прийняття польських правно-політичних порядків. Корисними наслідками польського періоду, на думку вченого, було об'єднання українських земель і політичне відокремлення від Білої Русі за майже повної відсутності московських впливів (особливо після розриву церков у 1458 р.). Це сприяло національно-культурній кристалізації української народності під впливом західноєвропейської культури³⁶, що, своєю чергою, визначило характер наступного періоду — козацького.

Козацький період, або період Гетьманщини (1569—1783), на думку Томашівського, означений ідеєю об'єднання втрачених українських земель: і тих, що відійшли до Польщі, і чорноморських степів, що потрапили під контроль Кримського ханства. Проте цю ідею поділяли не всі козацькі ватажки. Так, на думку Томашівського, сам Хмельницький у 1648 р. не мав на меті об'єднати українські землі та створити незалежну українську державу. Зародження ідеї самостійної української держави Томашівський пов'язував з планами семигородського князя Юрія I Ракоці, який домагався польської корони й водночас прагнув забезпечити престолами своїх синів: молодшо-

³⁵ *Томашівський С.* Українська історія. Львів, 1919. С. 130—140.

³⁶ Там само. С. 140—150. У польському періоді Томашівський особливо позитивно оцінював значення Берестейської унії, котра стала в обороні української національно-політичної ідеї і зцементувала незмінність української етнографічної території Галичини від кінця XVI ст. (див.: *Томашівський С. (С. К-ий)*). В сітях пересуду // *Політика*. Львів, 1926. Ч. 5—6. С. 73—75). Ідентифікація псевдоніму Томашівського С. К-ий належить дослідниці Надії Халак (див.: *Халак Н.* Наукова спадщина і громадсько-політична діяльність Степана Томашівського. Дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1997. С. 94).

му — Сигізмунду — передати Семигородське князівство, а старшому — Юрію — українське князівство у подвійній залежності від Польщі і Туреччини. Отже, ідею самостійної української держави Томашівський пов'язував із семигородськими політичними колами. План Ракоці він назвав першим в європейській політиці конкретним проектом створення української державності, котрий «не був твором фантаста, лише опирався на зовсім реальним політичним думанню»³⁷. Головною ж ідеєю Б. Хмельницького Томашівський вважав політичну та культурну автономію в межах польської держави і визначав його орієнтацію як засадничо польську. Цій ідеї гетьман залишився вірним протягом усього життя³⁸. Переяславську угоду Томашівський оцінював як фатальну, оскільки вона спричинила поділ українських земель між двома державами³⁹.

Це привело до наступного, бездержавного, найбільш регресивного етапу української історії. Україна дедалі більше потрапляла у залежність від Москви, що деструктивно вплинуло на її історію. Подальші заходи Московської держави у цьому напрямі завершилися загарбанням українських земель і оформленням ідеології Третього Риму, які історик оцінює однозначно негативно. «Політичне і культурне об'єднання з Московщиною, — пише він у відкритому листі до В. Липинського, — знищило можливість створення національно-української католицької церкви, окремої від польського латинства і московського православ'я»⁴⁰.

Принцип причинності та інші ідеї Шпенглера, а також концепція Тойнбі, де одиницею історичного розвитку визначається цивілізація як конкретний просторово-часовий регіон, до якого входила група країн зі схожими духовними особливостями⁴¹, дали можливість Кордубі почати свою періодизацію

³⁷ Томашівський С. Межи Пилявцями і Замостєм // Жерела до історії України-Руси. Львів, 1913. С. 72—73.

³⁸ Його ж. Війна й Україна // Вісник Союзу Визволення України. Відень, 1915. Ч. 29—30. С. 2—3; ч. 47—48. С. 1—2. Ч. 51—52. С. 1—2; ч. 53—54. С. 1—2; ч. 59—60. С. 1—2.

³⁹ Там само. Ч. 51—52. С. 1.

⁴⁰ Томашівський С. Сучасні авторитети й історичні герої // Нова зоря. Львів, 1929. Ч. 63. С. 3.

⁴¹ Тойнбі А. Дж. Постигание истории. Сборник. Москва, 1991. Тойнбі, на відміну від Шпенглера, у якого ізолюваність культур одна від одної є цілковитою, стверджував, що співвідношення між цивілізаціями, бодай зовнішні, становлять складову частину досвіду самих цивілізацій (див.: *Колінгвуд Дж. Ідея історії*. Київ, 1996. С. 253).

власне української національної історії з пізнішого періоду, аніж Томашівський. Поділяючи думку Тойнбі про те, що деякі суспільства мають бути дочірніми стосовно інших, Кордуба виводить збереження неперервності української історії від литовського періоду. Першим періодом власне української національної історії, за Кордубою, був литовський. Саме тоді, на думку вченого, північно-західні руські території втратили зв'язок з іншими руськими землями. Їхнє об'єднання у складі Литовської держави у другій половині XIV ст. стало вирішальним чинником у творенні української нації⁴². Кордуба вважає Литовську державу спадкоємицею Галицько-Волинської держави, наголошує, що саме в литовський період Україна увійшла в коло західноєвропейських культурних впливів, що спричинило появу в українській психічній структурі утворень національного типу, близьких до західних⁴³. Наступні періоди Кордуба характеризує практично так само, як і С. Томашівський.

Синхронно з морфологією історії у світовій історичній науці розвинулась і теорія та методологія школи еліт. Їхніми авторами були італійські соціологи Гаetano Моска (1858—1941) і Вільфредо Парето (1848—1923)⁴⁴. В українську історичну науку вони впроваджені В'ячеславом Липинським⁴⁵. Методологія школи еліт, якою користувався В. Липинський, виходила з таких засадничих положень:

- інтерес до лідерських груп суспільства, функцією яких є регулювання соціальних систем;
- трактування суспільства як своєрідної піраміди, вершину якої складає соціально-політична еліта;

⁴² Кордуба М. Найважливіший момент в історії України // Літературно-Науковий Вісник. 1930. Кн. 6. С. 439—546.

⁴³ Йоґо ж. Початки української нації (У відповідь Українському історико-філологічному товариству в Празі) // Діло. Львів, 1930. Ч. 286. С. 2—3.

⁴⁴ Mosca G. Elementi di scienza politica. Bari, 1953; Idem. Storia delle dottrine politiche. Bari, 1964; Idem. Teorica dei governi e governo parlamentare. Milano, 1968; Pareto V. Trasformazioni della democrazia. Rocca San Casciano, 1929; Idem. Trattato di sociologia generale. Firenze, 1923.

⁴⁵ Докладніше про історичні погляди В. Липинського див.: *Потульницький В. А.* Обзор фондов украинки Восточноевропейского архивного института в Филадельфии. Австрийской национальной библиотеки в Вене // Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин. Тезисы докладов 5-й Всесоюзной конференции. 30 мая — 1 июня 1990 г. Киев, 1990. С. 142—145.

- узгляднення історії крізь призму ідеї постійної «циркуляції еліт», тобто динамічного процесу постійної рівноваги й оновлення владних еліт;
- розуміння еліт як меншостей, що витворюють найбільш здібну до історичної ініціативи частину суспільства, спроможну свідомо визначати напрями соціальної, політичної і культурної орієнтації, і саме тому формують його керівний прошарок, беручи на себе зобов'язання виконувати певні загальнонаціональні завдання;
- строге розмежування традиційних еліт (аристократія, духовенство) й еліт ситуативних як звичайних носіїв впливу⁴⁶.

В'ячеслав Липинський своєї спеціальної періодизації історії України не дав. Однак у своїх творах він іменував той чи інший період української історії на підставі концепції еліти та її політичної культури⁴⁷, де історичний процес у князівський період визначали князі київські й галицькі, а також князівські дружинники, а в козацький період — шляхта⁴⁸. Якщо основи Русі заклали варяги, завдяки яким почалась уніфікація й організація держави, що спиралася на князівські дружини, то козацька Україна бере свій початок від активних елементів, що просочувались із Заходу через Польщу і Литву. Асимілюючись з українцями, вони спричиняють процес відокремлення українського племені від великоруського й тим самим засновують український консерватизм, «маючи з кров'ю предків успадкований інстинкт до створення своєї влади і своєї держави». Такими будівничими — організаторами української держави, які об'єднали довкола себе місцеві українські сили, В'ячеслав Липинський називає представників польської українізованої шляхти, в минулому так званих «політичних поляків» — Б. Хмельницького, П. Сагайдачного, С. Кричевського, І. Богуна, Ю. Не-

⁴⁶ У сучасній українській історіографії теорія еліт найбільш вдало систематизована у працях Н. Яковенко (див.: *Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця 14 до середини 17 ст. (Волинь і Центральна Україна): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 1994. С. 1—9; *Ії ж.* До питання про методологію вивчення історії України // *Генеза. Філософія. Історія. Політика.* Київ, 1996. № 1(4). С. 118—123).

⁴⁷ *Pelenskyj J. V.* Lypynskyj and the Problem of the Elite / *Harvard Ukrainian Studies. Special Issue «The Political and Social Ideas of V. Lypynskyj».* 1985. Vol. 9. No. 3/4. P. 326—341.

⁴⁸ *Липинський В.* Хам і Яфет // *Сучасність.* Київ, 1992. № 6. С. 64.

мирича, І. Виговського, І. Мазепу, П. Орлика, П. Калнишевського та ін. «Нація українська існувала лише тоді, — наголошував історик, — коли суспільні національні аспірації реалізовувались тим способом, що їх приймали за своє ті люди, котрі хотіли і могли завоювати собі на українській землі політичну владу і створити державу»⁴⁹. Таким чином, Липинський вважає «істинною» історією України лише ті періоди, коли вона мала більш-менш суверенний характер, пов'язуючи періодизацію історії України з наявністю або відсутністю на її території елітних сил, спроможних відстоювати її національну незалежність»⁵⁰.

У 1920-ті роки в Радянській Україні марксистський вчений М. Яворський у своїх численних виданнях з історії України, зокрема в короткому курсі історії України, що витримав п'ять видань і став у зазначений період практично єдиним посібником з цієї проблематики в СРСР, намагався утиснути історію України в марксистські схеми⁵¹. Яворський визнавав, що минуле України лише в певні історичні етапи входило в загальноруський (а для деяких регіонів — у загальнопольський чи австрійський) процес⁵². Опоненти історика зі школи академіка М. Покровського цієї окремішності вже не визнавали, а твердили про негайне офіційне проголошення всерадянського суспільства з історичною схемою вічної українсько-російської єдності⁵³. Ця єдність обґрунтовувалась на основі методу історичного матеріалізму, який виходив з таких концептуальних положень:

- причинна залежність усіх суспільних явищ від економіки;
- погляд на всесвітню історію як на боротьбу класів;
- трактування історії не як суто науки, а як засобу для здобуття влади;

⁴⁹ Йоґо ж. Листи до братів-хліборобів. Відень, 1926. С. 387—388.

⁵⁰ Див.: Липинський В. Нарис програми Української демократичної хліборобської партії // Матеріали до програми. Видання Української демократичної партії. Лубни, 1917. С. 6—7.

⁵¹ Див.: Яворський М. І. Нарис історії України. Київ; Харків; Катеринослав, 1923—1925. Вип. 1—3; Йоґо ж. Історія України у стислому нарисі. Харків, 1928; Йоґо ж. Коротка історія України. Харків, 1928.

⁵² Літопис революції. Харків, 1930. № 2. С. 270—271.

⁵³ Покровський М. Н. Всесоюзная конференция историков-марксистов // Историк-марксист. 1929. № 11. С. 3—11; Йоґо ж. О задачах марксистской исторической науки в реконструктивный период // Там само. 1931. № 21. С. 9—10.

- узгляднення людини в історії виключно з матеріалістичної точки зору з підпорядкуванням ідеї природним чинникам і т. ін.⁵⁴

Створення нової схеми «руської» (або східноєвропейської) історії, котра знову стала «звичайною» (схожою на ту, проти якої виступав Грушевський, хоча вже в іпостасі історичного матеріалізму), було наслідком реакції радянської Москви на відому схему історії Східної Європи, виведену М. Грушевським⁵⁵. За нових умов ця схема стала обов'язковою для всіх радянських істориків. Разом з тим, хоч радянська схема і періодизація історії України набули тотально обов'язкового значення в умовах СРСР, деякі історики все ж доходили висновків, що не цілком збігалися з основними постулатами цієї схеми. Так, академік І. Крип'якевич, котрий до 1965 р. керував Інститутом суспільних наук у Львові, зміг поставити в рамках теми своїх наукових досліджень (українська козацько-гетьманська держава XVII—XVIII ст.) цілий ряд питань, пов'язаних з процесом «створення української державності»⁵⁶.

Ця проблема привертала увагу й інших українських радянських дослідників. Так, Ф. П. Шевченко вважав, що «за своїм характером Україна вже в роки війни була аристократичною республікою»⁵⁷. Щодо більш пізнього періоду української історії В. А. Смолій висловлював думки, котрі суперечили традиційному радянському трактуванню українсько-польських стосунків як суто класового конфлікту між польськими землевласниками і українськими селянами⁵⁸. Цікаві міркуван-

⁵⁴ Саме ці обставини дали підстави українському вченому Максиму Ковалевському, який бачив у Маркса лише чужу ірраціональну, а не власну історіософію, вважати історичний матеріалізм, на відміну від позитивізму, неопозитивізму та інших концепцій, не науковою теорією, а лише одним із методів вивчення історії (див.: *Ковалевский М. М. Современные социологии*. СПб., 1905. С. 282). Приблизно те ж саме стверджував і Ніцше.

⁵⁵ Радянська схема історії України у своєму оформленому вигляді вперше була викладена у «схвалених ЦК КПРС» «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією» (Москва, 1954).

⁵⁶ *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. Київ, 1954. С. 334—410.

⁵⁷ *Шевченко Ф. П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині 17 ст. Київ, 1959. С. 282.

⁵⁸ *Смолій В. А.* Повстання 1794 року під проводом Т. Костюшка і Правобережна Україна // Український історичний журнал. 1974. № 2. С. 99, 101; *Його ж.* Польський суспільно-політичний рух кінця 18-го ст. на Правобережній Україні // Проблеми слов'янознавства. 1976. № 14. С. 88—89.

ня з приводу майбутньої інтеграції української історії у світову висловив сходознавець Андрій Ковалівський, який у своїх ненадрукованих нарисах проаналізував концепцію дослідження Хозарської Русі у трактуванні ізраїльських та українських учених, зв'язки України із Закавказзям та з арабським світом, питання взаємовідносин України і Туреччини та ін.⁵⁹ Проте такого роду раціональні наукові висновки були скоріше винятком, аніж правилом, оскільки українська радянська історична наука працювала в іншій, радянській структурі завдань.

Після Другої світової війни у західній історіографії як реакція проти історії, що сконцентрувалася на політичному розвитку (Ранке, Гегель) і морфології культури (Шпенглер, Тойнбі), постала школа Анналів, про яку уже йшлося вище.

У цей час проблеми схеми і періодизації історії України в зарубіжній історіографії розробляли Б. Крупницький, І. Лисяк-Рудницький і О. Пріцак. Б. Крупницький доводив, що схема українського історичного процесу нагадує певне замкнуте коло, де Україна декілька разів у своїй історії виривалася до Заходу в своєму весь час наслідуючому цей ривок наступному русі до Сходу і Півдня⁶⁰. Лисяк-Рудницький вважав доцільним періодизувати історію України відповідно до епохального поділу європейської історії: античність, середньовіччя, новітній час, — проте не подав ані методологічних підстав, ані концептуалізованого наукового обґрунтування правомірності такої періодизації. Сам учений зазначав, що не намагатиметься детально розробити запропоновану схему періодизації»⁶¹.

Омелян Пріцак при написанні своєї праці з історії Давньої Русі відкинув теорії Дільтея, Кроче і Тойнбі й застосував теорію школи Анналів і метод діалогу з джерелом Марка Блока⁶². Слідом за Фернаном Броделем, автором уже згадуваної нами

⁵⁹ Див.: Ковалівський А. П. Зв'язки зі Сходом та сходознавство в Києві та Наддніпрянщині у середні віки // Східний світ. 1995. № 2; 1996. № 1. С. 148—167. Стаття виявлена в окремому фонді Ковалівського в державному архіві музею літератури і мистецтв України в Києві і вперше надрукована сходознавцем Валерієм Рибалкіним (див.: Там само. С. 146—147).

⁶⁰ *Krupnitsky B.* Ukraine Between West and East // *Ukrainian Quarterly*. 1958. N 1. P. 19. Періодизацію української історії в контексті світової вчений розробляє також у наступних працях: *Крупницький Б.* Історіографічні проблеми української історії. Мюнхен, 1959; *Його ж.* Основні проблеми історії України. Мюнхен, 1955.

⁶¹ *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. Київ, 1994. Т. 1. С. 42.

⁶² *Пріцак О.* Походження Русі // *Хроніка* 2000. Київ, 1992. Вип. 1. С. 25.

книги «Що таке Франція?», він спробував поставити аналогічні концептуальні завдання і для історії України⁶³.

Схеми історії України, побудовані на основі ірраціонального романтичного світобачення, були покликані відсепарувати українську історію від історії домінуючих націй. Ці схеми і періодизації, кульмінацією яких стала схема Грушевського, безперечно, виконали свою роль у поступальному розвитку національної історичної науки. Проте вже сам Грушевський дійшов висновку, що створення схем і періодизацій історії України без ширшого контексту всесвітньої історії залишиться неповноцінним.

Ті вчені, які створювали схему і періодизацію історії України на основі раціональних конструкцій, а не ірраціонального «перевертання» світобачень Гегеля—Маркса, водночас намагалися відразу укласти їх у ширше бачення періодів всесвітньої історії. Більш-менш завершеними у цьому плані виявилися дві великі спроби: Драгоманова — на основі позитивістської парадигми і Ковалевського — на основі неопозитивістської, оскільки Томашівський на основі світобачення морфології історії і Пріцак на основі парадигм школи Анналів не пішли далі постановки проблем і начерку підвалин для можливих схем і періодизацій.

На жаль, обидві раціональні спроби поєднання української і світової історії, на які спромоглася наша історична наука в постатях Драгоманова і Ковалевського, побудовані вже на антикварних для досягнення цієї мети на межі ХХ—ХХІ ст. світобаченнях — позитивізмі й неопозитивізмі. Хоча шлях, який вони проторували, і напрямок їхніх думок, безперечно, був правильним, оскільки проблема створення схеми і періодизації історії України в контексті світової історії на основі раціональних наукових світобачень остаточно може вирішитися лише після написання раціональної і атрактивної історії світу. Ця історія, своєю чергою, дасть можливість вивести взаємозумовлену схему і періодизацію як світової історії, так і історії України.

⁶³ Див.: Пріцак О. Що таке історія України? // Свобода. 1980. 29 липня — 30 серпня 1980 р. № 165—170; Його ж. Що таке історія України? // Вісник Міжнародної Асоціації Україністів. Київ, 1991. № 1. С. 44—54.

ВИСНОВКИ

Предмети українська і всесвітня історія в українській історичній науці завжди перебували в сепарації. Всесвітня історія, на відміну від вітчизняної, власне ніколи не була українською: у першій половині XIX ст. вона посталала як частина російської історії і рухалася в одному напрямі з розвитком німецької історичної науки; з 1870-х по 1930-ті роки вона в такій же якості розвивалася в одному напрямі з французькою історичною наукою; з 1930-х років вона поступово стає частиною радянської всесвітньої історії. І досі на пострадянському етапі розвитку української історичної науки як наукова дисципліна всесвітня історія уконституїтована лише як готова структура синтезу російської і радянської всесвітньої історії, оскільки історія України жодною мірою не вписана в її контекст, і навпаки.

Аналіз бачення історіософії німецькими, французькими, російськими, польськими, єврейськими та українськими дослідниками і співвіднесення їхніх історіософських структур з історією України засвідчує, що всі вищезначені історіософії відносили Україну до «неісторичних» народів, оскільки ніколи не існувало власне української версії всесвітньої історії з особливим узглядненням України, яка була б водночас прийнятною і для всього світу, і для нас, і відповідала б її реальній, раціональній історії. Це, своєю чергою, пояснювалось, як ми зазначили вище, не лише політичними причинами (досить сильними і також міфічними щодо України версіями

домінуючих націй, які дістали у світі загальне визнання), а й особистими якостями і вподобаннями самих українських учених, які бралися за це інтегрування майже весь час на одній і тій самій світоглядній основі. Українські національні історики постійно зазнавали індоктринацій, були не в змозі звільнитися від усіляких ідеологій і поєднували науку й ідеологію при створенні історіософських схем і моделей.

Проведене дослідження показало нам також у порівняльному аналізі з іншими конструкціями внутрішньо притаманні ірраціональним конструкціям особливості, які характеризують саме їх унаслідок їхньої телеологічності, ситуаційності, циклічності і міфічності. Це характеристики, які так само спричиняли регулярність появи ірраціональних конструкцій в українській історичній науці:

- *Ірраціональні конструкції політики використовують набагато частіше, коли прагнуть щось довести в політичному плані, оскільки раціоналізм завжди залишається відносно незалежним, а тому ним важче оперувати, а тим більше передбачати.*
- *Ірраціональні конструкції постійно перебувають на стадії «перманентної революції», натомість раціональні значно стабільніші. Тому упродовж XIX—XX ст., коли Україна не мала власної політики й нація і держава в Україні розходились, домінуючі нації сприяли розгортанню на українському ґрунті саме ірраціональних конструкцій.*
- *Ірраціональний націоналізм, як правило, не вимагає від еліти бути елітою у класичному розумінні, як до чогось прикріпленої, за щось відповідальної — за країну, державу, як еліти, свідомої свого обов'язку, заперечує значення родової еліти та її цінностей. Навпаки, він всіляко сприяє появі й обґрунтовує появу випадкової, ситуативної еліти, яку виштовхує саме ситуація, давши їй можливість стати елітою.*

Такі конструкції «покривають» ситуації, які можуть бути направлені або ж не направлені на формування еліти за моральними, професійними, інтелектуальними принципами. Це шестиразове повторення ірраціональних історіософських конструкцій в українській історичній науці пояснюється насамперед тим, що українці не мали тра-

дицій раціоналізму й були упевнені, що народ, а не еліта вирішує долю націй. Основними причинами такого становища було саме ситуаційне формування еліти і політичні умови домінуючих націй, які не дали змоги завершити дискусію між міфом і логосом кінця ХІХ ст. і, перервавши перманентність у появі ірраціональних історіософських моделей, перейти до власних, більш зрілих наукових раціональних світоглядних теорій в осмисленні власного минулого і минулого світу.

Аналіз впливів, перспектив, історіософських схем і напрямів політично і культурно домінуючих по відношенню до України націй свідчить, що всі ці схеми мали ірраціональний характер, оскільки всі без винятку включали в себе Україну, але без урахування, належного уявлення і бачення внутрішньо притаманних Україні її органічних і традиційних феноменів: а) її власного традиційного консерватизму; б) її регіоналізму з урахуванням, насамперед, того ж консерватизму; в) динаміки обох цих феноменів у їхній внутрішній і зовнішній взаємодії. Це нерозуміння або небажання розуміння обох проблем: українського консерватизму і регіоналізму від часів Київської Русі до наших днів завжди ставали на заваді усвідомленню: а) місця історії України у світовій історії і вироблення у цьому зв'язку широкого і неупередженого бачення цієї історії; б) лінії розвитку української історичної думки; в) виведення повноцінної наукової схеми і періодизації історії України і всесвітньої історії.

В усіх окреслених у п'яти частинах цієї книги теоретико-методологічних особливостях осмислення розвитку України в контексті всесвітньої історії полягає своєрідність (окрім гетерогенності релігійної, цивілізаційної, світоглядної) нашої, української схеми інтеграції і, відповідно, особливість і неповторність пов'язання нашої історії з історією всесвітньою у порівнянні, наприклад, з тими ж історіями Росії, Польщі чи інших країн Східної Європи взагалі, і розвитку націоналізму в Східній Європі зокрема. Проблеми, що постають перед українськими істориками, виходять за рамки історії Східної Європи, і з Київською Руссю і козацькою державою та внутрішньо притаманним їм традиційним консерватизмом у взаємодії усіх його регіональних відламів охоплюють якщо не все, то принаймні майже все у світовій, а не лише у російській, східноєвропейській чи центральноєвропейській історії.

ЛІТЕРАТУРА

- Бернгейм Э.* Философия истории, ее история и задачи. Москва, 1910.
- Блок Марк.* Апология истории. Москва, 1986.
- Блок Марк.* Феодальне суспільство. Київ, 2002.
- Бродель Ф.* Что такое Франция? Пространство и история: В 3 т. Москва, 1994.
- Гердер Иоганн Готтфрид.* Идеи к философии истории человечества. Москва, 1977.
- Грушевський М. С.* Всесвітня історія в короткім огляді: В 2 ч. Київ, 1996. Ч. 1—2.
- Дюби Жорж.* Европа в средние века. Смоленск, 1994.
- Кареев Н.* Основные вопросы философии истории. СПб., 1887. Ч. 1.
- Кареев Н.* О современном значении философии истории. Варшава, 1884.
- Кінан Едвард.* Російські історичні міфи. Київ, 2001.
- Кроче Бенедетто.* Теория и история историографии. Москва, 1998.
- Ле Гофф Ж.* Замечания о трехчленном обществе, монархической идеологии и экономическом пробуждении в христианстве 9—12 веков // Другое средневековье. Время, труд и культура Запада. Екатеринбург, 2000.
- Потульніцький В. А.* Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть // Український історичний журнал. 2000. № 1—4.
- Прицак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. Київ; Кембридж, 1991.

- Тойнбі Арнольд.* Дослідження з історії: В 2 т. Київ, 1997. Т. 1—2.
- Ясперс Карл.* Смысл и назначение истории. Москва, 1994.
- Bernheim E.* Lehrbüch der historischen Methode und die Geschichtsphilosophie. Berlin, 1908.
- Cieszkowski A.* Prolegomena do historiozofii: Bog i palingenoza (Oprac. Walicki A., Garewicz J). Warszawa, 1972.
- Grotenfelt A.* Wertmaßstäbe in der Geschichtsphilosophie. Freiburg, 1905.
- Hagen Schulze.* Gibt es überhaupt eine deutsche Geschichte? Berlin, 1989.
- Heimsoeth Heinz.* Geschichtsphilosophie. Bonn, 1948.
- Meinecke F.* Zur Theorie und Philosophie der Geschichte. Stuttgart, 1959.
- Schnädelbach H.* Geschichtsphilosophie nach Hegel. Die Probleme des Historismus. Kolleg Philosophie. Freiburg; München, 1974.
- Simmel G.* Die Probleme der Geschichtsphilosophie. Leipzig, 1907.
- Spengler O.* Der Mensch und die Technik Beitrag zu einer Philosophie des Lebens. München, 1931.
- Spengler O.* Reden und Aufsätze. München, 1951.
- Thyssen Johannes.* Geschichte der Geschichtsphilosophie. Bonn, 1960.
- Wegand K.* Kants Geschichtsphilosophie. Köln, 1963.

Спеціальна і додаткова література

- Багалій Д.* Нарис історії України на соціологічному ґрунті. Харків, 1928. Т. 1.
- Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. Киев, 1993.
- Бердяев Н.* Смысл истории. Берлин, 1923.
- Бердяев Н.* Философия неравенства. Берлин, 1923.
- Біленький С.* Інституційна генеза та історичні об'єкти дискурсу гуманітарних дисциплін у Київському університеті між 1834—1850 роками // Просемінарій. Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. Київський університет. Київ, 1999. Вип. 3.
- Бицилли П.* Введение в историю нового времени. София, 1927.
- Бицилли П.* Нация и народ // Современные записки. Прага, 1928. Т. 37.
- Бицилли П.* Очерки теории исторического знания. Прага, 1923.

- Варварцев М. М.* Кирило-Мефодіївське товариство в контексті доктрини національного визволення Дж. Мадзіні // Міжнародні зв'язки України: пошуки і знахідки. Випуск, присвячений 70-річчю професора М. М. Варварцева. Київ, 1999. Вип. 8.
- Витанович І.* Уваги до методології та історіософії Михайла Грушевського // Український історик. Нью-Йорк, 1966. Рік. 3. Число 1—2.
- Виппер Р. Ю.* Кризис исторической науки. Казань, 1921.
- Виппер Р. Ю.* Круговорот истории. Берлин, 1923.
- Гогоцький С.* О характере философии средних веков. Киев, 1849.
- Гогоцький С. О.* Обзорение системы философии Гегеля. Киев, 1860.
- Горобець В. М.* Еліта козацької України. В пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. Київ, 2001.
- Грицак Я.* Іван Лисяк-Рудницький (Нарис інтелектуальної біографії) // Сучасність. 1994. № 11.
- Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації 19-го — 20-го століття: Навчальний посібник. Київ, 1996.
- Грушевський М.* Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Записки НТШ. 1894. Т. 4. С. 140—150.
- Грушевський М.* З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. 1928. Кн. 5.
- Грушевський М.* Початки громадянства (Генетична соціологія). Відень, 1921.
- Гумил'єв Л. Н.* От Руси до России. Москва, 1995.
- Драгоманов М. П.* Література російська, великоруська, українська і галицька // Михайло Петрович Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці: В 2 т. / Під ред. О. І. Дея. Київ, 1970. Т. 1.
- Дубнов С.* Об изучении истории русских евреев и об учреждении русско-еврейского исторического общества. СПб., 1891.
- Дюрович Л.* Галичина та культурні ізоглови Європи // Київська старовина. 2001. № 5. С. 37—46.
- Енгель Г.* Історія України та українських козаків / Пер. з нім. // Схід—Захід (історико-культурологічний збірник). Харків, 1999. № 2.
- Зашкільняк Л. П.* Історіографічна творчість М. Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця 19-го — початку 20-го століття // Михайло Грушевський і українська історична наука: Збірник матеріалів конференцій 1994—1996 рр. Львів, 1999.

- Зашкільняк Л.* Неоромантизм у польській історіографії початку ХХ століття (до питання про соціальну функцію історії) // Проблеми слов'язнознавства. Львів, 1993. Вип. 45.
- Историческая семинария Вуттке в Лейпциге. Отчет магистра И. В. Лучицкого // Университетские известия. 1874. № 2.
- Кареев Н.* Историология. Теория исторического процесса. В сериях «Из лекций по общей теории истории». Петроград, 1915. Ч. 2.
- Кареев Н.* Моим критикам: Защита книги «Основные вопросы философии истории». СПб., 1884.
- Кареев Н.* Сущность исторического процесса и роль личности в истории // Основные вопросы философии истории. СПб., 1890. Т. 3.
- Кареев Н.* Философия, история и теория прогресса // *Кареев Н.* Собр. соч.: В 3 т. СПб., 1912—1913. Т. 1.
- Карсавин Л. П.* Жозеф де Местр // Вопр. философии. 1989. № 11.
- Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. Київ, 1999.
- Кордуба М.* Історіософські огляди / Записки НТШ. 1898—1911 рр.
- Ковалевский М. М.* Взаимоотношение свободы и общественной солидарности // Интеллигенция в России. СПб., 1910.
- Ковалевский М. М.* Историко-сравнительный метод в юриспруденции и приемы изучения истории русского права. Москва, 1880.
- Ковалевский М. М.* Краткий обзор экономической эволюции и подразделение ее на периоды. СПб., 1899.
- Ковалевский М. М.* Очерк происхождения и развития семьи и собственности. СПб., 1895.
- Ковалевский М. М.* Развитие народного хозяйства в Западной Европе. СПб., 1899. С. 23—24.
- Ковалевский М. М.* Социология. СПб., 1910. Т. 1.
- Котляр М. Ф.* Галицько-Волинське князівство (до 800-ліття утворення) // Український історичний журнал. 2000. № 1. С. 21—32.
- Котляр М. Ф.* Спадок Ярослава Мудрого (До проблеми історичної пам'яті літопису) // Український історичний журнал. 2000. № 4. С. 73—79.
- Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина 18 — середина 19 ст.). Харків, 1996.
- Кревецький І.* Українська історіографія на переломі // Записки НТШ. 1924. Т. 134—135.
- Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. Київ, 1954.

- Кульчицький С. В.* Львів, 30 червня 1941 р. // Київська старовина. 2000. № 2. С. 32—44.
- Кульчицький С. В.* Утвердження незалежної України: перше десятиліття // Український історичний журнал. 2001. № 2—4.
- Кун Т.* Структура наукових революцій. Москва, 1975.
- Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: В 2 т. Львів, 1994.
- Лунин М.* Переход средней истории к новой и значение сей последней // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1835 г. Сентябрь.
- Луцицкий И. В.* Адам Фергюсон // Университетские известия. 1868. № 12.
- Луцицкий И. В.* Отношение истории к науке об обществе // Знание. 1875. № 1.
- Мельник Л. Г.* Метод історії (Конспект лекцій). Київ, 1994.
- Макарчук С. А.* Москвофільство: витоки та еволюція ідеї // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 1997. Вип. 32. С. 82—98.
- Масненко В.* Історичні концепції М. Грушевського та В. Липинського. Київ, 2000.
- Накаї Казуо.* Михайло Павлик і його некролог на смерть Карла Маркса // Київська старовина. 2001. № 5. С. 33—37.
- Новицкий О. М.* О связи философии с историей // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1837. № 9.
- Оглоблин О.* Думки про сучасну українську советську історіографію. Нью-Йорк, 1963.
- «Откоуду есть пошла Русская земля». Львів; Прага, 1931.
- Петров М. Н.* Лекции из всемирной истории. Харьков, 1888. Т. 1.
- Погодин С. Н.* «Русская школа» историков: Н. И. Кареев, И. В. Лучицкий, М. М. Ковалевский. Санкт-Петербург, 1997.
- Полещук Т.* Російська громадська думка та український культурно-національний рух (1863—1876) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 1999. Вип. 34. С. 215—231.
- Положение и задачи науки древней истории // Журнал Министерства народного просвещения. 1874. № 10.
- Потульницький В. А.* Грушевський як соціолог // Вісник Київського університету. Серія історико-філологічна. Київ, 1991. № 1.
- Потульницький В. А.* Завдання української історіографії у справі інтеграції української історії у світову // Вісник Київського університету. Історія. Київ, 2001. Вип. 54. С. 14—17.

- Потульницький В. А.* Інтелектуальні впливи Заходу на духовне життя української еліти в 17–18 ст. // Київська старовина. 2001. № 1–5.
- Потульницький В. А.* Нариси з української політології. Київ, 1994.
- Потульницький В. А.* Шляхта і консервативна державна ідея на Україні в 19 – 20-му столітті: проблеми історіографії та історіософії // Гетьман Павло Скоропадський та Українська держава 1918 року: Науковий збірник, присвячений 125-річчю від народження гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української держави 1918 року. Київ, 1998. С. 66–71.
- Прицак О.* Проект «Вступу до історії України» // Український історик. 1968. № 1–4. С. 128–133.
- Прицак О.* Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на тему нашої культурної політики (1967–1973). Кембридж, Масс., 1973.
- Прицак О.* Що таке історія України // Вісник Міжнародної Асоціації Україністів. Київ, 1991. № 1. С. 44–54.
- Реснт О.* Криза сучасної історичної науки: джерелознавчий аспект проблеми // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Київ, 1999. Ч. 3.
- Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России. Москва, 1847. Ч. 4.
- Риккерт Г.* Введение в трансцендентальную философию. Киев, 1904.
- Рожков М. А.* Русская история в сравнительно-историческом освещении. Петроград; Москва, 1919–1926. Т. 1–12.
- Рославский-Петровский А.* Об истинном значении прагматической истории. Харьков, 1839.
- Рудницький С.* Українська справа зі становища політичної географії. Берлін, 1923.
- Рус Жаклін.* Поступ сучасних ідей. Київ, 1998.
- Сарбей В. Г.* Праця Я. Марковича «Записки о Малороссии, ее жителей и произведениях» // Український історичний журнал. 1999. № 1.
- Сидорчук Т. М.* Гетьманський рух напередодні Другої світової війни та Осип Назарук // Записки НТШ. Праці історико-філософської секції. Львів, 2000. С. 236–254.
- Симоненко Р. Г.* Про геополітичний фактор в історії України // Український історичний журнал. 2001. № 3. С. 105–128.
- Слабченко М.* Матеріали до економічно-соціальної історії України 19-го століття. Одеса, 1925. Т. 1.

- Смолій В.* Гетьман Богдан Хмельницький та його доба // Доба Б. Хмельницького. До 400-річчя від дня народження великого гетьмана: Збірник наукових праць. Київ, 1995.
- Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Київ, 1993.
- Сондерс Девід.* Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київська старовина. 2001. № 5. С. 21—33.
- Сохань П. С.* Стан і перспективи розвитку української археології // Український археологічний щорічник. Київ, 1992. С. 9—18.
- Стеблій Ф. І.* Іван Кривецький — історик // Михайло Грушевський і українська історична наука. Львів, 1999.
- Стельмах С.* Історична думка в Україні 19-го — початку 20-го століття. Київ, 1997.
- Степанков В.* Богдан Хмельницький і проблеми державності України // Український історичний журнал. 1991. № 9.
- Таран Л. В.* Историческая мысль во Франции и России. 70-е годы 19-го — 40-е годы 20-го века. Киев, 1994.
- Толочко О.* «Русь» очима «України»: в пошуках самоідентифікації та континуїтету // Другий Міжнародний конгрес українців. Доповіді і повідомлення. Історія. Львів, 1993. Ч. 1. С. 68—75.
- Толочко П. П.* Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Киев, 1987.
- Толочко П. П.* Кочевые народы степей и Киевская Русь. Киев, 1999.
- Томашівський С.* Наука історії // Українське слово. Берлін, 1922. Ч. 148.
- Томашівський С.* Українська історія. Старинні і середні віки. Львів, 1919. Т. 1.
- Фортинський Ф.* Научно-историческая деятельность профессора Вайтца по поводу выхода последних томов его «Deutsche Verfassungsgeschichte» // Университетские известия. Киев, 1879. № 3—4.
- Фуко М.* Воля к истине. Москва, 1996.
- Шпорлюк Р.* Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. 1996. № 11.
- Енциклопедія життя і творчості Н. І. Костомарова (1817—1885) / Под ред. Ю. А. Пинчука. Киев; Донецк, 2001.
- Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського. 1924—1930. Київ, 1999.
- Яковенко Н. М.* До питання про методологію вивчення історії України // Генеза. Філософія. Історія. Політика. Київ, 1996. № 1(4). С. 118—123.

- Яковенко Н. М.* Особа як діяч історичного процесу в історіографії М. Грушевського. Михайло Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів конференцій 1994—1996 рр. Львів, 1999. С. 86—97.
- Below G. von.* Die neue historische Methode // Historische Zeitschrift. 1898. Bd. 81.
- Bittner K.* Herders «Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit» und ihre Auswirkunden bei der Slavischen Hauptstimmen // Germanoslavica. 1932—1933. No. 2. S. 453—480.
- Boureau A.* Propositions pour une histoire restreinte des mentalites // Annales: E.S.C. 1988. No. 6.
- Chizevsky D.* The Influence of the Philosophy of Schelling (1775—1854) in the Ukraine // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. New York, 1956. No. 2—3. P. 1128—1139.
- Cieszkowski A.* Ojczyzna. Wstep. Poznan, 1922. T. 1.
- Cieszkowski A.* Prolegomena zur Historiosophie. Berlin, 1838.
- Dann (Hrsg).* Die deutsche Nation. Geschichte. Probleme. Perspektiven. Köln, 1994.
- Dewald Jonathan.* The European Nobility. 1400—1800. New York, 1996.
- Doroschenko Dmytro.* Die Ukraine und Deutschland. Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischer Beziehungen. München, 1994.
- Doroshenko D.* Was ist osteuropäische Geschichte? // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte 1934. Bd. 9. H. 1. S. 26—27.
- Dubnow S.* Nationalism and History: Essays on Old and New Judaism (Ed. Koppel S. Pinson). New York, 1970.
- Duchinski F.* Peuples aryas et tourans, agriculteurs et nomades. Nicessite des reformes dans l'exposition de l'histoire des peuples aryas-europeans et tourans. Paris, 1864.
- Engel J. Chr.* Geschichte der Ukraine und der Ukrainische Kosaken. Halle, 1796.
- Engel J. Chr.* Geschichte von Halitsch und Wladimir. Halle, 1796.
- Gorowitz B.* Wladimir Ern and Hrahorij Skovoroda: A Historian and His Philosophical Antithesis // Journal of Ukrainian Studies 22. Nos. 1—2 (Summer — Winter, 1997). P. 97—115.
- Handelsman Marcelli.* Quelques remarques sur la definition de l'histoire de l'Europe orientale? // Bulletin d'information des sciences historiques en Europe orientale. Paris, 1934. Vol. 6. Cahier 3—4.
- Hagen Schulze.* Is There a German History? London: German Historical Institute. 1987.
- Henri Martin.* La Russie et L'Europe. Paris, 1866.
- Herders Sämtliche Werke.* (Hrsg von Bernhard Suphan). Berlin, 1878.

- Herderische Gedanken in Karamzins Geschichtsschau // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 1959. Neue Folge 7, 6. S. 237—269.
- Hoetzsch Otto*. Begriffsbestimmung und Periodisierung der Osteuropäischen Geschichte // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. 1933. Bd. 8.
- Hroch M*. Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations. Cambridge, 1985.
- Hroch M*. Die Vorkämpfer der Nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas // Acta universitatis Carolinae. Philosophica et historica. Monographia 24. Prague, 1968.
- Ideas of Jewish History (Ed. Michail A. Meyer). Detroit, 1987.
- Iggers G. G*. Geschichtswissenschaft im XX Jahrhundert. Ein kritischer Überblick im internationalen Zusammenhang. Göttingen, 1993.
- Iggers G*. New Directions in European Historiography. Middletown. Connecticut, 1966.
- Janet Paul*. Philosophie de la revolution Francaise. Paris, 1875.
- Jaspers K*. Vom Ursprung und Ziel der Geschichte. Zürich, 1949.
- Kappeler Andreas*. Ukrainian History from a German Perspective // Slavic Review. 1995. Vol. 54. No. 3.
- Kohut Z*. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorbtion of the Hetmanate. 1760—1830. Cambridge, Mass., 1988.
- Bittner K*. Der junge Nikolai Michailovich Karamzin und Deutschland // Herder-Studien. Würzburg, 1960.
- Korduba M*. VII Congres international des sciences historiques. Resumes des communications presentes au Congres. Warszawa, 1933. Vol. 2.
- Korzon T*. Staszic jako historiozof. Listy, mowy, rozprawy. Warszawa, 1916. T. 2.
- Kuhn T*. Objectivity, Value Judgment, and Theory Choice // *Kuhn T*. The Essential Tension: Selected Studies in Scientific Tradition and Change. The University of Chicago Press. Chicago, 1977.
- Kutschabsky W*. Die Westukraine im Kämpfe mit Polen und dem Bolchewismus in den jahren 1918—1923. Berlin, 1934.
- Le Goff J*. L'histoire politique est-elle toujours l'épine dorsale le l'histoire? // *Le Goff J*. L'imaginaire medieval. Essais. Paris, 1981.
- Lindner Th*. Geschichtsphilosophie. Berlin, 1901.

- Lipinski W.* Daniel Bratkowski // *Przegląd Krajowy*. 1909. No. 1.
- Lipinski W.* Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów. Kraków, 1909.
- Lipinski W.* Z dziejów Ukrainy. Kraków, 1912.
- Lomenie Louis de.* Publicistes modernes de la France. Paris, 1859.
- Maistre J. de.* Oeuvres completes. Lyon, 1886. T. 12.
- Mannheim K.* Essays On the Sociology of Culture. London, 1956.
- Mannheim Karl.* «The Problem of Generation» // *Essays on the Sociology of Knowledge*. London, 1952.
- Mark von Hagen.* Does Ukraine Have a History? // *Slavic Review*. 54 (1995). No. 3. P. 658—674.
- Medicus T.* Kant und Ranke // *Kantsstudien*. 1903. Bd. 8.
- Meyer Ed.* Zur Theorie und Methodik der Geschichte. Halle, 1902.
- Meyer K.* Die Entstehung der «Universitätsfrage» in Russland. Zum Verhältnis von Universität, Staat und Gesellschaft zu Beginn des 19. Jahrhunderts // *Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte*. 1978. No. 25.
- Muhlack Ulrich.* Geschichtswissenschaft im Humanismus und in der Aufklärung. Die Vorgeschichte des Historismus. München, 1991.
- Oljanchyn D.* Aus dem Kultur- und Geistesleben der Ukraine // *Kyrios*. 1937. H. 4.
- Pascal R.* The German Sturm und Drang. Manchester, 1953.
- Pettazzoni Raffaele.* La mitologia giapponese secondo il i libro dei Kojiki. Bologna, 1929.
- Polonska-Vasylenko N.* Zwei Konzeptionen der Geschichte der Ukraine und Russland. München, 1970.
- Postwar French Thought. French Past Construction of History. New York, 1995.
- Potul'nyc'kyj V.* Jews and the Jewish Theme in Ukrainian Historical Thought // *Jews in Eastern Europe*. Journal of the Hebrew University of Jerusalem. Jerusalem, 2000. N 3(43). P. 5—35.
- Potul'nyts'kyj V.* The Image of Ukraine and Ukrainians in Russian Political Thought (1860—1945) // *Acta Slavica Japonica*. T. 16. 1998.
- Potul'nyc'kyj V.* Das ukrainische historische Denken im. 19. und 20. Jahrhundert: Konzeptionen und Periodisierung // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 45 (1997). H. 1. S. 2—30.
- Potul'nyc'kyj V.* Deutsche Einflüsse auf die Entwicklung des historischen Denkens in der Ukraine im. 19. Jahrhundert // *Zeitschrift für Ostmitteleuropa—Forschung*. 1997. 46 (4). S. 475—499.

- Pritsak O.* Lypyns'kyj in Ukrainian Intellectual History // The Political and Social Ideas of V. Lypyns'kyj. Harvard Ukrainian Studies. 1985. Vol. 9. No. 3/4. P. 253—254.
- Pritsak O., Reshetar I.* The Ukraine and the Dialects of Nation-Building // Slavic Review. 1963. No. 22. P. 216—256.
- Redier Antonie.* Comme disait M. de Tocquille. Paris, 1925.
- Rothe H. N. M.* Karamzins europäische Reise. Der Beginn des russischen Romans. Berlin; Zürich, 1968.
- Rudnytskyj I. L.* Observations on the Problem of «Historical» and «Non-Historical» Nations // Harvard Ukrainian Studies. 5 (1981). P. 358—368.
- Rudnytsky I. L.* The Role of the Ukraine in Modern History // Slavic Review. 1963. No. 22. P. 196—216.
- Rudnytskyj I. L.* The Ukrainian National Movement on the Eve of the First World War // East European Quarterly. 11 (1977). P. 141—154.
- Russell B.* Mysticism and Logic. New York, 1957.
- Schad I.* Gemeinfaßliche Darstellung des Fichtschens Systems und der daraus hervorgehenden Religionstheorie. Erfurt, 1800. Bd. 1—2; 1802. Bd. 3.
- Scherer Chr.* Der Philosoph Jahann Baptist Schad in Rußland // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 1992. N.F. 40. S. 340—365.
- Serejski M. N.* Zarys historii historiografii Polskiej. Lodz, 1954. Cz. 1. (od polowy 18 w. do roku ok. 1860).
- Smolenski W.* Miejsce pozytywistycznej szkoły warszawskiej w historiografii polskiej XIX stulecia // Kwartalnik Historyczny. 1955. No. 3.
- Smolenski W.* Szkoły historyczne w Polsce. Wrocław, 1952.
- Smolka S.* Slovo o Historii, Szkice historyczne. Kraków, 1882. T. 1.
- Städler P.* Über die Beziehungen Fichtes und seiner Schule zur Universität Charkov // Archiv für Geschichte der Philosophie. 1915.
- Suchodolski B.* Filozofia Historii S. Staszica // Mysl. Filoz., 1953. No. 3.
- Topolski Jerzy.* Revolutionary Consciousness in America and Europe from the Mid-Eighteenth to the Early Nineteenth Century as a Methodological and Historical Problem // The American and European Revolutions, 1776—1848: Sociopolitical and Ideological Aspects (Ed. by Jaroslaw Pelenski). Jowa, 1980.
- Toynbee Arnold.* A Study of History. New York, 1974. Vol. 1.
- Toynbee Arnold.* A Study of History. Reconsiderations. Oxford, 1961. Vol. 12.

- Toynbee Arnold*. The Ukraine — A Problem in Nationality. The New Europe. Some Essays in Reconstruction. London, 1915.
- Tradycje Antyczne w Kulturze Europejskiej — perspektywa polska (Red. Jerzego Axera). Warszawa, 1995. T. 1.
- Trubetzkoy N.* The Common Slavic Element in Russian Culture (Ed. by Leon Stilman). New York, 1949.
- Trubetzkoy N.* The Legacy of Genghis Khan and other Essays on Russians Identity. Michigan Slavic Publications: Ann Arbor, 1991. P. 251—258.
- Tschyzewskij Dmitro*. Schewtschenko und David Strauß // Zeitschrift für Slavische Philologie. 1931. Bd. 8. H. 1/2.
- Varvarcev M.* La Diffusione del Pensiero Mazziniano in Ucraina Nell'Ottocento // Il Mazzinianesimo Nel Mondo. A Cura di Giuliana Limitri Istituto Domus Mazziniana. Pisa, 1996. II. P. 463—509.
- Velychenko St.* Shaping Identity in Eastern Europe and Russia. Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History. 1914—1991. New York, 1995.
- Walicki A.* The Problem of Revolution in Polish Thought // The American and European Revolutions, 1776—1848: Sociopolitical and Ideological Aspects (Ed. by Jaroslaw Pelenski). Jowa, 1980. P. 294—308.
- Walicki A.* The Slavophile Controversy. History of a Conservative Utopia in Nineteenth—Century Russian Thought. Oxford, 1975.
- Whittaker C. H.* The Origins of Modern Russian Education: an Intellectual Biography of Count Sergei Uvarov. 1786—1855. Northern Illinois University Press, 1984.
- Wiener R.* Der Föderalismus bei den kleinen und mittleren slawischen Völker // Der Donauraum. 1959. No. 4. S. 3—16.
- Wischnitser M.* Historische Studien die Universität Göttingen und die Entwicklung der Liberalen Ideen in Russland im Ersten Viertel des 19 Jhs. Berlin, 1907. H. 63.

ЗМІСТ

Вступ	3
Частина перша	
Українська і всесвітня історія як одиничне і загальне	11
Розділ 1	
Діалектика історії України та всесвітньої історії: постановка проблеми	13
Дефініції історіософії, історії України та всесвітньої історії як наукових дисциплін	14
Історія слов'янських народів й історія народів Східної Європи: проблеми історіографічної традиції	16
Міф, ідеологія і наука	26
Розділ 2	
Перспективи української історії з погляду домінуючих, споріднених і підкорених націй	33
Польська перспектива	34
Турецька перспектива	37
Єврейська перспектива	41
Російська перспектива	44
Німецька перспектива	46
Розділ 3	
Теоретичні проблеми всесвітньої та української історії у світлі сучасних методологічних конструкцій і підходів	51

Спільні теоретико-методологічні проблеми інтеграції української національної історії та національних історій домінуючих націй у світову історію	52
Становлення дисципліни «всесвітня історія» в сучасній українській історичній науці	58

Частина друга

Перспективи домінуючих націй в інтеграції власних національних історій у світову в XIX—XX ст.	63

Розділ 1

Основні онтологічні проблеми в історіософії політично домінуючих націй	65
Онтологічні парадигми в російській історичній думці	65
Основні онтологічні течії польської історичної думки	84

Розділ 2

Історіософія культурно домінуючих націй	93
Німецькі неокантіанство і екзистенціалізм	93
Французький консерватизм	110
Школа Анналів у Франції	117
Морфологія історії	136

Розділ 3

Онтології всесвітньої і національної історій в єврейській історичній думці	152
Єврейська історична думка в Австрії і Польщі	153
Єврейська історична думка в Росії	162

Частина третя

Інтелектуальні впливи Заходу на духовне життя української еліти в XVII—XVIII ст.	181

Розділ 1

Німецькі впливи на українське інтелектуальне життя в XVII — на початку XVIII ст.	183
Українсько-німецькі стосунки на ґрунті політичних та релігійних інтересів	184
Німці в рядах культурних діячів в Україні	188
Впливи протестантської науки на українське духовне життя	199

Розділ 2

Україна в контексті німецьких інтелектуальних впливів у XVIII — на початку XIX ст.	218
Україна в історичній думці німецького раціоналізму до Гегеля	219
Впливи раціоналізму та пієтизму на українське інтелектуальне життя	227
Преромантизм у Німеччині та в Україні	236

Частина четверта

Впливи домінуючих націй на розвиток теоретико-методологічних основ української історичної науки в XIX—XX ст.	257

Розділ 1

Впливи домінуючих націй на розвиток української історичної науки в XIX ст.	259
Німецький вплив на розвиток історичної науки в Харкові і Києві в першій половині XIX ст.	260
Західноєвропейський вплив на розвиток досліджень з проблем української і всесвітньої історії в Україні у другій половині XIX ст.	276

Розділ 2

Впливи домінуючих націй на розвиток української історичної науки у XX ст.	298
Українська історична наука в Галичині наприкінці XIX — на початку XX ст.	298
Проблеми української і всесвітньої історії в українській історичній науці міжвоєнної доби	307
Впливи ідей домінуючих націй на розвиток дискусій з проблем України у світовій історичній науці в другій половині XX ст.	323

Частина п'ята

Проблема інтеграції української національної історії у світову та її визначальні особливості у XIX—XX ст.	335

Розділ 1

Український консервативний рух у XIX — XX ст.: світоглядні та історико-політичні аспекти	337
Аристократія, аристократизм, аристократичний спосіб правління	340
Консервативний рух лівобережної української шляхти	346

Консервативний рух правобережної української шляхти	358
Консервативний рух галицько-буковинської української шляхти	369
Розділ 2	
Проблема регіоналізму в українській історичній думці другої половини XIX — першої половини XX ст.	384
Образ іншого	386
Образ власний	396
Розділ 3	
Українська історична думка в XIX—XX ст. у всевітньо-історичному контексті: концепції і періодизація	410
Харківсько-київський період (перша половина XIX ст.)	411
Київсько-еміграційний період (початок 1860-х — початок 1890-х років)	416
Галицько-правобережний період (1890-ті роки — початок Першої світової війни)	420
Всеукраїнський період (1914 — початок 1930-х років)	425
Галицько-еміграційний період (1930-ті — початок 1990-х років)	429
Розділ 4	
Схеми української і всевітньої історії у XIX—XX ст.	436
Територіально-політичні і концептуальні особливості виведення схеми історії України і світу українськими істориками	437
Взаємосприйняття і відсеорованість схем української і всевітньої історії	441
Висновки	461
Література	465

Наукове видання

Потульницький Володимир Арнольдovich

УКРАЇНА І ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ
Історіософія світової та української історії
XVII—XX століть

Художнє оформлення
та редагування *О. Г. Григора*
Технічний редактор *Т. О. Щур*
Коректори *А. В. Дрожжина,*
А. В. Бородавко, Л. Ф. Іванова
Комп'ютерна верстка *О. Е. Гутман*

Підп. до друку 15.10.2002. Формат 84×108/32.
Папір офсет. Гарн. Таймс. Друк офсет. Ум. друк. арк. 25,20.
Ум. фарбовілб. 25,62. Обл.-вид. арк. 29,97. Вид. № 4015. Зам. № 2-264.

Видавництво «Либідь» при Київському університеті,
01004 Київ, вул. Пушкінська, 32

Свідомство про державну реєстрацію № 404 від 06.04.2001 р.

Віддруковано на ВАТ "Білоцерківська книжкова фабрика",
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.